CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द. नं. १६८/४६

लघुरूप

मूल्य रु ८/-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जनकराज १८५४

ल·द· श्रीगणेशाय नमः ॐ श्रीमद्रुक्मिणीवयसादारविन्दमाराधकाज्ञाननमोयहन्त्रः यद्ध्यानलब्धफलि
१ रज्ञयोनिरभूद्विधाताज्ञानांतुमस्तत्· १ भूषणसारदर्पणनिर्मितोऽप्यस्य बालबोधाय हरिवल्ल
भः पुनरस्तेह्यघ्नारदेशोपदेशायति २ परिष्कृतप्रतिबंधकद्दीतोपरतयआचरितंमंङ्लं शिष्यशिक्षा
याञ्जाराद्वयनिबध्नाति· श्रीलक्ष्मीरमणाभिति· क्षीरसागरज्ञाविहारधारोल्लक्ष्मीरमणपरा
र्थस्तद्विशेषणां प्रायावदर्थक श्रीतिनत्वाभक्तो न्नारयणलोपिसमासाश्रयात्· तेनवासंगोह्ययेप्र
रूपइतिकृत्वाऽसंगत्वेन प्रतिरणदि नरयभगवतः कथमिन्दिरासंगित्वमितिशंकासमाहिता· राम:
मायोयाधिकेतस्मिंस्तत्संभवात् भगवतईश्वराएदियद्व्ययदैश्यतायिता मादाये त्यादिश्रव्य हरुपु १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रानियन्तु · वस्तुतस्तु प्रत्यनामश्रीशब्दपूर्वकमेव प्रयोक्तव्यमिति सिद्धसमाचारतत्त्वदर्शिया दानं श्रीभग
वानुवाचेत्यादिवत् · श्रीशब्दस्य पृथिवीपरतया व्याख्यायन्ते: अतएव नारायणस्वरूपवर्णनश्लोक
इन्दिरावसुमतीसंज्ञाभिपार्श्वद्वयमित्येवोक्तं · सरस्वतीनमस्कारस्यापेक्षे करिष्यमाणत्वाच्चेति · स
र्वान्मिति तुधातुपयाजस्तुतिक्रियायां कर्मत्वेनान्वेति कर्मार्थकविभक्त्यभावात् · ननु व्याकरणशा
स्त्रप्रवर्त्तकत्वेनाभ्यर्हितत्वात्किवरेयवस्तुति: कुतो न कृता न आह गौरि मरणस्वरूपमाकारस्वभा
वो वातस्याखिलितिसतमितिन्यर्थः अथ नित्यो निष्कलंक इत्यादिश्लोकात्मा तमादिमध्यान्तविहीनमे
कं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतं · उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशांतं · ध्यात्वा मुनिर्गच्छ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्नद· ति भूतयो निःसमस्तसाक्षिं तमसः परस्तादिति श्रुत्या च मुक्तिजनकज्ञानविषययोस्तयोरभेदस्यैव
२ प्रतिपादनादिति भावः ननुस्वयाधिकरणतस्य जीवस्य स्यात्कथमुक्तमत्वमत आह· स्फोटरू
पमिति नित्यासिद्धीयस्वप्रकाशज्ञानस्वरूपमित्यर्थः तर्हि जगदुपादानत्वप्रतिपादकानामाम्ना
यवाक्यानां का गतिरत आह यतइति· यस्मिन्नप्रज्ञानघने नारायणे इदं सर्वं भूतभौतिकरूपं ज 2
जगद्विवर्तते प्रतिभासत इत्यर्थः स्वरूपापरित्यागे नान्यरूपेण भासमानत्वं विवर्तः रज्जोः प्रा
तिभासिकसर्पोयादानतेव तत्र जगदुपादानता सा चानिर्वाच्यत्रिगुणाविद्यानिबंधनेति तामादा राम·
यैव श्रुतिवाक्यानामुपपत्तेस्तस्यापि न्यायाद्वयप्रज्ञानघन् अतो निरवधेत्यप्रच्युतस्वरूपनित्यस्वप्रका २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शन्वरूपस्तुत्यतावेदकधर्मोवगम इतिभावः अन्येतु गौरीसि स्मरणं शिवं सांगशेषस्वरूपेण रूपयति
शोभयन्तीत्युत्पन्नमा नारायणस्यैव वस्तुनि कर्मतापतियाघ्नते उत्तरश्लोके पिहितं संकर्षणं स्वयर्ष्यंक
तायास्तेन भूयपत्नीतिस्रुत्पन्नमानंसैव प्रार्थनाविषयत्वमपि अतएव भवाब्धितरणे तरिमिति विशे
षणस्योपपत्तिरितिव्याचक्षते ९ इदानीं शेषो क्रोशेयार्थप्राप्तिमुद्दिश्य नारायणाभिन्नं शिवमशेष
फलदातृत्वादिविशेषणवैशिष्ट्येन संबोध्य प्रार्थयते अशेषेति समस्तप्रपञ्चहेतुरूपसंबोधयितृक
र्तारमित्यर्थः तेन सर्ववित्परमपुरुषार्थासर्ववर्गदायित्वमाविरेति भवाब्धीति भवः संसारः स एवा
ब्धिः सागरस्तस्य तरणं लंघनं तत्र तरिं नावमित्यर्थः भवस्याज्ञानमूलकत्वेन तदुच्छेदकतत्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·टी· ज्ञानस्य तरत्नग्रहाधीनत्वादिति भावः तथा च स्मृतिः मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं
३ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इति चेति· शाब्दाशेषेति ज्ञाप्यज्ञापकभावसंबंधार्थक॰
षष्ठ्यंतस्याशेषार्थशब्देन समासः तद्बोधार्थं नत्वा बोधा इत्यर्थः पाणिनिसूत्रप्रकृत्ते तल्लिख्यया॰
त्मके ज्ञानमेव शेषभूषणमित्युक्त्याशेषार्थज्ञानस्य न सामर्थ्यं सूच्यते २ श्रवणागतेवीयस्य वद॰ 3
नेइत्यादिश्लोकः केचित्प्रक्षिप्ता वैयाकरणभूषणाभिधग्रंथे तद्व्याख्यानस्यौचित्यात् अस्मिन्सूची
मद्भूषणसारेण भूषयेशेषभूषणमिति चास्मिन्श्लोके न भूषणसारत्वेन व्यवह्रते तदुपयोगास्तभ राम:
वास्यपूराव· रावं नत्वा गणेशपादाब्जमित्यादि द्वितीयोपि ·दुण्ढिमित्यनेन गणेशस्य· पुंभा ३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ववाग्देवनामिनि सारस्वतपाठ्युपप्रणामस्य प्रकृतमन्वादेवेति बोध्यं इदानीं व्याकरणं प्रवर्त्तकमुन्यादिनता
न्मकमंगलमारभ्येस्याचक्षप्रवृत्तये अनुबंधप्रधानं विषयं दर्शयति यागिन्यादीति पाणिन्यादयस्तु
पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिनामानः सूत्रवार्त्तिकभाष्यकारास्ते च मुनयो मननशीलाश्च
तानित्यर्थः रञ्जो जोरिरंगो जिसम्हाभिधा संज्ञा यस्य तं पितरं ता तमित्यर्थः प्रणम्य स्मनुयस्त्र्ये
ते एवमग्रेपि तद्विशेषणं पुंभाववागेवतामिति तेन च नमस्कार्यत्वे ताभ्यां पितृत्वस्यैव वयस्यो
सत्वे पितृत्वजनावच्छेदकधर्मवत्वं प्रदर्श्यते पुंसो भावश्चाकारः पुंभावः सोस्या अस्तीति मत्वर्थीय
याविसाग्रः तस्य सारस्वत्यर्थकवागेवनामकेन कर्मधारयः तथा चाविक्लृप्तपुंविग्रहा सारस्वती

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰ द॰ मित्यर्थः द्वैतेत्यादि॰ द्वितीयदेनाद्वयसहचरितो भेदो लक्ष्यते॰ अथवा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामितोवग
४ तो धर्मो द्वीतस्ततस्तस्य भेदमित्यर्थः ग्राहकेति भेदज्ञानं संशयात्मकं वा ज्ञानं तदेव ध्वांतं तमस्तन्नाशः॰
कत्वान्तन्निवारणं तदुक्तं देवस्तत्प्रतिबंधो वारीकं दुःखं फलं कार्य्यं यस्यास्तामित्यर्थः तेनेदं
तां तरान्तरस्थित्याः प्रतिपादिते प्रकर्षेण तादात्म्येन भावस्था पितुरपि पिता महामहादिभ्यस्तद ५
वगतोस्तु न्यूनता वर्द्धके दक धर्मलाभ स्मिद्धइति ध्वन्यते॰ ढुंढिमिति॰ गणपतिमित्यर्थः गोतमे
त्यादि॰ जैमिन्यंतहृदा्दिदमर्थेढः सिद्धांतानिति॰ भाष्यकृन्निर्णीतार्थाः सिद्धांतास्तां राम॰
नित्यर्थः उपपत्तिभिरिति॰ साधक प्रमाणोपन्यासरूपाभिर्युक्तिभिरित्यर्थः प्रकटयइति ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकाशय इत्यर्थः तेषामिति नच्छेदेन गौतमादि वचनव्याख्यानपरामर्शः इत्यय इति बाधकप्रमाणो
पन्यासरूपाभिर्युक्तिभिरेवेति शेषः तथा चात्र भाष्यकृल्लिखितो र्थो विषयो दर्शितस्तद्दशे नैवन
न्निश्चयप्रमाणापसंदेहाहि तद्विषयसंदेहस्य संभवात् भवति हि निश्चिते पि भूतले घटे तन्निश्चयप्रामा
णापसंदेहेन भूतलं घटवन्न वेति संदेहः प्रकृते यद्यप्यास्य सार्थकत्वं जिमांभाष्यकारादिभिर्निर्णीतं त
थापि भावार्थाधिकरणे मीमांसाभाष्यकारैस्तेषां भावनार्थकत्वसाधनात् तद्वचार्यान्यः संदिग्ध
तेऽमा आश्रयार्थकत्वनिर्णयः प्रमा न वेति तस्मिंश्च संशये तदा हि तस्मिंश्च आश्रयार्थकान्वेति वि
षयसंदेह इति संभवति सिद्धांतस्यापि विषयत्वमिति ३ ग्रंथादावनुष्ठितमंगलस्य तन्निबंधन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यचप्रयोजनंक्रमेणदर्शयति प्रारिप्सितेत्यादिना· विकीर्षितग्रंथप्रतिबंधकत्वेनसंभावितानांदु
रितादीनामयंशमो ध्वंसस्तस्मा इत्यर्थः तेनचमंगलस्याविघ्नध्वंसएवफलं नतुसमाप्तिरितिव्य
ज्यतेतयोकार्य्यकारणभावानभ्युपगमादनुसंधेयेति· फणितिस्मरणेतिफणिप्रभृतेश्शेषः भाष्य
कर्तृत्वाद्भगवत्त्वमत्वाच्च तत्स्मरणस्यमंगलत्वमितिभावः शिष्येति· शिष्यैरपिचिकीर्षितग्रं 5
थादौमंगलमनुष्ठेयमितियाशिक्षातस्या इत्यर्थः चिकीर्षितमिति कर्तुमिष्टमित्यर्थः प्रति
जानीत इतिप्रतिज्ञाफलंतुशिष्याणांविघ्नाभावोविघ्नसंचरणनिवृत्तिरितिवोध्यं· मूलेभा एम:
ष्यपदेनभाष्यितत्त्वविशेषणेन व्याख्यानाद्भाष्यांतरादिवप्रणीतत्वेनमहाभाष्यस्योत्कर्षो ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यज्यते तत्प्रयोजनं च तत्प्रतिपादितेर्थे ऽप्रामाण्यशंकानिरासः भाष्यस्याभिव्योक्त्या च यथा भगवः
तास्समुद्रान्निसिद्धः कौस्तुभाख्यो मणिरुद्धृतस्तथास्माभिस्तथाभूताभ्यां ग्रन्थाभ्यामयं कौस्तुभ इति कौ
स्तुभोद्धरणकर्तृत्वेन स्वस्यापितस्साम्यं प्रतिपाद्यते प्रयोजनं तु पूर्ववदेव उद्धरणकर्त्राकांक्षायामा
हस्माभिरिति भट्टोजिदीक्षितैरित्यर्थः शेषइति वाक्यशेषइत्यर्थः तेनयत्रास्य आ
कांक्षितार्थवाचकपदस्यानुपादानं तत्राध्याहारादिनाकांक्षापूरणमिति व्यज्यते अन्यथेति उत्प्रे
क्षितत्वाभिरासइत्यर्थः आधुनिकेति कौस्तुभस्येदानींतनकोविदोत्प्रेक्षितार्थः कत्वज्ञानेन कौ
स्तुभमूलकस्यास्यापितदुत्प्रेक्षितत्वप्रकारकनिश्चयत्वप्रसंगेइत्यर्थः अनुपादेयतापत्तेरिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्वद. उपेक्षणीयतापन्नेत्यर्थः ४ सर्वव्यवहारमूलस्तुप्तिङन्तार्थचयरूपवाक्यघटकनिखिलपदार्था
६ नां निरूपयिष्यमाणान्वेपि सर्वेषां हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत इत्यभियुक्तोक्तेः क्रियायाः प्राधा
न्यानुभवे न चाभ्यर्हितत्वात् द्वन्द्वे धातोरप्यभ्यर्हितत्वेनादौ तदर्थनिरूपणमित्याशयेनाह स्व
ले फलव्यापारयोरिति फले व्यापारे वेत्यर्थः असति विशेषानुशासने विशेष्यविशेषणवाच
कपदयोः समानविभक्तिकत्वनियमात् स्मृताविति बहुवचनान्तस्यान्वयानुपपत्तिमाशंक्याह
सारे स्मृत इति वचनेति स्मृत इत्यस्य वाचकत्वेनेत्यादिः निपातानां वाचकत्वं न पराकर्यैरेवका एम्ः
रणघर्थान्वयो गव्यवहारादौ नामिवैकधात्पस्थितयोरपि फलव्यापारयोर्विशेष्यविशेषण ६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावेनान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति भावः ननु फलत्वं न जन्यत्वमतिप्रसक्तत्वात् वारयत्यर्थफले सं
योगानुकूलव्यापाराभावेन व्याप्तेश्च नापीष्टत्वं व्यापारेतिप्रसंगात् फलरूपेष्टसाधनत्वेन तस्यापी
ष्टत्वादत एव न प्रकृतधातुजन्योपस्थितिविषयत्वमपि तदुक्तं आह विक्लित्त्यादीति· तंडुलारंभक·
संयोगनाशको विभागो विक्लित्तिः तथा च प्रकृतधात्वर्थजन्यत्वे सति प्रकृतधातुजन्योपस्थितिवि·
षयत्वं प्रकृतधात्वर्थत्वं वा फलत्वं गच्छत्यर्थव्यापारजन्यविभागेतिप्रसंगनिरासाय विशेष्यं तस्या
पि यत्किंचिद्धात्वर्थत्वादतिप्रसंगतादवस्थ्यमतः प्रकृतेति तद्धातुपरं· व्यापारेतिप्रसंगवारणाय प·
सत्यंतं तत्रापि प्रकृतपदव्यावृत्तिः पूर्ववदुक्त्या जन्यत्वं च वैज्ञानिकं नातो वारयत्यादि फलेति·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द नार्थइतिहरिकारिकार्थः तेनकुरंगेननतदभिधानेपिनक्षतिः अयंवेति· साध्येनप्रतीयमानोव्या
९ पारएवेत्यर्थः वाच्यइतिपश्चात्यादिवाक्यइत्यर्थः अनुभवसिद्धत्वादिति· अनएवव्यञ्जनेनवह्नि
प्रज्वलनदशायांकृत्कारएवगृहीतशक्तिकस्यप्रवृत्तीतिप्रयोगोनेतिभावः न्वंकतेनवेति· ना
नाधर्मावछिन्नशक्तिनिरूपकतावछेदकैकधर्मवत्वस्यनानार्थत्वस्यपच्यारोशात्वादितिभावः १
समाधत्ते बुद्धिविशेषस्येतिस्वनिरूपितविषयतावछेदकत्वसंबंधेनेतिविशेषः बुद्धौविशेषश्चता
वत्पदार्थविषयकत्वरूपसमूहालंबनत्वमेवेतिबोध्यमत्वादिति· अयंभावः तदादितस्थेचत्वा रामः
दिधर्मैरगवेत्रादेर्बोधस्यसर्वसिद्धस्यावेचत्वादिधर्मादिनशक्तिग्रहंविनानुपपद्यमानस्योपपत्त २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणेन वैश्वत्वादीन्यनुगमय्य तदवच्छिन्नवैश्वादिषु तदादीनां शक्ति
निरूपितान्यत्र॰ उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधाविषयत्वे सति शक्तिग्रहविषयत्वे सति शक्तिग्रहवि
षयत्वमतएव शाब्दबोधे न तेन धर्मेण वैश्वादीनां भानं॰ एवमत्रापि क्वचित्भिन्नप्रयोजकत्वादि नितेनध
र्मेणानुगमय्य तदवच्छिन्नेषु तेषु घटत्वादीनां शक्तिरिति न नानार्थत्वप्रसंगो ननु गत नानाधर्माव॰
च्छिन्ने शक्तिरिति न एकतावच्छेदकेकधर्मवत्वस्यैव नानार्थत्वादिति॰ तदादावेव तदादिनायेनेनानु॰
गमितिवाच्यं नन्वक्षणानश्वरा क्रियाभिकव्यापारेणामेलसंभवान्न तदात्मकक्रियाया अनेका
देकावच्छिन्नेति तु यच्छिवाय कस्तु चस्य भाष्या संगतिरत आह आख्यातेति॰ आख्यातप्रतिया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰ द॰ घक्रियैकत्वव्यवस्थापीत्यर्थः आख्यातेऽशेति साविभक्तिकपाठे तिङः तस्य त्वेनैके व क्रिया प्रतीयत इति।
१० प्रसिद्धिर सिद्धिरपीत्यर्थः बुद्धिविशेषैक्यमिति समूहालंबनात्मकबुद्धिप्रागमैकत्वमादाय तावत्क्रि।
यास्वारोप्येत्यर्थः सर्वासां क्रियाणां योगपद्यासंभवेप्येकबुद्ध्यारूढत्वादेकत्वमिति भावः तत्रमा।
त्रमाह उक्तं चेति क्रमजन्मना मेषामधिश्रयणादिव्यापाराणां बुद्ध्योऽहंकारयाप्रकल्पितैकत्व।
कः समूहः प्रतीयमानतया भासमानैरवयवैरुपलक्षितः समूहः क्रियेति व्यवह्रियत इत्यर्थः तत्रकरण 10
न्ध्वराणां क्रमिकाणां व्यापाराणां वास्तवसमूहाभावाद्युक्तं बुद्ध्येति निरूप्येत्यस्य संक्षेपेणेत्या।
दिः प्रधानप्रकृत्यर्थैर्निरूपिते नहि शेषणप्रत्ययार्थस्यावश्यं वक्तव्यत्वादवसरसंगतिं प्रदर्शयन्ना रा॰ मु॰ १०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हेतिङर्थमिति अनन्यलभ्यत्वादिति· अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यर्थः नन्वाश्रयस्य तिङर्थत्वे॰
आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यं तस्य चानिरूपकभेदे नानात्वात् तत्तदाश्रयत्वे शक्ति नानात्वप्रसंगात आह
शक्यतावच्छेदकं चेति नस्वत इत्यस्य द्वितीयार्थनिरूपणावसर इत्यादिः तथा चाखण्डोपाधिरूपस्या
नुगतस्य वक्ष्यमाणत्वान्न तन्नानात्वप्रयुक्तो दोष इति भावः मीमांसकादिमतं निराकरिष्यन्कर्त्तृक
र्मणो रुक्तं तिङर्थत्वं इष्टापत्त्याशंकते नन्विति· ननु तत्र कर्त्तृकर्मप्रतीतिरेव मानमत आह प्रतीतेरिति सं
भवादित्यनेनान्वितं प्रतीतेरन्यथैवोपपत्तेरित्यर्थः तामेवाह लक्षणयाइति· आख्यातलक्षणयाश्रयस्
गमादेरित्यर्थः नन्वाख्यातस्याश्रयलक्षकत्वे भावनाबोधानुपपत्तिस्तु उपपद्यते यत्र तत्र शक्तिकल्पने तु न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

११ लक्षणं संभवो भावनाश्रयत्वेन तत्र लक्षणा श्रूयमाणेन भावनाया विशेषणत्वेनोपस्थितास्तऽन्वयबो
धे प्राधान्यानुपपत्तिरत आह आक्षेपेति · आक्षेपोनुमानं तत इत्यर्थः तथाचाख्यातार्थभावनाश्रा
श्रयागुणत्वेन भानांतरवदित्यनुमानादाश्रयलाभ इति भावः ननु व्याप्त्यादिप्रतिसंधानं विनापि
तद्बोधस्यानुभवसिद्धत्वात्तदुपपत्तये तस्य तत्र शक्तिरावश्यकीत्यत आह प्रथमांतपदादीति · समभि
व्याहृतचैत्रादिप्रथमांतपदादित्यर्थः एवं च नाश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिः कर्तृकर्मणोस्तिङर्थत्वसाधि·
केति भावः मानमिति पद्यपाश्रयत्वेनाश्रयभावानुपपत्तिस्तयोस्तदर्थत्वसाधिकेन्यैवान्तरं तत्रो एमः
क्तं तथापि फलव्यापारे भानोः शक्तिस्तिङस्त्वाश्रयत्वे सतिमते चैत्रादीनामाश्रयत्वेनापि· ११

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भानोपपत्तेर्नेति॥ आश्रयार्थकत्वासिद्धिरिति सूत्रस्य प्रामाण्येऽन्यसननमावश्यकमेवेति भावः ननु क
र्त्तृपराघटितेन तेन कर्त्तृबोधकं कर्त्तरि शक्तिनिर्णयो न आह अत्र हि लः कर्मणीति सूत्रे इत्यर्थः ननु तथाप्येत
द्वकारणमेव कर्त्रादिशक्तोधकं न तिङ्ग्रमिति कथं तिङ्कर्त्राद्याख्यातो मानमत आह· बोधक
त्वेति बोधजनकत्वेत्यर्थः लकाराणां प्रयोगेऽश्रवणाद्यात्वेन तत्र बोधकत्वासंभवादिति भावः॥
कल्पितेइति कल्पनातुल्यायवार्थो लकारस्य कर्त्रादिबोधकत्वेमतियाद्विते ऽनेकतरादेशानां
तद्वाचकत्वलाभादिति भावः अनेनेति· लःकर्मणीति सूत्रेणेत्यर्थः विधियतइति तथा च वर्णास्फो
टपक्षेऽश्रूयमाणवर्णानामेव वाचकताया व्यवस्थापयितुमशक्यतया लः कर्मणीति सूत्रस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रमः तिवारिशक्तियद्दरावतान्यस्यविधारणेनत्वंभवतितस्याख्यातशक्तिसाधकत्वमितिभावः ते द्वंद्वं तस्मा
१२ ह नकारेत्यादि· रामान्नरामैरित्यादावविशेषः आदिनैसादाद्यादेशसंग्रहः शसादिसादिना
भि· सादिसंग्रहः कर्तृकर्मणोर्देशति अस्याउक्तोयान्तेइत्यादिः कर्तृकर्मत्वमपरेहृति· भावप्रधा
ननिर्देशादितिभावः कर्तृत्वेक्तिनरितिकर्तृशब्दस्य यत्नाश्रयार्थकतयाकर्मयदस्यफलाश्रया
र्थकतयातद्धिहि नभावप्रत्ययस्यकृतिफलेबोधकत्वादितिभावः शाक्यमिति तथाचतत्
त्त्रवलाल्लाख्यातस्य कर्तृकर्मार्थकत्वमितिभावः दर्शनान्तरीत्येति· मीमांसकरीत्येत्यः रमः
र्थः पचतीत्यस्य पाकंकरोतीतिविवरणात्फलंयत्नाद्यर्थस्तिद्धुउकरोत्यर्थव्यापारवत्त १२

12

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नइतिहितार्द्दितिः यद्यप्युक्तन्यायेन तिङो व्यापारार्थकत्वसाधनेपि फले तच्छक्तिप्रतिपादकं कर्म
णीत्यनुपपन्नमेव तथाप्यभिधानानभिधानव्यवस्थार्थं तदप्यावश्यकमेवद्वेधानं ननु कथं वित्स
माक्षेपमिति पूर्वपक्षाशयः दूषयति· नाहीति· कृतामिति· ण्वुल्तृजादीनामित्यर्थः ननु कर्तरि
कृदिति सूत्रमेव तेषां तच्छक्तौ मानमत आह· कर्त्तरि कृदिति· नन्वस्त्वादेवलः कर्मणीत्यत्र कर्तृपद
मनुवर्त्तते तथा च तस्य धर्मिपरत्वे न्त्वापि तत्परतान्याय्यात्र धर्मपरतायां तु न चापि धर्मपरत्वे वस्मा
दित्यभिसंधायाह तुल्ययोगक्षेममिति ननु शब्दाधिकाराश्रयणादनुकृतस्य तस्य धर्मपरता॰
न बाधकमत आह· अपिचेति मीमांसकानामिति शब्दाधिकाराश्रयणस्य गमकमंतरेणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संभवान्कृतामिवाख्यातस्यकर्तृवाचित्वेमर्वास्त्वित्यर्थः ननुतिङांव्यापारवाचकत्वेकथंतद्बोधोत्तरङ्गा
हः भावनाया इति। कृदादिवदिति कृदादिसमभिव्याहारस्थलइवेत्यर्थः तथाचयथाकृदर्थक
र्त्राक्षिप्तभावनायाः शाब्दभानंतथाख्यातेपिभावनोपपत्स्यतइतिभावः तथासतिभावनायाअ
वाच्यत्वेसतीत्यर्थः प्राधान्यामतिप्रसक्तविशेष्यत्वमित्यर्थः प्रत्ययवाच्यत्वेतुप्रत्ययार्थत्वात्प्रा
धान्योपपत्तिरितिभावः घटमानयेति जातिपदार्थ इतिमते जात्याक्षिप्तव्यक्तेरपदार्थस्यापि
यथाप्राधान्येनभानंतथातिङर्थकर्त्राक्षिप्तभावनायाअपिप्राधान्येनान्वयोपपत्स्यतइत्यर्थः · रामः
विवरणस्यापिशक्तिग्राहकतयातेनभावनावाचकत्वमाख्यातस्यसेत्स्यतीत्याशंक्यते · भाव १३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाभ्या इति विवरणेनेति· नन्तमानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनं पविवरणस्य पचतिपाकभावने
त्याकारकस्य सत्वादित्यर्थः तद्वाच्यत्वमिति आख्यानवाच्यत्वमित्यर्थः विवरणस्यस्वस्वबो
धानुसारितया नतेनार्थः निर्णय इत्याह यावानुकूल्येति· पचतीत्यस्य पाककर्त्तेति विवरणस्या
पिदर्शनेन तिङं भावनायां शक्तिस्तत्कर्त्तरीति विनिगमकाभावादितिभावः तात्पर्यविषयः
विवरणे दृष्टान्तमाह यावकमिति ननु विक्लित्यात्मकफलस्य भावनायां कर्मत्वेनान्वयात्कर
र्मस्थितस्य प्रत्ययार्थत्वाशशक्यार्थत्वमत आह· इतरेतरयोगद्वंद्व इति· धवखदिरा वित्यादिद्वंद्व घ
टकयदाशक्यताहित्यस्यापि विग्रहवाक्यस्थचशब्देन विवरणं वदित्यर्थः अन्वयप्रयोजकत्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न.द. पवनसंयोगप्रतया घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरत्ववन्त्वकतेहित्वेनास्य प्रयोजकतया साहित्यस्याय
२४ दार्थस्यापि तद्वभानादितिभावः तुल्यत्वादिति भावनासेदेन विवरणमपदार्थविवरणमित्यस्या
पितुल्यत्वादित्यर्थः स्वस्वबोधानुसाविवरणस्य नार्थनिर्णायकत्वमित्युभयोः समानमि
तिभावः नन्वाख्यातस्यकर्तृवाचित्वेनदाक्षिप्तभावनायाः प्राधान्यानुपपत्तिर्जात्याक्षिप्तव्यक्ति
द्वयेंतरत्ववैषम्यान्नयालः जात्याक्षिप्तद्रव्यस्यपरिच्छेद्यतयावगतस्यप्राधान्यंयुज्यते कर्त्रातु
स्वस्वरूपनिरूपकतयाक्षिप्ताभावनाधर्मिग्राहकमानसिद्धगुणत्वान्नप्राधान्येनभानमर्हती रामः
ति हलतीवेतितदनुपपत्यातस्याबाध्यत्वमाक्षेपकमतो द्वयोर्नाम्नामाहकिंचेति अभेदान्वय २४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दर्शनादिति· देवताभिन्नैककर्तृकोव्यापार इतिबोधस्याकरप्रसिद्धत्वादित्यर्थः तदनुरोधेनेति·
अभेदान्वयानुभवानुरोधेनेत्यर्थः कर्तुरवाच्यत्वेतादृशबोधानुपपत्तेरितिभावः नियामकमिति·
तद्भिन्नत्वं तनामार्थानयाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशाब्दबोधेतत
द्भिन्नत्वं तनामजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यनीलोघटइत्यादौक्लृप्तत्वादितिभावः तत्त्वेति समा·
नाविभक्तिकत्वं चेत्यर्थः अत्रैदेवदत्तः पचतीत्यादौ व्यतिरेकेव्यभिचारात्तादृशकार्यकका
रणाभावेराबद्धत्वं चेत्यत आह सोमनेत्यादि अत्रसोमपदस्यमत्वर्थलक्षणयासोमवतायागेने
ष्टंभावयेदितिबोधसमानविभक्तिकत्वाभावेऽपिमीमांसकादिभिः सर्वैरेवाभ्युपगमाद्व्यभि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न·द·
१५ वारइतिभावः एवमग्रेपि· नतत्त्वमस्यतोनामार्थयोरितिद्विवचनोपादानात्तदर्थयोरेवान्वयबो
धेसमानविभक्तिकत्वं तथेति नसोमेनेत्यादौ व्यभिचार इत आह राजपुरुषेति इदं चवस्तुगति
मनुरुध्योक्तं सोमेनेत्यादिव्यभिचारप्रदर्शनेनैव प्रकृते ऽभेदान्वयबोधस्य निराबाधत्वादि
तिबोध्यं· अत्रोभयोरपिनामार्थत्वात्समानविभक्तिकत्वरूपप्रयोजकाभावेननैयायिक
नयेसर्वपदलक्ष्यार्थराजसंबंधिनउत्तरपदार्थे ऽभेदान्वयानुपपत्तेरितिभावः शक्यार्थ
मादायायोग्यत्वादभेदान्वयबोधानुपपत्तावपि लक्ष्यार्थमादायैवतदुपपत्स्यतइत्या राम:
शंकते· नचेति· सामानाधिकरण्यमिति· अभेदान्वययोग्यत्वमित्यर्थः यौगिका १५

15

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नामिति योगोवयवृत्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण प्रवृत्तानामित्यर्थः द्रव्येति द्रव्यं भेद्यं त[illegible]कात्वाना
पतेरित्यर्थः रावमिति· पिंगाक्ष्यादिवदित्यर्थः तद्धितानामयीति· द्रव्यवाचित्वानायतेरिति प्रा
कृतेनान्वितं· तस्मात्र सामिक्षा वैश्वदेवी वाजिनमित्यत्र तद्धितस्य देवतासंबंधिद्रव्यवचनत्वाद्द्र·
व्येणादेवतासंबंधः श्रौतः संबंधो वाजिदेवतासंबंधस्तु वाक्यीय इति श्रुत्यपेक्षया वाक्यस्य दुर्ब·
लत्वान्न वैश्वदेव्या गानुवादेन वाजिनगुणविधानं किंतु वाजिदेवताकं वाजिनगुणकं वर्मा
न्तरमेवेत्यामिक्षाधिकरणसिद्धान्तविरोधः तद्धितस्य देवतासंबंधार्थकत्वे आमिक्षाद्रव्येणोभ
योरपि संबंधे वाक्यविनियोगस्यान्त्वसाम्यादामिक्षाद्रव्येणादेवतासंबंधस्य श्रौतत्वासंभवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ त॰ लक्ष्यैनद्रव्यमादायैवयदित्रौतत्वंतदातत्रताद्रूतस्यद्रव्यवाचकत्वकल्पनमन्यथक्तंस्यादित्या
१६। द्यन्यत्रप्रर्यवसन्नमितिभावः अनुशासनलाभादिति॰ अनुशासनजन्यबोधस्यप्रधानयषष्ठ्यर्थविष॰
यकत्वादितिभावः नन्वनुशासनेनशक्तिप्रतियादनेपिपिंगाक्षीगौरित्यादौसामानाधिकर॰
ण्यंलक्षितार्थमादायैवोपपाद्यतामतआहतथाचेति॰ लक्ष्यार्थमादायसामानाधिकर॰
ण्योपपादनेत्वित्यर्थः अकरणाधिकरणेति॰ तत्रहिपिंगाक्ष्यादिपदानांद्रव्यवचनतयासंभव 16
तिसंनिहितपदार्थान्वयेप्रकारणनिवेशानोविनैवपिंगाक्ष्याद्यर्थान्वितगोद्वारेणतस्यक्री ए॰म॰
ण्यात्म्यर्थेनसाकमन्वयलाभाद्वाक्यघटकत्वमेवेतिसिद्धांतितंतदनुपपत्तिरित्यर्थः कथमि १६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिप्रयोजकाकांक्षायामाह द्रव्यवाचकत्वेति द्रव्यार्थकत्वे अनुशासनाभावात्सामानाधिकर
ण्यानुपपत्तेरुक्तत्वाधिकायाल्लक्षणयैव समाधानादित्यर्थः प्रपंचितमिति· क्रीणातीकरण
त्वेनान्वयानुपपत्त्या संबंधिलक्षणाकल्पनाया अपि त्रिस्वप्यविशिष्टत्वात्तया द्रव्यविधाय
कत्वस्यापि त्रयाणामसंभवाद्दक्रुडीहोरेवलाक्षणिकद्रव्यविधायकत्वेनारुणाद्यरस्येव
च विनिगमकाभावात्पूर्वपक्षस्यैवासंभवात्· पिंगाक्ष्यादिशब्दयोः संबंधार्थकत्वे तदर्थयो
रप्यमूर्त्तत्वादेतद्वाक्यात्क्रीणातिकरणत्वालाभादरुणपदस्यैवप्रकरणप्रक्षेपाशंका
या असंभवेनमूलशैथिल्याच्चेत्यादितत्त्वोक्रमधिकमग्रेवक्ष्यते· पादार्थमिति· वाक्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ स्वपरघटितत्वेन तदर्थनिरूपितो पदार्थज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः मूलिफले प्रधानमित्य
७ त्रनिरूपितत्वं सप्तम्यर्थस्तत्त्व प्रधानपदार्थैकदेशे प्राधान्येनान्वेतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे· फले
विक्लित्यादिफलं प्रतीति· तिङर्थस्तु विशेषणमिति व्याचष्टे तिङर्थः संख्येति· तत्र· तेषां मध्ये
विशेषण इति· आधाराधेयभावसंबन्धेन प्रकारेणेत्यर्थः नामार्थधात्वर्थयोरेव साक्षादन्व 17
यस्याव्युत्पन्नत्वादिति भावः ननु प्रत्ययार्थसंख्यान्वयस्य प्रकृत्यर्थे दृष्टचरत्वेन तिङर्थसंख्या
याः कथमप्रकृत्यकर्तृकर्मणोरन्वयो न आह समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति· तथा च सुत राम॰
ति वै विशेषणत्वाप्रकृत्यर्थेप्यन्वयोभ्युपगम्यते प्रकृत्यर्थस्य तदन्वयायोग्यत्वात् समाना ७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भिधानश्रुतेर्वाक्यापेक्षया बलवत्त्वादाख्यातार्थभावनान्वयिनि प्रथमान्तार्थे न तदन्वयोपगमो॰
नोचित इति भावः अस्यापि निवेशविषयमेवाभिनयेन दर्शयति· तथा चेति· आख्यातजन्योप॰
स्थिते लकारादीनां वाचकत्वनये कालादौ व्यभिचारित्वात्तां विशिनष्टि· कर्तृकर्मेति· फलित
इति पर्यवसित इत्यर्थः संख्याप्रकारकबोधस्य घट इत्यादौ तिङ·जोपस्थितिं विनाप्युत्पत्ते
र्व्यभिचारनिरासाय कार्यतावच्छेदकोटावाख्यातार्थेनितदर्थकालप्रकारकबोधे तन्निरा
सायसंख्येति· आख्यातस्य कर्तृकर्मार्थकत्वं दूषयितुं प्रसंगान्नैयायिकमतमनूद्य दूषय
ति· नैयायिकानामित्यादि· अन्वयादिति· एकपदोपात्तयोरेकार्थान्वयित्वस्यासत्तिवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ धकेन्यायस्यतात्प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थकर्तृत्वस्यायोग्यत्वान्नतदन्वयित्वमितिभावः आख्यातार्थ
१८ कालप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेस्तक्षणादाहसंख्येतिइतरविशेषणतानाप
न्नप्रथमान्तपदार्थघटितइत्यर्थः तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधइतरविशेषणताऽ
नापन्नविशेष्यकप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमितितदाकारोबोध्यः एवंरीत्याचं 18
द्रभोजनादीनांप्रथमान्तार्थानामिवार्थस्याहृश्यव्रजत्यर्थगमनाविशेषणतापन्नत्वेनोक्तस्य
लेव्यभिचारवारणेन्यत्वाम्यकृतोशक्तिकल्पनेसंख्यान्वयबोधहेतूपस्थितोविभिन्नपदजन्य एमः
त्वप्रवेशराव गौरवं॰ नाहृशोपस्थितिविषयप्रथमान्तार्थेइतरविशेषणतानापन्नत्वनि १८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैशेत्वतिगौरवमित्याह। तिगौरवमिति· इदमपीति· उपसर्शिन कार्य्यकारणभावेऽन्तरणविशे
षणत्वा· प्रवेशप्रयुक्तलाघवमपीत्यर्थः अधिके तृइइदयेणाद्भुद्वं· कर्तृकर्मणोः संख्या
याश्च विशेषणतासमर्थ्यातिङर्थकालस्यापि तां व्यवस्थापयति· कालस्येति व्यापार इति
धात्वर्थव्यापार इत्यर्थः ननु कालशक्तिपरिच्छेदकेषु वर्तमाने लडित्यादिसूत्रे क्रियावाचक
यस्य दर्शनात्कथं कालस्य धात्वर्थव्यापारविशेषणत्वमत आह· तथाहि स्मादि अधिका
रादिति· धातोरित्यधिकारादित्यर्थः तच्चेति धातुपदं चेत्यर्थः धात्वर्थमिति फलव्यापारोभया
त्मकमित्यर्थः भूसत्तायामित्यादिफलनिर्देशाद्भ्वादिसूत्रप्रामाण्याच्चेति भावः वस्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.र. अभिदधत् प्राधान्यादिति· धातुजन्यबोधेमुख्यविशेष्यतयाभासमानत्वादित्यर्थः व्यापारमेवेते
१९ वकारेणकलाप्यकालान्वयित्वव्यवच्छेदः ग्राहयतीति· तिङर्थकालविशेष्यतयाबोधयतीत्य
र्थः गुणानांचपदार्थः स्यादितिन्यायादितिभावः कर्माख्यातेपिव्यापारविशेष्यकरावान्वयबोध
इतिएकाभिसंधिः यद्वस्यपति तंडुलंपच्यतइत्यादौ तंडुलाभिन्नैकाश्रयकविक्लित्त्युत्पत्त्यनुकूलोव्या
पारइतिबोधइति· कर्तृकर्मणोरितिसमानप्रत्ययोपात्तत्वात्संख्यायाइव तयोरन्वयइत्य 19
र्थः समाश्रीते· अर्तितेति विनष्टभावनाकेइत्यर्थः पचतीत्स्मायतेरिति· कर्तुर्विद्यमान
त्वादितिभावः रावमन्येपि· केचित्फलव्यापारयोर्धातोः शक्तिरद्योयगमेतयोरुद्देश्य राम:
१९

विधेयभावेनान्वयायतिरलङ्गावुनान्वयबोधेपृथगुपस्थितेर्मंत्रत्वात्· तादृशबोधेधातुजन्योपस्थि
तेः प्रतिबंधकत्वकल्पनेतु गौरवं तस्मात्फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफलेवावात् नांश
क्तिः कर्तृकर्मार्थकतनतत्प्रत्ययसमभिव्याहारस्य ततद्बोधे नियामकः गौरवंचप्रामाणिकत्
वान्नदोषः इत्थंच कर्त्राख्यातेव्यापारस्य प्राधान्यंकर्माख्यातेतुफलस्ययदा[illegible]स्यप्राधा
न्यंतदातस्मिन्कालान्वयः सचास्यधातुयदादुभयोरपिप्राधान्येनोपस्थितेः फलानुत्पत्ति
दशायामारब्धेपाकेफलेवर्तमानत्वारोपाद्व्यापारे फलत्वारोपाद्वापच्यतइत्यस्योपपत्ति
ः एकावयवेपिसमूहारोपादधिश्रयणादिदशायांपचतीति प्रयोगवत् आरोपेचप्रती

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. तिरेकमात्रं व्यापारविगमे फलसत्वेऽपाचि देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगानुभूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वा
२० दित्याहुः अत्रेदं वक्तव्यं विभिन्नशब्दोपस्थाप्ययोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयनियमस्यह
र्य्यादि यदीयस्यापितामहस्तत्पर्य्यायादिषु व्यभिचारादसंभवेन तद्बलात्फलव्यापारयोर्विभिन्न
शब्दोपस्थाप्ययोस्तदायादनमनुचितं किंतु विभिन्नपदोपस्थितयोः सतितात्पर्य्यज्ञाने २०
उद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधकत्वमित्येव नियमोऽस्त्वृद्धयोगप्राथम्यादीनामुद्देश्य
विधेयभावनियामकानां तत्रैवसंभवात् तदभावादेकपदोपस्थितफलव्यापारयोस्त राम:
थान्वयबोधजनत्वासंभवेन च धातुजन्योपस्थितेः प्रतिबंधकत्वकल्पने प्रयोजनाभावेः २०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न गौरवसंभावनस्य व्याहतत्वात् तादृशविशिष्टधर्मयोः शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् । का
लिकसंबंधेन घटत्वप्रकारक घटविशेष्यशक्तिग्रहात्समवायसंबंधेन घटत्वविशिष्टघटो
पस्थितेस्तत्संसर्गकशाब्दबोधस्य चवारणाय घटत्वप्रकारक समवायसंसर्गक घटवि
शेष्यकोपस्थिति प्रतितथाविधशाब्दबोधं प्रति च तथाविधशक्तिग्रहस्य कालिकाद्यो
परागतासंसर्गकतथाविधोपस्थिति शाब्दबोधौ प्रतितादृक्संसर्गेणाघटत्वविशिष्ट
शक्तिग्रहस्य हेतुतया आवश्यकतया कार्यजनकभावादिसंसर्गे शक्तिकल्पने गौरवा
च्चाप्रामाणिकार्थे गौरवस्य दोषानाधायकत्वे मानाभावं निर्मूलत्वं तादृशविशिष्टशक्तिक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· त्वनायां किं निबंधनमिति विभाव्यतां · विशिष्टशक्तियक्षे कर्तृकर्माख्यातसमभिव्याहारस्यत
२९ त्तद्बोधनियामकस्याभावेन घटाऽदिस्थले तद्बोधानुपपत्तेश्च· अस्मन्मते तु सर्वत्रान्तरंगत्वा॰
त्फलान्वितव्यापारस्यैव धातुशक्त्योपस्थितेर्न तदनुपपत्तिः अस्तु वा कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारः
फलविशेष्यकबोधपरत्वोन्नायकत्वेन· तान्नियामकः सुप आत्मनः क्यजिति सूत्रस्थभा ४
ष्यप्रामाण्यात्· नैतावता धातोः पृथक् फलव्यापारवाचकत्वं हीयते· एक यदोपस्थाप्ययोर
न्वयोपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण निर्भदन्नत एकदेशान्वयवदिति प्रागेव समाहितं कान्तान्व॰ एम:
यस्तु सर्वत्र व्यापारांशे कर्मप्रत्ययोगानुरोधात् तरणवनवान्यत्र त्वप्रयोजकं किं तु प्रत्ययानां २९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मितिसूक्तेः प्रकृत्यर्थत्वमेव न तु साक्षात्त्वघटितत्वं तस्याः अत एव व्यापारस्य विद्यमानतादशायामपि फलना
शे त्याद्यपि प्रवर्तीति प्रयोगः आरोपेणा तदुपपादनं तु सत्यां गतौ वक्ष्यते · एवं वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्व
रूपस्य स्वभूतत्वमादाय पाचितदेवदत्तेनेत्यादिप्रयोगोपपत्तौ लाक्षणिकार्थमादाय तदुपपादनमपितः
थैवेति व्यापारकालान्तर्भावेन प्रश्नमाशंक्य निराकरोति नवेति · उत्थानेति · उत्थानस्वरूपयोग्ययत्नसत्त्वादि
त्यर्थः तस्य वर्तमानत्वेन विषयाबाधाद्वृत्तप्रयोगापत्तिर्भ्रमस्तु न तदानीं फलस्यासत्त्वान्नेति भावः अज्ञाना
दिति · अप्रमत्तत्वादित्यर्थः ननु परस्य यत्नस्य विजातीयमनःसंयोगाश्रयसमवायरूपेत्वाभावाद प्रत्य
त्वे पि चेष्टादिलिंगेन न तद्वगतौ तत्प्रयोगापत्ति दुर्वारैवेत्याशंक्य समाधत्ते · किं चिन्नेष्टादिनेति · यत्किं·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. क्रियायांरागयवक्रियायेत्यर्थः तदनुगतो यत्नाद्युमितो· अनुमानं वायव्युत्थानानुकूलयत्नवान् स्वा
२२ श्रयावच्छेदत्वसंबंधेन चेष्टावत्वादहमिवेति चेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावग्रहात्रानुकूलत
वोविषयः अयमाशयः फलस्यसाक्षाज्जनकत्वरूपानुकूलतासंबंधेन धात्वर्थव्यापारे त्वया
भ्युपगमात्तस्य च शक्त्यादिरूपसहकार्यंतरविरहात्फलाजनकपक्षे तिरूपव्यापारेऽसत्वात्त
तिमात्रेव्यापारस्यधातुनाविवक्षायामुतिष्टती प्रयोगस्येष्टत्वमेवशक्तिशक्त्यादिसहकृतात्मकव्या
पारस्यधातुनाविवक्षायांतु तदानीं तादृशव्यापारस्यासत्वान्नतादृशप्रयोगस्तदभिप्रेत्यैवश० राम:
क्त्यभावात्फलंनजायतइत्युक्तोऽस्माभिति एतेन तत्प्रयत्नस्योत्थानोद्देश्यकत्वेप्युत्थानाप्रयोजक २२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वान्नोतिष्ठतीप्रयोग इति केषांचित्समाधानाभासोनिरस्तः एकशब्दोपस्थाप्य॰ योस्तयोरुद्देश्यवि
धेयभावासंभवाच्चेत्यन्यत्र प्रपंचितं॰ उक्तार्थमुपसंहरति॰ एवंचेति॰ तिङर्थः कालकारकसंख्यारूपः
विशेषणमेवेति यथायथं धात्वर्थकारकयोः प्रकारतापन्नस्त्वेत्यर्थः एवकारेण तदर्थस्य प्रकृत्यर्थे
विशेष्यत्वव्यवच्छेदः तर्हि मुख्यविशेष्यत्वं कस्येत्यत आह॰ भावनैवेति॰ धात्वर्थनैवेत्यर्थः अत्राप्येवेन
फलस्य तिङर्थकर्त्रादेश्च तद्व्यवच्छेदः अन्यथेति॰ पक्ता पाचक इत्यादौ दृष्टमिति॰ तथा च प्रकृतिप्र
ययोरिति न्यायविरोध इति भावः समाधत्ते॰ तथापीति॰ भावप्रधानमिति॰ भावः प्रधानं येनेति व्युत्प
त्त्यात्तं तिङन्तं तिङर्थो निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिभावप्रतिपादकमित्यर्थः तत्वमाख्यात

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भू॰ दू॰ लक्षणमितियावत् विशेष्यताशाल्यर्थप्रतिपादकत्वस्य घटादिनाम्नि भावप्रतिपादकत्वस्यसु
२३ बन्त्यादिनाम्न्याख्यातातिप्रसक्तत्वात्तद्वारणाय विशिष्टमुपात्तं· प्राधान्यं च प्रत्यासत्त्यास्वोत्तरतिङर्थनि
रूपितत्वमेवेति व्यक्तीकर्तुं लक्षणे तिङर्थत्वेन प्रकारस्योपादानं नातः काष्ठैः पाक इति वक्ष्यमाणप्रयो
गेष्वजर्थविशेषणतृतीयार्थकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिभावप्रतिपादकेयाका 23
दिनाम्न्यतिप्रसंगः इतराविशेषणत्वं तु ननन् पचतिभवतीत्यादितिङ्द्वयवाक्यघटकपचतीत्याख्याते
ऽव्याप्तेस्तदर्थं क्रियायामभवत्यर्थविशेषणत्वात्· सत्त्वप्रधानानीति· कृदाद्यन्तप्रकृतिकविभक्त्यन्तत्वेन रू राम:
पनामत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं· प्रकृतिः प्रत्ययो विभक्तिरितिनिरुक्तभाष्यात्· सत्त्वप्रधानानीतितुल्य २३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षणवाक्यं· सत्तंद्रव्यं· प्रधानंयत्रेति विग्रहाल्लिंगानिष्टप्रकारतानि रूपितविशेष्यतांशात्यर्थप्रतिपाद
कत्वमित्यर्थः विशेष्यार्थकत्वस्य निगानाख्यातयोरतिप्रसक्तत्वाद्विशेष्यतोक्तप्रकारतानिरू
पितत्वेनाविशेषिता· लक्षणद्वयपरिष्कारस्तुहृदयंगमदसेयः भूवादीनिति शाख्येहिपचादिक्रियाभा
वतिक्रियायाः कर्मणोभिवं· तीन्युक्तं· धात्वर्थक्रियास्मा· आख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपगमेतत्त
योःक्रिययोः स्वस्वनैवरूढत्वेनयदार्थान्तरविशेषणतयान्वयेनैराकांक्ष्यान्यपरस्परान्वयस्येवासंभ
वातद्विरोधोदुर्वारप्रतिरोधाराद्वस्यादितिभावः सूत्रादित्यादिना प्रशंसायामितिसूत्रसंग्रहः अध्यव
सीयत इतिनिश्चीयत इत्यर्थः तथाचप्रकृतिप्रत्ययाविति न्याय आख्यातातिरिक्तविषयकत्वेतिभा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द.
२५

वः ननुभावप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तेनतिङ्भिर्भावनापरपर्य्यायभावप्राधान्यंप्रतिपाद्यतेसाचनै-
यायिकनयेकर्त्राख्यातेकृतिरूपंकर्तृत्वंकर्मण्याख्यातेकर्मत्वंफलंतन्निरूपिताश्रयत्वंवा तैःसंख्या-
कालातिरिक्ताख्यातार्थस्यभावनात्वोपगमात् · भावाख्यातेतुधात्वर्थव्यापारएवसातदनुवा-
दकत्वादाख्यातस्य प्राधान्यंचतस्याःप्रकृत्यर्थापेक्षं · तत्रलडाद्यर्थकालाद्योपगमेननद्येक्षंवा
क्रियाप्रधानमाख्यातमितिपातंजलभाष्येपिक्रियापदार्थस्तत्संमतभावेनेदानस्एवक्रियापृष्ट-
स्तिङन्तवशेष्यत्वेनोक्तंतत्रननुतिङन्तेनेति · अधिकंदर्पणेव्यक्तं · पचतिभवतित्यादौतुपचाद्यैःक्रि- राम:
याःपाकानुकूलाःकृतयोभवत्यर्थभवनकर्त्रीभवंतीत्यर्थकपचाद्यैः क्रियाभवतिक्रियायाः २५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्म्मोभवंतीतिभाष्यमाणत्वात्कानुकूलतासंबंधेनयाकिंविशिष्टकर्त्तेभवनकर्त्तृत्वेवगतेविशेषणापा
कानुकूलक्रियायाश्रुपितत्वाभानात्यथाक्षतार्थकत्वेपितद्विरोधः तादृशभाष्यप्रामाण्यादेवभ
वन्मतेधात्वर्थप्रकारकबोधेधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्ववत्तन्नयेप्याख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधे
विशेष्यतासंबंधेनतिङ्जन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यकल्पनात् अव्यवहितोत्तरत्वस्यकार्य्यतावच्छेदकको
टौनिवेशस्तूभयोरपिसमः नत्वोक्तबोधाभ्युपगमेचैत्रः पचतिभवतीत्यत्राख्यातेनकर्तृबोधना
च्चैत्रादिपदोत्तरस्तृतीयापत्तिरितिवाच्यं प्रथमांतार्थप्रकारकबोधेविशेष्यतयातिङ्जन्यक्रियांतरं
कर्तृत्वावच्छिन्नभावनोपस्थितेर्हेतुत्वाभ्युपगमेनतत्रभावनायाःसुरस्यविशेष्यतयैवभानेनपर्य्यवसि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्र॰ तस्याश्रयातिरिक्तांशेऽविशेषणत्वात्कृतिबोधकस्या॰ नभिधानस्याभावेनोक्तापत्तेरयोगात् एवं॰ चैत्रेया
२५ कानुकूलात्कृतिरित्येवं चैत्रोक्तप्रयोगे चैत्रपदोत्तरं सप्तम्यापत्तिरपि न॰ धात्वर्थांशे विशेषणीभूताश्रय
त्वस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव शास्त्रप्रवृत्त्यधिकरणे चेति तद्विधानात्॰ प्रकृते वाश्रे
यत्वस्य संसर्गतया भानाच्चेत्त्रः पचतीत्यादावाख्यातार्थभावनाप्राधान्योपगमे बाधकाभाव इत्यतो
इष्टगतिमाह॰ आपि चेति॰ अभेदान्वयादिति॰ इदं वस्तुस्वभावमनानुसारेण॰ तन्मते भावनाया आ
श्रयता त्वप्यभेदसंबंधेनैवान्वयादिति॰ भाष्यसिद्धेति॰ क्रियापि कृत्रिमं कर्म॰ क्रियापि क्रियपेक्षि राम:
तामवति कयास्वेदृशनप्रार्थनारा क्रियायेति कर्मेणायमभिप्रेति तिसूत्रस्य भाष्यसिद्धेत्यर्थः॰ न २५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्मतेधावनानुकूलकृतिमान्मृगइत्यवांतरवाक्यार्थबोधस्यानत्रोन्यतेधाविनस्याख्यातार्थकर्त्तृत्वाव
रुद्धतयान्यत्रविशेष्यणतयान्वयान्वयेनैएकोक्षेपेणादर्शने कर्मतयान्वयासंभवात्· किंतुधावनानु
कूलकृतिमान्मृगोदर्शनाश्रयत्वाभित्येवबोधोभ्युपगंतव्यस्तथाचैकमुख्यविशेष्यकबोधजनक
त्वरूपैकवाक्यतानुपपत्त्यातन्द्वाक्याविरोधः क्रियाविशेष्यकबोधाभ्युपगमेतुतस्याः कर्मत्वेनद्रष्ट
र्थैवयेवाधकाभावादेकवाक्यतोपपत्तिरितिभावः नतधावनानुकूलकृतिमन्मृगस्यैवकर्मतया
दृश्यर्थेन्वयोयगमान्नतदनुपपत्तिरतआह· प्रथमांतेति· द्वितीयापत्तेरिति· तिङाकर्मणोनभि
धानादितिभावः एवमिति· मृगपदोत्तरंद्वितीयापादनइत्यर्थः शतृविधौलडर्थकर्तुः प्रथ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न·द· मांतार्थसामानाधिकरण्येनविशेषितत्वान्मृगयस्य द्वितीयांतत्वेऽप्यापत्त्या[illegible]तेयानभविष्यतीति
२६ भावः नह्यिश्राचापतिर्द्वितीयाप्रतिबंधिका किंतु कर्मणोभिधानं तदभावद्वितीयाद्वारेत्याशये
नदूषयतित्र्ववमपिति· असंभवायतेरिति· तथाविवक्षायांधावंतमृगंपश्येतिवाक्यस्यैवसंभवादिति
भावः वाक्यभेदेति· भावनानुकूलकृतिमान्मृगस्तत्कर्मदर्शनाश्रयस्त्वं· इत्याकारकविभिन्नमुख्यवि 26
शेष्यकबोधजनकत्वात्तस्येतिभावः ननुविच्छिद्यपाठे साकांक्षत्वे सत्येकार्थःप्रतीयतिपरत्व
मेकवाक्यत्वमस्मिंश्चाच्चतत्· तमिन्नुकर्मिन्याकांक्षोस्याद्भावनक्रिया· विशिष्टमृगकर्मकदर्श राम:
नरूपैकार्थप्रति·पत्तिपरत्वाच्चेतिनैकवाक्यताहानिरत आह· अध्याहार इति· पूर्वत्रानुपात्तोको· २६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षित यदस्याङ्गसंधानइत्यर्थः प्रतिपिपादयिषितत्वादिति · बोधयितुमिष्टत्वादित्यर्थः अनन्व
यातेरिति · तत्पदेन स्तुगस्यधावनानुकूलकृतिमत्त्वगस्य वाचकत्वेपि प्रतिपिपादयिषितस्य मृ
गकर्तृकोत्कृष्टधावनक्रियायां द्रव्यार्थकर्मत्वान्वयस्य तद्वाक्याद्भानानुपपत्तेरित्यर्थः तार्यैव सिता
र्थमाह · एवं चेति · आख्यातार्थभावनायाः प्राधान्य उत्कृष्टफलस्य दुरूहत्वे सतीत्यर्थः नादरणीय
मिति · उपेक्षणीयमित्यर्थः तर्हि किमादरणीयमित्याकाक्षायां भावनानुगुणं कार्यकारणभावं द
र्शयति · किंत्विति · फलेव्यभिचारनिरासायाह भावनात्वावच्छिन्ने निदुष्टव्याप्तिमिति · अपेक्षणीय
त्वेन ज्ञातव्य इत्यर्थः ननु तत्त्वापत्तेः स्थले द्रव्यपर्थे धावनभावनायाः किंविशेषणत्वेनान्वये भावप्र·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

धानमाख्यातमिति निरुक्तविरोधो दुष्परिहरः तादृशाख्यातस्य मुख्यविशेष्यीभूतभावनार्थकत्वा

ल॰मं॰ भावात् अत आह यद्वेति मृगो धावतीत्यादि· तथा च तन्निरुक्तमेकतिङ् वाक्यमित्यभिप्रायेणैकतिङन्तविशे

२१ ष्य इति भावः ननु धावनकर्तृत्वविशिष्टमृगरूपवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शनेन्वयान्नैकवाक्यं नाम गो

वाक्यस्यानामत्वाच्च नन्नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधः अंतरा वनं ततो द्वितीयायत्रि· रपिधा 28

वनविशिष्टमृगस्य कर्मत्वावगतौ विशेषणीभूतधावनस्यापि कर्मतालाभाच्च न प्रतीतिपर्या

र्यवसितान्वयालाभः पचति भवतीत्यादौ त्वेकवाक्यत्वमनुपपन्नमित्यादि· तमेव· स्वं चोक्तकार्यका राम:

रणभावकल्पने कथं तद्विरोधस्य नियामकत्वे च्यते· आह द्विरिति· तदर्थस्त्वेवं रीत्या वाक्यैक २१

वाक्यतयाप्रतिपिपादयिषितान्वयलाभेपिभाष्यसंमतयदैकवाक्यतयोयाततल्लाभस्त्व· एवमेवेदं
ननीलविशिष्टघटस्यकर्मत्वेप्रतिपिपादयिषितेनीलंघटंजानातीत्यादौद्वितीयानुपपत्तिरपीति· नै
यापिकमतंतुहृदयंगोडकृष्णं· आख्यातवाक्यजन्यशाब्दबोधाकारंविविच्यदर्शयति· इत्थंचेति·
आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधेधात्वर्थभावनोपस्थितेस्तदर्थकर्मप्रकारकबोधेतादृशफलोपस्थिते
र्हेतुत्वेवेत्यर्थः· भावनेत्यस्यवर्त्तमानेत्यादिः· कर्माख्यातेभावनाविशेष्यकबोधवारणंतप्राचीनानुरोधे
न· नव्यास्तुकर्मकृतिफलविशेष्यबोधस्यदृष्टत्वेनकर्माख्यातेपितद्विशेष्यकबोधएव· एवंचप्रत्य
यार्थेसाक्षात्प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वव्युत्पत्तिरप्यनुगृहीताभवति· अतएवेष्यतेपत्रइत्यर्थेपुत्री

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ यतीतिनभिन्नार्थकत्वात्किंतुपश्चमिच्छतीत्यर्थ एवेति सुप आत्मन इति सूत्रे भाष्य उक्तं॰ अन्यथा भ॰
२८ यत्रापि भावनाविशेष्यकबोधस्याविशिष्टत्वे न भिन्नार्थकत्वादित्यस्यासंगतिः आस्मन्मतेत्वेकत्र
व्यापारे विशेष्योन्यत्र च फले इति भिन्नार्थकत्वंसुस्थकं क्यजंतात्तु कर्मणि प्रत्ययो दुर्लभोक
र्मकत्वात्तदुक्तं कैयटेन या क्रियाफलस्य प्राधान्यं तदा वाक्यभेदे व्यपदेश इति॰ ननु क्यजंतस्त॰ 28
स्याकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्यायानुन्यासादिस्थं वपच्यत इत्यत्र भावनाजन्यैका अधिका वर्तमानावि
क्लित्तिरिति बोध इत्याहुः भावाख्याते तु कालमात्रात्मकतिङर्थविशेष्यतापन्ना धात्वर्थभावना राम:
प्रतीयते कारके तिङोऽविधानात् धात्वर्थानुवादकत्वात्तस्य किंतु लट्त्वादिना तत्तत्कालार्थक २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवसः संख्यातुन नस्यार्थः तिङर्थतत्प्रकारबोधे तिङ्जन्यकर्तृकर्मोपस्थितेर्हेतुतया तदभावादन्वयबो
धासंभवात्. प्रकृत्यर्थस्यासन्न्वर्थपतया तत्रापि तदन्वयासंभवात् किंतु न केवलेति न्यायेन साधुत्वार्थं व
नमेव एकवचनं तूत्सर्गतः काप्यत इति भाष्यकृदुक्तेः हनज्ञापिकाः शप्यन्त इत्यादौ बहुवचनं तु हलक
र्तृकत्रयमनूद्य यथानेवद्वत्वोपयानसामर्थ्यात्तत्प्रकारप्रयोगाद्वा साध्विति भावः अधिकमग्र
ग्रन्थये चिंतनतर एवावधार्यं. आख्यातार्थकर्त्रादिभिरित्यादिना कर्मसंग्रहः समानविभक्तिकं
योरेवाभेदान्वय इति नियमस्य प्रागेव दूषितत्वादिति भावः अकर्मकधातुस्थले फलव्यापारयोरभया
र्थकत्वमन्यैरप्युपगन्तव्यमिति ध्वनयन्नेव शाब्दबोधप्रकारमाह घटो नश्यतीति. नाशानुकूल इत्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ न्या नाशस्य फलत्वे व गते व्यापारे जिज्ञासायामाह स चेति · व्यापारस्येत्यर्थः प्रतियोगित्वेति प्रतियोगि
२९ त्ववैशिष्ट्यं तु निरूपकतासंबंधेन बोध्यं तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः अत एवेति · पतो
नाशमात्रं नार्थः किंतु प्रतियोगिताविशिष्टनाशफलकतत्सामग्रीरूपो व्यापारो पत एवेत्यर्थः ·
फलव्यापारयोरैकाधिकरण्यान्नसकर्मकत्वमेतदभिप्रेत्यैव प्रतियोगित्वविशिष्टेत्युपात्तं · य
न्मते नाशमात्रं नश्यतेरर्थस्तन्मते नाशोस्त्यनंतरं · नाशस्य सदैव सत्वान्नश्यतीति प्रयोगाप 29
त्तिर्नाशे वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपभूतत्वबाधान्न नष्ट इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति सूचयि राम:
तुं तस्याभिन्यादिना त्रैकालिकप्रयोगोपपादनं · नैयायिकमतं तु लुङर्थनिरूपणावसरे भावि २९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यति ज्ञानादिसविषयार्थकानां ज्ञानान्यादीनां ज्ञा नादिफलव्यतिरिक्तव्यापारार्थकत्वानभ्यु
पगमेऽकर्मकत्वानुपपत्तिरत्त्वयन्त्स्मन्नेशाह्वोधंदर्शयति· देवदत्तो जानातीत्यादिसर्वेति ज्ञाना
नुकूलो व्यापारस्येत्यर्थः तत्र वैयाकरणाया मात्ममनः संयोगस्यैव सोलभ्यादुक्तमंततइति तदनुप
स्थितादित्यर्थः आश्रयतैवेति तस्या अनवयत्वेपिसावयवत्वा एकव्यापारत्वनिर्वाह्यमितिभा
वः ५ ननुसार्वधातुके यक् चिण्भावकर्मणोः कर्त्तरिशयदिवादिभ्यः इत्यन्नित्यादिसूत्रेभावक
र्मणि चयगादीनां कर्त्तरिशबादीनां विधानात्कथं तिङंतस्य कर्तृत्वमत आह सूले फलव्या
पारयोस्तत्र्वेति· तत्रेति· धातुप्रतिपाद्ययोरित्यर्थः तयोर्मध्ये प्रत्येकं यथायथं कर्मकर्तृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· प्रतिदर्शान्वयं ते द्योतयंति न तु कर्माद्यर्थकत्वं तेषामिति भावः प्रकारांतरेण कारिकामवतारयति·
३० नान्विति· उभयबोधापत्तिरिति· आख्यातस्य कर्मकर्तृशाब्दबोधापत्तिरित्यर्थः नन्वत्र कर्माभिधाने
ओदनं पचतीत्यत्र द्वितीयाया न्याय्यत्वात् ओदनइत्यादौ कर्त्रभिधाने च चैत्रादिपदोत्तरं तृतीयायाः
न्यनोभयार्थबोधकत्वमेकदेशस्य सकृदुच्चरितशब्दः सकृदर्थं गमयतीति व्युत्पत्त्या नानार्थस्थले 30
तु सत्त्वे नातिविरोधाद्वेत्यत आह· कर्तृमात्रेति मात्रशब्दोवधारणे कर्ममात्रेति· कांतरे ततरग्वा
भाँतस्य कर्मणामेव बोधापत्तिरित्यर्थः मूले व्यापारयोरिति तत्सप्तमी निर्द्धारणे इति सह च यन्व्याप्त रामः
ये फलमिति· द्योतयंतीत्यस्य प्रकाशयंतीत्यर्थात्कथं तदन्वयप्रकाशकत्वमतो व्याचष्टे तात्पर्य्य ३०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिति· तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपवक्तृतात्पर्यं शब्दजनकतयातेषामुपयोग इतिभावः व्यभि॰
चार इति यगादीनामन्वये शब्दादीनां व्यतिरेके चेत्यर्थः तमेवोपपादयति· कर्मणः कर्तृत्वविव
क्षायामित्यादिना· सौकर्यातिशयद्योतनार्थं चतद्विवक्षा तंडुलाग्निसंयोगव्यापारस्यैव फ॰
लजनकतयाधात्वर्थत्वविवक्षायामित्यर्थः वस्तुतस्तु च जनकव्यापारतयोर्वा पर्यायेणेपरा
फलस्यैव तत्वविवक्षायामित्यर्थः तदतिरिक्तव्यापारस्य तंडुलेऽननुभवादिति· साधनाश्रिति· तथा
चव्यभिचारान्न तङादीनां द्योतकतेतिभावः कर्मादिष्वा· दीति· कर्तृकर्मविषयादाविति मूल
स्थादिपदस्यार्थः सामान्येत्यादि कर्मादित्यस्यविवरणं सविषयार्थकजनान्यादिकर्मत्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या·द· स्वविषयत्वे पर्य्यवसानमित्यभिप्रेत्याह नारदविषयकेति भावसार्वैरणेति भावयदसमभि
३१ व्याहृतकर्मपदघटितविधित्वे इत्यर्थः तानि चार्वरणभावकर्मणोरित्यादीनि दीव्यजनेत्यादीनां तु
निरुक्तभावसाधारणविधित्वाभावान्न तद्विषयाचिरण्यातिप्रसंगः पच्यते तंडुलः स्वयमेवेत्या
दावपियगादि न तथा किंतु कर्मवत्कर्मणेत्यातिदेशिकविधिविधेयस्येवाविहितातिदेशेका
र्य्यातिदेशत्वस्याकरप्रसिद्धत्वादतस्तत्रापि नव्यभिचार इति भावः अकर्मकधातुसमभिव्याहृ
तयक्रियादीनां फलेकर्मान्वयद्योतकत्वाभावादुक्तं तत्र सकर्मकेति· एवं च तिङां कर्तृ एम:
कर्मादिवाचकत्वं निराबाधमिति सिध्यते ६ एवमिति· उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ननु फलव्या ३१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पारयोरित्यनेन सामान्यतो धातोर्व्याफलव्यापारवाचकत्वप्रतिज्ञानोत्तरस्त्रेण स्वोपपत्तिमि
त्थंव्यवस्थापनं कर्तुं संप्रति नतु वाक्यार्थनिरूपणानन्तरं ते तन्निज्ञासाव्यवहितत्वादित्यत
आह· स्वीकृत्यहन्यायेनेति तथा च सामान्यतः फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे कर्तृकर्मणोः
स्तिङर्थत्वे च ज्ञाते निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतीयत्तया च प्रथमं वाक्या
र्थस्य विशिष्टजिज्ञासोदयात्तस्यैव निरूपितो नतु धात्वर्थो निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेना
तिदुरूहतया च तस्य पूर्वमजिज्ञासितत्वादिति भावः त्वडाप्तं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि
णा धातुपदं तथा च यज्ञेत्यादौ यज्ञाद्यधिगतो वित्यर्थः अवाच्यत्वमिति पाठे वाच्यता नि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ पकत्वाभावमित्यर्थः प्राभाकरादीनित्यादिनानैयायिकसंग्रहः मूलेव्यापारो भावनाख्यैवेत्यादि
३२ पूर्वार्द्धस्य यावत्किंचु मसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयत इत्युक्तलक्षणलक्षितो योर्थस्तद्वाचकव्यापा
रपदं भावनादिपदैर्विवक्षितविवियमाणस्य च विवरणसमानार्थकत्वात्तेनाभावनावाचकत्वसि
द्धिरित्यर्थः भावनासैवेति याभावनासैवोत्पादना क्रियावेत्यर्थः उत्पर्थक भूधातोर्णिपनाद्युचिनि 32
ष्पन्न भावनापदस्योत्पादनासमानार्थकत्वाद्व्यापारवचनत्वमिति भावः ननु संभवेदेवं धातो
र्व्यापारार्थकत्वस्य प्रामाणिकत्वेन तत्रैव वर्तमानाभावो नोव्यापारार्थकेन कृजादिविवरणे रूपं मा ल॰द॰
नं दर्शयति सारे पचति याकं करोतीति कृञादाने वकिविवियते नारभ्यानमित्यत्र भाष्ये मा ३२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मानंवक्ष्यते॰ तथा च धात्वर्थव्यापारस्य भावनादिपदैर्विवरणाद्भावनाया धात्वर्थत्वसिद्धिरित्य
र्थः क्वचित्तु पचतिपाकं भावयतीत्येव पाठः ननु या क्रिया भावना सैवोत्पादनापि च सा मनेनोक्ते
पि क्रियापदार्थव्यापारस्य भावनात्वलाभे किमिति व्यापारपदोपादानमत आह व्यापा
रपदं चेति॰ तथा च व्याप्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या तेन फलानुकूलयावतामधिश्रय
णादीनां भावनात्वलाभः क्रियापदस्य तु करोतिक्रियाव्यन्तत्वेन करोति यद्वा धात्वमावार्थ
त्वस्यापि संभवेन तन्मात्रस्यैव विवरणाद्भावनात्वलाभः स्यादिति तदुपादानमिति भावः अन
र्थवेति तद्रूपेण कृत्वा ण्यादीनां वाच्यत्वाद्वेत्यर्थः सर्वसिद्ध इति पचतीतिवाक्यजबोधात्रे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰ द॰ तरं फूत्कारादिमात्रेति संदेहानुदयादित्याशयः कस्यचिन्मतं नैयायिकमतत्वेनोपन्यस्य निरा
३२ करोति नव्येति नैयायिकरीतिः साध्वीत्येनेनान्वितं मतमेवाह रायामिति फूत्कारत्वादीना
मित्यर्थः गोत्वादिति धात्वर्थतावच्छेदकत्वे गोत्वादित्यर्थः तेषां नानात्वात् लक्षितत्वापेक्षयास
खंडत्वात्स्येति भावः लक्षितत्वमेव प्रहत्यारव्यायन्न गतजातिविशेषरावेत्यर्थः तदवच्छेदके धा
त्वर्थतावच्छेदके वाच्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः लाघवादिति भावः ननु तादृशधर्मावच्छिन्न
स्यैव धातुवाच्यत्वे रथो गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः रथादौ व तने कृते बाधा तत्राह र एम॰
थो गच्छतीत्यादि जानातीत्यादावित्यादिना नश्यत्यादिपरिग्रहः व्यापारादीत्यादि ३२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाश्रयत्वप्रतियोगित्वपरिग्रहः इष्टतमानामन्वेषण गौरवज्ञानस्यार्थसिद्धौ प्रतिबंधकं नाम प्रमा
णासम्भवेऽत्याशयेन पूर्वोक्तरीतेरखन्डं विशदयति · शक्यतावच्छेदकत्वस्यापीति संभवादिति · तः
थाच नानार्थगवादिषु दृष्टिरूपितशक्तौ सत्वगत्वादिगुरुधर्म्यवच्छेदकत्वस्यापि दर्शनाच्च तत्सिद्धौ व्या·
पारे त्वस्रणाभ्युपगमो व्यर्थ शक्तिरसतिबाधके गुरुणापि धर्मेण · वह्निध्नेत्वहनित्वाद्यक्षरेण · वरि
ष्वनुमानादिति भावः ननु तेषां कृतित्वापेक्षया गुरुत्वमेव बाधकमत आह · तयोरिति · शक्यतावच्छे
दकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः वैयर्थे इति · शक्यतावच्छेदकस्य लघुधर्ममात्रवृत्तित्वेल
क्ष्यतावच्छेदकत्वस्य तु धर्ममात्रवृत्तित्वमित्याकारकवैलक्षण्ये इत्यर्थः बीजाभावादिति प्रमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. णाभावादित्यर्थः अयमाशय· समनियतलघुधर्मोपस्थितावेव गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वं प्रकृते फू

३४ त्कारत्वादीनां हि तत्वासमनियतत्वात्तेषां शक्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावः स्वरूपसंबंधविशेषरूप

तस्यापि गुरुधर्मोपस्थित्युपनत्वाद्वैकल्यात्तद[illegible]एव· गंगातीरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमितिवत् फूत्कार

त्वं शक्यतावच्छेदकमिति व्यवहारात्· अन्यथा नानार्थिके हि तत्वमादाय लक्ष्यतावच्छेदकत्वव्यव

हारः इति यदि न दाम सर्वत्रैवावच्छेदकत्वव्यवहारे तदेव नियामकत्वेनाश्रीयतामिति· · हत्यर्थकक ३५

रोतिना विवरणात्· तेषां शक्यतावच्छेदकत्वं किन्तु हितित्वस्यैवेत्याशंक्य निराचष्टे नवेति अर्थइ राम:

तिधात्वर्थ इत्यर्थः · हज्ञोऽसत्वार्थकत्वं यवते न विवरणात्यन्यादीनां तदर्थकत्वसंभावनात् ३४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवदत्तर्वस्त्रमित्याहरथोगमनंकरोतीत्यादिः रथादावचेतनेप्रयत्नस्यबाधेनोक्तप्रयोगानुपपत्त्या
कृञोपिव्यापारार्थकत्वस्यैवोपेयतयातेनविवरणाज्ञातोव्यापारार्थकत्वस्यैवसिद्धेरितिभावः अ
चेतनमवधेयेयद्यपिसारकृतातत्रद्रूपेण व्यापारार्थकत्वंपश्चाद्दीनांस्वीकृतंतथापिनतस्यतत्रनिर्भ
रः कथंज्ञायतेक्रियावचनाः प्रादयोयद्यांकरोतिनासामानाधिकरण्यमितिभाष्यप्रामाण्या
द्धातोरस्मात्सार्थककरोतिविहितानांतेषांव्यापारविशेषार्थकत्वासंभवादतएवव्यापारेत्वेनकृ
तेरपिसंग्रहादितिग्रंथकृतांनचतत्रोक्तस्यसंगतिरेवंवाक्यार्थबोधाकारप्रदर्शनस्यविक्लित्यनुकू
लोव्यापारोज्ञानानुकूलोव्यापारइतिस्वकृतस्यापिसंगतिः कृ विच्छित्त्यनुकूलरूपेणबोध्यस्तत्रहि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द शिखे लक्षणयोर्ययाद्यः शक्यादन्ये नत्रूपेण ज्ञाने भवति लक्षणेत्यभियुक्तोक्तेरिति· कृञोकर्म
३५ कतायन्ते रिति ग्रंथमवतारयति किंचेति अवान्ते· धात्वशक्यत्वे· द्वितीयास्यादिति धात्वर्थो
त्पत्तिरूपफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वाद्घटस्येतिभावः ननु घटो भवतीत्यत्रोत्पत्त्याश्रयत्वरूपमुख्यकर्तृ·
त्वाभावेपि धात्वर्थफलानुकूलव्यापाराश्रयत्वरूपगौणकर्तृत्वे न कर्तृत्वेन कर्मत्वस्य बाधात्
द्वितीयाप्राप्तिरित्याशंक्य निराकुरुते· नचेति· निराकरणप्रकारमेवाह अनुगतेति त्वन्मते नै
यायिकमते· दुर्वचत्वात्· निरूपयितुमशक्यत्वात्· दुर्वचत्वमेवाह· कृत्याश्रयत्वेति· कारकेतिस राम:
मस्तकारकव्यापारनिर्वाहकत्वरूपस्येत्यर्थः अभावादिति· तथाच घटादावचेतने तद्बाधेन· ३५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

केनतत्रकर्मत्वंनिषेध्यमितिभावः नन्वेवेननसाधारणं धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वमेवतद्यत्त
तआह· धात्वर्थेति· ननुस्वतंत्रः कर्तेतिसूत्रसामर्थ्यादेवेतरव्यापारानधीनत्वप्रकारकविवक्षा
विषयव्यापारवत्वरूपपारिभाषिककर्तृत्वस्यकर्तृप्रत्ययेथोन्यतिप्रयोजकस्यतयाचैकल्पा·
लद्वितीयापत्तिर्नापिकारकांतरे, तिप्रसक्तिरतआहअपिचेति· स्वार्थफलेति· शक्यतावछेदककी
द्यप्रविष्टाश्रयकस्वार्थफलेत्यर्थः तेननजीवत्यादावतिप्रसंगः असंभवीति· लक्षणद्वयस्या
पिव्यापारांशेधात्वर्थत्वघटितत्वादितिभावः· अन्यतमत्वमिति· पचत्यादिधातुघटंगया·
द्विकयोपादायतावच्छिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः नत्वमिति· सकर्मकत्वमित्यर्थः दर्शनादिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ यथाक्रियातो न्यू॰नीभवनार्थं कर्मकत्वस्य न्यूनीकरणार्थं सकर्मकत्वस्य च दर्शनात्सकर्मकलक्ष
३६ णे तत्त्ववेशेऽकर्मके तस्मिन्न व्याप्तिरप्रवेशे च न्यूनीकरणार्थं के तस्मिन्नेवा व्याप्तिरित्यर्थः तदेतदि
ति धातोर्व्यापारावाचकत्वे पूर्वोक्तं दूषणमित्यर्थः ननु कृञ्चोकर्मकतापत्तेरित्यस्य कृञोकर्म॰
कत्वापत्तेर्भावनेन यत्नमात्रार्थकत्वनिरासपरस्य कथं धातुमात्रस्य व्यापारवाचकत्वसा 36
धनंपरत्वमत आशयं प्रकाशयति॰ अयंभाव इति मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः करोत्यादावित्या
दिना सविषयार्थकधातुसंग्रहः उक्तरीत्येति पूर्वोक्तसकर्मकभिन्नधातुत्वमकर्मकत्वमित्याकारि एम॰:
कयेत्यर्थः ॥ अकर्मकत्वापत्तेरिति॰ उक्तलक्षणाक्रान्तत्वात्तस्येत्यर्थः ननु तावता करोत्यादिस ३६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लक्षणमिति॰ कृत्यदंशक्य लक्ष्य साधारणधातुत्वेना अनन्वार्थं लक्षणयाधातुमात्रोपि १

विषयार्थकधातूनां व्यापारवाचकत्वं सिद्धं न धातुमात्रस्येत्यत आह कृञ इति धातुमात्रोपलक्षक॰
मित्यर्थः तथा च धातुमात्रस्याकर्मकतापत्त्या न फलमात्रार्थकता किंतु व्यापारार्थकतायीतिफ॰
लार्थ इति भावः सर्वेषामिति॰ गणपठितानामित्यर्थः अकर्मकतेति॰ सनाद्यन्तधातुस्थले उक्त
सकर्मकत्वस्यसत्त्वेन तद्भिन्नधातुत्वरूपाकर्मकत्वस्य गणपठितेषु सत्त्वादिति भावः यदि तु फल
वाचकत्वमेव सकर्मकत्वं तदाह सकर्मकतेति अत्रेदमवधेयं॰ निरुक्तं सकर्मकत्वलक्षणं तद्व्यवहारप्रयो
जकं नतु कर्मप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकं॰ तथा सति ध्यातुप स्पृशीङादीनां तदभावेनाधिष्ठितो
वैकुंठो हरिणा ध्यातो वैकुंठ इत्यादौ कर्मप्रत्ययानुपपत्तेः शीङादिषु तदसत्त्वात् किंतु प्रक्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न.र. तशास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्यान्वय्यर्थकत्वमेवः लः कर्मणीत्यादावपिकर्मसहितार्थकसकर्मकपदाद्दु
३७ कार्थस्यैवशब्दमर्य्यादयालाभात्. तथा च कर्मत्वस्यधात्वर्थक्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपतया
धातोर्व्यापारवाचकत्वेतन्निबंधनात्तंडुलं पचतीत्यादौ तंडुलादीनां कर्मत्वानुपपत्तिरपिव्यापार
स्यधात्वर्थसाधिकेति. ननूक्तोऽकर्मकतायतेरितिग्रंथो नमीमांसकमतनिराकरणपरस्तस्य
तस्मात्करोतिर्धातोः स्यादितिवक्ष्यमाणग्रंथेनैवकरिष्यमाणत्वात्. तैः कृञोयत्नार्थकत्वा
नभ्युपगमाच्च. नापिनैयायिकमतनिराकरणपरः तैर्धातोर्व्यापारार्थकत्वानभ्युपगमात्. किं तु
तेष्वर्थस्यधातुमात्रस्यव्यापारार्थकत्वप्रतिपादनपरत्वेधातोःसकर्मकतायतेः फलमात्रार्थतानहीति ए.म. ३७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वक्ष्यमाणत्वान्नु कृञः इत्यस्य परिहारो यादन्यार्थपरतया मूलमवतारयत्सद्यवेति · प्रमाण्येति · पूर्वार्द्धस्य
विवरणपरत आख्यातव्याख्यानादिति भावः तदिति व्यापारवाच्यत्वमित्यर्थः जानातिकरोत्या
दौ यत्तिसविषयार्थकधातुमात्रोपलक्षणं · क्रियामात्रे तिमात्रपदेन फलव्यवच्छेदः सकर्म
काणां प्रमक्तः फलावच्छिन्नव्यापारवाचकत्वं जानात्यादिसविषयार्थकानांतु ज्ञानादि
व्यापारार्थकत्वमेव अकर्मकाणांतु सर्वेषां न फलार्थकत्वं तस्य ततो नतु भवात्किंतु व्यापा
रार्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिकोद्योगतथा चोक्तरीत्या कृञो यत्नार्थकत्वे तु त्स्य न्याया
त्सर्वेषामपि तत्सिद्धिरिति भावः नन्वकृञः फलावाचकत्वे कथमकर्मकत्वमत आह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.टी. अयंभावइति॰ वाचकत्वादीत्यादिनास्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वस्यसंग्र
३८ हः करीत्यादीनामेवफलार्थकत्वानभ्युपगमेउक्तदोषः व्याप्तिः सर्वेषांतदनभ्युपगमेस्व
संभवःसः तथाचकृञ्धातुःफलार्थकःसकर्मकत्वादित्यनुमाने विपक्षबाधकतर्कप्र
दर्शनपरेकृञोकर्मकेत्यादिमूलमितियथाश्रुतमितिभावः पच्यादीनांफलाव 38
च्छिन्नव्यापारबोधकत्वंसुखबोधंसकर्मकत्वंकरोत्यादीनांतुविवक्ष्यान्वय्यर्थकत्वरूपेणै
णंतदितिवदतामतमनुभवितिसकरोतिनचेति॰ भाष्य इति॰ भट्टमतखण्डनप्रस्तावेसव्यते॰ राम:
वाशक्यार्थानयेतिभक्तिर्लक्षणातयाशक्यार्थस्यतिरोधानात॰ स्वज्ञानेघटकता ३८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याज्ञवल्क्यार्थस्यापेक्षणात्तन्न आगतोभाक्त इत्यर्थः भाक्तत्वेपीति लक्षणानिबंधनत्वेपीत्यर्थः कर्म॰
णीति मुख्यसकर्मकत्वमादायशास्त्रचारितार्थ्ये गौणेनतद्व्यापारे भानाभावादितिभावः ननु लौ
किकंरूप्यातमाह॰ नहीत्यादिभाक्तगौणपदव्यवहारविषयेगौणेइत्यादिना तदीयकार्य्यप्र
वर्त्तनात्महद्भूतचंद्रमाइत्यादावात्वचारणायास्थितस्यगौणमुख्यन्यायस्य चविशिष्यार्थोप
स्थापकविशिष्टरूपोपादानपुरःसरपदकार्य्यविषयत्वस्यान्यत्रव्यवस्थापनाच्चात्रतद्विषय
तेत्यर्थे ७ मत्लेकिंतत्पादनमेवेतिपूर्ववाक्यशेषः अतइतिपदंव्याचष्टेसारे॰ यतइति ननुकर्म
वत्स्मादिति मूलस्यकर्मवद्भावाद्यापिभवेदिति यथाश्रुतार्थोलभ्यतेसचबाधितोऽविवक्षितश्चे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ स्यतआह॰ कर्मवत्स्यादित्यनेनेति॰ सूत्रलक्ष्यतइति॰ सूत्रविविहितंलक्षतइत्यर्थः ननुफलमात्रार्थ
३९ कत्वेपिनेनसूत्रेणकृतोनपराघतोमूलकाराशयंप्रकटयति॰ अयमर्थइति॰ यगात्पदइत्यादिना
चिणादिर्गृह्यते अपिनाघटादेः कर्मत्वस्यसमुच्चयः दृशिवदितिदृष्टान्तंविवृणोति यथादृश्यतइ
ति॰ नत्रयगभावप्रयोजकंकारणाभावंदर्शयतिदर्शनस्येति॰ घटवृत्तित्वात घटमात्रवृत्तित्वाभा
वेनकर्मस्थक्रियात्वाभावादित्यर्थः एतेनकर्ममात्रवृत्तिफलानुकूलक्रियार्थकत्वंकर्मस्थक्रि
यकस्यलक्षणं॰ कर्मनिष्ठविशेष्यताश्रयकक्रियार्थत्वंतुयक्षांतराभिप्रायेणेतिसूच्यते॰ तत्रद्विती राम॰
यलक्षणाभिप्रायेणशंकते॰ नत्वेवमितिविषयावच्छिन्नेतिविशेष्यवृत्तित्वोपलक्षितेत्यर्थः॰ ३९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आवश्यकत्वे हेतुमाह· अन्यथेति आवरणभंगरूपफलार्थकत्वाभाव इत्यर्थः सकर्मकत्वेति स्वार्थफल
व्यधिकरणव्यापारकत्वरूपस्य तस्य ह्रस्वादावसंभवादिति भावः किन्तस्यादिति· क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्रोत्प·
त्तिरूपफलाश्रयत्ववदावरणभंगरूपफलाश्रयत्वस्याप्यविरत्वादिति भावः ८ ननु निर्वर्त्याधिका
र्यं कर्मणोः कर्मवद्भावो न प्राप्य कर्मणीत्यत्रैव किंमानमत आह· मूलेसिद्धान्त इति· कर्मवत्कर्मणा तुल्य·
क्रिय इति सूत्रे धातोरेकाच इति सूत्राद्धातु ग्रहणेन विभक्ति विपरिणामेन धातुवाच्यक्रियये त्यर्थः
लाभात्करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये कर्त्तरि साध्वसिद्धिरिति स्थालीपचतीत्यादौ छत्र तः सतो
पि व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावादेवानतिप्रसंगे कर्मग्रहणमतिरिच्यमानं कर्मस्थक्रियां लक्षयतीत्य·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ थौ निर्णीत इत्यर्थः कर्मस्थक्रियकत्वं च प्राप्यमभिन्नमेव कर्म्मणि संभवतीति दर्शयितुं परिष्कृतं कर्मविभागे प्रसंगात्
४० यविसारे रूपितं कर्मेति· तत्राद्ययो लक्षणे वक्ष्यते· वक्ष्यमाण इति क्रियाकृतविशेषाणामिति हरिकारिकयेत्यर्थः
कर्मगतविशेषाधायकक्रियार्थकत्वं कर्मस्थक्रियकत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मवद्भावप्रयोजकमित्या
ह नश्यमिति भिन्त्यादिना विकार्यमिति विकार्यत्वं च सोमस्य चूर्णीकरणरूपाभिषेकैकदेशचूर्णं प्रतिपरि
णाममित्वविवक्षया बोध्यं ज्ञातुमिति तथा चैतत् कल्पे क्रियाकृतविशेषधर्मवत्त्वे कर्मगतं कर्मवद्भावप्रयो· 40
जकमिति भावः पूर्वकल्पे तु कर्ममात्रवृत्तिफलार्थकत्वं धातोः कर्मस्थक्रियकत्वं अस्ति च तन्निर्वर्त्यविका राम॰
र्यस्थले· उत्पत्तेरभिव्यक्तेश्च कर्ममात्रवृत्तित्वात् ननु प्राप्ये संयोगरूपफलस्य समवाये नज्ञानादिरूप ४०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

फलस्य च विषयतासमवायाभ्यां कर्त्तृकर्मोभयवृत्तित्वेन कर्मस्थत्ववृत्तित्वाभावादिति अधिकमन्यत्र
प्रपंचितं· स च कर्मफलभागित्वं फलार्थकत्वे आपि कयुक्तिमुपन्यस्यति· धातूनामिति· पर्य्यायतापत्तिरि
ति· एकधर्मावच्छिन्नशक्त्याश्रयत्वादिति भावः ननु त्यजिगम्योर्व्यापारवचनत्वाविशेषेपि न पर्य्यायता
प्रसंगस्तदर्थयोर्विभागसंयोगरूपयोर्विभिन्नधर्मोपलक्षितत्वेन विभिन्नत्वादत आह उपलक्षणा
त्वेपीति अशक्यत्वे सति शक्यत्वे व्यावर्त्तकत्वं चोपलक्षणत्वं· पूर्वोक्तं वा· जनकत्वादिति· त
था च संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजनकत्वाविशेषात्त्यजेरप्यर्थव्यापारे संयोग एवोपलक्षणं न
विभाग इत्यत्र विनिगमकाभावादुभयोपलक्षणत्वे तु पर्य्यायतापत्तिस्तदवस्थेति फलेंशत्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· ष्टुयगम आवश्यकइतिभावः कर्मप्रत्ययार्थान्वयित्वस्यैव विनिगमकत्वेन यत्रापिवस्थले लक्षणा
४१ योयगतेश्वनो क्रमीतियातोः फलार्थकत्वसाधिकेत्यरत्वास्मोपिवदंतिभ्यांसत्त्वितः उपसंहरति तस्मा
दिति उक्तस्य क्रिकदंवादित्यर्थः निर्विवादमेवेति· स्वार्थफलसमानाधिकरणेत्याद्युक्ताकर्मकत्वस्य
फलार्थकतामं तेरणासंभवादित्यर्थः ननु पूर्वोक्तसकर्मकत्वाभाववद्वारातु तन्नूपाकर्मकत्वस्यफ
लार्थकत्वंविनाप्युपपन्नत्वान्नेदं तत्साधकमत आह· भूसत्तायामिति गर्योप्यफलस्यैवोपादा 41
नात्· प्रामाण्याच्चेतिभावः अन्नरवेतिधातुमात्रस्य फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः द्वयमितिफलद्वया राम:
र्थकइत्यर्थः ननु तत्रापवैरूप्यादानात्तत्कर्मकाणां फलार्थकतेमानमस्तु न त्वकर्मकाणां तत्वेन ४१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आह दिगिति· तथा सत्य कर्मकेषु फलनिर्देशो वैयर्थ्यापत्तेरिति दिगर्थः ९ ननु व्यापारो भावनास्येवे सुक्त
विवरणेन न भावनायाथार्थ्यत्वर्थता निर्णयः प्रवृत्ति याकं करोतीति विवरणेन तस्या आख्यातार्थत्वस्ये
व निर्णयादिति मिमांसक मतखंडनपरतया तस्मात्करोतिरिति मूलमवतारयति · नन्वित्यादि· वाच्यत्व
मिति· तिङंतजन्यवोधविषयत्वमित्यर्थ यथाश्रुतप्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचा
रमाशंक्याह तदागमेहीति हियतस्तदेकत्वं· आगमे ऽप्येकवचनादेरागमे संभवक्षानेहरूपतेः तस्तस्य
प्राधान्येन भाने यथाऽऽरूणपादीनामित्यर्थः तथा च यथा पशुनायजेतेत्यादावेकवचनरूपप्रत्य
यार्थत्वान्न प्राधान्येन भानं तथाऽस्मन्मते प्रत्ययार्थत्वाद्भावनायाः प्राधान्योपपत्तिस्तस्माः प्रत्ययार्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल०द० त्वान्स्युयमेतुभवन्मतेनतदनुपपत्तिरितिभावः नन्वधातोर्भावनार्थकत्वाभावेपूर्वोक्तसकर्मकत्वानुग
५२ तकर्तृत्वयोर्दुर्वचत्वापत्तिरतआह-एवंचेति- भावनायानिरुक्तार्थत्वेचेत्यर्थः तथाचारब्धेपाकेफला
नुत्पत्तिदशायांपाकोजातोनवेतिप्रश्नेभविष्यतीत्युत्तरानुरोधात्फलमात्रंधातुवाच्यमितिमीमांसका
शयः हेतोःपूर्वमनुपादाह अभिप्रायस्येति- तदादीत्यनोक्तस्यपरामर्शकत्वादितिभावः प्रयो
गायत्तेरिति गमनपदार्थसंयोगस्यग्रामेसत्वादितिभावः भवतीत्यत्रापत्तेरिति पाकपदार्थविक्लित्तेः
तदानीमविद्यमानत्वादितिभावः विघतइत्यायतेश्रुति व्यापारांशंपरित्यज्यफलमात्रस्यधात्वर्थ राम:
त्वविवक्षयातुभविष्यतीत्युत्तरस्यपाकमुत्पादयतीतिविवरणस्यचास्मन्मतउपपत्तिरितिभावः ५२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिमांसके केदेशिमतमुपन्यस्यतियत्विति नानुपपत्तिरितित्युक्तः घञाद्यञाद्यर्थव्यापारस्यग्रामोहे
वाधान्नोक्तायतिरित्यर्थः एवमन्यत्रापिवोध्यं ननुकर्त्तरिविहितस्यक्तः यक्तेत्यादेोकर्त्रर्थकत्वद
र्शना तद्विहितघञादीनांव्यापारार्थकत्वासंभवा तदर्थत्ववोधनाय भावइत्यनुशासनसार्थक्यमि
त्याशंकांदृष्टांतप्रदर्शने नायाकरोति कर्त्राख्यातवदिति तथाचकर्त्तृविहिताख्यातस्यव्यापारार्थक
वत्तद्विहितघञादीनामपि तदर्थकत्वोपपत्तेरितिभावः ननुकर्त्राख्यातेभावप्रधानमाख्यातमितितन्निरु
क्तान्कर्त्तविहितस्यतस्यभावनार्थकत्वेप्यत्रमानाभावान्नतस्यव्यापारार्थकत्वसंभवेोत आहतद्धि
धायकेत्येति तत्पदेनतदीयसिद्धांतपरामर्शः भावप्रत्ययनांधात्वर्थानुवादकत्वात्प्रयोगसाधुता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल०द मात्रार्थकत्वमिति त्वदीयसिद्धांतविरोधापत्तेरित्यर्थः तत्र पाक इत्यादौ सकर्त्तेति फूत्कारह्रः
४३ त्पादिरूपेत्यर्थः व्याख्यानमित्यस्यार्थप्रदर्शनं विवरणमिति उक्ताइति पूर्वोक्तहेतोरित्यर्थः नट
पि पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपीत्यर्थः अपीना प्रकृतिप्रत्ययसौ रित्यादिन्यायस
मुच्चयः पक्कवानिति सूत्रमुक्तार्थसाधकयत्नतयाप्याचष्टे पक्कवानित्यादाविति यदुक्तवि
वरणं धातोर्भावनायांशक्तिनिराकरणं तस्यात्तदा पक्कवानित्यादौ यत्नत्वादेर्व्याख्यानावाच
कत्वात्प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरनन्वयापत्तेरित्यर्थः अनन्वयमेव विशदयति अयंभावइति रामः
सहार्थमिति संबन्धार्थमित्यर्थः धृतोबोधयतः तयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये प्रत्ययार्थः ४३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्ययइतियद्विशेष्यः प्रधानमितिप्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालीत्यर्थः तादृशस्व
त्यन्तिसिद्धकार्य्यंकारणभावेस्यसृयन्तिविशेष्यतयान्वि· इतुरित्यस्यविशेष्यतयेतिशेषः आख्
याकेति· अरुणयेतिपदोपात्तारुणस्यद्रव्यमंकरणत्वेनक्रियायामन्वयः पिंगाक्ष्याइत्यर्थे
ऽभेदान्वयस्तुपार्ष्णिकइतिमंतव्योक्त·वक्ष्यमाणेति· क्रियात्वमेवकारकान्वयितावच्छेदकेनतस्या
कांक्षत्कारकस्येतिस्तुवर्थोनिर्णयेवक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः शंकतेसंबंधमात्रमिति· ज्योतिष्टोमे
नयजेतेत्यादेश्वन्याघाताद्याख्यातार्थयागभावनयोः संबंधसामान्यंप्रतिपाद्यतेक्रियाकार
कभावसंबंधबोधनेनुनास्याः श्रुतेः कश्चिदभिधादिरूपोव्यापारोस्तितद्वाचकयदाभावा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. दिति तदर्थः तथा चोक्तस्थले यागसंबंधिभावनेत्येव बोधो न यागकरणिकासेति तद्रूपस्थलकृते पाकसं
५५ धिकर्त्रीति बोधः कर्मत्वादिना बोधस्य क्रियायां अपेक्षणादिति भावः कर्तुः कारकत्वेन ताद्दृशान्वयायो
ग्यत्वात्सोपि दुर्वच इति दूषयति योग्यतेति नन्तु तत्पदार्थे तत्पदार्थे तत्पदार्थसंसर्गवत्वं योग्यता स्ति
वस्ताप्रकृते पाकप्रयोजकत्वात्पाकसंबंधित्वस्य पाकर्त्तुरतत्राह अन्वयप्रयोजकरूपेति तथा च
तत्पदार्थे तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नवत्वस्यैव योग्यत्वे घटेन जलमाहरेत्यत्र जलाहरणे घट
करणकत्वस्य सत्वात्सुषिरघटस्यापि तस्मिन्कारणत्वेनान्वयापत्तिरस्मिन्मते तु सच्छिद्रतरघ एमः
टत्वस्य जलाहरणान्वयप्रयोजकत्वे न तदभावान्न तदन्वय इति भावः न तु तत्र छिद्रेतरघटत्व ५५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वस्तुतस्तु किंकारकान्वयप्रयोजकरूपं यदभावादनन्वय आपाद्यते तेन · आह क्रियात्वमेवेति · ननु क्रस्यार्थक
र्त्राक्षिप्तभावनायां रागकारीनां कर्मत्वेनान्वयसौलभ्यात् नानन्वयापत्तिरत आह वस्तुत इति · अजेन्या
दौ प्रधानद्रव्ये कर्मकेरपि प्रत्ययार्थत्वेनव्यभिचारस्य स्फुटत्वात्तदुपेक्ष्य द्वितीयकल्पेऽपि तं दर्शयति · अजेः
त्यादि इष्टापत्तावह छागपादेर्नायत्तेश्चेति तस्याः प्रामाण्यस्यानुभूयमानस्यानुपपत्तेः प्रत्ययार्थ
त्वस्य तन्नियामकस्य तत्र चासत्त्वादित्यर्थः ननु तर्हि सामस्त्येनातिरियार्थैव स्यादत आह · किंत्विति · अ
यं पः प्रत्ययार्थः सप्रधानमिलाकारकोऽर्थः उत्सर्ग इति असति विशेषानुशासने तस्य प्रायदर्शना
दिति भावः ननु कथं तर्हि व्यापारकोऽप्यकौ बोध्यो त · आह · विशेष्यत्वादिनेति · तथा च बोधस्य प्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल०द० मनुसरित्वाद्यस्य यादृगनुभूतिस्तस्य तथैव बोध इत्यर्थः तदेव विशदयति· अतएवेति· बोधस्यानुभवा
४५ नुसारित्वादेवेत्यर्थः प्रथमांतेति समुपदर्शितः शक्यतावच्छेदकेति· तन्मते शक्यतावच्छेदकारोप
विशेष्यनिष्ठशक्यसंबंधस्यैव लक्षणात्वेन शक्यतावच्छेदकप्रकारकतीरादिविशेष्यकबोधतादृशल
क्षणाग्रहस्य हेतुत्वादिति भावः ननैयायिकानामिति· तन्मते तद्धर्मावच्छिन्ने शक्यसंबंध उपलक्ष 45
णाग्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यक एव बोधो नतु गंगातीरस्य गंगापदं घोष इत्यत्र कदाचित्ती
रत्वेन कदाचिद्गंगातीरत्वेन बोध इत्युपपत्तेरिति तद्भावः· विपर्ययेणेति· निरूपितत्वसंस रामः
र्गावच्छिन्नघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्मत्वविशेष्यकद्वितीयाकर्मतेति बोधे प्रथमांतपद ४५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पदस्तमभिव्याहृतताहशकर्मत्वयदज्ञानं कारणमितिकार्य्यंकारणयहवद्यामित्यर्थः ननुस्मतीति
तादृशवोधेघटपदाव्यवहितोत्तराम्पदत्वेन कारणतावाद्दिनामित्यर्थः निराकांक्षमिति उक्तरूप॰
स्यघटः कर्मत्वमित्यत्राभावादितिभावः अन्तरावेत्युक्तार्थे वस्तुतस्तुयस्ययस्यावोधस्तस्यतथाभुत
ति रितिवक्तुमुचितं अतएवारोपेसतिनिमित्तानुसरणं ननुनिमित्तमस्तीत्यारोपइतिप्रामाणिकाइ॰
त्यादिप्रसंवितदर्पणे प्रमयस्तमवधानेप्रतीयमानार्थस्य प्रत्ययार्थत्वमितिन्यायाकारमभिप्रेत्य
मूलमवतारयति तदगामेहीति अतिव्याप्तमिति नपुंसकमनुपुंसकेनेति नपुंसकशेषराकत्ववनोत
ताच व्यभिचारितमित्यर्थः व्यभिचारमेवविशिष्यदर्शयति हज्जेति यक्षमिति पक्षंपक्ष॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· वानित्याराविस्यर्थः तत्रभावनायाः प्रत्ययार्थकर्त्राऽऽक्षयात्प्रतीयमान [illegible] प्रत्ययार्थत्वाभा
४६ वाद्व्यभिचारः भावनिष्ठांतकिंकृतमित्यत·: किंविषयकोव्यापारइत्यर्थकाद्व्यापारस्यजिज्ञास्यत्वा
दगमासक्तमित्यतः फलविषयकव्यापाराबोधेतस्योत्तरत्वानुपपत्त्याव्यापारप्रतीतेर्ध्रौव्येप्रत्यया
र्थत्वाभावान्नव्यभिचारइत्यर्थः विवरणमिति· प्रश्नोत्तरभावरूपमित्यर्थः तयोःप्रत्ययार्थत्व 46
साधकत्वेयप्रतीत्यद्वैवात्राऽपिभावनाप्रत्ययवाच्यास्यादित्याह तत्रापीति अपिशब्दस्यार्थो
तरसमुच्चायकतांवक्तुमाह कर्तेनन्विति· तथाचोक्तायुक्तिरिष्टैवेत्यर्थः भावनायाधात्वर्थ एम:
त्वमपिशब्दसमुच्चेयंव्यक्तीकरोति· तथाचेति· उभयेति तत्रकृदुभयेत्यर्थः साधारणेनेति·प्र ४६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योगक्षेमेनैयत्येन घटकइत्यर्थः तथा च तिङ्कृत्ताधारणस्यानतिप्रसक्तानुगतधर्मस्याभावेन तिङ्
कृत्त्वयोरननुगमयोः शक्ततावच्छेदकत्वे परस्परव्यभिचारवारणाननुगतत्वस्यैव शक्ततावच्छेदकत्वसिद्धि
रितिभावः ननु परातियकेष्वपिधातुत्वमज्ञाननतोपिभावनावोधात् पच्यादितिष्ठत्तत्तद्व्यक्तित्वस्यैव
भवान्तरापिशक्ततावच्छेदकत्वमास्थेयं तथा चाननुगमः सम्भो व्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदका
टौ निवेशे न व्यभिचारवारणं तूभयोरपि सममत आह भवद्वीत्येति स्वमते सर्वत्र भावनायाः प्रकृ
त्यर्थत्वादुक्तं भवतीति १० साधकान्तरमित्यस्य धातोर्व्यापारवाचकत्वे इत्यादिः किंशब्दस्य प्र
कोपत्वादत्रापिदुयादाने ननु प्रयोजनान्तरमापतदुल्लेखस्येतिस्वपि तुं किमादिविनिर्मुक्तत्वप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्माहकार्य्यमित्यत्रेति· रीतिर्म्मिरिति· भूतस्य भिक्षन्यकरणेयजइतिसूत्रे रोनिर्द्देशः रगतेरायादाद
यः क्रियायोगमंतरेणेति· क्रियाव्यापिनामेव कारकत्वाद्धातोर्व्यापारावाचकत्वे कार्य्यो घट
इत्यादौ कर्मादिसंज्ञानां कारकस्याधिकारस्य विहितानां घटादावसंभवेन तत्र विधीयमानस्यषष्ठ्या
द्यनुपपत्तिस्तदाक्षिपतीत्यर्थः· तदेव स्पष्टीकरोति· विनाक्रियामिति· गम्यमानेति· उपस्था
यकपदाभावेप्याक्षेपेण प्रतीयमानेत्यर्थः आख्यातेपीति कर्त्तावाचिन्यपीत्यर्थः तथात्वाप॰ ५८
न्नाविति· गम्यमानक्रियामादायैव वैचनतंडुलादीनां कारकत्वोपपन्नावित्यर्थः लिंगसंख्या
न्वयानुरोधादिति पाचक इत्यादावितिशेषः आकांक्षकमिति· तन्नाच्यत्वं विनालिंगाद्यन्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यबोधानायत्तेरितिभावः तेन· कृदर्थकर्त्रा आक्षेप्यादिति· भावनांविनाकर्तुः स्वरूपस्यैवानिष्पत्ते
रितिभावः भावेनेति भावनोबोधस्येत्यर्थः कालान्वयेनेतिनिरूपार्थभूतत्वस्येत्यर्थः तस्येति· व्यापारे
धात्वाच्यत्वस्येत्यर्थः अस्यामप्याहितिवाततमिन्नपरार्थकर्मणः तृतीयान्तहरिनरवपदार्थकर्तृ
करणयोश्च कारकत्वेन क्रियासाकांक्षतयापरस्परनिरपेक्षत्वादित्यर्थः अध्याहृतेति· करोत्यः
व्यापारसामान्यमनुसंधायेत्यर्थः तथा चनखैः कृत्वाभिन्नइतितत्त्वबोधादध्याहृतक्रियाकारकंसा
मर्थ्यंतत्राक्षतमित्यर्थः नन्वध्याहृतक्रियाद्वारकंसामर्थ्यंकदृष्टमतआह द्वयोरेत्यादि· वि·
ध्यानर्थक्यादिति· समर्थः पदविधिरिति परिभाषणात्तत्र तादृशसामर्थ्यानुपगमे तत्स्त्रप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰ द॰ पराप्रनवैयर्थ्यादित्यर्थः हरिकृतमिति· कृञो व्यापारार्थकत्वस्य त्वन्मते सिद्धतया तन्निरूपितकर्तृ
४८ त्वस्य हरौ सत्त्वात्त्वादध्याहारं विनैव शाब्दचारितार्थ्ये हरित्यानमित्यादावध्याहृतन तद्द्वारकसाम
र्थ्यमादाय शाब्दबोधस्य संभवादित्यर्थः एकक्रियान्वयित्वमेवेति· एवकारेण परस्परसाकांक्ष
त्वरूपस्य तस्य व्यवच्छेदः तथा चाध्याहृतक्रियाया उभयोरेवान्वयित्वात् पवस्वादिनाविति वक्त
मादाय समासोपपत्तिरिति भावः तस्य तत्वे दूषणमाह असूर्यमिति तत्र नञर्थाभावप्रसज्य 48
प्रतिषेधस्य प्रतियोगितया सूर्यस्य कर्मतया दर्शने क्रियान्वयित्वयोक्तसामर्थ्यस्य तथापि एका॰
मौ लभ्यादिति भावः कुतः सर्वमृत्तिक इति· मृत्तिकायाः करणतया सर्वपदार्थस्य कर्मतया ४८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रजर्थव्यापाराश्रयित्वादितिभावः ननु खरखञ्जिवायकेसूत्रे सर्वचर्मणाइतिनिर्देशेन तादृश
सामर्थ्यस्यापि समासप्रयोजकताबोधनेन कृत्तेः समासापत्तिरुभयसमाधेयैवेत्यत आह किं चे
ति· यद्वा· उक्तरीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वसाधनं वक्ष्यमाणजहत्स्वार्थवृत्तिसिद्धान्तविरुद्धं
हरित्वातहरिकृतादिसमासवृत्तिर्यकत्वयोः प्रकारासंभवादत आह किं चेति· तथा चेतिइं
तस्याहीतित्वेन वक्ष्यमाणरीत्या सिद्धान्ति धातोर्व्यापारवाचकत्वमितिभावः अकर्तृत्वायताः
वित्यस्याख्यातार्थव्यापारवत्त्वाभावादितिशेषः अस्मते तु णिच्प्रकृत्यर्थव्यापारवत्त्वान्न
तदनुपपत्तिरितिभावः ननु विस्तुमित्रस्य करणत्वविवक्षयैव ततः तृतीयासुलभेत्यत·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. आह । ग्रामं गमयतीति कर्तुरीप्सिततममितिसूत्रेण कर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलसंबंधिनए
५९ वकर्मत्वविधानेन विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वे ग्रामस्योक्तकर्मत्वाभावेन तद्वाचकपदोत्तरं द्वि-
तीयानुपपत्तिः धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वेनैव तस्य कर्मत्वाभ्युपगमे तु णिग-
जंते कर्मत्वे तैवस्यान्त्वग्गामिकर्मतेतिभावः इष्टापत्तौ त्वाह तथा चेति तद्विधानादिति द्विती- 99
याविधानादित्यर्थः इदमुपलक्षणं विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वे तत्र णिचो संभवस्यापि-
कर्तृप्रयोजकव्यापारणवत्तद्विधानादिति एतेनेति आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य- एमः
कर्तृत्वनियमेनेत्यर्थः उभयमिति प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयमित्यर्थः तदाश्रय ५९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नादितिङ्गाख्यातादेशव्यापारवत्त्वादित्यर्थः अयास्तामिति · अयंभावः आख्यातस्य व्यापारद्व-
याभिधायकत्वेन विक्लृप्तिमिश्रस्य कर्तृत्वोपपादनेनतत्कर्तृत्वस्यातिङाभिधानादिक्लृप्तिमिश्रेणेति
तृतीयानुपपत्तिः उभयोरप्येकत्रैवाख्यातार्थव्यापारवत्त्वस्याविशिष्टत्वात्प्रयोज्यप्रयोजक
भावासंभवाद्धेतुमपि चेत्यनुशासनविरोधश्चाख्यातार्थव्यापारविवक्षायांभावप्रत्ययांतणिजंता
व्यापारबोधानापत्तिश्चेति ननु णिजाख्यातान्यतरार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वं एवं च विक्लृप्तिमिश्रस्य
णिजर्थव्यापारवत्त्वादेव तदस्यातिङर्थतद्वत्त्वात्कर्तृत्वोपपत्तिरतआह किं चेति · आवश्यकत्वेने
ति · अन्यथा सर्वस्यैव व्यापारस्याख्यातार्थतयातिप्रसंगादितिभावः अकर्तृतेतितद्वा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.र. क्मघटकाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्यैवदत्ते कृदर्थकर्तृत्वेऽख्यातस्यतद्घटकत्वाभा-
५० वेनासत्वात व्याप्तेरित्यर्थः वस्तुतो विष्णुमित्रो न णिजर्थव्यापाराश्रयः प्रयोजकव्यापारा-
१ वहेतुमतिचेति तद्विधानात् तथाचोक्तलक्षणेव्यापारेणिजर्थत्वनिवेशासंभवेनविष्णुवि-
त्रस्यकर्तृत्वोपपत्तयेमीमांसकैर्धातोर्व्यापारार्थकतावश्यमभ्युपेयेत्यभिप्रेत्याह दिगिति· ख्या
तेप्सितत्वमिति· निर्मूलत्वकल्पनालाघितत्वमित्यर्थः हिरुगिति यथानार्थाभिप्रायकं का 50
लान्तयथाग्पस्यतदर्थस्पक्रियात्वाभावात् किंतुत्वावेन्मा ज्ञेयादान आगाव यत्सादाव· रामः
तिव्याप्तिः सत्पाक्षात्तुसंज्ञायांतुशास्त्रविषये तयासाधुत्वप्रसंगादिति बोध्यं· याइत्यस्यहि ५०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तीयां तत्ववोधनाय यश्चस्यसीत्युक्तिः वाइत्यादिनाखरादिमामा उ[illegible]एहयेते प्रयोगः स्यादिति· स्वरा
दिमामाऊ·रुमाति मिमीते इत्यादिप्रयोगाः प्रसङ्गादिन्त्यपि सत्यं तोपादानेतु तदर्थस्य काला
संवधेन क्रियात्वाभावान्नो क्तायतिरिति भावः नियामक इति· तथा च सत्यं तोपादानं निरर्थक
मितिभावः अर्थानादेशनादिति· अर्थस्य· सतादेः अनादेशनात्· अनिर्देशादिति· अर्थ·
स्य सतादेः अनादेशनात्· अनिर्देशात्यर्थः आधुनिकत्वेति पाणिनिभिन्नकर्तृकत्वाद्वाते
रित्यर्थः सर्वथा त्वर्थनिर्देशस्य पाणिनीयत्वान्न तस्य नियामकतेति भावः उन्दुंपादी नामद्द
न्करणात्स्तंभ्वादीनां श्नरङ्· विधानाच्च धातुतेति दिक् ११ धात्वर्थ एवेति धात्वर्थत्वेन रूपे·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त॰द॰ गाफल्यमेवेत्यर्थः तथा चनैतत्सूत्रानुपपत्तिर्वा तीव्यापारार्थकत्वसाधिकेतिभावः यथाश्रुत
५९ इति· गृह यत् मतव्याहृत्यपूर्वार्द्धस्य व्याख्याने लक्षणान्योन्याश्रयस्य स्थितिविषयकतयाऽदोः
षत्वायतेरित्यर्थः तस्यकुतोऽदोषत्वमतआह उत्पत्ताविति· यथा चैत्र पुत्रपुत्रश्चैत्र इत्यत्र तत्रै
कोत्पत्तेरपरोत्पत्त्यधीनत्वात्· ज्ञप्ताविति ज्ञाने इत्यर्थः सत्त्वहत्वं त्वभिन्नाद्दोषाप्रसक्तः प्रकृते 51
तेरुत्पत्याद्दितः गृहयत्रानव्याहारेणप्रोक्तान्योन्याश्रयस्य पृथिव्यां जलं तत्र पृथिवीतिवत्स्थि
तिविषयकतयावाक्यार्थबोधाप्रतिबंधकत्वेनादोषत्वाद् उक्तौ भात्वर्थस्यक्रियात्वे क्रियात्वे राम:
क्रियात्वस्य बधत्वर्थतायामविवादात्तत्र दूषणोद्भावनस्यानुचितत्वादिति पर्य्यवसितोर्थः ५९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैयर्थ्यापत्तेरिति· तावतैवा नतिप्रसंगेयरूधर्मावच्छिन्नशक्ति प्रतिपादकस्यतस्या नतिप्रयो
जनेकत्वायते रित्यर्थः इष्टप्रयोजनाभावादिति भावः नन्वस्मन्मते फलो परिभूतावयवसमु
दायरूप क्रियायाधात्वर्थ तयातत्कृतयोर्व्यायर्थ्यागयरागफलस्य क्रियात्वव्यवहार संगति
स्तस्याधात्वर्थत्वानभ्युपगमेनुमद्संगतिरत ञाह गन्वर्थत्वादिति तथाच फलत्वव्यवहा
र इत्यस्य क्रियात्वव्यवहारेपि धात्वर्थत्वस्यैव प्रयोजकत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोष इति भावः भा
ष्यादाविति कर्मवत्सूत्रे भूतादिसूत्रे चेति शेषः आदिपदाद्भाष्यादिपरिग्रहः ११ अकर्मका
णां व्यापारार्थकत्वप्रतिपादनपरतयामूलमवतारयति नन्विति अस्येवेति· क्रियावाचक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ स्यैवेत्यर्थः स्वकारेणफलमात्रवाचकस्यव्यवच्छेदः तद्वाचक त्वेप्रयोजकमाह क्रियाप्रतीत्य
५२ भावादिति अथातुल्येति आयतेरिष्टत्वंतुन ततोलकारदर्शनादितिभावः धर्मिभागेइतिकर्तृग
तेफलेइत्यर्थः तस्यभाव्यतायामेवाक्षिप्तदाहभावत्वेनेति भाव्यतानिष्पाद्यत्वेनेत्यः
र्थः विवक्षास्थलमेवप्रश्नोत्तरभावप्रदर्शनेनाह सततोगतोनवेतिगतइतिकेनोक्तः उ 52
त्तरइति॰ प्रश्नाभेवर्तकेवाक्यइत्यर्थः प्रतीयतइति अस्यास्तिधातुनेत्यादिः ननूक्तप्रश्न
स्योत्तरंगतइतिनेतिवोत्तरंयुज्यते जिज्ञासानिवर्तकत्वान्नत्वतरुक्तं किंचास्यधातोःस्थितिरू रामः
पफलमात्रार्थकत्वेपितद्वाकेमहतायत्नेनेत्युपादानात्पत्रयत्नस्यकारणतयान्वयेनफ ५२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लेतन्निष्पाद्यत्वलाभेनैवोक्तजिज्ञासानिवृत्तिसिद्धावनोक्तरीत्यास्वधातोर्व्यापारार्थकत्वसि-
द्धिरतआह उत्पत्त्यादीति उत्पत्त्यादिरूपफलार्थकाकर्मकधातुप्रयोगेष्वित्यर्थः सुतरामिति
प्रतियत इत्यनेनान्वितं तत्राश्रयतावाधस्योभयसिद्धत्वेन साध्यत्वेनाभिधीयमानत्वात्सैवव्या
पारः पौर्वापर्य्यं च तस्यां सत्तायामिवास्माकमपि कालगतमारोपितमेवेति भावः ननु तथा
प्याश्रयतापाधात्वर्थेलकल्पनमप्याग्रहमूलकमेव उत्पत्तिमात्रार्थकत्वेपि रोहिताद्यपि-
काभूतानपेतनोत्पत्तिरित्यभिमतबोधलाभादत आह उतज्ञाकिंवेति तस्याएवेति
भावनोयास्येवेत्यर्थः यथा चैतथोक्तं तिङर्थस्तु वैशेषिकाणामित्यर्थकथनावसरे स्फार एवः तद्धि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰र॰ धानादिति॰ लडादिविधानादित्यर्थः तत्रसंमतिमाह क्रियाभेदायेति॰ क्रियांभेत्तुंलडाद्य
५३ र्थः कालइत्यर्थः क्रियामात्रभेदकः कालइतियावत् विभक्त्यर्थसंख्यातुसर्वस्यनामा
ख्यातार्थः स्यभेदिकेत्यर्थः एवमिति॰ उक्तयुक्त्याऽकर्मकारणांव्यापारवाचकत्वेइत्यर्थः
स्थलेऽशेषभावादिति॰ अशेषणकार्त्स्न्येनभावोभवनंतस्मादित्यर्थः भावनायाः फला 53
धिकरणत्वस्याभावाप्रतियोगित्वादितियावत्॰ फलितमाहसारे भावनायाइति फल
सामानाधिकरण्यमितिफलाधिकरणताव्यापकाधिकरणताकत्वमित्यर्थः तदस्य॰ ए॰म॰
श्लइतिधातुजप्रतीतौभावनायाः स्पष्टतयाऽभावेनेत्यर्थः दोषइति॰ प्रयोजकेइ॰ ५३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यर्थः स्पष्टज्ञाने समुक्तमानास्तामानाधिकरण्येन स्वरूपसतः प्रतिबंधत्वात् स्पष्टत्वं चफल
प्रतीत्यनभिभूतत्वमितिभावः शंकते नन्वेवमिति एवमिति अस्ति व्यापारार्थकत्वे इत्यर्थः
किं करोतीति व्यापारजिज्ञासाबोधके प्रश्ने इत्यर्थः स्यादिति तस्यापि व्यापारस्याभनेनत
ज्जिज्ञासानिवर्तकत्वसंभवादितिभावः १२ फलनियतत्वादिति· वाचकत्वेसंबंधेन तद्व्याः
प्यत्वादित्यर्थः सकर्मकत्वदर्शनादिति फलव्यापारोभयवाचकपचत्यादेः सकर्मकत्वद
र्शनादितिभावः फलव्यापारयोरेकवृत्तित्वस्यागम्यादावतिप्रसक्तिमाशंक्य व्याचष्टे एकमा
त्रेति· तत्र विशेष्यांशस्य प्रयोजकतायां प्रवेशे प्रयोजनाभावान्मात्रपदार्थस्तत्वं न परंतु·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लघु:
५४ याव्यावच्छे भिन्नत्वं व्यापाराश्रयेक्षिकं तथा व्याख्यानस्य फलं दर्शयति तेनेति पर्य्यवसितं
लक्षणं लक्ष्ये ग्राहयति यथेति तच्चाकर्मकत्वं कविहातत्वर्थोंयसंगृहीतकर्मत्वेन · तच्चात
द्धात्वर्थीयकर्मानाकांक्ष कर्म्मविशिष्टफलार्थ तावच्छेदककोटिप्रविष्टु तद्धात्वर्थकर्मान
नाकांक्षकर्मकफलकत्वमिति · यावत् नातोजिघ्रतावतिप्रसंगः जीवत्यादिधात्वर्थता
वच्छेदकप्रविष्टप्राणादिकर्मणः कर्मान्तरानाकांक्षत्वात् तत्वमक्षतं · कश्चिच्चार्थान्तरवृत्त्या 54
यथा नदीवहतीति प्रस्यन्दन इत्यर्थात् कश्चित्प्रसिद्धः मेघोवर्षतीत्याद्यत्यमिति आश्रयभे राम:
द इति ज्ञेयं भावः स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं लक्षणे कर्त्तृभिन्न तदधिकरण ५४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

थनित्वरूपेवैयधिकरण्यनिवेशात्स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वरूपलक्षणे व्यापारान
धिकरणत्वनिवेशाच्च न गम्यादावव्याप्तिरिति । अस्तेः फलव्यापारोभयार्थकत्वे संमतिया
ह । उक्तं चेति । अंतर्भावादिति । धातुनिर्गीर्णकर्मत्वादित्यर्थः । एकोपस्थितयोरेवान्वयेन कर्मसंज्ञ
कार्थान्वय्यर्थकत्वरूपसकर्मकत्वस्य नात्र संभव इत्यर्थः । स्वोक्तलक्षणानुसारेण सारकह्यव
ष्टे फलांशेनेति । शाब्दमर्यादया त्वेतत्स्थले लाभ इत्यन्यत्रोक्तं । नन्वात्मानं जानातीत्यादाव
नुपदोक्तसकर्मकलक्षणाव्याप्तिः । ज्ञानरूपफलेतद्धात्वर्थव्यापारवैयधिकरण्याभावादिति
व्याप्तिश्चाकर्मकलक्षणस्येत्याशंक्य समाधत्ते आत्मानं जानातीतीति अंतरात्मेति । अंतःकरणाव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लन्दः च्छिन्न आत्मेत्यर्थः शरीरात्मा· तदवच्छिन्नः सः तथाचात्मन एकत्वेपिमनः शरीरोपाधि भेदपरि
५६ कल्पितमात्मभेदमादाय वैयधिकरण्यप्रसक्त्यसूत्रयाद् त्वा नाव्याप्तिनव्याप्ती इत्याह भिन्नाधि
करणेति· १३ असत्त्वभूतायाइतिक्रियांतराकांक्षेत्याद्युक्तधर्माक्रांतायाइत्यर्थः तत्प्रती
ति तेनरूपेणाप्रतीतिमित्यर्थः कृदभिहितइति· कृत्संज्ञकघञादिप्रतिपादितइत्यर्थः द्रव्यवदि 55
ति द्रव्यं क्रियांतराकांक्षोत्थापकतावच्छेदकरूपसिद्धत्ववत् तेनतुल्यंप्रकाशतइत्यर्थः सि
द्धत्वेनभासतइतियावत्· तथाचतद्विरोधान्नेत्थापयतिः सुकरेतिभावः आख्यातेत्वाद्योपरस्मिंश्चि रामः
तिवक्तुर्व्रीहिणावाक्यमन्यपदार्थइत्याशयेनसूत्रं व्याचष्टे यत्र्येत्यादि· तिङंताभ्यां· पश्य· ५५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धावतिभ्यां धावतेः साधनत्वेन प्रत्ययात् साध्यत्वेन बोधकत्वाद्दृष्टान्ततोपपत्तिरिति भावः प्रकृत्यादीति
व्याख्यानं विवरणस्थं व्याख्यानशब्द इति तद्भावः अपव्याख्याने हेतुमाह पचतीत्यत्रेति तथा च तिङ्
न्तपदेन केवलाख्यातपदे नैव तिङन्तपदार्थलाभे शब्दपदवैयर्थ्यं मन्मते तु तस्य बहुब्रीहिलाभसंपा
दकत्वेनाख्यातशब्दपरस्य तिङ् तद्घटितवाक्यपरतोपपत्तिः पचत्यादेर्भागद्वयस्य साध्यसा
धनवर्तित्वेपि क्रियायास्ततः साधनत्वेनावोधाद्दृष्टान्तत्वासंभव इति भावः तदेव विशदयति
साध्यसाधनरूपतेति प्रकृतेत्यस्य पाक इत्यादाविति शेषः नन्वनयोर्लिङ्गसंख्यान्वयित्वा
नन्वयित्वे नैव धर्म्यात्कथं दृष्टान्ततादार्ष्टान्तिकभावोत आह द्रव्याणीति तथा च यत्किंचिद्धर्मवत्त्वे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्व·द· तस्मादुभयस्य विवक्षणान्नोक्तदोष इति भावः तथाभिधान इति उक्तसाध्यत्वेन रूपेण क्रियाया
५६ वाच्यवदित्यर्थः ओदनस्येति तंडुलस्येत्यर्थः कर्मषष्ठ्या इति कर्मता·वच्छिन्नशक्तायाः षष्ठ्या
स्येत्यर्थः मानत्वादिति·तदनुपपत्तेः प्रमाणत्वादित्यर्थः घञंतेनाभिहितभावस्यैवाभिधाने॰
कारकमात्रानुक्तत्वात्साध्यत्वभावक्रियान्वयित्वनियमेन तंडुलस्याकारकतया॰ कर्मत्वे
नकर्मविहितषष्ठ्यनुपपत्तिरेव घञंतस्य साध्यत्वभावक्रियान्वयित्वनियमेन तंडुलस्याकार 56
कतया॰ कर्मत्वेन कर्मविहितषष्ठ्यनुपपत्तिरेव घञंतस्य साध्यत्वभावक्रियार्थकत्वमाश्रियते रामः
तिभाव·ज्ञाप्याहृतति साध्यत्वभावाभ्याहृतभवत्यर्थस्य पर्यायायत्वयादित्यर्थः नन्वोदनपदार्थ॰ ५६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यफूत्कारंतार्थफलाश्रयत्वंफूत्कारंतयोगस्यापिसत्वात्कथंतदनुपपत्तिरतआह नलोकेतीति· इदं
वसमाधिसौकर्यादुक्तं वस्तुतस्तुप्रत्याय्यधात्वर्थफलवत्त्वं तद्धात्वर्थनिरूपितकारकत्ववत एव सं
त्रात्कर्मतालाभेन पाकपदार्थस्याक्रियात्वेन भवत्पदार्थस्यक्रियात्वेपितदर्थफलाश्रयत्वाभावेन
तत्रकर्मत्वस्यैवदुरुपपादत्वात् अधिकमन्यत्रैवद्रष्टव्यं ननुतंडुलस्य पाक इत्यादौ षष्ठीवक्ता
र्थे: पाकइत्यत्रापिदुर्निवारइति: काष्ठानांतन्निरूपितकरणत्वस्याप्युक्तरीत्या संभवादित्या
शंकामिष्टापत्त्यापरिहरति· स्वर्गस्येति· एवमिति यथोक्तप्रयोगेकर्मषष्ठ्यनुपपत्त्या घञन्तेऽस
त्वभूतक्रियायाधातुवाच्यत्वाभ्युपगमस्तथैवेत्यर्थः तस्यानादृश्यफलावाचकत्वेप्यनुपपत्तिं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्न॰टी॰ मानत्वेनोपन्यस्यति अतएवेति अन्यथा तादृशप्रयोगानुपपत्तिः कर्मत्वघटकतादृशफलस
५७ वंधित्वाभावात्फलस्य· तादृशफलस्यवाच्यत्तु तस्यव्यपदेशिवभावेन स्वसंवंधितयाकर्मत्वात्तस
मानाधिकरणस्तोकादियदाद्वितीयोपपत्त्या तादृशप्रयोगसंगतिरितिभावः १४ उक्तत्वादिति
क्रियांतरांकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्वमितिग्रंथे नेतिशेषः तेनरूपेणोपस्थितेः क्रि 57
यान्वयासंभवादितिभावः तेनरूपेणोपस्थितेः पचपमृगोधावतीत्यादेर्व्यभिचारितत्वादा
हस्तोकःयाकइति तत्रसिद्धावस्थायन्नक्रियायाअवोधेक्षात्वर्थफलविशेषणस्तोकादि रामः
यदानांल्लिंगसर्वनामनपुंसकत्वापत्तिस्तोकंपचतीतिभावः उपसंहरति· तस्मादिति· तत्रि ५७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्रव्य इति नपुंसकत्वाद्युपपत्तय इत्यर्थः घञादेरित्यादिना भावे विहितस्य डादिसंगृह्यते अस्य सिद्ध
भावे इति शेषः एतेनेति घञादीनां स्वार्थकत्वपि तत्पादनेनेत्यर्थः घञन्तानुपूर्व्या इति · पचादि
धातु · नरघञ ऽन्वरूपा या इत्यर्थः प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादाह · अननुगमादिति ·
गुरुभूतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वात् ...स्या ऽनुशासनधामाद्युक्तप्रयोगोपपत्तये घञन्ता
दीनामेव शक्ततावच्छेदकत्वमुचितमित्यर्थः ननु भावे घञित्यनुशासनबलात्सिद्धत्वापन्नव्यापारेऽस्
क्तिरस्तु सिद्धत्वापन्नफले तच्छक्तौ मानाभावात्कथं तद्विशेषणतालाभः कादेः पुंल्लिङ्गत्वाद्युपप
त्तिरत आह द्विगीति तदर्थस्तु भावे घञित्यत्र भावशब्देन व्यापारमात्रपरः किन्तु धात्वर्थफ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.न. लक्षणारोभयपरः तस्मिंश्चासिद्धेयज्ञादि रित्यर्थान्नोक्तदोषइत्यादिः आशंकायां रूदंतप्रति
५८ यागोभाव इत्यर्थमाशंक्याविनभाष्यवि रोधो नास्माकमित्याह एवंचेति· पूर्वोक्तप्रकारे
णघज्ञादिनांसिद्धभावेशक्तिसिद्धेचेत्यर्थमादायोक्तविनभाष्यविरोधो नास्माकमित्या
ह एवंचेति पूर्वोक्तप्रकारेणाघज्ञादीनांसिद्धभावेशक्तिसिद्धेचेत्यर्थः करणाभिहित इतिक्त· 58
प्रत्ययार्थोभावनातदर्थंकेनद्राव्यंयत्नस्ततइत्यर्थः ९५ क्रियायामिति प्रवर्तनाविषयः
क्रियायामित्यर्थः तत्र तदन्वये निघातानुपपत्तिं प्रमाणयति· निघातानुरोधादिति: नि ए.न.
घातस्यानुदात्तत्वस्यानुरोधोनुवर्तनं तस्मादित्यर्थः तदेवोपपादयतिसमानवाक्ये इति ५८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकवाक्यइत्यर्थः एकवाक्यत्वंचसाकांक्षत्वं तत्र यावत्पदार्थानां तदन्वितक्रियावोधकत्वं तत्त्वं·
संवोधनांतार्थस्यक्रियायामनन्वये त्वंब्रूहिदेवदत्तेत्यत्रदेवदत्ते तदभावात् समानवाक्यइतिप्रकृ·
त्यामंत्रितस्यप्रतिनिधानो तस्मादित्यर्थः सिद्धांतेतुसंवोधनस्यानुवाद्यविषयत्वात्तु वाक्यस्य
विधेयसाकांक्षतयाविधेयतापन्नक्रियानिष्ठत्वात्तत्रैवसंवोधनांतार्थस्यान्वयोचित्येन
तस्यसमानवाक्यस्थत्वमविकलमितिभावः त्वंब्रूहीत्यत्रवोधस्तु अभिमुखीभवनानुकूलव्या
पारविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्ववदभिन्नकर्तृकंभाषणमिति · तत्रहरिसंमतिमाह
उक्तमिति संवोधपदमितितज्ञोध्यमित्यर्थः विशेषणमिति· स्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· संबंधेनेत्यर्थः ब्रुवाणमित्यस्य जानीतीति विशेष्यः प्रवर्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषयप्रक्रियोद्देश्यत्वात
५९ योरुद्देश्यविधेयभावस्य संसर्गमर्य्यादया लाभादेकवाक्यतया मंत्रितस्य निघात इति तद
र्थः सूत्रभाष्यशेषेति समर्थसूत्रवादिसूत्रस्थभाष्यरीत्येत्यर्थः स्यादेवेति· आमंत्रितदे
वदत्तयदस्येत्यर्थः तत्रसूत्रकृत्संमतिमाह· तिङः तिङ· इतीति· तिङं तानामिति बहुवच 59
नेनप्रकृते जानातियदध्याहारः सूच्यते॰न्यथा तत्र निघाताप्राप्त्या तत्पर्य्युदासार्थका·
तिङ्ग्रहणस्यवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः यथाश्रुतसूत्रमनुसृत्याह वस्तुतस्त्विति हे त्वा राजी एम:
यतीति बहुष्वपि तिङं तेषु समाकांक्षेष्वेकवाक्यता· तिङं तेभ्यो निघातस्य प्राप्तिर्येन स्थलस्तथार्थ ५९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वानितिवाक्यपदीयव्याख्यानावसरइतिज्ञेयः तन्मतेपीति· वार्त्तिककृन्मतेपीत्यर्थः इदंचलौ
किकैववाक्यत्वमेवनिघातप्रयोजकमित्यभिप्रेत्यतत्पुरुषेणव्यक्तमिति· पुनःपुनर्जन्मे
ति अतएवसकृत्प्रवृत्तौहिः पचतीतितिङ पंचकृत्वोभुंक्तेइत्यादौपंचादिशब्दास्तत्संख्याको
त्पत्तिपरास्तस्याश्चकृत्वसुजादिर्द्योतकः स्वस्वार्थस्याश्चतत्वोक्त्यार्थस्यक्रियायामन्व·
यइतिभावः स्पष्टमिति· वस्तुतस्तु·उत्तरभाष्येकारकपदस्यकरोतिक्रियांनिर्वर्तयतीति
व्युत्पत्तिप्रदर्शनात्कारकत्वंक्रियाजनकत्वमेव· अतएवब्राह्मणस्यपुत्रंपंथानंपृच्छतीत्य
त्रब्राह्मणस्यनकारकत्वं· पुत्रेणान्यथासिद्धत्वात्तत्रएवकारकस्यक्रियायामेवान्वयः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ क्रिजनकमितिज्ञानेक्तासाक्रियेत्याकांक्षोदयादेवं वागतिकारकोपपदात्कृदित्यत्रकार
६० कपदस्य पारानादियरनात्वरस्तनः संगच्छते॰ कारकेइतितु ऋमार्थेसोत्रौ सप्तमीतिबोध्यं॰
इत्युक्तत्वादिति॰ तत्रतस्येवेतिविहितस्यङ्व्याद्यन्वयित्वात्स्वरूपसदित्युक्तं विधानादिति॰
तत्रधातुपरस्यधात्वर्थपरत्वादितिभावः असमस्तनञ्पदेव्यावर्त्यं समासायोग्येति॰ स॰
मासायोग्यतावान्यंताभावार्थकनञस्येवतिसूत्रविधेनुयुक्तसन्त्यप्रतिषेधार्थकत्वे ननञ्वि 60
शेषितः असमस्तनञ इति॰ तदर्थान्यंताभावस्येत्यर्थः क्रियायोगे क्रियान्वयित्वे इ राम:
त्यर्थः निषेधप्रतीतेरिति॰ तथाच नत्वमीतिरेवतत्रमानमित्यर्थः तस्यसुप्सदाद्यर्थप्र ६०

तियोगिकाभावबोधकत्वेनुयुष्मदादौ लकारसामानाधिकरण्याभावान्मध्यमपुरुषाद्यनुपपत्तिर्यु·
ष्मदर्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेन द्विवचनाद्यनुपपत्तिश्चेतिस्त्रयितुं नत्वं पचसीत्यादावुक्ति
: अत एवेति· जनः क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वादेवेत्यर्थः तादृशप्रयोग इति· घटोन
जायत इत्याकारक इत्यर्थः घटस्य विद्यमानतादशायामपि घटकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराव
धात्· त्वन्मते तु घटाभावे उत्पत्त्यनुकूलव्यापारकर्तृत्वबाधात्तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः ए
वं चोक्तरीत्या नञः क्रियाप्रतिप्रतियोगिकाभावबोधकत्वे सिद्धे घटो नास्तीत्यत्रापि घटास्तित्वा
भावबोधस्यैवोचितो वक्ष्यमाणकार्यकारणभावादित्याह तथा च घट इति· तदेवोपपादयति

ल॰द॰ नर्हीति विशेषइतिवैलक्षण्यमित्यर्थः तत्रोक्तानुपपत्त्यानञः क्रियाभावबोधकत्वेनत्वत्रापि
६० तदेवोचितमितिभावः ननुभूतलेनघटइत्यादौयत्रक्रियानश्रूयतेतत्रनञाकथंक्रियानिषेधः
त्वत्रआह तथाचेति अध्याहार्य्यमिति अस्तिर्भवन्तीपर इतिभाष्यप्रामाण्यादितिभावः
स्कृप्तत्वादिति नत्वंपचसीत्यादौप्रयोगान्तरोधेनस्वीकृतत्वादित्यर्थः ननुनत्वंपचसीत्यत्र 61
नञोयुष्मदाद्यर्थाभावबोधकत्वं किन्त्वाख्यातार्थकृत्याद्यभावबोधकत्वमेव यथा तत्वलस्य
युष्मदादिसामानाधिकरण्यं तथा वक्ष्यते एवं घटोनजायतइत्यादावपिविद्यमानतादशायां एमः
वर्त्तमानेऽन्यत्वात्वोत्पत्त्यभावस्याबाधादनुपपत्त्यभावेनोक्तकार्य्यकारणभावस्येवाकल्पना ६०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्कथं [illegible] रनियामकोत आह शेषमिति तादृशकार्यकारणभावानभ्युपग
मेभवन्मते नञर्थाभावान्वयेनुगतनियामकालाभः प्रसज्यप्रतिषेधस्तु क्रियासह यत्र नञित्यभियु
क्तोक्तिविरोधश्च शेषपदार्थस्तामित्यर्थः वक्ष्यत इति· इत्यन्यत्र विस्तर इति ग्रंथे नसत्त्वयिष्यतद इत्यर्थः
साधुत्वाख्यानलाभादिति तेनसहचेण हि क्रियाज्ञापकक्रियाश्रयस्वाचकपदात्सप्तमीविधीयते भा
वल्लक्षणमित्युपादानाज्ज्ञापकत्वरूपसप्तम्यर्थस्य क्रियान्वय एव साधुत्वप्रतीतेरित्यर्थः आ
यातीति· समयेमवानुवर्तत इत्यर्थः तथाय चानादरे गम्यमाभावलक्षणक्रियाश्रयवचनात्तेः
ति तदर्थात्तद्द्वयस्यापि क्रियायोगस्य स्वसाधुत्वप्रत्यय इत्यर्थः नन्वेतेना क्रियाश्रयाभावेपिश्रा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· कत्वस्वरूपेनानुपपन्नमतआह तत्स्वरूपमिति· साधुत्वरूपमित्यर्थः वक्ष्यतइति· वाचकत्वावि
६२ शेषेपिनियमइत्यत्र· साधुत्वनिर्वचनावसरइत्यर्थः तत्रसाधुत्वंनशक्तत्वमपभ्रंशादपिबोधो·
दयात्किंतुव्याकरणाभिव्यंग्यपुण्यजनकतावच्छेदकजातिरित्यभिधानादितिभावः ननूक्तानां·
क्रियान्वयेएवसाधुत्वंयदुक्तंतराक्रियात्मकफलान्वयेपिसंभवान्नतावताधातोर्भावनावाच· 62
कसिद्धिर्भाष्येफलेपिक्रियापदप्रयोगात्तन्मूलाभिप्रायंप्रकाशयति अयंभावइति· सांकेति
कीति· संकेताभिव्यंग्यारूढिरित्यर्थः तत्क्रियात्मकमाहप्रायः क्रियाशब्देनेति तथाचप्रयो· रामः
गवाहुल्यस्यभावनायामेवदर्शनात्तत्रैवक्रियापदस्यरूढिः सिद्ध्यतीतिभावः यौगिकइतिक्रिय ६२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ते निष्पाद्यत इति योगेनैव तदर्थप्रतीतेरित्यर्थः तत्र रूढ्यभावे प्रयोजकमाह क्वाचित्क इति अ
नपेक्ष्येति प्रकृतिप्रत्ययशक्त्यनुसंधाननिरपेक्षप्रवृत्तिकत्वेनेत्यर्थः इदं च बलवत्त्वे हेतुः अत एवे
तिसंज्ञा रूढस्य योगापेक्षया बलवत्त्वादेवेत्यर्थः रथंतरं तन्नामकं साम रथंतरमुत्तरयोर्गायतीत्य
त्र रथंतरयोनेः परतो रूढयोनेः पठितत्वात्पूर्वावधिकोत्तरत्वस्य तत्रापि सत्त्वात्तत्र गेयमुत्तरोत
एशब्दसंकेतितग्रंथे नत्वा वामदेव्यत इत्यादेः पठितत्वात्तत्रेति संशये विशेषादुभयत्रोत्तरेति पूर्वप
क्ष उत्तराग्रंथ उत्तराशब्दस्य संज्ञारूपेण प्रसिद्धिरियं रूढिर्यौगिकी सत्यप्यनपेक्षप्रवृत्तिकत्वेन
प्राबल्यादुत्तराग्रंथपठितासु ऋक्ष्वेव रथंतरं गेयमिति नवमाध्याये निर्णीतमित्यर्थः तद्रूढत्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· ष्वनपेक्षप्रतीकत्वेनप्राबल्यात्क्रियायदेनभावनैवस्थ स्यातइतिभावः ननुभावनायांक्रियाप
६३ दस्यप्रसंकेतिकीशक्तिः फलेतुयौगिकस्तत्प्रयोगस्यचैवनहष्टतरंमानंयेनोक्तन्यायावता
रः प्रकृतेस्यान्त्रायपयाठस्यतुयौगिकत्वेनाप्युपपत्तेरतआह· किंचेति· तथाभूतानीति विशेषण
णानीत्यर्थः कर्तारव्यातस्यलेतस्यादृष्टत्वादितिभावः गुणानांमिति· विशेषणानांपरार्थत्वा
द्विशेष्योपकारकत्वादेतस्यवस्तुमत्समानधर्मत्वात्परस्परंतेषामसंबंधइतिन्यायार्थः योप 63
उपकारकः सतत्साकांक्ष इतिनियमोस्यमूलं तथाचविशेष्यभावनोपकारकत्वाद्यथाफ रामः
लस्यभावनायामन्वयस्तथातत्वाऽदेवकारकाणामपिसाक्षात्परंपरयावतस्यामेवान्वः ६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सोनतुफलेनैनिस्कांक्षत्वादितिभावः लौकिकमपिन्यायंप्रकृतोयथयोगिनमुपन्यस्यसि नहिभि
क्षुकेरपि मीमांसका अपीति॰ उक्तन्यासेनकारकबोध्यंप्रतीति इत्थंभावनोपस्थितेहेतुत्व
स्यैतेरपरस्वीकारादित्यर्थः कारकादौत्पादिनालडाद्यर्थकालपरिग्रहः युरगस्तेति तज्जाद्य
र्थकर्त्तारिविशेषणीभूतेत्यर्थः धात्वर्थभावनाप्रकारकबोधेऽजन्योपस्थितेहेतुत्वस्यपूर्वमुपक
र्णनादितिभावः विशेषणीभूतेत्यनेनपूर्वोक्तन्यायस्यनत्रानवसरःसूच्यते तस्यामेवेति ताद
श्यमेवतस्यामित्यर्थः प्रपंचितमिति फलांशेतुनकारकाणामन्वयः मीमांसकमतेपितत्र
तदन्वयस्याक्षुण्णत्वात् अन्यथाकारकान्वितस्यतस्यकारकत्वासंभवेनयागत्वपफल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या॰ द॰ स्पकरणत्वपरक्रियायामनन्वयापत्तेरितिहि तत्रोक्तं तत्रैवमतांतरमाह केचित्त्विति अदर्शनादि
६४ ति॰ सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत इति न्यायेनाकांक्षितज्ञानाति क्रियामंतरेणान्वयबोधानि
एकांक्षान्वययोरदर्शनादित्यर्थः तत्रैव चैत्रः सुंद्र इति क्रियासाकांक्षवाक्यस्यासाधुतापत्तिः अध्याः
हारेपि फलांशान्वयलाभेनैवोपपत्तेर्धातोर्भावनावाचकत्वालाभश्चेत्याह विरोधिरिमनेन स्व
द्यते ७ स्वयमुपपत्तिमिति॰ उक्ताशुद्धकस्य क्रियान्वयसाधकप्रमाणोपन्यासतद्रूपाभाव
नान्वये युक्तौ सुन्नकान्वये बाधकोपन्यासतद्रूपतां स्वयमाहेत्यर्थः स्वयमित्युक्त्या साधक॰ राम:
प्रमाणोपन्यासतद्रूपोक्तयुक्तौ नामाकारस्थत्वमेवेयं युक्तिस्तु कारिकावलीकारमात्रकल्पि॰ ६४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेतिस्तन्मते यद्यपिपक्षेपीतिकारिकास्थपदस्यपदं प्रतिज्ञावाक्यजबोधविशेष्यार्थकत्वमाह॰ प
वतोवह्निमानिति॰ आदिपदादिति॰ नञादिस्थितस्यवाद्यादिपदादित्यर्थः अन्वयबोधस्येति॰ महा
नसहृशः पर्वतोभूतलवृत्तित्वाभाववान्घटोभूतलवृत्तिघटाभावइतिवाबोधश्चेत्यर्थः तेनतु
ल्यमित्यनुशासनेन क्रियागतसादृश्यबोधनस्यवेतः कारकइत्यधिकृत्यसप्तम्यधिकरणेच
त्यनेनापिक्रियान्वयेसप्तम्याःसाधुत्वबोधनादुक्तंयदीति चतुर्थ्येतिपुष्पेभ्यःस्पृहयती
त्यत्रस्पृहेरीप्सितइतिविहितचतुर्थ्याः स्पृहयतुयाततार्थएव स्वार्थान्वयबोधकत्वंनथात्वे
तरोपते ऽव्याहतेवातरर्थेऽनुशासनविरोधादितिसिद्धान्तस्यउपतामित्यर्थः अर्द्धजरती

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या.द.
६५

यमिति इदमर्थे गृहासिवास्तु: कश्चित्तु शास्त्रानुरोध: कश्चिन्नेत्यपंजरतौ मद्दशामित्यर्थ: त
थाच स्वसिद्धांतप्रसृति रूपबाधकमियापर्वतो वह्निमान्[illegible]दिनु मर्हतिन्येव प्रतिज्ञाभ्युपगंतव्या·
भूतलेन घटइत्यादौ त्वत्तापि व्याहार्य्यमित्युक्तमेवेति भाव: १८ कृतपूर्वीत्यादौ भावविहि·
ते न सिद्धावस्थाभाव उच्यते तद्विशेषणं वधात्वर्थक्रियेत्याशयेन मूलमवतारयति एवमित्यादि 65
नाकर्त्तारादावित्यादिना भावसंग्रह: इत्यादिना मित्यादिनातु इकादेसं वक्ष्यते इति· कारका
प्रकारकवोधे धातुजन्योपस्थिते हेतुत्वायाव्यवस्थि[illegible]तत्वादिति भाव: कृतपूर्वीकटमिति· राम:
अत्र कार कर्मणो: कृती तिसूत्रभाष्ये प्रामाराप्य कर्मणो विशेषणत्वं प्रागविवक्षया: कर्म ६५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्तान्तक्तो भावे प्रत्यये तदन्तस्य नुपसुयेति पूर्वशेषे नसमासे सपूर्वोक्तेतीनिः पश्चात्तु कर्मणो क्रियायद्रू
पेणाविवक्षया योगइति न कर्मणि कर्तरि यो न्तरं द्वितीयानुपपत्तिरित्यादि तत एवावधार्यं इत्यादि
भिरिति तदर्थकर्त्रादिभिरित्यर्थः अत्रेदमभधेयं सर्वरूतमनेति विग्रहादौ यदि पूर्वीत्पन्नक्रतेर्नपुं
सकभावे के तदर्थविशेषणाधात्वर्थक्रियायां ग्रामं गत इत्यादौ ग्रामादिकर्मणां कर्तृविशेषणता
यत्नधात्वर्थगमनइवेन्यर्थकर्तृविशेषणतया ऽन्वयो भुयेपते तदा नपुंसकप्रधानभावप्रातियाद
कानां रूत सर्वादीनां नित्यनपुंसकत्वापत्तिर्जल्पितहसितादिवत् · कटकर्तुः सुवप्रकृत्यर्थत्वेनतस्य
द्वित्वादिप्रतिपिपादयिषायां तदर्थान्वयायोग्यत्वाद्विवचनाद्यनुपपत्तिश्च · सिद्धक्रियायाः प्रकृत्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द्. थत्वेन लिंगान्वयित्वेन च संख्यान्वययोग्यत्वेन यत्र क्रियाकर्तरि द्वित्वादिके बाधिते तादृशक्रिया
६६ यां च तद्बाधितं तत्र द्विवचनाद्यापत्तिश्च तस्मात्तत्र धात्वर्थानुवादकत्वमभ्युपेत्य तदर्थकर्तरि निर्व
केव्यः स्वं च प्रधानीभूतप्रकृत्यर्थक्रियां प्रति कर्तुर्विशेष्यत्वात्कृतपूर्वी कटमित्यादौ गुणी
भूतक्रियेत्यादिभिरिति सारकारोक्तदोषं तिकभावोनुपपन्न इति · नकृत्कृतपूर्व्यादिषु स्थि
तिरिमूलं कृतपूर्वी कटमित्यादौ कर्त्रादिगुणीभूता कटादिकर्मभिः संबध्यत इति व्याख्यानमसं
चितमवरूपं च तस्य धात्वर्थानुवादकत्वमभ्युपेयमन्यथा ख्यवाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थक्रियो रामः
यणीभूतक्रियान्वये स्वत्रुटनः सामुत्वस्य भाष्या दृष्टत्वेनसोकुं गतमेतेनेत्यादिप्रयोगाणा ६६

66

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुच्छेद्यायतेरिति · इष्टां तात्सिद्धिमासंकते हानिमाइति हानिसामान्य इत्यर्थः वक्ष्यमाणत्वादिति ·
समासे खलु भिन्ने वेन्यत्र समासत्यदस्य हानिसामान्यपरत्वेन व्याख्यास्यमानत्वादिति भावः कथ
मिति गतइत्यस्य कृतिनत्वाऽत तत्पदार्थगमनकर्त्रैकदेशभावनायां ग्रामादिकर्मान्वयासंभवा
त्पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः नित्यसापेक्षेष्विति गुरुकुलमित्यादौ गुरुत्वादेः
नियतान्यनिरूप्यत्वेन तदुपस्थितौ नियमेन जायमानाया निरूपकाकांक्षाया निवृत्तये इदन्त्वाद्य
न्वयवत्कृते गमनरूपसाध्यं किंसाधनकमित्याकांक्षायां कार[illegible]योग्या मंतरेणानिवृत्तेः
स्तद्योग आवश्यको न त्विति तु नित्यसापेक्षातिरिक्तविषया · संबंधिशब्दः सापेक्ष इति वाक्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नं.द. षष्ठीयप्रमाणपाशिरितिभावः इत्यादीनामित्यादिपद्याहंस्पष्टयति एवंभोक्तुमिति घञर्थगुण
६१ भूतायांपच्याद्यर्थः क्रियायांतुतुमुन्नाद्यंतार्थभोजनरूपभावान्वयइत्यर्थः घञाद्यंतस्यत्वेप्र
कृतिप्रत्ययाभ्यां यथायथमसत्वसत्वस्वभावावच्छिन्नाभिधीयतेसाध्यत्वेनक्रियातत्रेनिपूर्वोप
न्यस्तहरिवाक्यात तत्रप्रत्ययस्यस्वार्थत्वेनघञर्थभावेस्य प्राधान्यमप्रकृत्यर्थसाध्यमात्रस्वभावतः 67
भाद्रयत्तुकारक योगः साकांक्षत्वादुक्तधर्माक्रांतक्रियोपपदत्वेनतुमुनइवराद्धान्तः संभवेपि
कारकोगतइत्यादीनामनभिधानमेवाश्रयणीयमन्यथातुवंतोयपदस्यसमासवारणायति रामः
डं.तार्थक्रियाबोधकाघटितार्थकातिङ्ग्रहणस्याविशेषकतयासामर्थ्याभावेनतस्यज्ञापकः ६१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कत्वा सगते रिति भावः २९ अतिप्रसंगमिति · उक्तरीत्या हृत्वोर्थापत्तिरूपमित्यर्थः क्रिययोः
पूर्वकालइति · पूर्वापरक्रिययोर्मध्ये पूर्वकालवृत्ति क्रियार्थकाद्धातो रित्यर्थः तुमुन्नादयइत्यादि
यदान्क्तादिसंग्रहः विधीयमाना इतिभावः इतिशेषः · द्विर्वचनमित्यादि यदादिः प्रयोगादियादि
ग्रहः तत्रत्सुरू घञर्थगुणीभूतक्रियामात्रस्य सुवोदर्शनादितिभावः अतिप्रसंगस्त्विति · सर्वोक्तप्रयो
गायतिरूपस्तित्यर्थः अनभिधानादिति · तयोःशिष्टैरप्रयोगादित्यर्थः मतांतरमाह · केचित्तिति ·
स्यादेवेति पूर्वापरीभूतावयवसमुदायरूपक्रियायाः स्वैवेत्यर्थः स्वकारेण द्रव्यगुणयोर्व्यवच्छेदस्त
योः सत्वदेवोत्पतेः क्रियायास्त्वनेकस्या अपि निवृत्तभेदायाधातुवाच्यत्वोपगमे तज्जन्यनिपेक्षः पुन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

संभवास्थितिभावः सामर्थ्यादिति अभ्यादीनियदे सामर्थ्यं चक्रियोपक्षेपकार्थकत्वमेव. तथाचेति
अभ्यासनियदोपादानसामर्थ्यात्क्रियालाभेसिद्धेचेत्यर्थः तदित्तिअतिरिच्यमानंक्रियापरमित
र्थः यद्यपिपचावुपस्थाप्यायांतस्यांतत्वमस्त्येव. तथापितज्ञजन्मगराग्नस्यतात्पर्याविषयत्वान्नतु
जादि. तस्यतात्पर्यविषयत्वेद्वौपाकावित्यत्र द्विवचनानापत्तिरतस्त्वाह: प्रयोगाविति नेसुज्ञिः
धायकेसत्वेस्यद्योयमर्थइतिभावः स्वार्थेनिविवरणप्रतियादकभाष्यप्रयोगेणेत्यर्थः ज्ञाय 68
कमिति. नाहशास्त्रत्वहस्त्रयोगरूपंतमित्यर्थः अत्रक्रियायदस्याकार्थ्यस्यापेक्षातथात्मिकानामादा राम:
यद्वौपाकावित्यादावतिप्रसंगाभावेनक्रियापदस्यस्यगृप्रतिपत्यर्थं नैवोचितातत्रैवस्वत्र भाष्य. ६८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योरन्तुगणपात् उक्तप्रयोगगणमेवाभिधानमुचितमित्याह चिरहरि त्यनेनसूच्यते २० सिद्धां
न्तइति· इन्द्रियाणांस्वविषयेष्वित्यादिनावक्ष्यमाणबोधकत्वरूपाशक्तिरित्यर्थः आवश्यकत्वेनि
यामकमाह· बोधादिति· शब्दसाधुत्वेति· तदुक्तं साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिरिति
तत्रसाधुशब्दज्ञाने अवच्छेदकतयेति तादृशशब्दज्ञानेनिष्ठशाब्दबोधजनकतायां प्रकारितावच्छेद
कतयेत्यर्थः अतिरिक्तशक्तिवादेपीति साधुत्वंनशक्तत्वमसाधोरपिबोधात्किंतुबोधकत्वमिति
वक्ष्यमाणमतेपीत्यर्थः असाधुतास्यादेवेति· तथाचयमर्थंबोधयितुंयः शब्दः शास्त्रेणानुशि
ष्यते तदर्थबोधेतस्यैवसाधुत्वेनप्रकृतेव्यापारत्वावच्छिन्नार्थबोधमुद्दिश्यलकारविधाना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न.वि. तत्र तस्यासाधुतास्यादेवेतिभावः नन्वरत्वसाधुना तस्यां वास्माकं कास्तीतिरतत्राह शास्त्रेकर्म
६९ णीति याज्ञइत्युक्त्यारुत्तनिषेधस्य क्रतुप्रकरणेपाठात्क्रत्वर्थत्वेन तत्र चात्रयोगेप्रत्यवा
याभावः सूच्यते स्यादेवेति तद्बोधकत्वेनाख्यातस्य सूत्रकारादिभिरनुशिष्टत्वादितिभावः मी
मांसकः शंकते नन्विति त्वन्मते इति पाणिनीयमत इत्यर्थः नसिद्धेदिति क्रत्वर्थत्वाभावे
हेतुमाह आख्यातेनेति तथाचाख्यातश्रुत्याकर्तृबोधात्तस्य च प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादस्तु 69
तेवदतस्यैव तन्निषेधस्यापि कर्तृविशेषणत्वे श्रुत्या पुरुषार्थता दृशा[illegible] एव लाभादि राम:
तिभावः प्रकरणाद्धीति तन्निषेधस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठादित्यर्थः ननु क्रतोः प्रक ६९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रणे नवाधेन कृत्वर्थन्व क्षतिरत आह॰ नञ्चेति प्रकरणं चेत्यर्थः श्रुति विरोध इति निरपेक्षत्वत्व
स्य श्रुतिविरुद्धत्वइत्यर्थः श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां विरुद्धानामे
केत्रोयनिपाते पूर्वापेक्षिको नस्य जैमिनिनादेर्वत्यस्य सिद्धांतिनत्वादितिभावः समाधत्ते॰
तिङ॰ र्थेरित्विति॰ तथा चाख्याते श्रुत्या कर्तृरूपस्यायने पिन भावनावतस्य प्राधान्येयेन निषेध
स्यतद्विशेषणत्वेन पुरुषार्थता सम्भाव्येत किंतु धात्वर्थभावनाविशेषणत्वमेव तथोपस्थित
स्य चविशेषणंगतरनिराकांक्षस्य श्रौतस्यापि कर्तुर्नञर्थाभावसंबंधासंभवात्तत्र श्रुत्या
प्रकरणबाधइत्यभिप्रेत्याह॰ स्वांगत्वे नेति स्वविशेषणतयेत्यर्थः नन्वेवं पाणिनीयम॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.र. तेन कलंजं भक्षयेदित्यादावप्युक्तरूपार्थतानस्यादत आह। अक्रतुवेति जनुष्ठानइति। यप्र
७० प्यन्नतवदनानिषेधस्य क्रतुपुरुषधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात्प्रधानीभूतयजमानस्यैवान्न
त्ववदनपरित्यागस्मि इति क्रत्वर्थत्वे चकर्त्रनपेक्षतया यज्ञप्रवृत्तर्त्विगादिसाधारणेन
तत्रर्त्विग्भिरन्यस्ति विशेषस्तथापि प्रकृतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसंबद्धपुरुषकर्तृकानृतवदनाभा 70
व इति बोधस्यैवोदयात् इत्याशयान्न दोष इति बोध्यं नन्वेवं कहस्वमत आह जंजप्यमानोऽनृ
यादिति। पापिदक्षक्रतू इति मंत्रानुवरणस्य वाक्यानुरूपार्थत्वे पूर्वपक्षिते — क्रत्वादीनाम राम:
न्योन्यविरोधस्य वचनाभ्यां बाधकभावोपपत्तये बलाबलचिंता न त्वत्रास्ति विरोधः जंजप्यमानय ७०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दस्यकर्तृत्वावाचकतयानादृशप्रकृत्यस्यकतावपिसत्त्वात्तत्संस्कारमुखेनज्ञातत्वंगतासंयतेरितिसि
द्धातितं· तद्वरूकुतिप्रकरणाभ्यामेवज्ञातुमेवरूपुषधर्मतेवोचितेतिभावः चतुर्थपादमवतारयति
निर्वति· ततइति आख्यातादित्यर्थः तद्बोधइतिभावनाबोधइत्यर्थः भावनानिरूपितसाधुत्व
स्याख्यातेऽसत्वादितिभावः साधुत्वेनस्वरूपसद्धाद्बोधेहेतुः किंतुतज्ज्ञानंतस्यचधर्मास्यकः
स्यास्तिसोलभ्यमित्याशयेनवर्णयति· असाधुत्वेपीति· ननुसाधुत्वज्ञानंविनायित्राद्बोधोदयेः
नकथंतत्रतद्धेतुतासाधुत्वस्यशक्तिस्वरूपतायानिराकरिष्यमाणत्वाच्चेत्यत आह वस्तुतइति
तद्व्यतिरेकनिर्णयइति· असाधुत्वनिश्चयइत्यर्थः तन्निश्चयेप्यपभ्रंशाद्बोधदर्शनात्तथा·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. व्याख्यानादसाधुत्वनिश्चयदशायामपि भावनावोधोयमिति भावः २१ इति लघुदर्पणे धात्वा॰
१० ख्यातार्थनिर्णयः ॥ लकारसामान्यार्थनिरूपणेन निरूपितानां प्रतिबंधकत्वजिज्ञासायामव
श्यकर्तव्यतद्विशेषार्थनिरूपितुमवसरस्य संगतिं सूचयन्नाह । प्रत्येकमिति । दश लडादयः
स्थितः ॥ षट् ॥ लङादयो ङितश्चत्वारः तत्र प्रथमनिर्दिष्टलडर्थं निरूपयति । ब्रूवेति विवक्षाघा
वयवकप्रागभावकत्वे सत्यनुत्पन्नध्वंसांश्यावयवकत्वयुक्तक्रियायां वर्तमानत्वमित्यर्थः । भाविभू
तक्रिययोरतिप्रसंगभंगाय क्रमेणादलद्वयोपादानं लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति पचतीति । ज रामः
धिश्रयणादिनिःसाम्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयपूर्वापरीभूतावयवसमुदायस्वभावनात्वस्य १०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

च्यवस्थायांपितत्वादितिभावः यद्यपिभावकालकारकसंख्याश्चत्वारोर्था आख्यातस्येति निरूक्तभाष्याः
त्कालनिष्ठंवर्तमानत्वमेववक्तुमुचितं तथापिवर्तमानोव्यापारइतिप्रतीत्या क्रियायामपिसाक्षाद्वर्तमानत्वा
वगाहनेनतदुक्तमेवतन्निरूपितमित्यदोषः ज्ञानात्माद्यर्थव्यापारे तुकालत्रनिकावयवमादायतदुपपत्तिः
रितिबोध्यं· भूतभविष्यद्भिन्नत्वंवेतिवाकारेण नास्थायां पूर्वलक्षणापेक्षयास्यगुरुत्वात् भविष्यत्वस्य
वर्तमानघटितत्वेनतद्ग्रहे भविष्यत्वग्रहोभविष्यत्वग्रहेच तद्वच्छिन्नभिन्नत्वरूपवर्तमानत्वग्रह इत्यन्यो
न्याश्रयात्त्वः एवभूतत्वमादायाप्यन्योन्याश्रयोद्रष्टव्यः ननुयज्ञस्मादि निष्ठाश्रयतेवर्धात्वर्थस्तत्र
नित्येतस्मिन्नुक्तलक्षणस्याव्याप्त्यात्मास्तीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरतआह· आत्मास्तीति आनित्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. त्वाद्वितिद्वर्वा परिभूतावयवत्वादित्यर्थः तादृशिष्टस्येति तादृशानित्यत्वविशिष्टक्रियास्वरूपस्ये
७२ त्यर्थः आदायेतिआरोप्येत्यर्थः वस्तुवस्तुक्रियाद्यात्मकखंडकालगतमेववर्तनं· तादृशकाल·
स्यवसर्वत्रधात्वर्थव्यापारोरोकरूप्येणात्वयाभ्युपगमउचितइतिइतिदर्यणेस्फुव्यक्तं· तत्रभाष्यं
संमतिमाह· उक्तंहीति· तिष्ठतेरिति धात्वर्थस्थित्यादिव्यापारस्येत्यर्थः अधिकरणमिति·
कालिकसंबंधेनेतिशेषः तयाचतद्गतवर्तमानत्वस्याधेयतासंबंधेनतद्विशिष्टक्रियायामारो 72
यादात्मस्तीतिप्रयोगोपपत्तिरितितद्भावः परतोविद्यतेइति सर्वेपत्याघर्थव्यापारसामान्यंत राम:
दपेक्षयान्येनवर्तमानत्वादिनान्यव्यापाराव्याहतंभवत्यात्माश्रयकास्थित्यादिव्यापारस्तुनतः ७२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तोव्यावृत्तं भवितुमर्हति नह्रेतोर्वर्त्तमानत्वादेरभावादेवं चात्मास्तीति प्रयोगानुपपत्तिरिति कारिकापू-
र्वार्द्धार्थः सम्भाव्यते पर्वतादिति· आदिनात्मादिपरिग्रहः तस्यादितिविशेष्यातिक्तपदार्थस्य स्व
तोव्यावृत्तत्वासम्भवादात्मादिस्थितिरपि परस्य· राज्ञादिक्रियाद्यात्मककालस्य रूपेण वर्त्तमानत्वा
दिनाप्यस्तेनक्रियान्तराव्यावृत्तनाभवतीति तदनुपपत्तिरित्यर्थः नमन्त्रासीदिति तमसोऽज्ञानस्य
स्थितेः सदातनत्वेपि प्रयोगपूर्वकालिकराज्ञादिक्रियागतभूतत्वमारोप्योक्तप्रयोगा उपपाद्या
एवं भविष्यामीत्यादयोपि तेक्रियागतभविष्यत्वारोपात्तथेत्यर्थः लडादिषुपक्षद्वयस्याविशे
षेणाकराद्दृष्टान्तं सूचयन्नादौ द्योतकतापक्षं समर्थयते· नचेत्यादिना· क्रियासामान्येति·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ कालसामान्यवृत्ति क्रियावाचकस्येत्यर्थः तद्विशिष्टे तत्तत्कालविशिष्टे व्यापार इत्यर्थः लङा
७३ देरित्यादि नालिङादिः संगृह्यते उपयोगादिति तथाच तत्तद्विधिवैयर्थ्यमिति भावः द्विती॰
यं समर्थयते अन्वयेत्यादिना नच तत्तद्विधिभिः कर्त्राद्यर्थबाधः शक्ततावच्छेदकभेदात् सप्ति
ल: कर्मणीति सूत्रस्य लङा विधायकैर्बाधेन तस्यानिरवकाशत्वापत्त्यानर्थक्यप्रतिहतानामिति न्या
येन वल्लवत्वस्य निराबाधत्वादिति भावः अन्यथेति तयोः शक्तग्राहकत्वइत्यर्थः विलोपाय
त्तिरिति · सर्वत्र प्रकृत्येव प्रत्ययार्थत्वाभिमतबोधोपपत्तेरिति भावः अनद्यतनेभूतइति पूर्व राम:
सूत्राभ्यां तत्पदानुवृत्तेरिति भावः नालिट्प्रयोग इति · उक्तार्थस्यबाधादिति भावः ननु रोक्त ७३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिंद्रियजन्यज्ञानाविषयत्वं यस्तितदा यत्रायं देवदत्तो ऽपाक्षीरितिक्रियांश उपनीभानात्मकं देव
दत्तांशे लौकिकं प्रत्यक्षं तत्रायं पया चेतिप्रयोगानुपपत्तिस्तत्क्रियायां प्रत्यक्षाविषयत्वरूपप
रोक्षत्ववाधादत आह परोक्षत्वं चेति· लौकिकेति वकृसाक्षात्कारीय लौकिकविषयता
भाववत्वमित्यर्थः तेनैनोक्तस्थले लिङ्प्रयोगानुपपत्तिरितिभावः अन्यतापरदृष्टेतिपरेण·
प्रमाणांतरापक्षयोत्कृष्टेन प्रत्यक्षप्रमाणेन दृष्टाविषयीकृतापरदृष्टानपरदृष्टा ऽ परदृष्टा
तस्यात्मत्वेनतपरेनसमासः प्रत्यक्षप्रमाणेनकथमपि नविषयीकृतेतियावत् सिमाधते· पिं
डीभूतायाइति· तथाचयदवयवानांसाक्षात्कारविषयता तदवावर्तकतयाविशेषणे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न.द. चरितार्थ्यमितिभावः अवयवशः साक्षात्काराभ्युपगमे भाष्यसंमतप्रयोगानुपपत्तिं प्रमाणयन्नन्व
७४ येति· ननूक्तभाष्यप्रमाणान्क्रियायास्तदवयवानामप्यतीन्द्रियत्वमेव तेषामपि समूहात्म
नैवधातुवाच्यत्वात्· यथा पङ्गोधावतीत्यादौ तद्धिशिरःज्ञानसामान्यार्थो धावतिर्वोत्तरदेशसंयो
गरूपफलपरः इति न तस्य कर्मत्वानुपपत्तिरतो मतान्तरमाह व्यापाराविष्टानामिति· एवं चाती
ता तद्यतनव्यापाराविष्टपरोक्षकर्तृकक्रियावृत्तेर्धातोर्लिडितिसूत्रार्थः व्यापाराविष्टत्व
विशेषणस्य व्यावर्त्यं दर्शयन्नुपसंहरति· वदन्तीत्यस्य भाष्यानुग्राहकपंक्तिपरत्वं इति शे . एम:
षः विस्तरस्तु दर्पणे बलोकनीयः व्यासङ्गादिनेति· अस्य मनोऽसन्निधानादितिशेषः म ७५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नोऽहं किल विललापे स्मादौ यस्मात्तद्धिदित्यर्थः लिङ्संभवादिति वस्तुतस्तु विवक्षाभावात्प्रयोगानि
यात्मकत्वस्य स्वयं वक्ष्यमाणत्वात् तद्विवक्षायां तादृशप्रयोगः स्यादित्यन्यत्र प्रपंचितं स्वः पदस्या
व्यवहितभाविनि लृट् तथा तादृक्कालस्य लुङर्थत्वेनैकदिनान्तरित भाविकालकव्यापारबोधने
लुटः साधुत्वापत्तिरतः श्वः पदं व्याचष्टे अनद्यतन इति अतीताव्यवहितरात्रिपश्चार्द्धाद्ये ता
गामिरात्रिपूर्वार्द्धान्ते यः दिवसात्मकः कालोऽद्यतनस्तद्भिन्ने काल इत्यर्थः अत्रेदमवधेयं अनद्य
तनभूतेऽपि यदाऽद्यतनत्वमात्रविवक्षा तदा लुङेव पश्चात्तत्त्वह्यः परेद्युः संबंधेन त्वनद्यतनत्वप्रतीतिरिति ह्यो
पाक्षीदिति लुङः साधुत्वोपपत्तिरेवं श्वो यक्ष्यमाणो देवतावसंतीत्यत्र लृट्यपि सोऽतभविष्यत्सा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल· द·

७५

स्यान्यदिति · तद्विशेषविवक्षायां लुडादिनाबाधादितिभावः ननु भविष्यत्वस्य वर्तमानप्रागभाव
प्रतियोगिसमयवृत्तित्वरूपत्वे घटनाशस्य विद्यमानतादशायामपि घटो नंक्ष्यतीति प्रयोगाप
त्तिरत आह· तत्वं चेति · तथा च घटनाशस्य तादृशसमयवृत्तित्वेपि तत्समयोत्पत्तिकत्वाभावान्न तत्
दापत्तिरितिभावः वस्तुतस्तु वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमेव भविष्यत्त्वं · वैयाकरणनये उक्तवा 75
यासांभशरीरूपेतीतिव्यापारे भनाशविद्यमानतादशायां यथाश्रुतभविष्यत्वस्य बाधादेवोक्तप्रयोगाप्र
सम्भवात् · किं त्वात्माश्रयकसत्तादौ यथाश्रुतभविष्यत्वबाधात्तदुपपत्तये समपद्यादितस्य तस्या
प्युपगमे प्युत्पत्तिजिवेशस्तत्राचिंत्य एव· नैयायिकमतसमर्थनाय वैयाकरणानामुत्पत्तिनि एम:

७५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

केशात्तत्वेत्यप्यनुचितमेवेति · विध्याशिष्याविति · लोडाद्यंतशब्दप्रयोक्तृनिष्ठानुग्राह्याहितविषयकेच्छावा
श्रीः पदार्थः भवतुत इति · तादृशशब्दप्रयोक्त्रिच्छाविषयपरत्वसंबंधि शिवप्रसादकर्तृकं भवनमिति
वाक्यार्थबोधः तन्निर्णायेनैवेति · वक्ष्यमाणतिङर्थनिर्णायेनैवेत्यर्थः ह्यः पदस्यातीताव्यवहितदि
द्रु तथा तदात्मककालस्यैव लङर्थत्वे ऽनेकदिनांतरितेकाले लङः साधुतापत्तिर्भूतपदवैयर्थ्यं च ·
न्यतोऽद्यः पदं व्यावर्त्ये नद्यतन इति तथाच ह्यः पदं लक्षणायाऽनद्यतनत्वेनानद्यतनमात्रपरं · श्वःश्वो
भाविनीत्यत्रापि श्वः पदं बोध्यं अस्मत्पुत्र इति वर्तमानत्वं सप्रतियोगिकमनद्यतनकालवृत्तिरेतत्संबं·
धिपुत्रकर्तृको ऽध्ययनानुकूलो व्यापार इति बोधः सूत्रादिभ्यादीनां लिङर्थत्वप्रतीतेः कथंप्र

ल·द· रणादेर्लिङर्थत्वमतआह विधिःप्रेरणमिति तथाचविधिप्रेरणपदयोः पर्य्यायत्वात्प्रेरणायालि
७६ ङर्थत्वानुपपत्तिरितिभावः साचप्रेरणा नलिङादिघटितप्रयोगरूपा किंतुवक्ष्यमाणार्थरूपेत्या
ह· भृत्यादेरिति· अयमाशयः यद्विषयकत्वेनज्ञानस्यप्रवृत्तिजनकत्वंसैवप्रवर्त्तनात्वंचेष्टसाध
नत्वस्यैवास्तु लिङादिघटितवाक्यस्य तद्विषयकज्ञानस्यस्वातंत्र्यप्रवृत्तौव्यभिचारित्वात्· तथाहिव २८
क्तृपेक्षयाय·कृष्यादेरयकप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयस्तदाप्रेरणमितिकथ्यते ऽन्यादृक्तुनि
मंत्रणादिर्येदेः तथाचस्वाभिलषितोपायाज्ञानादप्रवृत्तायकृत्प्रयोज्यस्योपायविषयकप्रवृत्त्यनु· राम:
कूलोव्यापारः प्रेरणेतिपर्य्यवस्यतीति· तत्रवैदिकमुदाहरणं· स्वर्गकामोयजेतेति· स्वर्गका ७६

माभिन्नकर्तृकयागभावनास्वर्गादीष्टसाधनमितिबोधः प्रत्यासत्त्या भावनायां स्वर्गकामेष्टसा॰
धनत्वेवगते नाहंशक्ष्यामि इत्यभिसंधानाद्यागादौ नियोज्यस्यप्रवृत्तिर्निर्वहेति कोकिंतु त्वत्प्रेरका
मः प्रवर्तेत्यादि ॰बोधस्त्वयमूह्यः निमंत्रणाद्यपिस्वमतपरतयाव्याचष्टे॰ नियोगकरमिति विधिं निमं
त्रयन्त इत्यतोविधिविशिष्टप्रवर्त्तनकभावनाबोधेन प्रवृत्तेनियोगपदार्थः प्रवृत्तिस्तत्कारणं तदनुकूलो व्यापा
र इत्यर्थः आवश्यक इति श्राद्धभोजनादावित्यर्थः प्रेरणेति प्रवर्त्तनेत्यर्थः अस्यदोहि चाद्दोरित्यादिः त
त्राप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इतियावत् यथेह भुंजीतेति कामचारानुज्ञेति कामचारानुज्ञेति
स्वेच्छया प्रवृत्तस्यान्तरा प्रवृत्तिप्रतिबंधेन स्वेप्सितविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः यथेह आसीत

न्या.द. आरब्धं कुरुध्वमित्यादि सत्कारपूर्वक इति अध्यायनादिव्यापारविषयकसम्मानपूर्वकप्रवृत्त्यनुकू
७७ लो व्यापार इत्यर्थः यथा माणवकमध्यापयेरिति अनुकूलत्वं चोक्तव्यापारेषु प्रवृत्तिजनकतावच्छे
दकत्वमस्वच्चातुरूपेति उक्तस्वरूपविध्यादिचतुरूपेत्यर्थः लाघवादिति तस्य शक्यतावच्छे
दकत्वकल्पने लाघवादित्यर्थः पूर्वोक्तस्थलेषु विध्यादीनां बोधस्य सर्वसिद्धत्वेपि तत्तद्रूपाणां ७२
लिङादिशक्यतावच्छेदकत्वे गौरवादिष्टाघवाद्यावत्साधारणप्रवर्त्तनात्वेनैव तद्बोध उचित इति भा
वः तत्र संमतिमाह उक्तंचेति तत्त्वेवेति तद्धर्मावच्छिन्नत्वेनैवेत्यर्थः किंभेदस्येति तत्तद्विधिवि रामः
शेषस्येत्यर्थः तत्तद्रूपेण बोधानंगीकारादिति भावः तर्हि विशेषरूपेण स्वत्वे तदुपादाने किमि ७७

ति कृतमत आह न्यायेनित्यायः शक्तिरस्युत्पादानार्थं तद्ग्रहायेत्यर्थः प्रवर्तनात्वं क्रियादिष्वपवर्तत
इति बोधनार्थमिति यावत् ननु प्रकरणादिना तत्रैव शक्तिग्रहो भविष्यतीत्यत आह· प्रपंचार्थमिति·
प्रवर्तना प्रवृत्तिकारणमिति व्युत्पत्त्या प्रवृत्तेरर्पंताधुर्वीनिष्पन्न प्रवर्त्तनाशब्दात्प्रवृत्त्यनुकूलव्या
पारलाभइत्यभिप्रेत्याह· प्रवर्तनात्वं चेति विषयतावच्छेदकत्वमिति· ज्ञाननिष्ठप्रवृत्तिजनकता
यां प्रकारितयावच्छेदकत्वमित्यर्थः तच्चेति निरुक्तावच्छेदकत्वं चेत्यर्थः तदेवेति इष्टसाधनत्वमेवे
त्यर्थः स्वकारणायणाभिमतकृतिसाध्यत्वादिव्यवच्छेदः तत्रेष्टत्वं च समभिव्याहृतपदोपस्थित
कामनाविषयत्वं· तच्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गादिस्वरूपं· तेनैव स्वर्गादिनामनुगमः

ल.द. इष्टतावच्छेदकरूपावच्छिन्ननिरूपितसाधनताज्ञानस्य लोके प्रवर्तकत्वदर्शनात्तेन रूपेण स्वर्गादिज्ञाने
७८ विधिकार्यत्वात्कथं प्रवर्तकज्ञाननिर्वाह इति विभाव्यते तदेष्टतावच्छेदकत्वोपलक्षणेन स्वर्गत्वावच्छिन्न
साधनताया ज्योतिष्टोमे धेवाधेन नसा लिङादिनावबोधयितुं शक्या कजयेयजन्यस्वर्गादिव्याहत्वे ज्ञा॰
नस्य च प्रागनुपस्थित्या तदवच्छिन्नसाधनत्वे शक्तिग्रहासंभवाच्चेति वाच्यं । स्वर्गत्वाश्रयपयात्किंवि ७-८
ध्याक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपस्वर्गसाधनत्वमेव प्रथमतो बोध्यते । अथवा यागानुत्तरकालावृत्तित्वे
स्वर्गाद्इति नोक्तदोषः तस्यानन्यथासिद्धत्वं तु विधेः प्रवृत्तितात्पर्यकत्वावधारणादुत्तरकालत्वा एमः
त्वं । एवं च नित्यश्राद्धसंध्यादावर्थवादिकफलकल्पनान्नेष्टसाधनत्वस्य दुर्वादत्वादाहुः श्राद्ध ७८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महरहः संध्यामुपासीतेत्यादौ नविध्यर्थत्वबाधइत्याद्यन्यत्रप्रपंचितं॰ धात्वर्थव्यापारगतेष्टसाधनत्व
स्याख्यातेनाभिधानेपिज्योतिष्टोमनामकत्यागरूपफलगतस्य तस्यानभिधानात्त्यागसमा
नाधिकरणज्योतिष्टोमादिपदात्तृतीयानुपपत्तिः नकलंजंभक्षयेदित्यादौ कलंजभक्षणका
र्यव्यापाराभावेऽवगतेतेनस्वप्रतियोगिनिरूपितस्याधिकानिष्टसाधनत्वाक्षेपात्तद्विधेर्निवर्तकत्वोप
पत्तिरितिभावः नैयायिकास्तुकृत्यसाध्येप्रवृत्तिवारणायकृतिसाध्यताज्ञानमेवंमधुविषसंपृक्ता
न्नभोजनेतद्वारणायबलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानंचप्रवृत्तौकारणमितिप्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छे
दकत्वात्तयोरपिविध्यर्थत्वमानंतितन्मतंक्रमेणदूषयतिअपिनुमाशेकाते॰ यद्यपीति॰ एतत प्रवृत्त्यनुकूलज्ञा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. नविषयितावच्छेदकत्वं· तत्र हेतुमाह तज्ज्ञानस्येति कृत्यसाध्येपि तज्ज्ञानात्प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः
७९ इष्टमिति तथापीति लोकानिवेति· यागोमत्कृतिसाध्योमत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियो
गित्वान्मत्कृतिसाध्यपाकवदित्याद्यनुमानादित्यर्थः तत्र कृतिसाध्यत्वं शक्यमिति· अनन्यल
भ्यो शब्दार्थ इति न्यायादिति भावः बलवदनिष्टाननुबंधित्वस्य तु प्रवर्त्तकज्ञानाविषयत्वादत्वं द्वाराया
सम्भवेत्याह बलवदिति· नहेतुरिति नप्रवर्त्तकमित्यर्थः तत्साधनत्वे हेतुमाह· द्वेषाभावेनेति मधुवि
षसंपृक्तान्नभोजने इष्टसाधनताज्ञानजन्यस्य हि विषये प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय तद्विषयकप्रवृत्तिं तद्विषय· एमः
कद्वेषाभावस्य प्रतिबंधकाभावविधया कार्यकत्वानि यत पूर्वकालीनत्वा कस्य हेतुत्वे योपत्तौ तेन व ७९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकसहचारयोः कारणता-
ग्राहकयोरविशेषात्तिन्निगमनाविरहादुभयोरेव हेतुतास्त्वित्यत आह आस्तिकेति परलोका-
नभ्युपगन्तुर्नरकसाधनताज्ञानासंभवात्परलोकस्वीकर्त्रर्थकमास्तिकेत्युक्तं तस्य नरकसाधन-
ताज्ञानावश्यंभावादाहकामुकस्येति तत्वं चोत्कटरागवत्वं रागोत्कटत्वं जाति-
विशेषो विषयपिता विशेषो वा प्रवृत्तेरित्यस्यागम्यागमस्यागमन इत्यादिः द्वेषाभावदशायामि-
तिद्वेषसामग्रीवैकल्यं दर्शितं तच्च विषयतया द्वेषं प्रत्युत्कटेष्टसामग्रीविरहविशिष्टद्वि-
ष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया तादृशसामग्र्याः स्वातंत्र्येण प्रतिबंधकतया वा बोध्यं वंभि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या.द. वाराञ्चेति तथा च व्यतिरेके व्यभिचारान्न तस्य प्रवृत्तिकारणतेति भावः उपसंहरति· तस्मादिति
२० इष्टसाधनत्वमेवेत्येवकारेण कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननुबंधित्वयोर्व्यवच्छेदः आद्यस्य लौ
किकप्रमाणेनैवावगमादंत्यस्य प्रवर्तकज्ञानाविषयत्वान्न तत्त्वमिति भावः प्रवर्तनेति· विध्यर्थ
इत्यर्थः इष्टाभ्युपायत्वादिति· इष्टसाधनत्वादन्यः कृतिसाध्यत्वादिः क्रियास्तु यागादिरूपा १०
मुपुसां प्रवर्तको न· ज्ञानानिष्टु प्रवृत्तिजनकतायां विषयितयावच्छेदको नात एव स यजेतेतिवा
क्यो न रागेन लिङादिशक्यो नेत्यर्थः किंत्विष्टसाधनत्वमेव तथेति भावः चोहेतौ· यतः प्रवृत्तिहे रामः
तुं प्रवृत्तिहेतुतावच्छेदके धर्ममेव प्रवर्तनात्वेन कथयंतीत्यर्थः ननु गुरवो॰ पूर्वमेव विध्यर्थोन॰ २०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गावप्येवमुद्दिश्येव निष्फले संध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिरूपपद्यत इति वदंति॰ भट्टास्तु शाब्दीभाव
नाविध्यर्थः तथा चार्थभावनास्वर्गो मद्दानस्तमाभाव्यत इत्याहुः॰ आर्य्यास्त्वाप्ताभिप्रायो
विध्यर्थस्तेन वक्तृविषयेष्टसाधनत्वानुमानान्नियोज्यस्य प्रवृत्तिनिर्वाहः नवीनाः पुनर्लिङ्ग
दिशब्दप्रयोगरूपा प्रेरणैव लिङर्थः प्रेरणात्वेन तस्याः सर्वविषयत्वमपि नयाचत्वाविषयेष्यागा
दाविष्टसाधनत्वानुमानात् प्रवृत्त्युपपत्तिरित्यामनंति तत्कथमिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनेत्यत आ
ह प्रपंचितं चैतदिति एतच्च इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वावधारणमन्येषां विध्यर्थत्वावधारण
मन्येषां विध्यर्थत्वनिराकरणं चेत्यर्थः प्रपंचितं विस्तरेण प्रतिपादितमित्यर्थः ग्रंथस्य हेत्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ ८१ भिप्रायेणानाचोक्तमितिभावः इयं संगोपि स्फुटोयमर्थोऽनिज्ञातुनानतोप्यवधार्य इति आदिनेति प्रे
रणादिचेतनोपातेनादियदेनेत्यर्थः उदाहरणमाह योब्राह्मणायावगुरेदिति यत्र कोब्राह्मणो
इत्यपेक्षावबोधमस्त्वं कर्मका तादृशावबोधमजन्या शतवार्षिकी यातनेति बोधः हेतुहेतुमतो
र्लिङ् इत्यनेन धात्वर्थयोः कार्यकारणभावे लिङो विधानात् प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन वा वि
धेः प्रामाण्यात्तस्य निवृत्तिपरत्वमस्ति तस्मान्न वगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यत इति भावः भूतमा
त्र इति मूले मात्रपदं कृत्स्नार्थकमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे भूतसामान्य इति तेन विशेषाविवक्षा राम॰
यां लङादीनामपवादः सतोऽपि भवन्त्येते भूते लुङ् इतीति मूल इत्यधिकृत्य लुङ् इति सूत्रादित्यर्थः अत्रे ८१

...niversity, Balmeeki Campus, Kathmandu

निष्पत्त्याश्रयत्व इत्यर्थः तद्वेति उक्तभूतत्वं चेत्यर्थः क्रियायामिति धात्वर्थव्यापार इत्यर्थः तत्रेव ९
कालान्वयस्य पूर्वं समर्थितत्वादिति भावः नैयायिकानां भावनानापि निसंख्यान्वयवत्काला
न्वयाभ्युपगमे तु घटस्य विद्यमानतादशायां घटोऽभूदिति प्रयोगानुपपत्तिरि निशाह्वीधाकारे
दर्शनमिथ्येरासूचयति विद्यमानेत्यादि फलेतदन्वयस्त्विवक्तृ एतं नव्यानां मते पुनः फलस्यावि
द्यमानतादशायां व्यापारविगमेऽपाचि देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगानुरोधेनोत्पत्तिघटिते लक्षणास्वय
येति गौरवमिति भावः नैयायिकास्तु लाघवाद्धेतुतानादिनानुपपन्नघटिते भूतत्वमेव शक्तिरक
मेकधातूनां व्यापारमात्रार्थकत्वात् सन्तोऽन्यत्यागारितिक्तव्यापारस्य ततो नन्तु भवास्तेवं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ नयत्रोत्पत्तिरूपो व्यापारो धात्वर्थस्तत्रानोत्पत्तेर्द्वेधाभानापत्तिर्नेत्यादिस्पष्टेत्युत्पत्तिघटितेतस्मिंश्च
८२ क्षणायैव निर्वाह इत्याहुः सूत्रविषयविभागं सुखबोधायाह॰ अयमर्थ इति॰ पर्य्यवसितोर्थ इत्य॰
र्थः द्विविध इति॰ अनद्यतनेवर्त्तमानत्वासंभवादितिभावः तत्रेति॰ अद्यतन इत्यर्थः हेतुहेतुम
द्भावादीत्यादिनाऽऽशंसावचने लिङित्युपात्ताशंसापरिग्रहः अनयोरिति भूतभविष्यतोरि
त्यर्थः तत्रैवेति अनद्यतनभूत एवेत्यर्थः तादृश इति अनद्यतन इत्यर्थः अनिष्पत्तिरिति अ 82
नभिनिर्वृत्तिरित्यर्थः सा च लृङ॰ तादृक् गम्यते॰ वक्तानुप्रमाणेनानागतत्तामवगम्य लृङं॰ प्रयुंक्ते रामः
भूते भाविनीत्यस्य विवरणं हेतुहेतुमद्भावे सतीति केचित् वस्तुतस्त्वनयोर्लिङि॰ निम्भूतभ॰ ८२

...Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभ्रतोऽर्ङ·थंनस्यप्राणाभिः तस्यैवानुवादो भूते भाविनीगिनन्त्व द्योतकत्वयश्चैधात्वर्थव्यापा
रविशेषणं लिङ्·निमित्तइत्यस्यतु हेतुहेतुमद्भावे सतीत्यर्थकथनं तत्राभयसाधारणमुदाहरण
माहसुहृद्विश्चेदिति अत्रैकस्यैव धात्वर्थस्य कर्तृभेदभिन्नस्य कार्यकारणभावः उत्तरत्रतु
एतौ भिन्नयोस्तयोः सङ्गतिविशेषः प्रयोज्य इति विहित्य तत्कृलभ्यापाराभावान्वयि· तेनत्वव
ह्निप्रज्वलनौदनपाकयोः कार्यकारणभावावगमः यदभावोपदभावप्रयोज्यः सतज्जन्यइति
नियमात्· केवलभूतेतुयदि निर्वीज्जं ब्रह्म विवक्षितमभविष्यत्तदा नेति नेतीत्येवावक्ष्यदितिगौ
डयादीयभाष्यस्थमुदाहरणं यस्यपरेणस्पृहणीयशोभं नतेदिदं द्वंद्वमयोजयिष्यदितिरवं·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न.द. वंशस्थं वत द्वोध्ये मिथ्याशयेनाह स्वं रित्येति अयं वेति वर्तमानेष्वरोक्ष इति प्रदर्शित इत्यर्थः उपल
८३ क्षणमिति तेनाजहत्स्वार्थलक्षणायार्थान्तरस्यापि क्रोडीकरणादिति भावः तदेवाह अर्था
न्तरेपीति अर्हप्राप्तिप्राप्तकालाद्यर्थेपीत्यर्थः स्त्रु वर्तमानत्वाद्यर्थेषु शक्तिर्बोधकतारूपा र
अन्यत्र सैव लक्षणेत्युच्यते बोधकत्वं शक्तिरिति कादिनां मते लक्षणायाः शक्यानतिरेकात्तु
क्यलक्ष्यव्यवहारस्य प्रसिद्धप्रसिद्धिनिबंधनत्वस्वीकारादित्यभिप्रेत्य प्रसिद्धत्वादित्यभि 83
हितं मतान्तराण्याहवेति शक्तिः संकेतरूपापदार्थान्तररूपा वेति तेष्वेवान्यत्र तत्संभवात्तल्लक्ष राम:
णैवेति मतान्तराणि तत्तया वेत्यर्थः अनुबंधकमह इति टङानुबंधसहकृताकारानुबंध ८३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रमइत्तेनाकारानवंधसाम्येऽपिनलडः प्रथमत्वमित्याशयेनाह द्विगाति २ इतिभूषणसारलघु
दर्पणे लकारविशेषार्थनिरूपणं अवसरसंगत्याभिरूपणीयसुवृतार्थे प्रातिपदिकार्थविशेष्य
त्वाद्गत्वर्याकांक्षितत्वाच्चादौकारकविभक्त्यर्थनिरूपणमित्यभिप्रेत्याह सुबर्थमिति · अत्रा
वम्यत्वेनप्रथमार्थोनिरूपितोकारकत्वादितिभावः मतांतरंत्वन्नवस्यषं आश्रयोर्थइति·सा
क्षात्संपरायावाभात्वर्थनिरूतःश्रयतावानित्यर्थः परंपरासंबंधकर्मघटितायाश्च तेननाति
प्रसंगः तत्रद्वितीयायाआश्रयार्थकत्वेमानंदर्शयति · तथाहीत्यादि नतुकर्तुरीप्सिततम
मित्यतः शाद्बमर्यादयोःकर्तुःनिष्ठोत्कर्षव्याप्तीच्छाविशेष्यस्यैवकर्मत्वंप्रतिपाद्यतेनतुक्रिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

व्यु.र. याजन्येति ज्ञयं भावः सूत्रे ईप्सिततमशब्द आप्नोतेरिच्छासन्नंतात्कर्मण्यंतात्प्रकृत्यर्थातिशयद्योत
८४ केतमपि निष्पन्न तद्योगाच्च कर्तृशब्दात्कस्य च वर्त्तमान इति कर्तृरिप्सा तथा कर्त्रोपस्थित
त्वात्स्वीयव्यापारेण व्याप्तुमिष्यमाणतमं व्यापारजन्यफलसंबंधित्वप्रकारकर्तृनिष्ठेच्छ
रेच्छाविषयः कर्मेत्यर्थः पर्यवसानात्क्रियाजन्यफलाश्रयस्य कर्मत्वलाभ इति · ननु तथा
यीच्छाघटितस्यैव ततः कर्मताप्रतीतिन तदघटितस्येत्यत आह · तथा युक्तमितीति कर्मव्यवहा
रस्य द्वेष्योदासीनयोरप्यविशिष्टत्वात्तत्साधारणस्योक्तरूपस्यैव कर्मत्वं युक्तं नत्विच्छाघटि राम:
तस्य द्वेष्याद्यव्यापित्वादिति भावः एवमेवेति इच्छाऽघटितमेवेत्यर्थः नन्वुक्तरूपस्यैव द्वितीया ८४

84

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्थत्वेह हरिंभजमीत्यत्रो हृत्यर्थादेरीप्सिततमत्वेन शाद्बभावानुपपत्तिरत आह ईप्सिततमयोरितिमा
नाभावेनेति तथाप्रत्ययस्य सर्वजनानुभवागोचरत्वादिति भावः संज्ञायामेवेति अयमाशय
ः क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेति सूत्रप्रणयनेप्यव्याप्त्या विशेषणेप्सितानीप्सितयोः कर्मसं
ज्ञासिद्धाविति तथापि यवेभ्यो गां वारयतीत्यादौ क्रियाजन्यफलभागिनयस्थायां गोरपि विशे
षविहितं वारणार्थानामीप्सितमित्यपादानत्वं प्रसज्येत न कर्मसंज्ञा तु हरिं भजतीत्यादौ तद्योगे चारिता
र्थातस्तत्परिहारायेप्सिततमत्वस्य संज्ञिकोटौ निवेशो द्वयोदासीनयोरप्राप्तौ तौ विधातुमुत्तर
सूत्रस्याप्यावश्यकतेति · ननु तावतास्त्वाद्विशिष्टाश्रयस्य द्वितीयार्थः · तालब्धानाश्रय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्नद: मैत्रेस्पेत्यत आह तथा चेति आश्रयस्य चेति स्वकारेणाविशिष्टाश्रयस्यातत्व्यवच्छेदः नन्वाश्रय
टप् स्याद्वितीयार्थत्वे आश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तच्च न संभवति निरूपभेदभिन्नस्यात
स्यानुगतत्वाभावादत आह तत्वं चेति आश्रयत्वं चेत्यर्थः आख्यातशक्तिनिरूपितशक्तिधर्मस्तत्राखं
डत्वं चेतरपदार्थाघटितमूर्तिकत्वं तत्सिद्धिश्च यमाच आश्रयस्त्वनुगतव्यवहाराद्दाश्रयप ८५
दशक्यतावच्छेदकत्वाद्वेति भावः कर्मसंज्ञोदाहरणमाद्यदर्शयति ओदनमित्यादिना क
र्मेति कर्मसंज्ञेत्यर्थः ननु हृज्ञोयत्नमात्रार्थकत्वात्कथमनुपपत्तेः फलत्वमत आह एम:
उत्पत्तेरिति तथा च हृज्ञोकर्मकतायतेरित्यनेन तस्याः फलत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् टप्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घटादेः कर्मत्वानुपपत्तिरस्मते यत्नमार्थकत्ववादिनां तु स्यादयं दोष इति भावः आवरणभंगे
ति· प्राचीनमतानुरोधेनेदं निरूपितं मतेन तु ज्ञानरूपफलस्य विषयतयाघटादौ सत्वानुपप
त्तिर्बोध्या· सकर्मकताव्याप्तिः फलतावच्छेदकविशिष्टसंबंधघटितसामानाधिकरण्यस्य तद
र्थव्यापारे सत्वादिति बोध्यं ननु विद्यमानघटे ज्ञानजन्यावरणभंगस्य संभवेपि भाविविन
ष्टघटस्थले घटं जानातीति प्रयोगानुपपत्तिः तादृशघटस्यावरणभंगाश्रयतायामानाभा
दत आह· अतीतानागतेति अवश्याभ्युपेयत्वे युक्तिमाह· अन्यथेति तादृशघटे आ
वरणभंगास्वीकारे इत्यर्थः यथा पूर्वं भाति इदानीं भातीति त्वोपतद्घटे विद्यमानतादृशा

ल.द. तात्कालिकज्ञानेनावरणभंगजननादतीतादशायां त्वाधुनिकज्ञानेन तस्मिंस्तज्जननेन पूर्व
८६ ज्ञानातिक्रमस्य स्फुटत्वात्पूर्वज्ञानानतिक्रांतज्ञाना[illegible]विषयस्य बाधात्तदानीतादृशाप्र
योगायतेरित्यर्थः अतीतघटज्ञावरणभंगाभ्युपगमे त्वाधुनिज्ञानेन पूर्वज्ञानानतिक्रमा
त्तादृशज्ञानाभावस्य बाधान्नतादृश्यतिरिभावः ननु विनष्टे घटे वास्तवतदाश्रयत्वैवकथ
मत आह· अतीतादेरिति नैयायिकानामिवेति· यथानुभवानुरोधे न तत्र ज्ञानाश्रयता
भ्युपगमस्तेषां तथाममापीतिभावः नन्वतीतो घटो ज्ञानविषय इति विषयत्वोद्देश्यविधे· गमः
प्रतीतेरस्तु तस्य तदाश्रयत्वं घटो ज्ञान इति प्रतीतौ त्वावरणभंगानुद्देश्यत्वात्कथं तत्रातदाश्र ८६

86

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यतेत्यत आह सत्कार्य्यमिति तथा च सदेव सोम्येदमिति श्रुत्या कार्य्यस्य कारणे सूक्ष्मरूपेण सत्व
बोधने न सूक्ष्मरूपेणासत्ति घटादेर्नावरणाभंगाश्चयतानुपपत्तिरिति भावः ननु सर्वदैव सति तस्मि
न्कथं नास्ति नश्यतीति व्यवहारविषयत्वमतः सांख्यसंमतां तदुपपमाह उक्तं चेति तिरो॰
भावाभ्युपगमे इति तिरोभावादिव्यंजकसामग्र्यभावानां तिरोभावे अभिव्यंजिते सत्यपि
व्यक्त तिरोभावाव नास्तीति व्यवहारविषयो अनभिव्यक्तोऽभिव्यंजकसामग्री कालिके तु तस्मि
न्नश्यतीति व्यवहारविषयत्वेनार्थः कर्मणो बाहुल्यादेशो यथा पिके लक्षणं वक्तुमाशंकते नन्वि
ति विभागस्येत्यस्य क्रियाजन्मोत्यादिः ननु कर्मसंज्ञायाः परया कर्तृसंज्ञाया बाधनेपि वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰ह॰ वास्तव॰कर्मत्वस्य तज्ज्ञाबाधात्तत्यादेव नाऽऽशप्रयोगोत आह॰ द्वितीयोत्पत्तावेति॰संज्ञापरो वेति
८७ कर्मसंज्ञाया एवेत्यर्थः अन्वर्थेति उक्तसंज्ञाया अनियामकत्वे निरुक्तवास्तवकर्मत्वस्य नि
यामकत्वे चेत्यर्थः द्वितीयायत्तेरिति॰णिजर्थसधात्वर्थव्यापार जन्ययच्छ्यर्थव्यापाररूपफलाश्रय॰
त्वरूपकर्मत्वस्य कृत्स्नेसत्त्वात्तत्रायन्नेमेमन्मतेतु कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्नतदापत्तिरिति भा 87
वः॰ आहृवोधइति॰चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलस्त्रैत्रकर्तृको वर्त्तमानो व्यापार इति बोधश्चैत्रो गच्छ॰
तीत्यतः स्यादित्यर्थः [illegible]ति सामान्यतो धात्वर्थफलविशेष्यता निरूपित प्रकारता संबंधेन बोधे एम॰
आश्रयोपस्थिते विशेष्यता संबंधेन हेतुत्वादिनामित्यर्थः बोधस्यव्युत्पत्त्यनुसारित्वादितिभावः ८७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चैत्रोग्रामं गच्छतीत्यत्र तादृशबोधाननुभवादाह उच्यतां वेति· कार्य्यकारणभावान्तरमिति· आ
श्रयं धात्वर्थव्यापाराऽनधिकरणत्वेन विशेष्यतादृशाश्रयोपस्थितिर्हेतुरित्याकारकमित्यर्थः
समभिव्याहृतेति तत्प्रयोगान्तर्गतेत्यर्थः विवक्षणस्येत्यस्य विशिष्टिसाध्यत्वात्कर्मतेत्यादिनेति
शेषः गतेस्त्वात्पाहानाङ्क्तमुक्तप्रायत्वादिति· तथा च कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयो
ज्यतत्वाधिकरणप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वं यावत्कर्मानुगतं कर्मलक्षणमित्यर्थः अग्नेर्मा·
णवकं वारयतीत्यत्र संयोगानुकूलव्यापारार्थकवारयत्यर्थाग्निसंयोगानुकूलव्यापारवतो
ग्नेर्वारणायव्यापारे कर्तृगतत्वं विशेषणं चैत्रोग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रादेर्वारणाय व्यापारे वै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰र॰ पधिकरणत्वं तथा माषेस्वश्वं वध्नातीत्यत्र बंधनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां तत्त्ववारणाय प्र॰
८८ कृतधात्वर्थत्वं फले विशेषणं · ययसाधुं कः इत्यत्र तु ययस उक्तकर्मत्वेपि तद्विवक्षणा· द्वि
तीयेति बोध्यं · नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति नैयायिकास्त्विति आद्यदोषेति चैत्रश्चै
त्रं चैत्रं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरूपेत्यर्थः द्वितीयेति प्रयागात्काशीं गच्छति चैत्र इत्याद्युक्ते
त्यर्थः धात्वर्थतावच्छेदकत्वं त्वमिति फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्ववादिमते नेदं ननु
परसमवेतत्वस्य कुतो लाभो न त्वाह· द्वितीयावाच्यमिति तच्छक्यमित्यर्थः ननु परस राम:
मवेतत्वस्य द्वितीयार्थांतरगतित्वं तत्फले त्वयो पगंतव्यं तस्य चाविद्विकेत्यादिफलेवा॰ ८८

88

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ध्यतरन्यत आह॰ यस्तसमवेतत्वं वेति न च द्वितीयार्थप्रकारकबोधहेतोः फलान्वयावच्छिन्नविशेष्य
तासंबंधेन धात्वर्थोपस्थितेः क्रियायामसत्वात्कथं तदन्वय इत्यत आह॰ तथैवेति॰ तद्बोधानुगु॰
णेत्यर्थः कार्यकारणभावांतरेति द्वितीयार्थपरसमवेतत्वप्रकारकशाब्दबोधे भावनात्वाव
च्छिन्नविशेष्यतासंबंधेन धात्वर्थोपस्थितेर्हेतुत्वांतरकल्पनादित्यर्थः ननु भेदत्वेन भेदस्य
केवलान्वयित्वया सर्वस्यैव परत्वेन वैयर्थ्यं क्रियाया अपि भेदान्यसमवेतत्वान्तद्वाव्यतागौ
रवे प्रकृतदोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह॰ परत्वं वेति॰ स्वप्रकृतीति द्वितीयाप्रकृतीत्यर्थः तथा
च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्पदार्थैकदेशे परत्वे प्रतियोगितया द्वितीयाप्रकृतेरन्वयः स्वरूपबोधः स्मार॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. चैत्रसंयोगजनकचैत्रक्रियायां चैत्रभिन्नसमवेतत्वाभावान्न चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगापत्तिः

८९ स्तु वा भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव क्रियान्वयि द्वितीयार्थः भेदे च प्रकृत्यर्थस्याधेयतयान्वय

एवं च मल्लो मल्लं गच्छतीत्यस्यापि सामंजस्येनोपपत्तिः नञ्समभिव्याहारे च न जातान्पर्य्यव

शात्क्वचिद्द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः क्वचिद्द्वि ४१

तीयार्थान्तरवृत्तित्वविशिष्टसंयोगजनकत्वाभावो वा त्वर्थक्रियायां प्रत्याप्यत इति भावः

विह्नित्यत्र कूले तितेडलान्यसमवेतक्रियान्वयि यथाश्रुतं दूषयति · तन्नरोचयामहे इ राम:

त्यादि ननु ग्रामाग्निकं गौरवं न दोषायेत्यत आह अतिप्रसंगः किमिति नवीनेति परसमवे ८९

नै २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वकर्मत्वस्याद्वितीयार्थत्वस्वीकारेपिद्वितीयातिप्रसंगस्यनाऽवश्या
दित्यर्थः तमेवाह॰ गमयति॰ कृष्णमित्यादिनाद्वितीयापत्तेरितिद्वितीयोन्यतावुक्तकर्मत्वस्य त
त्त्वेगमयतिकृष्णंगोकुलमित्यत्रगोकुलमिति॰ कृष्णं गोकुलमित्यत्रगिजर्थनिरूपितनिरुक्तकर्मत्वस्येवयचिप्रकृतिकगिजर्थः
कर्मत्वस्यकृष्णेक्षतत्वेनपाचयत्यादियोगेप्रयोज्यकर्तृवाचकाद्वितीयायन्नरतः संज्ञायायाएवद्वि
तीयोत्पत्तौतंत्रतानुसर्तव्या तथाचततएवानतिप्रसंगकृतंतत्रद्वितीयाशक्यतेतिभावः ननुगा
दृशकर्मत्वमेवद्वितीयानियामकं॰ उक्तस्थलेकृष्णेतत्त्वेसुयात्तगत्यर्थकाद्यतिरिक्तगिजंतथा
तुयोगेगतिबुद्धीतिसूत्रेणतदविवक्षावोधनान्नोक्तायत्तिर्विवक्षायाएवविभक्त्युत्पत्तेतंत्रत्वः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· तस्या वक्ष्यमाणत्वादतआह· तंडुलं पच्यत इति तंडुलान्यसमवेतत्वेनेनविवक्षितोपरसमवेत॰
९० क्रियाजन्यत्वं धात्वर्थाश्रयत्वादित्यनेन तंडुले कर्तृसंज्ञासत्वं चावेद्यते· उक्तरीत्यैवेति तथा च
त्यन्ता नामित्याद्युक्तरीत्यैवेत्यर्थः धात्वर्थव्यापारानधिकरणत्वयोपस्थितितृपदेत्वभावादि
तिभावः नन्वनास्मन्मतेप्युक्तप्रयोगापत्तिः तदानीं पचेरकर्मकत्वेन तत्र विवक्षिते रेवव्यापार॰ १०
त्वेन तस्या धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावादतो दूषणांतरमाह परसमवेतत्वस्येति· दृष्टान्वयेति॰
दृष्टोयोन्वयः प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितासंबंधेन परसमवेतत्वैकदेशे परत्वे· परसमवेतत्वस्य॰ रामः
वाश्रयतायां क्रियायां· तस्यलाभाय भानायेत्यर्थः अनेकेषामिति· प्रकृत्यर्थप्रकारकशा ९०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्बुद्धिं प्रति द्वितीयार्थनाधेयत्वोपस्थितेरिव तदर्थनिपरसमवेतत्वोपस्थितेः प्रकारतासंबं
धेन स्वंपरसमवेतत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति धात्वर्थोपस्थितेर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधे
न हेतुत्वकल्पने चातिगौरवादित्यर्थः नतु चैत्रमैत्रौ परस्परं गच्छत इत्यत्र परस्परपदार्थयोश्चैत्र
मैत्रयोरुभयोरपि धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधात्परस्परपदो
त्तरं द्वितीयाद्युपपत्तिः यदि चोभयत्वावच्छेदेन विवक्षितं धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृसंज्ञया
कर्मसंज्ञाया बाधात्परस्परपदोत्तरं द्वितीयाद्युपपत्तिः यदि चोभयत्वावच्छेदेन विवक्षितं धा
त्वर्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमेव कर्तृसंज्ञाद्वारा कर्मसंज्ञाबाधकं तादृशकर्तृत्वस्य पर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· स्यपरार्थेऽसत्वान्नतत्राद्वितीयानुपपत्तेरितिविभाव्यतेतदाकर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारव्यधि
९१ करणतत्प्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपविवक्षितकर्मत्वस्यकर्तृव्यावृत्तस्यकर्मसं
ज्ञाघटकद्वितीयोत्पत्तौप्रयोजकतायाः अवश्यवक्तव्यतयाप्रकृतधात्वर्थसंयोगरूपफले
निरुक्तधात्वर्थव्यापारवैयधिकरण्याभावेनपरस्परपदप्रकृतिकद्वितीयानुपपत्तिर्दुष्परि ९।
हरैवेत्यतआह स्पष्टमिति· कर्माख्यातेफलेनाद्यव्यापारस्यस्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
कभेदाधिकरणवृत्तित्वरूपंकर्माख्यातेनफलाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपंत राम:
त्क्रियायांनिवेशनीयमितिपरस्परवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यपरस्परवृत्तिक्रि ९१

यायामवाधान्तेछितीयातुपपत्तिरितितत्रव्यक्तस्मित्यर्थः तेनचानन्यलभ्येताद्दशाभेदप्रतियोगिताव
छेदकत्वरूपेवैयधिकरण्यपिकर्मप्रत्ययस्यशक्तिः स्वीकर्त्तव्येतिसूच्यतइति· हरिकृतंकर्म॰
विभागमाह· तत्रैति· निरुक्तेकर्मेत्यर्थः यदसज्जायते सदाजन्मनायत्प्रकाशतेप्रकृतेसुविवक्षा
यांविकार्य्यंकेश्चिदन्यथातन्निर्वर्त्यमितिवाक्यपदीयपाठः तत्रयदसज्जायते भस्माद्यभि
प्रायेण· सङ्कल्पादितुसत्कर्कुंडलाद्यभिप्रायेण अव्यक्तरूपेणस्थितमेवजन्मनाव्यंजका
सामग्रीसमवधानेनयत्प्रतीयतइतितद्यथात्प्रकृतास्त्विति तंडुभयमपिप्रकृतेः काष्ठादिरू
पायाअसत्त्वाः सत्यावापरिणामित्वेनविवक्षायांविकार्य्यंकेश्चित्प्राप्तिसंज्ञेणवार्य्यविका

ल॰द॰ र्थमित्युच्यते॰ ऽन्यथा तदविवक्षायां तन्निर्वर्त्यमित्यर्थः अन्यथेत्युक्त्या प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतप
९२ दोपस्थाप्यत्वे सति क्रियानिष्पाद्यत्वं निर्वर्त्यलक्षणमुक्तं भवति· उक्तं च सती वा ऽविद्यमाना वा प्रकृ
तिः परिणामिनी यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते इति· विकार्ये त्विति प्रकृतेस्तु विवक्षायामि
ति ग्रंथेन प्रतीयमानप्रकृतिभावकत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टसत्त्वान्यत्वन्यतरत्वफलाश्र 92
यत्वरूपोक्तलक्षणलक्षितमित्यर्थः तेन न प्रकृतिकर्मण्यव्याप्तिप्रसंगः इत्यर्थः यत्त्विरि॰
क्तिभाष्यप्रामाण्यादेतादृशस्थले फलद्वयार्थकत्वमावश्यकं अन्यथैकफलैकव्यापारार्थकत्व राम॰
स्याकर्मकेष्वपि सत्त्वात् द्विकर्मकोपादानानर्थक्यप्रसंगादिति भाव यदसज्जायत इत्याद्युक्तेस्तुरी ९२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुर्वन्व्यक्तिनिविकृतिभावरूपद्वाभ्यांप्रकाराभ्यांदिकार्य्यं विभजते· प्रकृतिस्तु विवक्षायामितिग्रंथेनप्र
तीयमानप्रकृतिभावकत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टासत्वोत्पत्त्यस्तु च्छेदे ति· प्रकृतिनाशप्रयोज्यो
त्पत्तिकमित्यर्थः इदं च भस्मवदित्यनेनान्वेति· सादृश्यस्य भेदाघटितत्वाद्भस्मसादृश्यस्य भस्मन्य
पि सत्वान्नान्वयः वस्तुयाद्यानस्येतरसंग्राहकत्वेनाप्युपपत्तेः काष्ठादिवेत्यर्थः एवमग्रेपि· गुणांत
रोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवच्चेत्यत्रार्थात्सुवर्णादेरेवेति बोध्यं तथा च काष्टं भस्म करोतीत्यत्र करोते
र्नाश उत्पत्तिश्च फलद्वयं तदनुकूलव्यापारश्चार्थः नाशे प्रतियोगितया काष्ठस्योत्पत्तौ भस्मनः
आधेयतयान्वयात्काष्ठप्रतियोगिकनाशानुकूलो भस्मोत्पादको वर्तमानो व्यापार इति बोधः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· आश्रयः प्रतियोगी वा यथायथं द्वितीयार्थः अनयैव दिशा तंडुलान् ओदनं पचतीत्यादौ बोध ऊह्य इति·
८३ क्रियाकृतेति क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीत्यविषयत्वे सति क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमि·
त्यर्थः निवर्त्यो दवति व्याप्तिवारणाय सत्यंतं निर्देशक्रमेणोदाहरणान्याह घटं करोतीति· आ
ग्रमिति निर्वर्त्यमित्यर्थः संज्ञांतरैरिति अपादानत्वादि तत्तद्रूपेणाविवक्षितमित्यर्थः तथा च त
दविवक्षायां पूर्वं विधेः प्रसक्तौ तत्प्रवृत्तिरेवं च गां पयो दोग्धीत्यत्र गोकर्मकपयोनिष्ठविभागानु 93
कूलः एककर्तृको व्यापार इति बोधः अंतस्थित इव द्रव्यनिष्ठविभागानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः त एमः
त्र गोर्विभागाश्रयत्वरूपापादानत्वाविवक्षायां प्रकृतसूत्रेण कर्मत्वे द्वितीया तद्विवक्षायां तु ८३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पंचमी · गोः पयस्यन्वेयत्तु षष्ठी तथा च गवादीनां कर्मभिन्नत्वरूपाप्रधानकर्मत्वादप्रधाने दुहादीः
नामित्यनुशासनात्तत्रैव कर्मप्रत्ययो गौर्दुह्यते क्षीरमिति वोध्यमेवमन्यत्रापि अन्यपूर्वकमिति ·
प्रसक्तान्यसंज्ञावाधनपूर्वं शास्त्रप्रणीतकर्मसंज्ञकमित्यर्थः गतिवुद्धीतिसूत्रस्य विधिनियमपर
त्वेनुस्मरणे निरूपितं तत्तत्रैवावधार्य्यं कर्मप्राप्तौ तृतीयार्थं निरूपयति कर्तृतृतीयायाश्चेति ·
करणतृतीयाया अर्थान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्कर्त्रेति आश्रय इति · तन्मात्रमित्यर्थः तत्रमा
नमाह तथाहीत्यादि ननु स्वातन्त्र्यमभिमितरानधीनत्वं तच्च न काष्ठे पचतीत्यादौ काष्ठादिरूपेक
र्तरीत्यत आह स्वातन्त्र्यं चेति धात्वुपात्तेति तद्धात्वर्थानुकूलतद्धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमित्यर्थः

|

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्कं॰द॰ ब्यापाराश्रयत्वस्य कारणो धात्वर्थाश्रयत्वस्य तंडुलादिकर्मणि धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्याज्ञांग्रामं न
२४ पत्तीत्यादावजादिकर्मण्यतिप्रसक्तत्वात्कारणाश्रयत्वाश्रयत्वं तदन्यदोपादानं॰ ननु स्वतंत्रः क
र्तेत्यत्र स्वतंत्रपदस्य धातूपात्तधातूपात्तव्यापाराश्रयतायामेव किं मानमत आह धातुनेति धा
त्वेति स्वतंत्रपदस्योक्तार्थकत्वादेवेत्यर्थः कृत्याश्रयत्वादेः कर्तृतायांतु तदसंगतिरेवस्यादिति
भावः विवक्षैव प्रयोगनियामिकेत्युक्तार्थं द्रढयितुं व्यासोक्तिविरोधमाशंकते नन्वेवमिति॰ १५
एवं विवक्षायाएव प्रयोगनियामकत्वे इत्यर्थः वास्तवकर्तृत्वादिशक्तायास्तन्नियामकत्व इतिभा रामः
वतः मनोमयस्येति मनोमयपदग्राह्य प्रतिपाद्यार्थस्येत्यर्थः जीवत्वे॰ संकल्पकर्तृत्वरूपत्वे इत्यर्थः २४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ब्रह्मत्वेइतियावत्· एतमितइत्यादेरितः शरीरात्प्रेत्य· एतच्छरीरंपरित्यज्य एवंतस्सर्वेश्वरस्यप्रका
शत्वादिगुणकमात्मानं अभिसंभवितास्मि संप्रतिपत्तास्मीत्यर्थं कथमिति· भवन्मते वैवक्षित
योः कर्तृकर्मत्वयोरेकस्मिन्नपिसंभवादितिभावः संज्ञानिबंधनएवतत्र विरोधोवास्तवस्त्ववि
रोधएवेत्याह·उच्यतइत्यादिजीवस्यैवज्ञेयत्वेइति सक्रतुकुर्वीतेत्यनेनजीवस्यैवोपास्यत्वबोध
नइत्यर्थः प्राप्तिकर्मत्वमिति तदुपासनापारगवतस्तत्प्राप्तिफलकत्वस्यान्यत्रदर्शनादितिभावः
आख्यातेनेति· अभिसंभवितास्मीत्यनेनेत्यर्थः बाधादिति परयाकर्तृसंज्ञयाबाधादित्य
र्थः यथापतिरित्यस्युच्चयवादः प्राप्यकर्मणितदप्रसक्तेः शब्दविरोधेति· ततसंज्ञाप्रयुक्तकार्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.र. स्यैकस्मिन्नेकदाऽसंभवादितिभावः सः संज्ञाद्वयविरोधः भेदहेतुरिति कर्तृकर्मत्वव्यवहारवैलक्ष
२५ ण्यनिदानमित्यर्थः ननु तावता विशिष्टाश्रयस्योक्तत्वात्तृतीयार्थत्वं लब्धं नाश्रयमात्रस्येत्यत आह
स्वंवेति धात्वर्थानतव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे चेत्यर्थः आश्रयमात्रमिति व्यापारासंपृक्त आश्रयस्येत्य
र्थः ननु दर्शनांतरप्रसिद्धकृत्याश्रयत्वादिरूपं तत्किमित्यपेक्षितमत आह· कृत्याश्रयत्वमिति अ 95
व्याप्तमि· अचेतनेतदयोगादितिभावः कर्तृविभागमाह अयं चेति तृतीयार्थत्वेनाभिदूषितः
कर्ता· चेत्यर्थः अन्नइति प्रेरणार्थकणिजप्रकृतिधात्वर्थव्यापाराश्रय इत्यर्थः हेतुरिति· राम:
णिजर्थप्रेरणाश्रय इत्यर्थः कर्मकर्तेति· धात्वर्थस्याप्यव्यापाराश्रयत्वे णिरणार्थव्यापारेण २५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यमानत्वेन विवक्षितमित्यर्थः क्रमेणोदाहरणान्याह अयासेव्यत इत्यादि । करणं तृतीयार्थो निरू
पयति । करोतीति । आश्रयव्यापारावितीतरयोगद्वन्द्वेन निर्देशादाश्रयो व्यापारश्च विशेषिताविव
शक्यो नातः पदार्थैकदेशान्वय इति भावः वस्तुतस्तु आश्रये शक्तिर्व्यर्थैव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर
भेदान्वयनियमस्य षष्ठ्याद्यर्थे व्यभिचरितत्वात्तदभावेन तृतीयार्थव्यापारे प्रकृत्यर्थस्याधेयता
संबंधेनान्वयोपगमेन विवक्षितार्थलाभात् व्यापारे तदाधेयत्वे वगते तुल्यवित्तिवेद्यतया त
याकरणस्यापि व्यापाराश्रयतालाभसंभवादन्यथा सुवर्थाश्रयप्रकारकबोधे धातुजन्योप
स्थिते विशेष्यतया हेतुत्वस्य द्वितीयादिस्थले क्लृप्तत्वात्तस्मात्तृतीयार्थान्तरव्यापारे सत्वेनाश्रयप्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰टी॰ कारकव्यापारविशेष्यकबोधनायत्तेरधिकमन्यत्रानुसंधेयं कर्तृतृतीयाइवकरणतृतीया
९६ यामपि व्यापारे शक्तिरस्तु विनेति तु न यतो धात्वनुपात्तव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वं तया तद्गतव्यापारस्य
धातुनाभिधानेपि करणगतस्य तस्य धातुनाभिधानेमानाभावाद्धातोर्निर्वृत्तभेदायाश्च शक्ति
पाया अवगमे नक्रियाद्वयस्य तेनाभिधातुमशक्यत्वात्करणकर्तृव्यवहारस्य संकीर्णत्वापत्ते
श्चेति तृतीयायां व्यापारे शक्तिरेव द्वितीयकेत्यभिप्रेत्यार्थेस्त्वं प्रमाणयति तथाहि त्यादि साधकत
ममिति साधयति निष्पादयति फलं स्वव्यापारेणेति साधकं फलजनकव्यापाराश्रयः साधकम रामः
दार्थस्ततः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतप्रकर्षद्योतकतमपः कारकान्तरव्याहृतकरणत्वस्य लाभ ९६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्याह तमवर्थः प्रकर्ष इति सर्वेति प्रकर्षश्चेत्यर्थः तथा च यो व्यापारः फलोपहितस्तद्वत्तत्फल
योः फलयोगाव्यवच्छिन्नस्तादृशव्यापारवत्त्वं करणलक्षणमित्यर्थः इदं च वास्तवमेव न तृतीया
नियामकं किं तु विवक्षितमित्यत्र वाक्यपदीयं प्रमाणयति उक्तं चेति वस्तुत इति तत्करणत्वं वस्तुतः
वास्तवं तृतीयात्पत्तौ नियामकमिति न वक्तव्यमित्यर्थः हि यतः तृतीयाप्रयोगे स्थाल्यादेः करणा
त्वमुक्तरूपं नानियतं स्थाल्यामधिकरणत्वस्यापि निश्चितत्वात् यदि च सैव तत्तत्फलव्याप्तिरवा
च्छिन्नव्यवहितपूर्ववृत्तिव्यापारवत्त्वेन विवक्ष्यते तदा सापि तृतीयार्थान्वययोग्येत्यर्थः अव
काशमिति करणत्वादिविवक्षायां तण्डुलं स्थाल्यां पचतीत्यादौ तत्तत्कारकविवक्षायां तत्तत्संज्ञाप्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या·द· युक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थः तथाचकाष्ठैः पचतीत्यत्र प्रकृत्यर्थः काष्ठादेरभेदेनान्वयरूपतृती
९७ यार्थेन्वयस्तस्य चव्युत्पत्तिवैचित्र्येण समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या व्यापाररूपतदपरार्थे तस्य
जन्यकभावसंबंधेनविक्लित्त्यनुकूलधात्वर्थव्यापार इति काष्ठाभिन्नान्वयकफलोपहितव्यापा
रविशिष्टविक्लित्त्यनुकूलो व्यापार इति बोध इति बोध्यं· एतावता करणत्वकर्तृत्वाधिकरणत्वादि १२
नविरुद्धं यदा च परस्यापेक्षा तदा तस्य प्रयुक्तं व्यापार्यमिति· प्रतियादितं तत्र शंकते· नचैवमिति· एवं
कर्तृकरणशक्त्यतिरिक्ता स्युः पराम इत्यर्थः बुद्धिः कर्त्री भोक्ता पुरुष इति सांख्यमतखंडनाये रामः
दमधिकरणं द्वितीयाध्यायेन्तृतीययादेकर्तृत्वांशास्त्रार्थेवत्वादिति आत्मैवकर्त्ता न बुद्धिः तथा ९७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भ्युपगमस्य कर्तुरपेक्षितोपायबोधकविधिशास्त्रस्य यजेतजुहुयादित्यादिकारकस्य सार्थक्यमुपप
द्यते अन्यथा तन्निरर्थकमेव स्यादिति भावार्थः तत्र बुद्धिमस्त्वाहार्य्यं विज्ञानमेवास्तु कर्त्रित्यासंका
यां शक्तिविपर्य्ययादिति सूत्रं तेन विज्ञानशब्दवाच्यबुद्धेः कर्तृत्वाभ्युपगमे बुद्धिगतायाः करणःश
क्तिस्तस्या विपर्य्ययो विलोपस्तत्प्रसंगादित्यर्थकेनेतेनेत्यर्थः नन्वन्योन्येति रक्तर्त्ययेतेत्यर्थः भवद्धि
स्तयोः शक्त्योर्विरोधानभ्युपगमादिति भावः शक्तिविपर्य्ययादिति सूत्रेण ननु तयोर्विरोधः समर्थ्यते
किंतु व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्य्यय इति सूत्रेण क्रियायां लौकिकवैदिकरूपायां
विज्ञानपदार्थस्यात्मनः कर्तृत्वव्यपदेशात्तस्यैव कर्तृत्वं यद्युक्तार्थो न किंतु विज्ञानशब्दार्थो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ब्र॰ द॰ विज्ञानेनेनविज्ञानमित्यत्रनिश्चितकरणशक्तिकस्यवचनस्यनिर्देशाविपर्य्यायः विज्ञानमितिनिर्देशस्या
९८ भावप्रसंगः किंतुकरणशक्तिप्रयुक्ततृतीयांतोविज्ञाने नेतिनिर्देशस्यादित्यर्थकेनायादिनेतृ
तीयांतनिर्देशः प्रमाणमनुज्ञायतेइत्याशयेनसमाधत्ते तदेवेत्याभित्यादिना प्राणिनामिंद्रियाणां
विज्ञानंयद्ग्रहणशक्तिंविज्ञानेनमनसा अदायगृहीत्वेतिश्रुत्यर्थः करणतयेतिः करणतयाव
धारितस्येत्यर्थः निष्प्रमाणेति विज्ञानपदार्थेकर्तृत्वेस्वीक्रियमाणेलोकेसमर्थस्यापिकर्त्तुः स १४
र्वार्थकारिकरणसापेक्षेस्येवकार्यंकारित्वदर्शनात्करणशक्तिप्रयुक्तनिर्देशस्यभावकस्ये रामः
वसंभविष्यतिनतूक्तस्यत्वविवक्षितकर्तृत्वार्थकविज्ञानपदस्येतितन्निर्देशायतिनप्रामाणि॰ ९८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कीर्तिवराशया इत्यर्थः ननु तावतापि शक्त्योरविरोधो न समर्थितः स्यादेवेत्यत आह· वस्तुतस्त्विति·
अन्वाचयेति स्वतःकृतिविलोपप्रसंगः एवं दूषणं अन्वाचयत्वं च वक्तृतात्पर्यविषयविधेयार्थ
सन्नियोगपठितत्वं ननु तदंशे तस्यानिर्भर इत्यर्थः प्रकृते शक्तिविपर्ययप्रतिपादने वक्तुस्तात्प·
र्याभावात्· यथा चेति वक्ष्यमाणदृष्टान्तस्याद्युद्देः कर्तृत्वनिरासस्यैव तात्पर्यावधारणादिति
भावः तदेवाह· यथा चेति चशब्दः पराभिमतश्रुतिकर्तृत्वनिरासार्थः परया त्वभिन्नस्य न कस्य·
चिद्धर्मादेः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं संभवति ब्रह्मत्वेन ननु त्वाऽऽजीवस्य तु नित्यशुद्धमुक्तस्वरूपत्वात्कि·
त्वध्यस्तं तत्र स्वीकर्त्तव्यं तच्चाविद्यायायस्मात्मनोपि संभवति तदितरइतरं यस्यतीति श्रवणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विघावस्थायां तु तदभावेपि तत्किं केन फलेपीति श्रुतेर्यथा तस्मोभयथापि गृहीतवास्यादिकरणः कर्त्ता
दुःखभक्ता भवति सरःवगाहमानस्य निर्मुक्तसाधनः सुखीभवतीति हृदि इत्यर्थस्तथा च द्वयोःश
ब्दयोर्विरोधे तदभिप्रायानाभिरोध इति भावः सप्तम्यर्थं निरूपयति सप्तम्या अपीति ननु सूत्रा
दाधारस्य सप्तम्यर्थत्वप्रतीतेः कथं तस्या आश्रयार्थकत्वमत आह तत्वं चेति · आधारत्वं चेत्य
र्थः आश्रयत्वमिति निरुक्तस्वरूपमित्यर्थः तथा चाधाराश्रयपदयोः समानार्थकत्वान्न तत्वा
नुपपत्तिरिति भावः ननु तावता भोक्तृत्वाश्रयस्य तद्वाच्यत्वेन लब्धेनाश्रयमात्रस्येत्यत आह·
आश्रयांश इति पूर्वोक्तरीत्या फलव्यापारात्मकक्रियाया धात्वैव लाभादनन्यलभ्याश्रय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्वशक्यत्वमित्यर्थः आश्रयत्वमात्रेणेति कर्त्रादिसंज्ञानियामकस्य तस्यैवाधारसंज्ञानियामक
त्वादितिभावः वस्तुतस्तु विभिन्नविषयकतया बाध्यबाधकभावसंभवेनैवान्नेनेति बोधयि
तुमाधारसंज्ञा विषयं विवेचयति कारकइतीति तात्पर्यमिति क्रियान्वयिन आधारस्य क्रि
याश्रयत्वरूपस्य संभवादितिभावइत्यर्थः तथा च शास्त्रप्रामाण्यात् कर्तृकर्मणोरियमपि प
र्य्यायेणास्त्वादितिभावः समाधत्ते तथापीति कर्तृकर्मद्वारेति अयंभावः विषयान्तरासंभवा
त्पर्य्यायताप्रसक्तिः प्रकृते च कर्तृकर्मद्वारकसंबंधेन क्रियाश्रयत्वमादाय शास्त्रचारितार्थ्यंज
स्रा तथाहि कारकप्रकाधिकारीयेणोतेन क्रियान्वय्याधारस्याधिकरणसंज्ञा विधीयते। तत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰टी॰ धात्वर्थफलव्यापाररूपक्रियासाक्षादाधारयोः पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यामाक्रांतत्वादिदं सू
१०० त्रं सामर्थ्यात्परंपरया धात्वर्थाश्रयस्याधिकरणसंज्ञां विधत्ते तच्च परंपराघटके च कर्तृकर्मणी ए
वं च कर्तृकर्मसंज्ञयोः साक्षात्क्रियाश्रयविषयकत्वमधिकरणसंज्ञायास्तु कर्तृकर्मघटितपरं
परासंबंधेन क्रियाश्रयविषयकत्वमित्येकविषयत्वाभावान्न सिद्धान्ते बाध्यबाधकभावोपीति· न
न्विदं सूत्रं कर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयविषयकमित्यत्रैव किं मानमत आह उक्तं चेति असाक्षा
दित्यस्य विवरणं कर्तृकर्मेति तेन परंपरया धात्वर्थाश्रये करणे नातिप्रसंगः उपकुर्वदिति राम॰
कटस्थाल्यादीनां शयनपाकादिनिष्पादकत्वादुपकारकत्वं बोध्यं तद्विभजते एतच्चेति औ १००

100

पश्लेषिकमिति· संयोगसंबंधिनिबंधनमित्यर्थः सामीप्यस्यापि संयोगघटितत्वेन तेनाधारस्यापि
सत्संयोगनिबंधनत्वमेव· आधेयव्याप्यतानवच्छेदकयावदवयवकमिति यावत्· वैषयिकमिति· वि
षयतासंबंधनिबंधनमित्यर्थः अभिव्यापकमिति· आधेयव्याप्यतावच्छेदकयावदवयवकमित्यर्थः त
त्राद्यस्य कटे शेते गुरौ वसतीत्युदाहरणं द्वितीयस्य मोक्षे इच्छास्तीति अंत्यस्यान्यं कटे शेते इत्यत्र ये
रपरयाकटाश्रयकटाककर्तृकः शयनानुकूलो व्यापार इति बोध एवमन्यत्राप्यूह्यं· तस्यैव विधे
मानमप्यन्यस्यापि· एतच्चेति भाष्येस्यष्टमिति तत्र हि संहिताधिकारखंडनायायं योगः शक्यो
वक्तुं· अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति इकशब्दस्याच्छेदेनः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न-द्वि: कोन्योभिसंबंधोभिवेतुमर्हत्यन्यदतउपश्लेषादिकोरणखुपश्लिष्टस्येतितत्रांतरंगंसंहितामेवभविष्यती
१०१ कुक्तंकेचित् अधिकरणस्यकर्तृकर्मान्वयंविनातद्वारकसंबंधस्यक्रियायामसंभवादावश्यकत्वा
तस्यतत्रैवान्वयःक्रियान्वयित्वरूपकारकत्वघटकान्वयस्तुपरंपरासंबंधोपीतिनतस्यकारकत्वक्ष
तिरतएवाक्षशौंडइत्यत्रसामर्थ्योपपत्तिरित्याहुः विस्तरस्त्वन्यत्रानुसंधेयः पंचम्यर्थनिरूपयति·
अवधिरिति विभागानाश्रयत्वस्यध्रुवत्वस्यवृक्षादौबाधात्तिंश्लेषपदंविभागजनकक्रियायरतया
व्याचष्टेविश्लेषोविभागइत्यादि वाक्यपदीयेव्याख्यानेनैवसूत्रार्थंप्रकाशयति उक्तंचेति· चले राम:
श्वादिरचलः कुड्यादिः अचलत्वंचापेक्षिकमयादानसंज्ञिकोटौनिविष्टमित्याशयेनाह ध्रुव १०१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मेवेति· तत्र हेतुमाह। तदावेशादिति· तद्वारणायेति· अतिप्रसंगवारणायेत्यर्थः क्रियाश्रयत्वादि
ति· तथा वाप्यामिरित्यर्थः विशेषणीयमितीति· सत्यं तद्घटकोविभागस्तत्तद्व्यक्तिनोपादेय इत्य
र्थः उभयकर्मजेत्यस्य विभागेतत्तद्व्यक्तित्वेनानिवेशितेपीत्यादिः नस्यादिति· परस्परपदार्थेनिरुक्ता
पादानत्वाभावादितिभावः विभागेइति उभयकर्मज इतिसाल्लाडितं पूर्वपदेनान्वितं समाधत्ते प्रवि
भक्तेत्विति निष्प्रन्नविभागेतत्र तत्तन्मेषेत्वित्यर्थः व्यवस्थिते इति· तत्तन्मेषवृत्तित्व विशिष्टविभाग
जनिकेक्रियेतत्तन्मेषानाश्रितेभवतस्येवेत्यर्थः विशारिरूरिष्यतेचायमर्थः सारस्येव यथेत्यादिना।
उक्तार्थमेव प्रकाशयति मेषान्तरेति· वधित्वमिति· तद्विभागजनकत्वक्रियानाश्रयत्वरूप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल०र० भिन्नमर्थः पृथग्गतिभिन्नमेवेत्यर्थः कर्तृत्वमितितत्तत्क्रियामादाय मया विभक्तमेवयोः कर्तृत्वमपि पृथ
१०२ क् पृथगेवेत्यर्थः उपपद्यत इति शेषः पर्यवसितमपादानलक्षणमाह तथा चेति तद्विभागजनक
तत्क्रियानाश्रयत्वे सति तद्विभागाश्रयत्वमित्यर्थः यद्वा इति स्फुटमेव इदमपि क्रियाभेदेन भि
न्न ततान्क्रियास्वबोध्यं तेन धावनक्रियायां दाने न पततीति क्रियापादानत्वव्यवहार इत्याशयेना 102
ह तत्क्रियाप्रकृतधात्वर्थान्तत्वेनापि विशेषणीयमित्याह क्रियांचेति वृक्षकर्मकविभागवतीत्यु
क्ते वृक्षद्वारकसंबंधेन क्रियान्वयित्वरूपं कारकत्वं व्यज्यते क्रियाजनकत्वं कारकत्वमि रासः
ति मते तु प्रकृते वृक्षस्य तत्त्वं चिंत्यमेव संगच्छत इति तादृशवृक्षनिष्ठक्रियायाः पततपर्थ १०२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्वाभावेन तद्वत्वापक्षेन यतत्पर्धा घादानत्वलक्षणगव्याप्तिरिति भावः तथा च वृक्षात्पर्णं पत
तीत्यत्र विभाग जनक क्रियापतत्यर्थः तत्र क्रिया विभागयोरपादानत्व घटकयोर्धात्वर्थैवलाभा
दाश्रयेभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे चानन्यलभ्ये पंचम्याः शक्तिस्तत्राश्रयेपंचमी प्रकृत्यर्थवृ
क्षस्य भेदेनान्वयः भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूप पंचम्यपरार्थैकदेशे भेदे तु व्युत्पत्तिवैचि
त्र्यात्तदेव तथा च यः स्पंदवृक्षवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिका वृक्षाभिन्नाश्रयक विभाग
जनिपर्णाभिन्नैकाश्रयिका क्रियेति बोधः पर्णाक्रियायाः पर्णनिष्ठविभागजनकत्वेपि पर्णा
निष्ठ भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्न तत्र पर्णात्पर्णं पतीति प्रयोगः तत्त्वमेषीपक्रिया

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल°द° वछिन्नप्रतियोगितापन्नक्रियाजन्यविभागवत्त्वयोः परस्परपदार्थे सत्वे न न परस्परस्मात्प्रसा°
१०३ वितिप्रयोगानुपपत्तिरिति पर्यवसितोर्थः तत्रोक्तापादानत्वस्य पंचमीवाच्यतावछेदकत्वे गौर
वं मत्वाह्वक्ष्यमाणइति लक्षणमात्रमितिप्रकृतधात्वर्थक्रियावछिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिक
रणत्वविशिष्टप्रकृतधात्वर्थः विभागाश्रयत्वं त्वाहत्यानोपयिकमेवेत्यर्थः पंचमीशक्यता
तु विभागाश्रयत्वेनाश्रयत्वमात्रेणावेतिभावः ननु विभागाश्रयत्वस्यपर्णादिरूपेकर्तरि सं°
त्वात्तद्वाचकात्पंचम्यतिप्रसंगातआह अतिप्रसंगस्येति द्वितीयार्थोक्तरीत्येति चैत्रो ग्रामंग रामः
छतीति वत्सैत्रः स्वं गछतीति वारणायययस्याः कर्तृसंज्ञयाबाधादित्युक्तरीत्येत्यर्थः एवमि° १०३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिभागाश्रयत्वस्यैवापादानसंज्ञानियामकत्वे इत्यर्थः स्यंदते इत्यस्य जलमिति शेषः परमते
स्यंदेः क्रियामात्रार्थत्वेन वृक्षस्य धात्वर्थविभागानाश्रयत्वेनोक्तापत्तेरसंभवादित्याशयः इष्ट
त्वादिति· तथा च चलतेर्विभागजनकक्रियार्थकत्वानुपपत्त्या पतनादीनामिव स्यंदयादनत्व
मपि वृक्षस्योपपद्यत इति भावः एतेनेति· तादृशापत्तेरिष्टत्वकथनेनेत्यर्थः कर्तृसंज्ञैवेनाः
या हान त्वावधि·कात्किंतु परत्वसाम्यात्तद्विषये संज्ञांतरमपि नाथेति वक्तुमाशंकते· नचैव
मिति एवमिति व्याख्यातार्थं भ्रमादिति· अपादानसंज्ञायाः प्राबल्यभ्रमादित्यर्थः तादृशे
ति वृक्षात्पतनीत्याकारकेत्यर्थः वस्तुतो धात्वर्थविभागाश्रयत्वरूपनिरुक्तापादानत्वं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. स्यवस्थेऽवाधानाद्दृश्यावोधस्य प्रमात्वमिष्यमेवेत्यभिप्रेत्य यदि वाधाभावइत्यत्र यदि शब्दोपादानं
२०४ हेतुत्वमिति तथा च ताद्दृशोपस्थित्यभावान्न तद्बोधापत्तिरिति भावः नन्वद्युतेर्विभागात्मक
फलार्थकत्वाभावात्तत्प्रयोगे वलाहकस्यापादानत्वानापत्तिरत आह · वलाहकादिति · नि:
सरत्येति · तथा च नतत्र द्युतिनिरूपितमपादानत्वं किं त्वन्माहत्तद्विभागानुकूलव्यापारशक्तेर्नि:
सरत्यपेक्षमिति नोक्तानुपपत्तिरिति वस्तुतस्तस्यापादानस्योपादानविषयो दाहरणत्वादत्र 104
विद्युतेर्नि:सरणांगव्यापारे लक्षणामुपगम्यापादानत्वोपपत्तिर्ज्यायसीति बोध्यं ननु रामः
पंरस्मान्पृथगास्ते इत्यत्र रूपरसयोर्गुणत्वेन तयोर्विभागाद्यवधिसङ्गावायोग्यत्वादसाहि २०४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यत्र ग्रस्यापादानत्वानुपपत्तिरिति आह · रूपमिति · बुद्धि परिकल्पितमिति वास्तवविभागस्या
संभवेऽप्यारोपितं विभागाश्रयत्वमित्यर्थः नन्वत्रास्ति विभागार्थकत्वाभावेनाप्यपृथगर्थवि
गमाद्यायैवतदुपपाद्यं तच्च न संभवत्यधात्वर्थत्वात्तस्येत्यत आह · पृथग्विनेतीति तया चनेयंकार॰
कपंचमीतिभावः उक्तेऽंबोध्यं · प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वं नापादानसंज्ञायां तंत्रं किंतु प्रकृत
धात्वर्थक्रियाजन्यविभागावधित्वमेव · इतरथा तदनुरोधेन विभागभिन्नफलार्थकानामनेकेषां॰
धातूनां तत्रहानिः कल्प्येति गौरवप्रसंगः अपादानसंज्ञायायामं त्यजतीत्यत्रे वक्ष्याम्यतनी
त्यत्रापि कर्मसंज्ञया बाधोऽनिवारश्चपदि वगच्छतीत्यादियोगे सावकाशां तां रवविषये निर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ला॰र॰ बकाशापादानसंज्ञाबाधिष्यत इति नोक्तदोष इति विभाव्यते तदाहस्मा[illegible] जतीति दुर्वारं त्यजीय
१०५ नत्योर्विभागफलार्थकत्वाविशेषान्नहि त्यजति योगे ग्रामादीनां विशिष्य कर्मसंज्ञाविधायक
मनुशासनमस्ति त्यजियतत्योः पर्यायता पतिश्च॰ अवधित्वं चरत्व रूपसंबंधविशेषः कर्तृकर्मी
द्याश्रयव्यावृत्तो विषयताविशेषः यदा धांतरं वा तथा च वृक्षात्यजतीत्यत्र विभागस्य पतत्यर्थ॰ 105
क्रियाजन्यत्वेपि पतधात्वर्थत्वाभावेनाफलत्वान्न कर्मसंज्ञाप्रसंगः एवं चात्र स्वावकाशाया
अपादानसंज्ञायाः प्रसंगो जहातीत्यत्रोचितस्य बाधकइति पतत्यादिधातूनां विभागार्थकत्वक एमः
ल्पनमनुचितं तथा चावधिविभागस्त्र पतत्यर्थः अवधेर्वृक्षादिप्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयस्तस्य १०५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्रवानिष्ठावधित्वरूपकत्वंसंबंधेन विभागो तस्य च जनकतया पूर्वदेशसंयोगानुकूलयत्नत्यर्थः क्रि
यायामिति तस्या त्यागो यतनीतो वृक्षावधिकविशिष्टविभागजनिको पूर्वदेशसंयोगानुकूलाय॰
गांश्चिपिक · क्रियेति वोवो विस्तरस्तु · दर्पणे द्रष्टव्यमिति · तद्विभजते · इदं चेति · त्रिविधमित्यने
नान्वितं निरुक्तापादानं चेत्यर्थः निर्दिष्टाविषयादियदमुत्पत्तिप्रदेशेनेतरः सरं तदुदाहरति
यस्मिन्नपादाने धातुनासमभिव्याहृतेन गतिर्विभागस्तज्जनिका क्रिया च साक्षान्मुख्यवृत्त्या·
भिधीयते इत्यर्थः तदुपात्तेति समभिव्याहृतधातुनोपात्तो लक्षितो गतिरूपो विषयो यत्रेति उपात
त्तेरित्यर्थः ज्योतिर्ग्रामादिशब्दो हो वलाहकज्जातो ऽवयवभूतं ज्योतिर्याभेवादि विभागस्य धातुना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या.र. विवक्षणात्तोवधित्वतथा ववलाहकावधिकत्वः सरणोत्तरकालिकं विद्युद्दिचो तनमिति वला
१०६ हकादिद्योतते द्वियुदिति वाक्याधिनो बोधः अंत्यमिति· अये क्षितक्रियमित्यर्थः अनुयात्त
धात्वर्थक्रिया साक्षांक्षमिति यावत्· अध्याहृत्येति अश्रूयमाणवाचकपदामागमनक्रि
यामनुसंधायेत्यर्थः कुतइतिभववकार्थे, कागमनक्रियाकिमवधिकेति बोधः कर्मप्राप्तंच
तुर्थं· थंतिरूपपत्ति उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थ इति· ननूद्देश्यत्वं कामनाविषयत्वं तच्चगवादिकर्म· 106
णपतिप्रसक्तं कर्ता तस्याभिस्वव्यापारेणासंबंधमिष्यमाणत्वादन्तस्त्रमाहनं चतुर्थ्यर्थता रामः
वच्छेदकमुद्देश्यत्वं सूत्रप्रामाण्ये नदर्शयति· तत्त्वेति· विधेयगतलिंगेन निर्देशः उद्देश्य १०६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्येत्यर्थः संप्रदानमितितथा च संप्रदानापरपर्य्यायकमुद्देश्यपदमित्यर्थः संप्रदानपदं च पारिभाषिक
मितिदर्शयति कर्मणायमभीति तथा च सामान्यतः कामनाविषयत्वं नोद्देश्यत्वं किंतु कर्मपदोपाद
नात्कर्मणा कर्मसंबंधितयेष्यमाणत्वेन वक्तृत्कर्मसाधारणमिति नोक्तातिप्रसंग इति भावः कर्मवा
च्यपरिभाषिकां क्रियया यमभिप्रैतीति क्रियया व्याप्यमानस्य संप्रदानसंज्ञाविधानादत्र स्वतदुक्त
र्मकविषयं कर्मणोन्यस्य संबंधमिति शेषः ननु कर्त्ता कर्मणा कर्म्मजन्यफलेन संबंधुमिच्छ
तीति वाक्यार्थे ग्रामं गच्छतीति प्रयोगे ग्रामजन्यसुखादिफलभागितया प्रयोक्तुरभिप्रायविषये
गमनकर्त्तर्य्यतिप्रसंगोत आह कर्मणा करणभूतेनेति अयं भावः कर्मणि करणत्वं कर्मनिष्ट॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. धात्वर्थफलत्नूपसंबंधायेक्षंतत्कारणत्वंचतज्जनकतद्व्यवहितव्यापारवत्त्वं । अस्तिचद्दानार्थे
१०७ कर्मगवादौतत्‌ तज्जन्यतन्निष्ठस्वत्वार्थस्वत्वरूपसंबंधजनकतदव्यवहितदानत्वस्वत्वध्वंसरू
पव्यापारवत्वात् परस्वत्वोत्पत्तिंप्रतिबंधकीभूतदानत्वस्वत्वध्वंसस्यहेतुत्वादितिगोनिष्ठस्वत्व
संबंधितयेष्टमाणस्यविप्रस्यसंप्रदानसंज्ञोपपत्तिः उक्तप्रयोगेवस्तुत्वस्ययामजन्यत्वे 10४
पितस्यधात्वर्थफलत्वाभावेनयामात्मककर्माभिततया तत्संबंधियतेच्छाविषयेपिकर्तृ
रिनातिप्रसंगइति तच्चममित्यस्यानुयायाने स[illegible]नितितदाप्रथमान्तयच्छब्दस्यापिपराम राम:
र्शयोभिप्रेतीत्यर्थः स्यात्तथाचददात्यादियोगेप्रतियदिकार्थेप्रथमावधिस्यात्सं प्र १०७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दानसंज्ञानिबंधनाच्चतुर्थ्यैवस्यादतोद्वितीयांनयच्छद्वोयादानं इच्छाचप्रकृतेविप्रोगवांस्व
द्धोभवत्वित्याकारिकायाह्या तथाचकर्मजन्यतद्वृत्तिफलभागित्वप्रकारकोयद्विशेष्यकः
कर्त्रभिप्रायःससंप्रदानमितिसूत्रार्थः इच्छीयतादृशफलसंबंधित्वप्रकारतानिरूपितविशे
ष्यताश्रयइतियावत्· विप्रायगांददातीत्यत्रपरस्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसफलकेछात्मक
त्यागोदानार्थःउद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः गोरूपकर्मणाश्राश्रयत्वेनस्वत्वरूपफले तथाच
गोवृत्तिस्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसानुकूलोविप्राभिन्नोद्देश्यकस्त्यागइतिपारिणानीयानांबो
धः उद्देश्यत्वंचविप्रेगोजन्यस्वत्वभागितयेच्छाविषयत्वमेव·एवंदृष्टायोदकमासिंच·

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल०द० नीत्यत्राप्युदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलभागितयेच्छाविषयत्वाद्वृक्षस्य संप्रदानत्वमुक्त
१०८ · मित्यन्यत्र विस्तरः इदमवेति कर्मनिष्ठफलभागितयेच्छाविषयत्वमेवेत्यर्थः शेषित्वमिति ·
अर्थकर्मप्रयोजकशेषित्वमित्यर्थः आनत एवेति · अर्थकर्मणि शेषित्वस्य तंत्रत्वादेवेत्य·
र्थः पूर्वतंत्रे धर्मविचारात्मकमीमांसायां प्राशनवन्मैत्रावरुणायदंडप्रदानं कृतार्थत्वादित्य 108
धिकरणे आसोमकर्मणो यजमानेन धृतस्य दंडस्य क्रीतसोमे मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छती
तिवाक्येन मैत्रावरुणस्य त्रिविधिशेषो हेतोर्न विधीयमानं दंडदानं नीताकुदक्षिणास्वा राम:
त्वालेभ्यस्या विषयाणां प्राप्य · नीतिविहित प्राशनवत्प्रतिपत्ति · प्रतिपत्तिकर्म किं तु मैत्रावरु १०८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

णायेति शेषित्वबोधकचतुर्थ्यान्यार्थकर्मेत्यर्थः प्रतिपत्तिकर्मत्वं उपयुक्तसंस्कारत्वं अ
र्थकर्मत्वं तु यथोक्षमाणसंस्काररूपत्वं मृगविषाणया कंडूयत इति कल्प्यामृगशृंगस्य कंडू
यनेन चरितार्थस्य चात्वालनामकगर्ते प्रक्षेपाख्यसंस्कारः प्रतिपत्तिकर्मः उपयोगानन्तरवाभा
वात् दंडेऽप्रेषानन्वाहेति प्रैषात् चादंडावलंबनरूपोपयोगस्य भावितया यक्ष्यमाणसं
स्काररूपदंडदानं त्वर्थकर्मेवेति निर्णीतमर्थकर्मत्वे चासत्यपि दीक्षितेष्टुवंधनामकेया
गेऽस्तदानेन हंऽसंपास्त्वंसिद्धमतीतिभावः नन्वुक्तसंप्रदानत्वस्य चतुर्थीप्रयोजकत्वे रजा
यवस्त्रं ददाति हंत्वे पृष्ठं ददातीत्यादिप्रयोगापत्तिस्तत्राधीनीकरणार्थकदाधात्वर्थाचीन

ल॰द॰ त्वफलत्वनिरूपकतये च्छाविषयत्वस्य रजकादौ सत्वादित्याशंकामिष्टत्वेनवारयति॰ रकायेति॰ त
१०९ न्नभाष्यसंमतिमाह॰ रवाडिकोपाध्यायइति॰ अबदइति॰ संयोगानुकूलव्यापारोर्थः प्रसृत॰
कारत्वं तु वयेट इति बोध्यं॰ स्वस्वत्वेति॰ परस्वत्वजनकत्वस्वत्वध्वंसद्वयव्यापारं॰ अर्थं॰ सं
प्रदानयस्यरकद्दात्यर्थमित्यर्थः तथा चत्ता दृशार्थकददाति कर्मनिष्ठफलभागित्व ये च्छा॰
विषयत्वं संप्रदानत्वमुक्तेस्थलेदृशेत्तत्वाभावेन रजके संप्रदानत्वाभावा इजकस्येत्ये वप्र
योगोन रजकायेतितद्भावः उक्तभाष्यप्रयोगात्संप्रदानपदं रुढमेवयोगरुढत्वे तस्यमा रामः
नाभावादित्यस्वरसादाहाकुरिति॰ अजांग्रामं नयतीत्यत्र आयानिरुक्तसंप्रदानत्वेपि १०९

109

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परपाकर्मसंज्ञया याबाधा स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिति भावः अधिकमन्यतो वक्ष्यामः तद्विभजते इदंचेति। निराक
करणसंप्रदानमित्यर्थः तस्य त्रिविधार्थो त्रिप्रकारस्वरूपेणान्वयः त्रैविध्यमेवाह निराकरणादित्या
दिना। त्यागांगकर्मणो प्सितं वस्तु अनुरानिराकरणादिभ्यस्त्रिभ्यः संप्रदानं तां संप्रदानव्य
पदेशं लभत इति योजना। त्यागांगेत्यत्र त्यागपदं सकर्मकधात्वर्थमात्रोपलक्षणं नतेन दृ
क्षायोदकमासिंचतीत्यत्र वृक्षादेरसंग्रहः तदंकत्वं च कर्मणि तदुज्जन्यफलवत्त्वं। कर्तुरनि
राकरणं च प्रकृतधात्वर्थकर्तृनिष्ठप्रकृतधात्वर्थविषयकप्रवृत्तिनिषेधान्यतरः उक्तव्यापार
सहित्वेन तदित्यर्थः प्रेरणेति। सा च प्रकृतस्य तस्य त्यागादेर्वोधितयेष्टसाधनतयावर्तते। कर्ता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. दीयमानपदार्थे तन्निरूपकत्वाभ्युपगमप्रकाशयोर्व्यापारोऽनुमतिस्ताभ्यामित्यर्थः क्रमेणोदाहर
११० णान्याह· सर्व्वायेत्यादिना· कारकविभक्त्यर्थं निरूप्येदानीं तस्यैव प्रकृत्यर्थेऽन्वयबोधप्रकारमा
ह· अत्रैवेति· एषु सर्व्वेषु कर्मादिरूपविभक्त्यर्थेष्वित्यर्थः· प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति· प्रकृतिप्रत्ययार
र्थयोः परस्परस्मिन् वर्त्तमानयोऽभेदः स्वस्वसंबंधो नतु तद्व्यतिरिक्तः कश्चिदित्यर्थः प्रकृत्यर्थः 110
निष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन बोधं प्रतिविशेष्यतासंबंधेन कारकः
विभक्तिजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वावधारणादितिभावः· ननु कारकविभक्त्यर्थप्रकृ राम:
त्यर्थस्य परेषां भेदसंबंधेनान्वयदर्शनात्कथमभेदस्य संसर्गतेत्यत आह विभक्तीनामिति· प्र ११०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति द्वितीयादिविभक्तीनामित्यर्थः धर्मिवाचकत्वादिति कर्तृत्वादिशक्तिमद्धर्मिशक्तत्वादि
त्यर्थः ननु स्वतन्त्रा सा शक्तिरेवार्थो तत्राह· धर्मिवाचकत्व इति धर्मिशक्तानां कर्तृकर्मादीनां
धर्मपरत्वे स्वारस्यभंगः यदि कर्तृत्वाद्यर्थकत्वं तृतीयादेर्विवक्षितं मन्यते तदा कर्तृत्वे तृतीये
त्याद्येवाक्यस्पदत्वर्थः ननु कर्तरि कर्मणीत्यादिविषयसप्तमी विषयत्वं चबोध्यत्वं तथा च तृतीया
दीनामाश्रयत्वादिवाचकत्वेपि देवदत्तनिष्ठाश्रयताकया कर्तृबोधेया कास्मिन्नयेत्ते नदेवदत्तादि
कर्तृबोधाना मत्वार्थभंगो तत्राह कर्मार्थकेति· कर्मत्वकरणाद्युक्तं इत्यादौ तद्भिन्नत्वेऽन्यत्राश्रि
इत्यादौ· तद्भिन्नाश्चेत्यादि यदा कारके सत्यानां शान्ताति संग्रहः तथेति· धर्मिवाचकता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ दर्शनादित्यर्थः तथा च कर्मपरामर्शकत्वं दृष्टान्ते तयोरित्यादिसूत्रविहितकृतां धर्मिवाचक-
१११ त्ववदत्रापि तद्वाचकत्वमेव सांप्रतमिति भावः ननु तत्र पदार्थान्तरसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या
तु तथात्वमत्र तु कृतां स्वप्रकृतिधर्मवाचकत्वमेवेत्यत आह द्वितीयार्थकेति द्वितीयादिविभ-
क्तीनां धर्मवाचकत्वे तदर्थविहितसमासस्यापि धर्मवाचकत्वाय त्याज्ञापकं इत्यादावु-
दकं कर्तृकप्राप्तिकर्मत्वरूपसमासार्थस्य समानविभक्तिकस्य यस्याप्रग्रामादावभेदा-
न्वयानुपपत्तेरवापितो त्वेन द्वितीयादिविधायकसूत्रस्थ कर्मादिपदानां धर्मिवाचकत्वा- एम:
भावश्यकमिति भावः ननु तत्र मतेपि षष्ठ्याः संबन्धार्थकत्वस्याभिधिवादेन यातदर्थावि- १११

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हितवाहुव्रीहि तय्यादिपदार्थसामानाधिकरणानुपपत्यानत्रसंबंधिलक्षणयाविशिष्टशक्ता
वासामानाधिकरण्यस्योपपाद्यतया न्यत्रयैवरीत्या निर्वाहरूतं सुपाधर्मिवाचकत्वेनेत्यत आह
मुपामिति· स्तत्रास्थकर्मादिपदानांधर्मपरत्वेभाष्यकारोधर्मवाचकपदेनेव तदर्थोनिर्दिष्टे तद्·
निर्देशानुदितीयादीनांधर्मंशक्तत्वमप्रामाणिकमिति धर्मिणितदर्थे प्रकृत्यर्थस्याभेदान्व
येन किंविरोधकमितिभावः ननु तर्हि शक्तिवादपक्षो निरालंबनावस्यादत आह· आश्रयस्या
पीति· आश्रयत्वेनभानंत्वसिद्धमेविति भावः आश्रयत्वामात्रमिति· द्वितीयादीनामसपन्नर्मि·
नामितिशेषः मात्रयंदेन धर्मिंव्यवच्छेदः ननुवाश्रयत्वस्य शक्यत्वेआश्रयत्वंशक्यतावे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ वच्छेदकं वाऽऽत्रं तत्त्वाश्रयघटितत्वाद् विति शक्यतावच्छेदकगौरवमेवात्र कल्प्येऽपीत्यत आ
११२ ह · नैवेति · आश्रयत्वमेवेत्यर्थः स्वेनाश्रयत्वत्वव्यवच्छेदः तस्याखंडत्वस्योपपत्त्यादित
त्वयाल्लानाव्यक्तिविशेषकशक्तिग्रहस्वस्वघटितानुगतधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षणादिति
भावः करोतीति व्यापारोऽपि नाश्रयत्वसमुच्चयः वस्तुगत्वत्रापि व्यापारमात्रमर्थ इत्ये 112
तदुक्तं चेति · सत्कलेऽपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयासंभवेनाश्रयत्वस्य तृतीयाशक्तौ
प्रयोजनाभावादपि वीवक्षारणार्थको निपातत्वादिति बोध्यं · विभागमात्रमिति मात्र · रामः
पदेनाश्रयत्वव्यवच्छेदः अवश्यं वधिमत्त्वाद्भावश्च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबंध इति भावः उदे॰ ११२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्टत्वमात्रमित्यनेनापि धर्मिग्राहकः स्वोक्ते जैमिनिसंमतिमपि दर्शयति॰ अतएवेति॰ कर्मत्वा
दिशक्तेरतत द्विभक्तिवाच्यत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः जातिव्यक्त्योः शक्तिग्रहविषयत्वाविशेषे
पि जातिरेव शक्या वैशेष्यं नाभिधा गच्छेदिति न्यायात् व्यक्तिशक्तौ शक्त्यानन्त्यापत्तेः शाब्द
बोधे व्यक्तिशक्तिग्रहस्य व्यभिचाराच्चेति तत्त्वप्रतियादि ततस्येवास्माभिरप्यंगीकारेऽनन्तताऽ
रोध इति भावः कारके मात्रार्थ कविभक्त्यर्थे नित्यप्रसंगात् प्रपंचार्थे निरूपयति मूले संबंध
इति॰ षष्ठी शेष इति सूत्रात् संबंधः षष्ठ्यर्थ इत्यर्थः कारकप्रातिपदिकार्थ॰ व्यतिरिक्तः स्व॰
स्वामिभावादिसंबंधश्च तत्र शेषपदार्थः तत्रान्यविभक्तौ नांशधर्मिवाचकत्वदेतस्यात्तद्द

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. मोभाभूदित्याशयेनव्याचष्टे मा रे संबंधमात्रमिति॰ पक्षद्वयेपीतिशेषः सचविवक्षावशा
११३ त्क्वचित्संबंधत्वरूपसामान्यधर्मेणक्वचित्क्रियाविशेषरूपेणवशाक्यासामान्यरूपेणयथामा
तुःस्मरतीत्यादौविशेषरूपेणत्वनेकसंबंधसत्वोपसंबंधविशेषेणनेदंचैत्रस्येतिप्रयो
गात्॰ नचसंबंधस्योभयनिरूप्यत्वाद्राज्ञः पुरुषइत्यत्र राजपदोत्तरमिवपुरुषपदोत्तरम 10
पिषष्ठीस्यादितिवाच्यंसंबंधस्यानुयोगिप्रतियोग्युभयनिरूप्यत्वेनोभयोरपिप्रतियो
गित्वेतस्मिन्संबंधत्वस्यैवासंभवात् षष्ठ्यर्थसंबंधस्यासत्वेनाकारकतयातत्रारब्धा॰ एमः
तार्थकत्वेनन्वयायतेश्च प्रतियोगितयाविवक्षितार्थवाचकादेवषष्ठीसंभवाद्यदाराज्ञः २०३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वातुयोगित्वं विवक्षितं उरूवस्यानुप्राति योगित्वं तदानुपुरुषस्य राज्ञेत्याद्यन्यत्र विस्तरः कारकष
ष्ठ्याः इति कर्तृकर्मणोः कृतीति विहितद्वितीयादिबाधकषष्ठ्या इत्यर्थः शक्तिरेवेति शेषषष्ठ्याः
संबंधरूपधर्मवाचकतया षष्ठीत्वेने तस्या अपि धर्मवाचकताया एवन्याय्यत्वादिति भावः न
केवलं शक्तिवादपक्षोऽज्ञैमिति संमतः स्व किंतु पतंजलिसंमतोपीत्याह सप्तमीपंचम्याविति
दर्शनादिति तर्हि शक्तिमत्कारकमिति पक्षेः यमुन्कायंहहेभोकेत्यादौ दुवदनाख्यं प
दार्थकर्तृकारकस्यैक्यान्मध्यव्यपदेशासंभवात्प्राप्तसप्तमीपंचम्योरूपयादनापयादना
यप्रवृत्तस्य क्रियामध्य इति वक्तव्यमिति वार्तिकरचवं मध्यभवत्रौ नोके नोतरेणसाधनेके

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या·द· याथा: प्रवृत्तिर्भवति क्रियामध्यं च कारकमध्यमपि भवति तत्र कारकमध्य इत्येव सिद्धमिति · तत्र सा
१२४ धनमित्यस्य शक्तिमित्यर्थः तथा च देवदत्तादिरूपकर्तृद्रव्याभेदेपि कालभेदभिन्नभुजिक्रिया
नुमितकारकपदार्थकर्तृत्वशक्त्योर्भेदात्तन्निमित्तमध्यव्यपदेशो नोक्तेत्युपपन्नमभावात्क्रियाम·
ध्य इति वचनं नारंभणीयमिति तद्भावः अनभिहितसूत्रभाष्येपि स्फुटोयमर्थः यथायथमिति 114
मूलप्रतीकमुपादाय व्याचष्टे · उक्तप्रकारेणेति द्वितीयातृतीयासप्तमीनामित्याद्युक्तप्रकारे
णेत्यर्थः यदर्थबोधे याविभक्तिः समर्था तस्याः सोर्थो वक्तव्य इति भावः ज्ञेत्युक्तार्थ इत्यर्थः मा राम:
नं · आप्तवाक्यरूपं प्रमाणमित्यर्थः ननूक्तभाष्यप्रामाण्यात्सिद्ध्यतु द्वितीयादीनां निरुक्तक १२४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

र्मादिकारके शक्तिविषयत्वादेतत्सुख्यकर्मत्वानुपपत्तिप्रतिसंधानमूलकत्वस्फुरणायोः किंवाख्या
कमित्याशंक्योत्तरार्द्धप्रदर्शितो नो नियमविरोधं वाधकत्वेनाशङ्क्यं नस्यंभाव इत्यादिना · स्वौजसि ·
तिसूत्रे कारकविभक्तिव्याख्याने द्वितीयोपादानात् तोपि कारकेषु प्राग्व्रतीयायां कर्मणाएवोक्ते ·
खः कर्मादित्यादिना कर्त्रादिसंग्रहः कर्मादेर्योपीत्यपि नाकर्मत्वादिशक्तिसमुच्चयः तथेति तत्
तिङनमित्यर्थः तत्रेति सुप्तिङ्क्ष्वित्यर्थः प्रकृतेष्विति प्रकृतान्तदर्थेष्वित्यर्थः लोकादेवचनात् ·
द्विषु वचनं भविष्यति किमर्थं बहुषु बहुवचनमित्यादि सूत्रमिति संज्ञायां सुप्तिङ्नमविशेषेण
विधानादेकस्य विप्रयोगत्वात् नियमार्थं सूत्रमिति समाधाने नियमाकारप्रदर्शकमिदं श्लोकवार्त्ति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.ह. कं. अथवा. प्रकृतार्थानपेक्ष्य नियमः केवलप्रकृतार्थकत्वाद् यस्मिन्कस्मिन्वैकवचनं नद्योर्नवकुण्ठि·
११५ त्यादितद्भाष्यं ततइत्यर्थः प्रकृतोपयोगिनियमाकारं प्रदर्शयतिद्वौ नियमाकर्मधारयेवेति. यद्वात्र मे·
वशाद् प्रयोगरत्नदावकोहि तेन नियमात इत्यभिप्रायेणाह. अर्थनियम इति. अतएव भाष्ये
नद्योर्नवकुण्ठिस्यर्थनियमाकारप्रदर्शनसंगतिः नवीनास्तु वैपरीत्येनार्थशब्दनियममुदाह
रंति. परमार्थिकस्तत्रैकमैकत्वे वद्वितीये कत्ववचनमभित्यर्थनियमाकारे बोध्यः उभयथापी
ति शब्दाद्वकारात्भ्यामपीत्यर्थः सिद्धनियमेत्यस्यैकवाक्यताचमत्काराद्धिः लक्षणगादिकमित्या एम:
दिपदाद्व्याख्यातापरिग्रहः असाधुत्वप्रयोजकमिति. दृष्टार्यत्वाह याज्ञइति विषयत्वस ११५

115

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निरुक्तकर्मत्वानात्मकत्वेन तत्रद्वितीयादेः शास्त्रेणाविधानात्तदर्थबोधपरतयातद्व्यारणेप्रत्यवा·
यप्रसंगइतिभावः उपसंहरति· इतिश्वेद्धुयेति· अतःशास्त्रानादेरेणत्यर्थः तेनपशुनारुद्रंयज
तइत्यादौ कर्मत्वादिलक्षणायानासाधुत्वप्रयोजकत्वं· अतएवेति· यतोविभक्तौलक्षणाया
असाधुत्वमतएवेत्यर्थः ननुव्याकरणस्यप्रकृतिप्रत्ययानांशक्तिलक्षणान्यतरप्रतिपादकत
यायत्रमुख्यार्थबाधप्रतिसंधानादितत्रशक्यसंबंधिनि लक्षणास्वीकारे बाधकाभावः घ
टं जानातीत्यादितो घटादिविषयकज्ञानबोधस्यसर्वसिद्धस्यद्वितीयाविषयत्वेऽपीति विनानुप
पत्तस्यैकलक्षणाकल्पकतायां· सुमांस्योप्यर्थोऽस्य च कर्मादिश्चदस्य गोणगरव्यसाधारणक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ंयत्वाच्चनतद्धितेष्वपीत्यत आह द्विगाविति· तदर्थस्तु मुख्यार्थमादायत्वगत्वचरितार्थो गौणो तद्वा
परिमाणाभावः तच्छक्तिविषयत्वापत्त्युपलक्षणं विषयत्वादिना तस्य द्व्यर्थ तयास्सम्मते घ
टादेस्तु स्वपकर्मत्वेनैव प्रयोगोपपत्तेश्च· स्वानुभवैकगम्येऽर्थे लक्षणाभ्युपगमे कर्मणि द्वितीयेः
त्यादावर्थनिर्देशावैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यधिकं दर्पणे प्रपञ्चितं· २३ इति भूषणसारे लघुदर्पणे
सुबर्थनिरूपणं · [illegible]मंथ्रात्तं नामार्थनिरूपणमित्याशयेनाह· नामार्थमिति· तत्र सदाथोः
साधारणो धर्मस्तदर्थः तस्या नामार्थत्वे युक्तिमाह· लाघवेनेति रुक्ताश्रय कशक्तौ नाना एमः
त्वासंभवादिति भावः ननुव्यक्त्याकृतिमात्रव्यक्तावेव तत्परिच्छेदात्कथं जातौ तत्सिद्धिः ११६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रत आह॰ ज्ञने केचित्॰ पूर्वव्यवहारे गा तत्र शक्तिग्रहोपायानंत्या॰ तावतीषु व्यक्तिषु शक्तिग्रहासं
भवादाश्रयभेदभिन्नताशक्तिकल्पने गौरवाच्च यस्यास्ता ज्ञातावेव निर्द्धार्य्य तद्वदर्थः एकव्यक्ति
शक्तिज्ञानादगृहीतशक्तिकव्यक्तिशाब्दबोधाभ्युपगमे तु गोव्यक्तिशक्तिज्ञानादश्वशाब्दबो
धापत्या तद्व्यक्तिशाब्दबोधेन व्यक्तिशक्तिज्ञानहेतुताया ज्ञवकूपवाच्यतयोक व्यक्तिशक्ति
ज्ञानात्पर व्यक्तिशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धस्यापपत्तेयेतावव्यक्तिषु शक्तिकल्पनायां गौ
रवाऽज्ञातावेव तत्कल्पनोचिता यद्यपि गौर्गौ यद्वा स्मरति शक्तिग्रहो व्यक्तिविषयकोपितथा
पिसविशेषरूपेणैतिन्यायेन ज्ञाताबेच सत्तायारिछिन्नतीतिभावः नच व्यक्तौ नानातंत्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ले.द. स्याव्यक्तिवृत्तित्व सिद्धावपि जातिः श्रवयोनोपस्थितेयं व्यक्तिरिति प्रत्येकव्यक्तिमादायावि
१९७ निगमकाभाव इत्याशंकते। नचैवमिति। विनिगमनेति। एकतरपक्षमात्रसाधिका युक्तिरि
त्यर्थः तत्पक्षेऽपि गौरवमेव बाधकमित्याह एवं हीति। ननु गोत्वाद्यननुगतीकृतया व्य
क्तिष्वेकस्या एव शक्तेः स्वीकारान्नानन्त्यादिदोष इत आह किं चैवमिति एवं विशिष्टे
शक्त्यभ्युपगमे। नागृहीतेति नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छतीति न्या
यशरीरं विशेषणाविषयकबुद्धिर्विशेष्यं नावगाहत इति तदर्थः विशेष्यविषयकत्व राम:
स्य विशेषणविषयकत्वनियतत्वमिति यावत्। तथा च विशिष्टशक्तिवादे विशिष्टशक्तिग्रह १९७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यविशेषणविषयकत्वस्यावश्यकतयातदुभयविषयकत्वस्यपदार्थोपस्थित्यादिकारणतावच्
छेदकल्पनायेक्षयाविशेषणविषयकत्वमात्रस्यैवतदवच्छेदकत्वकल्पनेलाघवाद्विशेषणएवजा
तावेवशक्तिः सिद्ध्यतीतिभावः नन्वेवंगांदद्याद्ब्रीहीनवहन्तीत्यादौदानावहननकर्मत्वान्वयानुपप
त्तिः द्रव्यादिपदार्थजातौतद्बाधादत आह· व्यक्तिबोधस्त्विति· लक्षणयेति ·स्वशक्यगोत्वाश्रय
त्वरूपलक्षणयेत्यर्थः तथाचपदवृत्तिजन्योपस्थितेरेवशाब्दबोधहेतुतयाव्यक्तेरशक्यत्वेपितल्ल
क्ष्यत्वान्नतस्यांकर्मत्वाद्यन्वयाहानिरित्याह· एवंचेति· लक्षणास्वीकारेचेत्यर्थः तत्र· लक्षि
तव्यक्तौउपपद्यतइति· अन्यथाप्रत्ययानामितिव्युत्पत्तेः सनोपपद्यतेतिभावः एतेनजात्याः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द क्षिप्तव्यक्तौ तदन्वयस्यप्रमयात्तं· ननु गोरस्तीति वाक्यादनुभूयमानगोव्यक्तिबोधस्यापत्तिः तत्रा॰
१ १८ न्वयानुपपत्तेर्लक्षणादीनाभावादत आह दिगिति· तदर्थस्तु यस्याः प्रवेशं येत्यादौ यद्धिधर्मभानोप
पत्तेर्कृतग्रहे गृहीत्मकतान्यथानुपपत्तेरत्रापि विद्यमानत्वान्न लक्षणानुपपत्तिरिति· वस्तुतस्तु गोत्वप्र
कारकगोविशेष्यकशाब्दबोधस्य गोत्वशक्तिग्रहकार्यतावच्छेदकत्वात्तद्बलादेव व्यक्तिभानोप
पत्तौ जातिशक्तिवादिमते व्यक्तिलक्षणायां नातिर्भर इति बोध्यं शक्यसंबंधरूपाया लक्षणा॰ 118
या लक्ष्यलक्ष्यतावच्छेदकसाधारण्याभावेपि शाब्दबोधे लक्ष्यतावच्छेदकभानवच्छक्यतावच्छे रामः
दके शक्त्यभावेपि वक्ष्यमाणकार्यकारणभावबलादेव गोत्वादिभाननिर्वाहे कृतं तत्र शक्त्ये १ १८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यभिप्रेत्यैकयदमन्यथा व्याचष्टे यद्वेति · व्यक्तिरेवेत्येवेन जातिव्यवच्छेदः नन्वाकृतिं ज्ञप्यप्रायनइ
त्यादिभाष्यप्रामाणपादस्तत्कः पक्षो व्यक्तिः पदार्थ इत्यत्र तु किं मानमत आह · केवलेति · व्यक्तिः
मात्रं शक्यमिति मतेपीत्यर्थः जातिपक्षे त्वाद्रियात्याक्रांतानामेकाकाएदिनैव प्रतीतिसंभ
वेऽनर्थकं यत्नव्यक्तिपक्षज्ञापकमित्यर्थः शब्दप्रमाणसिद्धस्यवनायमर्थठ किंतु सयुक्तिः
कोपीत्याह · युक्तं चैतदिति · व्यवहारेणेति · शवानयनादिव्यवहारदर्शनेनेत्यर्थः एतत्पक्षे
पूर्वोक्तशंकाया नंन्यदोष्यमुद्धरति संबंधितावच्छेदकस्येति · शक्ति यद्धर्मितावच्छेदकतयाभा
समानस्येत्यर्थः सामान्येन पुंसकं चेदं तथा च संबंधितावच्छेदकजात्यनुगतिं कृतामुना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. नाव्यक्तिष्वेकधर्मावच्छिन्नायाऽएकस्याऽएवशक्तेरंगीकाराऽनन्तनानात्वापत्तिरित्यर्थः शक्यत्वेसति·
११९ शक्यविशेषणतायन्तत्वंशक्यतावच्छेदकत्वमित्यभिप्रेत्याशंकतेनचैवमिति एवंव्यक्तिशक्तिवा
दपक्षेपीत्यर्थः घटत्वादिकमिति·।व्यक्त्यनुगमकोधर्मोवेत्यर्थः·वाच्यत्वेहेतुमाह शक्यतेति·।
शक्यत्वमंतरेणतस्यवाच्यत्वासंभवादितिभावः तथाचेतिशक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्त्यावि 119
शिष्टशक्तिस्वीकारेचेत्यर्थः तदेवगोत्वादिकमेवेत्यर्थः वाच्यमितिशक्यमित्यर्थः तन्मात्र
स्यवाच्यत्वेहेतुमुपन्यस्यतिनाशृंहिंतेत्यादिसमाधत्ते· अकारणइत्यादि· दंडत्वादीनामन्य राम:
थासिद्धत्वेनाकारणत्वेनीरत्वादीनांशक्यप्रवाहासंयुक्तत्वादलक्ष्यत्वेपिचतत्रकारणत्वं ११९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्ष्यनिष्ठहेतुनालक्षणानिरूपितायाः स्वरूपसंबन्धात्मिकाया विषयता विशेषात्मिकायावावच्छेदकता
याः स्वीकृतिवदशक्यस्यापि गोत्वादिधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वसंभवादित्यर्थः। शक्यत्वे सतीत्या
द्युक्तानयमत्वप्रामाणिक इतिभावः। उक्तार्थे संमतिं दर्शयति· तदुक्तमिति·। भावानां व्यक्तीनां
नानात्वादपरिच्छेद्यत्वेपि· एकं जात्यादिधर्मं· उपलक्षणं मशक्यत्वेपि शक्यानुगमकं कृत्वा
ऽभ्युपगम्य शब्दो गवाद्यात्मकः सुग्राह्ययावकुवादि व्यक्तिनिष्ठवाच्यतासंवधको भविष्यति· न
वेति· शक्तिग्रहाविषयव्यक्तिं नवोधयिष्यतीति तदर्थः गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वासु व
गो व्यक्तिषु शक्त्यवधारणादितिभावः· शक्यतावच्छेदकत्वं चैतन्कल्पे शक्तिग्रहे शक्यनिष्ठवि·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या॰द॰ शेष्यतावच्छेदकतया भासमानत्वं· ननु शक्यवृत्तिधर्मत्वं· तेन घटत्वादिवत्त्व घटादिपदेभ्यः पृथिवी
१२० त्वादेर्बोधः आकाशपदेनाखंडोपाधिरूपमाकाशत्वमेव शक्यतावच्छेदकमतो नाकाशः शब्दाश्र
यइति प्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यं· नन्वुक्तलक्षणमप्यनुपपन्नं· तथाहि जातिवादे गोत्वादिय
दात्तविशिष्टबोधाय तिगोत्वविशिष्टबोधहेतोर्गोत्वशक्तिग्रहस्य सत्वात्· गोत्वादिपदानां गो॰
त्वत्वादौ शक्तिरिति· तुमसाधनं प्रकृतिजन्यबोधप्रकारे भावप्रत्ययविधानादित्येतरासमवेतत्व
विशिष्टसकलगोसमवेतत्वरूपगोत्वत्वस्य शक्यत्वे लाघवमूलकजातिवादस्य मूलच्छेदापत्ते रामः
यतेः किंच कदाचित्समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः कदाचित्कालिकादिसंबंधेनेति व्यवस्थानु १२०

120

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पपत्तिः मन्मतेतु समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तेन संबंधेन गोत्वविशिष्टशक्ति
ग्रहस्य सर्वकालिकाट्टिसंबंधेन तादृशिष्टविषयकशाब्दबोधे तादृग्विशिष्टशक्तिग्रहस्य हेतुते
तितान्नियमो पपत्तेरिति ·व्यक्तिवादेपियद्दमात्रस्यैव व्यक्तिबोधकत्वाविशेषेण गोश्चत्वो नीलइ
त्यादियदानां सहप्रयोगानुपपत्तिः। किंचेहस्तिपकव्यक्तौ हस्तिसंबंधग्रहे ऽगृहीतसंबंधके
हस्तिपकव्यक्तेर्हस्तिदर्शनात्स्मरणायत्त्यात्तद्व्यक्तिविषयकसंबंधग्रहस्य तद्व्यक्त्युपस्थिति नि
यामकत्वस्यैव वाच्यतया कथमेकविषयकशक्तिज्ञानादपराविषयकोपस्थितिः सामान्यलक्ष
णात्वायातरमणिये वेत्यभिप्रायेण किंप्रतियदिकार्थं इति मतमवतारयितुमाह ·वस्तुतः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. स्त्विति विशिष्टमिति जातिविशिष्टा व्यक्तिरित्यर्थः ननु स्याकृतीति भाष्ये उभयोरुभयं पदार्थ
१२१ इत्युपादाते न च विशाकलितयोरेव तयोर्वाच्यत्वं लभ्यते तत्कथं विशिष्टवाच्यत्वे तन्मानमिति
चेत्तत्कस्य वित्किं विज्ञरणास्तु तं किं बिन्दुवादभिन्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया ततो विशिष्टे शक्त्यव
धारणात्वाश्रयात् प्रकारांतरं संदर्शणादवसेयं· ननु तद्वैकमिति पक्षस्य निरालंबनत्वायतिरत 121
आह· एकमित्यस्य चेति· बोधकत्वं· शक्तिरिति मते शाब्दधीहेतुबोधकत्वज्ञानविषयबोधांशे प्र
कारितया ऽवच्छेदकत्वं शक्तिरित्यर्थपर्यवसानात्· शाब्दनिष्ठबोधकत्वस्यैव निगमनाविरहा राम:
दर्थनिष्ठबोध्यत्वस्यापि शक्तित्वमिति मतेप्यतत्पदादेतदर्थबोधो भवत्विति ज्ञानानिष्टशाब्दे १२१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धीहेतुतायां बोधांशेप्रकारितयावछेदिकायाश्च जातेरैक्यादेकं जातिरितिपक्षोपपत्तिः अवछेदक
तायाः स्वरूपसंबंधात्मकत्वेप्यवछेद्यावछेदकभावउपहितानुपहितभेदात्समर्थनीयः एवमुक्तहेतु॰
तायांबोधांशेविशेष्यितयाव्यक्तेरवछेदकत्वादेकव्यक्तिरितिपक्षोप्युपपादनीयः एतत्पक्षेत्ववछे
द्यावछेदकभावस्यांशस्यैनैवोपपत्तिः गोत्वादिजात्यानुगमाच्च ननदानन्यमपीति॰ अभि
प्रायइति॰ तात्पर्य्यमित्यर्थः शक्यतावछेदकविशिष्टव्यक्तिबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानस्यैतत्कल्पेहे
तुत्वेनचत्वलत्वादिनाव्यक्तिबोधार्थं त्वलादियदानां सहप्रयोगस्यावश्यकत्वैवेत्यवधेयं॰ ननुघट
पदं घटबोधकमितिस्वरूपतः शक्तिज्ञानात्स्वरूपतो घटत्वप्रकारकघव्यक्तित्वविशिष्टबुद्धिरिव॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल०द० जातित्वेनघटत्वविशिष्टबुद्धिरपिस्यात्तत्कार्य्यतावच्छेकाक्रांतत्वात्तस्या अतआह तथाचेति घट
१२२ त्वविशिष्टबोधइतिस्वरूपतस्तत्प्रकारकबोधइत्यर्थः कार्य्यकारणभावइति तथाचजातिमा
न्घटइतिबोधस्यघटत्वांशेजातित्वप्रकारकत्वेनोक्तशक्तिज्ञानकार्य्यतावच्छेदकानाक्रांततया
कार्यत्वेरसंभवाद्घटत्वांशेजातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धिंप्रतितु तदंशेजातित्वप्रकार
रशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वांतरंकल्पनीयमितिभावः ननुतदंशेऽन्याप्रकारकत्वघटितधर्मस्यार्थ 122
समाज्त्यग्रस्ततयाकथंकार्यतावच्छेदकत्वमतआह प्रपंचितमिति तथाचनिरवच्छिन्नप्रकारता रामः
कतद्विशिष्टबुद्धिंप्रतिनिरवच्छिन्नप्रकारताकतच्छक्तिज्ञानस्यहेतुत्वकल्पनान्नोक्तदोषः १२२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विशिष्टबुद्धिं प्रतितु स्वावच्छिन्नप्रकारताकतच्छक्तिज्ञानस्यहेतुत्वकल्पनान्नोक्तदोषइतितत्रोक्तमि
त्यर्थः तदभिप्रेत्येति उक्तां युक्तिं मनसि निधायेत्यर्थः द्विकमिति पदं व्याचष्टे जातिव्यक्ती इति विशेष्य
विशेषणाभावापन्नेइत्यर्थः एतेषां मतानां साकरस्यत्वेपि व्यक्तिः पदार्थइतिपक्षस्यैवक्षोदक्षमः ॥
जातिविशिष्टव्यक्तिबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानहेतुतयैव जातिभावोपपत्तेः प्रत्येकपदशक्तिनिर्णय
एवन्यतोवधार्यः लिंगत्वं च प्राकृतगुणावस्थागतोधर्मस्तद्विशेषश्च नपुंसकत्वादीत्याशयेनाह
सत्त्वेत्यादि सा प्येति उपचयापचयपराहित्यर्थः उपचयोवृद्धिः अपचयोन्यूनता तथा च शिष्टानां
तत्तद्विवक्षैवतत्तल्लिंगव्यवहारेबीजमितिभावः तच्च नार्थनिष्ठलौकिकलिंगवत् किंतु शब्दनिष्ठ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· मित्याह· तत्वच्छब्दे ति· जातिगुणक्रियाशब्दप्रवृत्तीनित्यर्थः तद्वाच्यं जात्यादिशब्दप्रवृत्तिपरत्वाश्रयवाच्य
१२३ चेत्यर्थः पुल्लिंग·शब्दइतिव्यवहारात्त्वमोर्नपुंसकादित्यादिसूत्राच्चेतिभावः तमेवेति· परस्परास
मानाधिकरणसुप्प्रत्ययादिरूपंभेदकंलिंगमेवेत्यर्थः निघंतइतिसमानानुपूर्वीकत्वेपिपरस्परं
पृथक्त्वेनप्रतीयतइत्यर्थः ननुतर्हिक्वचिदनेकलिंगकत्वव्यवहारः किंनिबंधनोतआहकेषां·
चिदिति· तथाचशब्दभेदेपिसमानानुपूर्वीकत्वनिबंधनाभेदाध्यासात्तदुपपत्तिरित्यर्थः अर्थनि· (2)
बंधनो किंतत्तुनाचाश्रयितुंशक्यं दारानित्यादौशास्त्रकृत्पर्थेनदसत्वान्नत्वानायत्तेस्तथा· एमः
त्र भाष्यं एकार्थेशब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिंगान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति· एकस्मिन्नर्थेशुध्यन्तार· १२३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कानक्षत्रमितिलिंगनानात्वदर्शनात्कुटिकुटीरइत्यादौरेफावपकत्वेनभिन्नेलिंगभेदद
र्शनाच्चान्यदेवशब्दनिष्ठंलिंगमितितदर्थः ऽर्थनिष्ठत्वेपुल्लिंगः शब्दइतिसामानाधिकरण्या
नुपपत्तिश्चेतिभावः एवंचेति· पारिभाषिकशब्दनिष्ठलिंगस्यतत्तद्व्यवहारनिमित्तत्वेचेत्यर्थः
व्यवहारइति· ऽर्थनिष्ठस्यतस्यतन्नियामकत्वेतुस्त्रीव्यक्तिवस्तुपदार्थपदाभ्यांनव्यवह्रियेते
वंपुंस्त्वादिनपिव्यक्त्यादिशब्देस्तनकेशादिरूपलौकिकलिङ्गस्यस्वस्वासाधारणभावेनतद्व्यवका
रस्त्रीप्रत्ययाद्यनापत्तेश्चेतिभावः तटस्थेति· ऽर्थेलौकिकलिङ्गाभावेपिपदस्यनासमाना
धिकरण्यात्पारिभाषिकलिङ्गवत्त्वेनविभिन्नानांतटादिशब्दानांतत्कार्यभाक्त्वमुपपद्यते·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰ द॰ इत्यर्थः ननु शब्दनिष्ठोक्तलिङ्गस्यैव स्त्रीपुंसादिव्यवहारौपयिकत्वे तस्य स्त्रीवाचकपशुशब्दे॰
१२४ पि सत्त्वात्पशुना यजेतेत्यत्र पशुस्त्रीकरणकयागादृष्टसिद्धिः स्यात्तदुपात्तलिङ्गस्यैव
त्वादिशब्दोक्तलिङ्गवत्स्त्रीपुंसादिसाधारणरूपेणार्थापरिच्छेदकत्वादत आह॰ तन्नेति॰ शब्दनि॰
ष्ठमेवेत्यर्थः॰ अर्थेति॰ अर्थमपि परिच्छिन्दन्नित्यर्थः तदेवाह॰ पशुत्वादिशब्दोक्तमिति॰ लिङ्ग॰
मिति शेषः॰ यदि स्त्रीपशुर्यागाङ्गत्वेन विवक्षितोऽभविष्यत्तदाऽस्त्रीविहितनाभावविभक्त्य 124
न्तेन न प्रायोक्ष्यत्॰ तदन्तपशुशब्दप्रयोगात्तु पुंपशुरेव यागाङ्गमिति निर्णीयत इत्यर्थः स्त्री॰ रामः
ङ्गार्थकपशुशब्दादाङो नास्त्रियामिति विहितनाभावस्य तृतीयैकवचनेऽसंभवेन तदनुप॰ १२४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शुशब्दप्रयोगात्तदर्थस्य पुंस्त्वावगतेरितिभावः ननुव्यक्तत्वादिशब्दानामर्थनिर्णये लिङ्गानादरे
णाप्रवृत्तिवत्पशुशब्दस्य तथाप्रवृत्तौ बाधकाभावादुक्तदोषो दुरपह्नव इत्याशङ्कां निराकरोति· नवे
ति व्यक्तित्यादिनावस्त्वादिपदसङ्ग्रहः· साधारण्यम्· स्वाश्रयवाच्यत्वसंबन्धेन स्त्रीपुंसवृत्ति
त्वम्· नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेनेति· स्त्रियांक्तिन्नित्यनुशासनादितिभावः· ननुपशुनायजेतेतिवैदिक
प्रयोग एव तस्य नित्यपुंस्त्वे नानं स्यादत आह· पश्वेति· तथाचवेदे पशुशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्व
स्यापि दर्शनेन तस्य व्यक्त्यादिशब्दसाम्यमितिभावः· स्वोक्तेऽर्थे मीमांसकसंमतिमाह· मीमां
सायामिति· वक्ष्यमाणाधिकरणादाह· वस्तुतस्त्विति· ननुप्रत्ययान्तानां नित्यपुंस्त्वे पशवे त्वा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· दिस्त्रीलिङ्गानुपपत्तिरतआह· वेदभाष्येपीति· तथा च व्यक्त्यादिशब्दैकलिङ्गस्यैवप्रयोगाद्वे
१२५ त्तलिङ्गस्यापिस्त्रीपुंसमसाधारणत्वान्नतस्यार्थपरिच्छेदकत्वमितिभावः ननुकथंतर्हिपुंप
शोरेवयागाङ्गत्वनिर्णयोऽतआह· छागोवेति· न्यायेनैवेत्येवकारेणलिङ्गस्यार्थपरिच्छे
दकत्वमुदासः यथासातस्वतोमेयाविन्यत्र तद्धितप्रकृतिशब्दः स्त्रीलिङ्गःपुंल्लिङ्गोवेतिस
न्देहेसन्दिग्धेवाक्यशेषादितिन्यायेन तद्दामदेव्यंमिथुनमित्यर्थवादाद्द्वयोर्नैवैकतरोपरे 125
णग्रहणं तद्वत्सन्नवर्णादत्रापुंपशोर्यागाङ्गत्वनिर्णयइतिभावः घयश्चित्तमिति· लौ रामः
किकलिङ्गमेवनामार्थः तच्चावयवविशेषसंस्थानरूपम्· दानानित्यादौपुंस्त्वारोपेणे १२५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वतत्प्रयुक्तकार्य्यं नाशङ्क्यम्ः पुंसित्यादि लिङ्गानुशासनस्यैवोक्तार्थमानत्वाद तस्त्वनपशुश्रि
पाया गसिद्धिः अथवा स्त्रीत्वादिर्जातिरेव नित्वो जानपस्वैताः केषां चित्कमवस्थिताः अविशु
द्धा विशुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिरित्यादि नव्या नामिति· परे तु स्तनकेशवती नारी लोमशः
पुरुषः स्मृतः उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्· इति स्मृत्युक्तलक्षणलक्षितलिङ्गस्यासार्व
त्रिकत्वेन दारानित्यादौ नत्वानायत्याश्चिया मिति सूत्रेऽप्युक्तं कश्चित्तु कृतान्ता आस्थयैवं य
इत्यादौ नासार्वत्रिकगुणावस्थारूपपारिभाषिकलिङ्गस्य शास्त्रीयकार्योपयोगिनोभाव
कृतास्तु पराभिप्राय संज्ञाविनाभावत्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकलिङ्गस्याप्याश्रयणाम्· पुं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. मादिसञ्ज्ञानांसंख्यासंज्ञायाश्चाधिकसंग्रहार्थं प्रवृत्तत्वेपिप्रसिद्ध्यर्थमिदमार्थमप्रवृत्तः अ
१२६ नएवाविर्भावशक्तिनोभावस्थितिश्चेत्यप्पपाथिनः धर्मास्मृतिशुसवास्तु· लिङ्गत्वेनव्यवस्थिता
इत्यत्रापिनालौकिकलिङ्गमपिसमुच्चितवान्हरिः तत्र सति सम्भवे सामानाधिकरण्यप्रसं
बन्धेन लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयलिङ्गमेव पुमादिशब्दानां शक्तिर्नकेवलशास्त्री
येनापिलौकिकेऽसम्भवेतुशास्त्रीयमेव अत एव पशुनायजतेत्यादौ पशुस्त्रियाकृतया
गवैकरूपं तत्रलौकिकपुंस्त्वस्यैवग्राहेनप्रतिपादनादित्याहुः अथलिङ्गशक्तिपक्षविषय· राम:
यतायाअभावेनप्रातिपदिकार्थत्वाभावान्निरर्थकमितिपक्षोनुपपन्नइतिचेन्नतः स्वमो १२६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नपुंसकादित्यादिसूत्रप्रामाण्येनपुंस्त्वित्वादिविशेषः पंचटोवटपदवाच्यइत्याकारकः
शक्तिग्रहाभ्युपगमेनसामञ्जस्यात्· शब्दनिष्ठमेव लिङ्गं नत्वादिप्रवृत्तौ निमित्तमिति मतेशब्दा
र्थयोरभेदे लिङ्गस्य साक्षादितरथा स्वाश्रयवाच्यत्वसंबन्धेनार्थे प्रकारत्वाद्धर्मितावच्छेद
कत्वेन धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन वा शक्तिग्रहाविषयतायानियामकत्वस्य
फलबलेन कल्पनात्· वस्तुतस्तु पारिभाषिके लिङ्गमपार्थ्यमेव स्वीकर्त्तुमुचितम्· पुंल्लिङ्गश
ब्द इत्यादौ पुंलिङ्गादिशब्दा अर्थे आत्मत्वता: आत्मनि सर्वस्याध्यस्तत्वेन परम्परया तत्रा
पि स्त्यानादिसत्त्वादात्मा बृहन्नित्यादिप्रयोगोपपत्तिः स्त्यानं तिरोभावोय इतियावत्· उप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल. द.
१२७

त्वयादिविवक्षायास्त्वप्रयोगनियामकत्वेनतेषामेकत्वविरोधेपिक्षत्यभावादतस्त्वसामान्येनपुं
सकमितितत्त्वतत्त्वोक्तं मञ्जु॰ स्फुते· उत्कर्षापकर्षसत्त्वेपितदविवक्षणमिति तदर्थ इत्याद्यन्यतो
व्धार्यम्· लिङ्गादिश्च यस्य नामार्थत्वं साधयितुं शङ्कते· अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति· टापादेः
समभिव्याहारे ऽजादिपदात्स्त्रीत्वबोधात्तदभावे च तदबोधादेवं रूपाभ्यामित्यर्थः एवमन्य
त्राप्यूह्यम्· तथा चताभ्यां लिङ्गादेः प्रत्ययार्थत्वावधारणान्नलिङ्गादिविशिष्टकस्य प्रकृत्यर्थ·त्व
मितिदर्थः दधिपयसी इत्यादाविन्यादिनायं पातीयं या निरस्त्यादिपरिग्रहः· बोधादिति· कर्म·
त्वादिबोधादित्यर्थः तथा च व्यतिरेके व्यभिचारेणान्यलभ्यत्वाच्च तदर्थत्वाभावान्नामार्थत्वमेवतेषामावश्य

रामः
१२७

127

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्पकमितिभावः वक्ष्यमाणयुक्त्यासंख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वेपि लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वमेव
युक्तमित्याशयेनाह लिङ्गेति अन्तरङ्गेति प्रकृतिप्रत्ययोरन्यतरस्यवाचकत्वेयुक्तिसाम्या
देवेत्यर्थः निर्वन्धइति इदमेवमतंमुख्यमित्यभिनिवेशइत्यर्थः तदेवाह प्रत्ययस्यैवेति युक्तेः
त्यादिति अनन्तानांप्रकृतीनांशक्तत्वकल्पनापेक्षयाकतिपयस्वादीनामेवतत्कल्पनेलाघवं
वादितिभावः केचित्तुटावादिकं विनापियागादिशब्देभ्यः स्त्रीत्वस्यावगत्यापत्तिपक्षेरामज्ञानादि
शब्देभ्यःपुंनपुंसकयोर्वोधस्यसार्वजनीनानुभवसिद्धत्वलिङ्गस्यप्रातिपदिकार्थत्वेवलुप्तः
विभक्तिस्मरणाद्दधिवोधाङ्गीकारेणासंख्याकारकयोर्वाच्यतेव उक्तंच स्वार्थोद्रव्यंचलिङ्गञ्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त॰द॰ संख्याकर्मादिरेवच॰ अभिपन्नैवनामार्थास्त्रयः केषांचिदग्निमाइति॰ अग्निमालिङ्गत्वाइत्या
१२८ हुः नन्वेकवचनादेर्ननुगतस्यदुर्वचनतया कथंतेनरूपेणस्वादिनामेकत्वादिवाचकत्वम्
तथाहि नतावदेकत्वादिवाचकत्वंतत्॰ वाचकतायाः शक्ततारूपत्वेनात्माश्रयात्॰ बो॰
धकतारूपत्वेतुद्विवचनादीनामपिशक्तिभ्रमेणैकत्वादिबोधकतयातिप्रसङ्गात्॰ बोधक 128
त्वंशक्तिरितिमते आत्माश्रयस्यदुर्वारत्वाच॰ नाप्येकवचनत्वादिकंजातिः सुत्वादिना
साङ्कर्यात नव्याः शिनिसंकेतसंबन्धेनैकवचनादियदवत्वंतत्॰ तादृशसंकेतस्यसंब॰ राम:
न्धत्वेकस्यचिदेकवचनत्वादिघटादौजसादिवाद्व्यइत्याकारकसंकेतस्यापिसम्भवेना १२८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रसङ्गादवस्थानत्पारिशानिसंकतै त्वेतु व्याकरणान्तरप्रयोगात्पुरुषान्तरस्यापि तिचेन्न सुप्त्वा
म्त्वादिनैवैकवचनस्य शक्तत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषानवकाशात्· कार्य्यतावच्छेदककोटावव्यव
वहितोत्तरत्वनिवेशाच्च नयनस्य नजन्योपस्थितौ व्यभिचारः नवदाधिमध्विन्यादौ व्यभिचारः न्त
वत्तु प्रविभक्त्यन्तसन्धानेनैवशोधमभ्युपगमात्· कथमन्यथा द्योतकतावादिमतेपि केवलप्रा
तिपदिकान्तदुपपत्तिर्द्योतकस्यैवाभावात्· नचानेकसुत्वादीनां शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवा
त्प्रातिपदिकस्य तत्वसुविनंलाववादिति शङ्क्यम्· उक्तरीत्या प्रातिपदिकस्यानुगतस्य दुर्वच
त्वात्· तदज्ञानेप्येकत्वादिबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्· पदत्वेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे तु विभक्तेः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शब्दः नापिवाचकतासिद्धेः एकत्वाद्युपस्थितेः प्रागवर्गत्वाद्युपस्थितेनप्यनावश्यकत्वात्तदनुरोधेनत ०
१२९ त्कल्पनेगौरवाच्च· पदार्थयोर्विशेष्यक्रियेयराभावेनान्वयेविभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तन्त्र
तयैकघन्तुतकतावादिनांपुनरपमाशयः नप्रकृतीनांघटेकत्वाद्यो विशकलितयोःशक्ति
येनोक्तदूषणावकाशःस्यात्· किन्त्वेकविशिष्ये घटादौ पृथकशक्त्यनभ्युपगमेनोन्वयस्य
वाभावात् अनन्तप्रकृतीनामेकत्वादिशक्तौ नाकल्पनगौरवस्याप्यभावाच्च· घटपदस्यैकत्व
शक्तिभ्रमदशायां घटः प्रमेय इत्यादिवाक्यादेकत्वं प्रमेयमितिबोधस्यसर्वसिद्धत्वापातदन एमः
रोधेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधे घटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितेर्हेतुतायाआवश्यकत्वा १२९

129

त्व। किन्त्वविभक्तेः संख्यावाचकत्वमिति मते समानविषयकानुमितिं प्रति शाब्दसामग्री प्रतिबन्धक
तायां प्रातिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिः स्वादिजन्यैकत्वाद्युपस्थितिश्च न निवेश्या। तथा च तयोर्विशे
ष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यम्। तन्मते तदुभयस्थली
यैकैव विशिष्टविषयकोपस्थितिस्तत्र निवेश्येति लाघवम्। विशिष्टविषयकोपस्थितेनप्येकत्वा
दिप्रकारतानिरूपितघटादिवि॰ ॰शेष्यताशालित्वेन वा निवेश इत्यत्र विनिगमका॰भावात्तास्यमि॰
ति तु न॰। भवन्मते यत्र योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितीनां तिसृणां विशेष्यविशेषणभावे
विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यं तत्र मन्मते योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· तेः प्रत्येकं विशिष्टोभयरूपेण वैशिष्ट्यं निवेशद्वयं म् । प्रत्येकं तादृशरूपावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यता
१३० ज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्य वद्दपमिति च तुष्टयमिति लाघवात् । अतिप्रसङ्गपरिहाराय तु तत्तत्संख्याबो
धे तत्तद्वचनसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनादेवं कारकं नामार्थ इति कल्प्यते तत्तत्कारकबोधे तोत्तरतं
त्रद्विभक्तिसमभिव्याहारस्य हेतुताकल्पना तु बोध्यः । तच्चाम घट इत्यतो पि पिद्धरि सम्मतिमाह । योति
कावा विकादीति । यद्वा संख्यावतो र्थस्य समुदायो भिधायक इति त्वस्योतनाऽक्षम् । घट इत्याद्याकार
कानुरूपं वच्छिन्नविभक्त्यन्तसमुदायो वैकत्वादिविशिष्टघटादिवाचक इति तदर्थः । यदस्येदं रामः
मवलम्ब्य चेदम् नामार्थधात्वर्थवा त्वर्थयोः साक्षाद भेदातिरिक्तसंबन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वा १३०

130

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तेश्चकारकं विभक्त्यर्थः। यद्विनामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन पर
स्पान्वयायादावंतण्डुलकर्मकपाकविशेष्यकबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपचतो
न्याय्यानुपूर्व्या विशेष्यज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने वा निरसितुं शक्यम्। अनभिहिताधिकारस्यापि संख्या
विभक्त्यर्थ इति पक्ष एवोपयोगस्तत्पक्षे कर्मणि द्वितीयाद्येकयोरित्यादीनामेकवाक्यतयैव प्र
वृत्तेस्तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारानात्। एकस्य यत्कर्म कर्मणि यदेकत्वमिति द्विधावा
क्यार्थसंगतिः। प्रथमकल्पे द्वितीयादीनां तिङादीनां च कर्मादिवाचकतयान्यतरेणाभिधाने
न्यतरस्य गतार्थत्वादनभिहितसूत्रमफलम्। द्वितीयेतु कृता कर्मणोभिधानेपि तद्गतसं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. ख्याया अनभिधानात्प्राप्तां द्वितीयां वारयितुं तदवसरः सतित्वस्मिन्ननभिहितकर्मगतत्वाभावान्नद्वि
१३१ तीयादिप्रसङ्गः संख्यापि यदिप्रातिपदिकार्थस्तदोक्तवाक्यार्थासम्भवात्तत्र चैवैयर्थ्यमेव। नन्वनभि
हितत्वाभावे भिक्षां करं करोतीत्यादौ भिक्षादिपदाद्द्वितीयाद्यनुपपत्तिः विशिष्टस्यैव कटादेः। क
क्रियया व्याप्ततमत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसङ्गात् तत्सत्त्वपक्षे त्वभिधानस्य कृदादिभिः परि
गणनात् करप्रकृतिका द्वितीययाभिहितेपि तस्मिन्भीक्ष्मादिपदेभ्यो द्वितीयादिविभक्तेः स्वरूपार
त्वादिति चेन्न। विशिष्टस्य विधित्सायां धर्मिमात्रेण तोषाभावात् कर्मणायद्व्याप्ततमत्वात्कर्मत्व राम:
म्। तस्य चान्यवाचकपदोत्तरद्वितीययानभिधानात्। कृतः करइत्यादौ तु प्रत्ययस्य धातूत्तरत्वे १३१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्त्त्वेनतेनप्रातिपदिकार्थविशेषनिष्ठकर्मत्वस्यानभिधाना।द्विशेष्याद्धर्मे।धर्मिंनिष्ठतदभिधानमि
तिभिन्नमादिविशेषणवाचकपदेभ्यः प्रथमोपपत्तिरितिनकापितदनानभ्युपपत्तिस्तदुक्तंभाष्ये·क
टोपिकर्मभिन्नमादयोयोति इतिविभाव्यते तदास्तुकारकमपिप्रातिपदिकार्थः अस्मिन्नपिपक्षे कार-
कस्यप्रकृत्यर्थव्यक्तिविशेष्यत्वे नविभक्तियोग्यत्वादितिकेचित्।विशेष्यत्वे तुकारकस्याचिन्ता
नुभावानुरोधात्·क्रियान्वयानुरोधाच्च·।नचैवंप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधेतु अन्योपस्थितेहे
तुत्वविलीयतेतिवाच्यम्·इष्टत्वात्·।एतन्मतेजातिलिङ्गसंख्याकारकविशिष्टद्रव्यस्यप्रातिप·
दिकार्थत्वेनोक्तहेतुसद्भावस्यगगनकुसुमायमानत्वादितिपञ्चकपक्षस्योपपत्तिरिति॥ वङ·छु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ स्पन्तेष्विति· भाष्याथाकरग्रंथेष्वित्यर्थः तत्रसर्वेषामेवपदार्थानांभाष्यकृतोयन्यासादितिभावः
१३२ सत्त्वादावित्यादिनानभिहितादिसत्त्वसङ्ग्रहः २६ घटमानयेत्यादिशाब्दबोधे घटादिशाब्दस्यभा
नेप्रमाणाभावेनतस्यप्रातिपदिकार्थत्वसाधनमनुचितमित्याशङ्कांपरिहरति।शाब्दस्तावत्
दिति· तत्रहारकांप्रमाणयति· नत्सोऽस्तीति·प्रत्ययःशाब्दबोधात्मकः।शाब्दनुगमादिति
शाब्दविषयकत्वादित्यर्थः अनुविद्धमिति· विशिष्टमित्यर्थः।अनुव्यवसायोयथार्थेनाविशि 132
ष्टंज्ञानेनविषयीकरोतितथाशाब्देनविशिष्टमपीत्यर्थः वैशिष्ट्यंचार्थद्वारकंवोध्यम्· घटपद रत्न॰:
जन्यवोधानन्तरं घटंशाब्दयामीत्येवानुव्यवसायान्नकलशंकुम्भंवेत्यतएवोदेतिसवित्ता १३२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वाश्च इत्यादौ न पौनरुक्त्यम्· तत्पदानुपादाने उद्देश्यास्त्वमययोः शाब्दबोधे रोकस्यानिर्वाहादि
तिभावः ननु तापि शाब्दभानं सिद्धं न विशेष्यत्वे नेत्कथं शब्दस्य पदार्थत्वसिद्धिरत आह विज्ञु॰
मिति· अर्थोच्चारणासंभवे सोति वदतालक्षणावसरोपि सहृदिव्रिनः अनसङ्गमतिरिति· अन्नुपप
पत्तिरित्यर्थः सोपि· शब्दोपि· प्रातिपदिकार्थः इति प्रकारान्तरेणोपस्थितस्य विशेष्यत्वा
संभवादितिभावः लक्षणापारस्ववाच्यवाचकसंबन्धरूपया· निर्वाह इति· तावतापिपद॰
वाच्यत्वासिद्धेरितिभावः निरूढेति विढत्वंच तत्र स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वबोधध्वंसत्व॰
त्वम्· रात्रयनतिरेकादित्यर्थोस्मन्मतत्वादिः एतत्तत्त्वमग्रे वक्ष्यते· तस्याजसार्वेति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.टी. कोत्वनप्याह ।जवगडदशामिति । न च समुदायस्य कुत्राप्यशक्तत्वादिति भावः । अस्मदादीति
१३३ मन्मतेनुनादृशसमुदायस्यैव तत्पदशक्यतयासमवोधानुपपत्तिरिति भावः । ननु तत्र समुदाय
स्याशक्तत्वेपि तद्घटकजकारादिवर्णानामेकाक्षरकोशादौ चैत्रादौ शक्तिप्रतिपादनात्त
दर्थवाचकत्वरूपलक्षणगयास्तत्र नानुपपत्तिरत आह । अज्ञानतायाइति । गङ्गापदस्य व
स्तुसतः स्वशक्यप्रवाहसामीप्यरूपसंबन्धस्याग्रहे लक्ष्यार्थबोधस्यानुदयेनज्ञानताया एव
तस्याः पदार्थोपस्थितौपयिकत्वेन प्रकृते तदग्रहादुक्तानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति भावः । ननु शा राम:
ब्दबोधाव्यवहितपूर्वकाले नाहं शाब्दमिति ग्रहसत्त्वेपि कार्याचिज्ज्ञानतानाहं स्ववृत्तिग्रहाहितोद्बु १३३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञसंस्कारेण पदार्थो यस्येति द्वारा तादृशशब्द: [illegible] पपत्तिः सुकरेत्यत आह · गामिति · गो
शब्दाद्यनुकरणे साधुत्वस्य सर्वैरेवाभ्युपगमादित्यर्थः पटन्पट् इति · पटो नैयायिकः तन्मतेते
षां शक्त्यभावेन तद्घटितलक्षणाया अप्यप्रसक्तेरिति मत्वात्मकार्थवत्वनिबन्धनप्रातिपदि
कत्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः यो ढापीति · पूर्वोक्तपञ्चकसहितः शब्दोपीत्यर्थः कश्चित् · अनु
करणस्थले तच्चानुकरणं द्विविधम् · घनेर्वर्णस्य च । तत्राद्यं पटत्करोतीत्यादि । द्वितीयं तु वोद्
गित्यादीति वोध्यम् भेदविवक्षेति · यद् इत्यादौ व्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यां भवो दुगित्या ·
दावर्थपदार्थकत्व शब्दपदार्थकत्वाभ्यां नहि वक्षेत्यर्थः शब्दोपि प्रातिपदिकार्थ इति । तथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या॰द॰
१३४ चमसोद्धः सूत्रान्तो रितिसूत्रभाष्यम्॰ योसावाम्रापेस्यवामशब्दः पठ्यन्ते सङ्ग्रहलनेरस्यवा
मीपमित्यादौ पदार्थान्तरस्वरूपानियरिकत्वाच्छासित्धिरिति तिभावः। मूलेऽर्थे वभासत इति
पाठेऽर्थेवणादिस्वरूपे ज्ञवभासते विशेषणतया विषयो भवतीत्यर्थः। वस्तुतस्तु स्मरणपर्या॰
लोचनयाऽसावर्थो वभासत इति पाठः तत्र वशब्दः साहश्ये। तथा च भेदपक्षे यथानुकार्य्य रूपो
विशेष्यतया शाब्दयोधे भासते तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्य्याभिन्नानुकरणशब्दोपीत्यर्थः। तत्रा
नुपस्थितस्य कथं भानमित्याकाङ्क्षायामुक्तं श्रोत्रादिभिरिति॰ आदिना प्रत्तिज्ञानतज्जन्य एम॰
संग्रह इति केचित्। वस्तुतस्तुलिप्याद्यनुसंहितस्य तस्य शाब्दे भानसम्पत्तये आदीति यदोप १३४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थितमेवशाब्दबोधेभानेमइतितुमस्तावंत्रिकमितिभावः। अनतयक्षारूढतार्थवस्त्रामतइतित
द्विष्टतमेतेनाभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थाभावेनतद्वंशेभानवर्णानमसम्भवदुक्तिकमित्याशङ्का
शमाहिता। नन्वभेदपक्षेप्यनुकार्य्यस्यशाब्देकथंभानंपदवृत्तिजन्योपस्थित्यभावादतआ
ह। अवंभवइति। पदानुपस्थितत्वादित्यस्यशाब्दबोधेभावानुपपत्तेरितिशेषः। तत्तिदुयशाब्द
बोधजनकपदजन्योपस्थितपदार्थः। शक्तिरिति। असंबद्धस्यतत्स्मृतिजनकत्वादितिशेषः त
थाचपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिसद्भावात्तस्यशाब्दविषयतासुलभेतिभावः। अभेदइति। अ
भेदविवक्षायामित्यर्थः इत्यक्षेनित्यनिरूपकयोर्भेदनिबन्धनत्वेनानुकारणेतद्भत्यसंभव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ वादितिभावः। हेतुत्वादिति। उपस्थितिनिरूपितजन्यतायामन्वेति। स्वप्रत्यक्षेणेति। अनुकरणप्रत्य
१३५ क्षरूपामित्यर्थः शाब्दविषयतोपपत्तिरिति। अयमाशयः। अभेदपक्षे स्वप्रत्यक्षरूपानुपस्थि
तिमादाय यथा शब्दे शब्दस्य भानं तथैव घटमानयेत्यादौ घटादिपदानामपि तां सामग्रीमादाय
भानस्य दुर्वारतया शाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिः। तदुक्तं स्वं रूपमिति सूत्रे भाष्ये। नेत
द्वक्तव्यम्। किं कारणम्। शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः। आतश्च शब्दपूर्वः। योपि ह्यसौ नाम्नाहूय
यते नामन्वनेन यदसावुपलब्धं तदाचष्ट इति किं भवानाहेति। शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः। इत्थं शाब्दे राम॰
दृसम्भवादर्थस्यानिवृत्तिरिति। तत्र शब्दपूर्वको हीत्यादिना शब्दवृत्तिज्ञानस्य पदार्थोपस्थित्यादाव १३५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्वयप्रतिमेकोपदार्थं शाब्दपूर्वकं इत्यादिग्रन्थेन प्रकारान्तरं प्रदर्शयते । शाब्दविशेषणक इत्यर्थः । तेना
र्थेऽसम्भवेऽर्थविशेषणमोपस्थिते शाब्दे कार्यमित्यर्थः । तथा चोक्तभाष्याकृदुक्तरयोरुभयोरेव शा
ब्दज्ञानम् । पद्यन्लोके शाब्देऽन्तरपदार्थान्वयबोधस्तत्रार्थांशे शब्दस्य विशेषणतां । यत्रान्तर्थे विष्णुमुद्धा
रयाम्रेढिमित्यादौ न तु शाब्दांशे । र्थस्य विशेषणतेति स्पष्टप्रतिपत्तिविषयत्वमनाद्यत्वेति वाक्यपदे
याद्बेति । ज्ञातिप्रसङ्गेति । घटोऽस्तीत्यतः समवायेनैकज्ञानविषयत्वादिना चोपस्थितस्याकाङ्क्षा
दे भानापत्तिवारणायेत्यर्थः । वृत्तिजन्येति । वृत्तिज्ञानजन्येत्यर्थः । पदोपस्थितिरिति । घटपदं वृ
शिवत्वादौ नाकाशपदोपस्थिते र्वृत्तितायाः तत्रानात्मकत्वेनतद्भावेनानुकरणस्य वाच्यविषयत्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या·द· तद्घटं मितिभावः। आश्रयतयेति। इदं च बोधकत्वं शक्तिरित्यभ्युपेत्य· बोध्यत्वं सेतिपक्षेतु निरूपक
१३६ तयेतिबोध्यम्· नन्वाश्रयतासंसर्गेण वृत्तिमत्त्वस्यैव शाब्दबोधविषयत्वे तन्मते निरूपकतासं·
सर्गेण वृत्तिमतः शाब्दभानानुपपत्तिरत आह· निरूपकतेति· प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वा·
दितिभावः। अनवद्यमिति। वृत्तिनिरूपकार्थबोधकत्वस्यैव प्रातिपदिकत्वे तन्त्वत्वान्नाभेद
पक्षे तत्सत्त्वाय शक्तिरितिभावः। ननु स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबन्धाश्रयतायाः स्वस्मिन्न
भ्युपगमेन कथमनुकरणस्य वृत्तिमत्वेऽस्य त आह। संबन्धस्येति। तद्बोधकत्वेनेति प्रत्यक्षात्मः राम·
कशाब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः तथा च हर्यादिवाक्यभासमानानामनुकृतेरपि स्वस्मिन्नपि तादृस १३६

संबन्धाश्रयतास्युपगमान्नतस्यशाब्देभावानुपपत्तिरितिरित्यनयैवरीत्याशाब्दमात्रस्यशाब्देभा
नंनिर्वाह्यमितिभावः।ननुस्वनिष्ठबोधकत्वस्यस्वनिरूप्यत्वेपदान्तरस्यैवानुकरणस्यापिप्राति
पदिकत्वंदुर्वारम्।किंचस्वीयप्रत्यक्षात्मकबोधजनकत्वस्यवृत्तित्वंदुरुपपादम्।शाब्दबोधजन
कपदार्थोपस्थितिर्जन्यत्वे।नापिबोधकत्वेपिबोधकत्ववदितिज्ञानंतादृशमस्तियेनसाऽपिसं
भाव्येतघटादावगृहीतवृत्तिकस्यापदस्यप्रत्यक्षजनकमितिज्ञानाद्वापटशाब्दबोधाननुभ
वाच्च।तस्मात्कथमेतदितिचेत्‌।अत्रवदन्ति।संबन्धेस्मृत्यादिरवश्यस्यपदजन्योपस्थितेनार्थेनसं
बन्धाविशेषावच्छेदोपस्थितिसत्त्वात्‌ःशब्दार्थयोरुभयोरपिशाब्देभानंशब्दवृत्तिप्रयोज्यत्वस्यो॰

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ला.र. पस्थितिसिद्धये सत्वादित्यर्थपनत्वान्योक्तानुपपत्तिः। नन्वार्थस्येवेत्यनन्तरं बोध्यत्वादितिशे-
१३७ षः तद्बोधकत्वेनेत्यत्र तदर्थव्यवहितप्राग्नुपस्थितार्थपदार्थपरामर्शस्येवोचित्यादर्थबोधक-
त्वेनेत्यर्थात्. ननु क्रमः। यत्संज्ञास्मरणं तत्र ननु तदम्यन्यहेतुकम्। पिण्डएव हि दृष्टः सन् संज्ञां
स्मारयितुं क्षम इति दृष्ट उपस्थितः। शाब्दबोधस्तु वस्तुप्रमाणरूप्यादिवाकप्रामाण्यापत्तेश्चा-
विलम्बेनैवाभ्युपगन्तव्यः। अनुकार्यस्याभेदपक्षे भानायत्तु प्रकारान्तरमनुसर्तव्यम्। इ-
तिपरे तु उक्तमते पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतायां तत्र वक्ष्यते एककोटौ ततस्तेव्यभाव- राम:
स्थितत्वमिति ज्ञानजन्यत्वनिवेशावश्यकत्वेन तज्जन्ये इत्थं प्रवेशे गौरवम्। अन्यतरत्वेन संब १३७

137

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यनिवेशेत्वन्यत्वन्यतरघटकभेदयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्तत्तादवस्थ्यमे
व। तदपेक्षाभेदपक्षेशाहश्यसंबंधेनानुकरणादनुकार्योपस्थितिस्तथोपस्थितस्यापितान्य
र्थवशात्क्वाप्येभानं व्रतिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ सादृश्यज्ञानजन्यत्वनिवेशात्तद्वेनु
तायां व्यभिचारः। अतस्त्र गविन्ययमाह इत्यादौ न विभक्त्युत्पत्तिः स्वार्थबोधकत्वतदर्थव
त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात्। स्यस्यप्रत्यायमर्थो मतौच्छः स्मृतनाम्नोरित्यत्र भाष्यके यटयोरि
त्याहुः। स्वप्रतियोगित्वविशिष्टसंबन्धस्य स्वभिन्नतातां ते जो दृष्टान्तव्याजेन दर्शयन् स्वके हरि
सम्मतिमाह। उक्तं चेति। ग्राह्यत्वम्। बोध्यत्वम्। ग्राहकत्वम्। बोधकत्वम्। एते ग्रा[illegible] ग्राह।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· कत्वे। पृथगवस्थिते इत्यनेन तयोरसम्मैयत्वं दर्शयति। दीपादिरूपतेजसो विषयसन्निधाने
१३८ शक्तिद्वयं लोकप्रत्यक्षसिद्धम्। तदसम्बधानेन ग्राह्यत्वमेव यथा तथा शब्दानामर्थावबोधकः
शक्तिद्वयं तद्बाधेन ग्राह्यत्वमेवेति तदर्थः। स्वं रूपमिति सूत्रभाष्यादप्युक्तार्थस्यैव लाभादिति
तस्यैव यथार्थतामाह· विषयत्वमिति। स्वस्य विषयता मसंग्या स्वशब्देनार्थोऽनवबोध्यत इत्यर्थ
ः। स्वजन्यार्थबोधनस्य विषयकत्वव्याप्यत्वादितियावत्। अयंभावः। शब्दार्थयोरभेदमते
तन्मूलकाध्यासाच्छब्दादर्थाकारवृत्तौ जायमानायां शब्देनापि तस्याः स्वाकारसमर्पणमि रामः
तिशाब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिरिति·। अत्र वदन्ति·। नसोस्ति प्रत्ययो लोक इत्युक्तेः १३८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वात्किंबोधकत्वावच्छेदेनशाब्दविषयकत्वं प्रतिज्ञायते उतयत्किंचित्त्वमिति पक्षद्वयावच्छेदकत्वावच्छे
देनतत्त्वं किंवाशाब्दत्वसामानाधिकरण्येन । नाद्यः । घटादिप्रत्यक्षस्याव्यवहितप्राक्काले घटादि
पदोपस्थितेरनैयत्येन ताहशप्रत्यक्षस्य घटादिपदविषयकत्वासंभवात् । एवं घटाघटानुमि
तावपि तत्त्वादिनं नसंभवति । व्यापकतयानदवच्छेदकतया व्याप्तेर्यहेतदभावात् । तदनंतरं घ
टपदंस्मारस्मात् कनोमि घटपदमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावाच्च । न द्वितीयः । घटपदज्ञानज
न्योपस्थितेस्तत्वाच्कयदेऽभेदेनतस्यशाब्दविषयत्वासंभवात् । पदज्ञानस्यसंवन्धिज्ञानवि
धयार्थस्मानकत्वेनहस्तिपकदर्शनजन्यहस्त्युपस्थितौ हस्तिपकस्येव जन्यजन्यार्थोपस्थि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्य॰द॰ तावुद्बोधकतावच्छेदकपदस्य विषयत्वासंभवाच्च· घटो न घट इति सार्वजनीनप्रतीत्या शब्दार्थयोः
१३९ स्तादात्म्येमात्राभावेन नार्थाकारवृत्तेः शब्दाकारतासंभवोपि। घटशाब्दवोवानन्तरं घटपदं शाब्द-
यामीति प्रतीतेः सार्वजनीनत्वेक्षणविलम्बसहिष्णुतासंभवेदपि। नन्वतस्तथात्वमिति नाकि-
ञ्चिदेतत्। अपि च भिन्नविषयेनुमितिसामग्र्या बलवत्वाद्घटेनादस्मानुमितिसामग्रीकाले
केवलघटत्वविशिष्टविषयीकाशाब्दधीर्जायतामितीच्छाबलाद्घटशाब्दधीस्तत्र वयं ब्रूतम्
नं इत्युपपदमेव घटशाब्देच्छाविरहविशिष्टभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्योः प्रतिबन्धिका रामः
याः सत्त्वात्। नापि नैतयोः सिद्धसाधनात्। विषुमुच्चारयेत्यादौ विह्वादिपदानां लक्षणया १३९

139

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शाब्दविषयतायाः परैरप्यनुमानात्। उक्तभाष्यादपि कश्चिच्छाब्दबोधे शब्दो विषय इत्यर्थस्यैवलाभा
त्।। सति तात्पर्ये क्वचिदन्यत्रापि विशेष्यांशेनन्दामाभ्युपगमेक्षतिविरहाच्च।। अतएव नलादीनां
विशिष्यतत्तद्रूपेणानुपस्थितत्वेपि नलपदवाच्यः कश्चिदासीदिति सामान्यशाब्दिकेयहातत्पद
वाच्यत्वेन तेषां बोधः प्राचीनसम्मतउपपद्यते अभेदे शाब्दभानंतु परैर्न्निवस्यकृतभाष्यसम्मतम
तेनैव। अतएवतस्माद्विलक्तस्यैवबोधः। हरिवचनानितु प्रणवब्रह्मणोरभेदोपासनपराणि निश्च
यबोधकानीति निनतैर्व्यावहारिकार्यस्य सिद्धिरस्तस्माच्छाब्दबोधमात्रस्य शाब्दविषयकत्वंनापि
च।। रसहमधिकमस्मेव्यक्तीभविष्यतीति। अन्मभैति। भेदग्रहस्यैवाभ्युपगमइत्यर्थः।प्रत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. स॰परश्चेतिनियमशास्त्राणांनिषेधसुखेनापिप्रवृत्तेः प्रत्ययपरैवप्रकृतिः प्रयोक्तव्यानकेवलेत्यस्मिंप्रा
१५० यकस्यापदंनप्रयुञ्जीतेतिनिषेधविधेः प्रत्ययप्रयोग्यस्यप्रत्ययंविनाप्रयोगातिक्रमणादसाधुता
पत्तेरित्यर्थः अस्मिन्मतेतुतस्यप्रत्यययोग्यत्वाभावान्निषेधविषयतायाएवाभावात्तदतिक्रमण
प्रसक्तेरसाधुत्वादेवचतत्रावादेशादिरिय अन्यथाभाषाशब्देष्विवतदप्रवृत्तिःस्यादितिभावः॥ ॥
इतिश्रीभूषणसारदर्पणेनामार्थनिरूपणम्॥ ॥अथप्रसक्तौवनिर्वाह्यनामसमुदायात्मकसमा
सेऽतिरिक्ताशक्तिरितिमतंदूषयिष्यन्प्रसङ्गात्समासार्थंनिरूपयितुमादौतद्विभागप्रदर्शनमि रामः
त्याशयेनाह समासानिति। समासत्वंचशक्तिसम्बन्धेनसमानामपदवत्त्वम्। एकार्थीभावापन्नपद १५०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुराय विशेषो वा। एकार्थीभावे मानं च· किं पुनः सामर्थ्यं नाम पृथगर्थानामेकार्थीभावः सामर्थ्यं वच
नम् क्व पुनः पृथगर्थानि· एकार्थानि। वाक्ये पृथगर्थानि राज्ञः पुरुष इति·। समासे पुनरेका॰
र्थानि राजपुरुष इति समर्थसूत्रस्थं भाष्यम्· तन्मूलिका वक्ष्यमाणा युक्तयश्च· तत्रैकार्थत्वे॰
मेकोपस्थितिविषयार्थकत्वं न त्वेकार्थशक्तत्वं घटादिपदानामपि घटघटत्वतत्संबन्धरूपनाना॰
र्थशक्तत्वेनैकार्थतानुपपत्तेः। नानोपस्थितिविषयार्थकत्वम्· पृथगर्थकत्वम्। यथा निःस्तद्
वृत्त्या ज्ञायमाना यत्पदार्थोपस्थितिरेव विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थमवगाहते·।
सं तत्पदार्थे समर्थमिति भाष्यात्। राजपुरुषादिपदं राजसंबन्धवत्पुरुषादेः शक्तमित्याकार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.म. कः शक्तियहः ततश्च प्राप्ताप्राप्त विवेकेन विशिष्टशक्तिः पश्चाद्यर्थपर्य्यवस्यति अतएव न तत्र रा
१४१ जादेः सुन्दरादि पदार्थान्वयः एकदेशत्वात् देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ गमकत्वात्तु समासः
इति वक्ष्यते। जहत्स्वार्था वृत्तिः पदानामानर्थक्यमिति तु न सम्यक्। कुम्हावाकुरित्यादावा
त्याघनायतेः भूतपूर्वगत्याश्रयणेनानुसन्त्यां गतावुक्तम्। तदुक्तम्। जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र
रूढिर्विरोधिनी। अवयवार्थविरक्तोपत्र समुदायार्थस्य तत्रैव सा। यथा कुशलसर्पादावि
तितदर्थः अयमेव पक्षः समासे खल्वभिन्नैव शक्तिः पङ्कः। जहदिति वदताम्। लक्षणा रामः
सम्मतः तथा सति पङ्कजशब्दो परियोगारूढमभ्युपगमे न तदर्थान्तोयन्यासम्सार्थकत्वात् १४१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जरुत्त्वार्थोऽष्टनिर्यरीति पक्षस्य तत्संभवत्वेऽस्त्व भवेत्तस्य पक्षतया परैस्तत्र तदनभ्युपगमेन तदुपन्या
सानुपपत्तेः स्पष्टत्वात्· अधिकमग्रे वक्ष्यते। इतिगतिमतोदात्तवतीति। उपलक्षणमिदं सहत्तु
पेतिभ्योऽविभागस्यापि। अनुव्यचलदित्युदात्तो व्यचलदित्यनेन वेप्याचलदित्यनेनत्युगपत्तास
ः। अन्वितिसुबन्तेनव्यचलदिति समुदायस्य समर्थत्वात्तस्यां समाससंज्ञायां शाकलप्रतिषे
धाद्ग्रहणाद्देशः समासोऽन्तोदात्तत्वं च भवति तिङः कत्वस्योक्तत्वात् अस्त्यर्थव्यापारस्य संख्यान
यायोग्यत्वाद्यानतत्तः सुबन्त्यन्तिः समपपरिपालकौत्सर्गिकैकवचनस्य तुनावस्तरश्च न्दसि·
तदायादनासंभवादितिभावः। अन्यथेति। सुबन्यन्तेः प्राक्समाससंज्ञाभ्युपगम इत्यर्थः। अन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल०द० लोपेत्यस्यापदत्वादित्यादि ॥ यच्च सुप्यपदमिति सूत्रे भाष्ये ॥ नयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपो नु
१४२ क्तम् । तथा सुपदमिति महासंज्ञाबलादेव पूर्वपदस्य सुबन्तत्वस्यानन्तरमेव समासः इति भावः ॥
प्राक्समुत्पत्तेरित्येकदेशप्रदर्शनं प्रयोजनमित्येण परिभाषाः प्रयोजनमपि दर्शितम् । सुबुत्प
त्तेः पश्चात्समासे हि स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणां क्रमिकस्य स्यात्तरङ्गबहिरङ्गभावमू
लकस्य कुत्सित इति सूत्रभाष्यसंमतत्वे नान्तरङ्गत्वात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं टाप्य नदन्तत्वात्क्रीता
त्करणपूर्वादिति ङीषो ऽनुपपत्तेरिति दिक् । भाष्ये तु स्यादित इति । तत्र हि प्रत्येकं समास राम:
संज्ञावारणं फलं महत्संज्ञाप्रयोजनं समुदाये वा कथं पारस्मा प्तिन्यायेन परिहृत्यन्ता हि सि १४२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऊपत्सहयग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति योगाङ्गे योगविभागः करि
ष्यते सह सुप्समस्यते केन समर्थेनानुव्यचलदनुप्राविशत्॥ ततः सुपा त्व सह सुप्समस्यते॰ अधि॰
कारश्चलक्षणं च। यस्य च समासः स्यात् तल्लक्षणं नास्तितस्येदं लक्षणं भवतीत्युक्तम्। तवाधि
कारप्रयोजनं देवदत्तः पचतीत्यादौ सामानाधिकरण्ये न समाससंज्ञावारणं बोध्यम्। भेद॰
मिति। याष्ट्रिय रूपमित्यर्थः प्राचीनेत्यादि यद्यप्यव्ययं विभक्तीति सूत्रे भाष्ये समुदायस्य संस्का
र्यत्वेन प्राधान्यात्तस्यैव सम्बुध्यादयो विशेषणानीति समुदायात्सम्बुध्यादीनां गम्यमानत्व।
द्वाथव्ययीभावापत्तिरित्यभिप्रायेण एकस्मान्न भवति समप्रः सम्बुद्ध इति। नैष दोष इ॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰र॰ इकश्चित्समासपूर्वपदार्थप्रधाइत्यादिसमासलक्षणमुक्तानात्रपूर्वपदार्थप्राधान्यम् गम्यतइति
१४३ समाहितंतथापिनेमेसमासार्थानिर्दिश्यमोइत्यादिनायत्रान्तरोपन्यासेनोक्तलक्षणेष्वतिभ
रस्तवनादरोऽवश्यंभावः लक्षणस्येति॰ तत्त्वंचासाधारणधर्मवत्त्वम्। धर्मेऽसाधारण्यंचतदितरा
वृत्तित्वेसतिसकलतद्वृत्तित्वम्॰ यथासास्नादिमत्त्वम्। गोर्लक्षणम्। तच्चरूरुःवत्वगगनस्व
स्वरूपादीनांलक्षणवारणायसत्यन्तम्इतित्वसाकल्यानांनिवेशः। तदुक्तम्॰ लक्षणेनान्ये
वपरानिदेयानिर्देशव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवावाप्यतेइति। तत्रालक्ष्येलक्षणासत्त्वमव्याप्तिः राम॰
: अलक्ष्येतत्सत्त्वमतिव्याप्तिः। लक्षणयांत्रावर्तनमसंभवः उदाहरणानिवक्ष्यन्ते। अ॰ १४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

साधारणधर्मवत्ताज्ञानात्तत्कर्माश्रयइतरभेदानुमितिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमिति ।। प्रा
योवाद इति प्रायमस्तेषामुपलभ्यमानत्वेपि जन्मेषामपि केषांचिदुपलब्धेरित्यर्थस्तत्रैवाविक्ष
ष्यति भूतपूर्वइत्यादि । एषां वक्ष्यमाणयत्किंचि ।। लक्षणाक्रान्तत्वेपि तत्तदधिकारिपरत्वा
नुशिष्टत्वादसङ्ग्रहो बोध्यः समासाभिधारि यत्तत्वानुविधृत्वाद्विभागे तदसङ्ग्रहे इष्टापत्तेः
योगात् ।। पूर्वपदार्थस्या हि प्राधान्यं च समासघटकपदार्थप्रकारता निरूपितमुख्यविशेष्य
त्वम् । तथा च पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमव्ययीभावत्वमित्यर्थः । एवमपि ।। उ
पकुम्भमित्यत्र कुम्भनिरूपितसामीप्यस्य विशेष्यतया बोधाद्राजपुरुष इत्यादौ राजसं

ल.द. वन्विपुरुषस्योत्तरपदार्थस्य पीताम्बरः इत्यत्र पीताभिन्नाम्बरसंबन्धिनोऽन्यपदार्थस्य धवखदि
१४४ रः इत्यत्र साहित्यापन्नधवखदिरयोः पूर्वोत्तरपदार्थयो विशेष्यतया भानाद्यथायथं लक्षण॰
समन्वयः व्यभिचारादिति॰ यद्यपि व्यभिचारेनेति व्याप्तिरेव तथापि प्रकृते दोषत्वेन व्यभिचा
रपदेनोभयं लक्ष्यते [illegible]स्यात्मे व्याप्तिरिति तमेवाभिनयेन प्रदर्शयति तथाहि त्यादि पूर्व॰ १५५
पदार्थेति॰ इत्यमतादिपदार्थेत्यर्थः स्वमस्तोपि॰ अव्ययीभावलक्षणेति॰ पूर्वपदार्थविशे॰
ष्यकबोधजनकत्वरूपतः लक्षणासत्वरूपेत्यर्थः अन्यपदार्थप्राधान्यादिति॰। समा राम:
सघटकसप्तम्यर्थाधिकरणविशेष्यकबोधजनकत्वादलक्ष्यलक्षणसत्वरूपेत्यर्थः १४४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पङ्कुर्वी हीति। न ह्यक्षराणोन्यर्थः। स्वमतेपि न तु तर्हि कान्यव्ययीभावादिलक्षणान्यनर्थकान्यत आह। सिद्धा
न्तेविति लक्ष्यतावच्छेदकं तु शक्तिसंबन्धेनाव्ययीभावादिपदवत्त्वम्। अतस्सर्वादीनां लक्ष्यता
वच्छेदकानाक्रान्तत्वादसंग्रहो न दोषायेति भावः। जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमवतारय
ति। असमस्तवशेषामिति। अस्य जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे इत्यादिः। राज्ञाम्॰ लक्षणानाम्। असंभ
वो लक्ष्यमात्राभाववर्त्तनमित्यर्थः। तत्पक्षे पूर्वोक्त पदयोरनर्थकत्वेन कुत्रापि वृत्तेरभावेन तदर्थघटिता॰
नां तेषामुपकुम्भादावप्यभावादिति भावः। मूले भो॰ नैति शाब्दनित्यतावादिमते यथाश्रुतमेत
द्वस्याप्यव्ययीभावादावसम्भवादाह सोपीति। व्यवहारोपीत्यर्थः। अन्यधर्मस्य कथमन्यवो॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰ल॰ धकत्वमत आशयं प्रकाशयति सारेस्त्यागवयेत्यादि। नद्वेवेति। रेखागवयादिवदेवेत्यर्थः। यथाग
१४५ वयादाववियमानमपि रेखागवयादिनिष्ठं रेखाकृतिपुञ्जं गवयादिपदवैसादृश्यमूलकाभेदा
ध्यवसायाद्गवयादिबोधकं तथा समासे विद्यमानमपि विग्रहवाक्यनिष्ठपूर्वपदार्थादिप्राधान्या
संसादृश्यादव्ययीभावादिबोधकमित्यर्थः। अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे तु पूर्वपदार्थप्राधान्यान्यव्यवहा
रो नतु तु यथा हस्त्याशयेन मूलमवतारयति। नन्विति। अनेकधोक्ते स्थितिः अथतेषां वक्तां किं 145
जहत्स्वार्था वृत्तिराहोस्विदजहत्स्वार्थेत्यादिनेत्यादिः। एकार्थीभावकृतो। व्यपेक्षानुरुद्धार्थपर्य्य रामः
वसायिनां पदानामाकारः। क्षाववज्ञान्तरस्यार्थान्वयबोधकत्वम्। पर्य्यवसानं लभ्यत इति। समर्थ १४५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सूत्रभाष्यपर्य्यालोचनयानुरूपकार्थाभावः सामर्थ्यमितिपक्षस्यवृत्तिद्वयस्वीकारो बोध्यभेदेन।
किन्तु अथयेह तिं वर्त्तयति किन्त आहु रित्यादिभाष्यात्तथा देवेयं न. नि निर्णीयन्ते तिम तत् समवलं-
म्बायं विचार इति लभ्यते। समासस्थले कैयटेन प्रकारेण समवशक्तिता अवच्छेदः। दृष्टान्तमाह घटा-
दिपदानामिवेति। आनुपूर्व्वं त्वघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्यास्व शक्ततावच्छेदकत्वेन घटभा-
दिपदान्तर्गतघटत्वादिसमवेतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्ववत्समासान्तर्गतराजानुपूर्व्याः त्व-
क्ततावच्छेदकत्वासम्भवादित्यर्थः। अन्यथा रामादिपदाद्घ्यादीनामवयवार्थानामपि पदार्थो-
पस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिरवान्तरस्त्वनुपस्थितिर्धनं वनमित्यादौ जन्त्वापत्तेश्च। वाक्ये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ न्तुपदान्यर्थवन्त्येव राजसंबन्धी पुरुष इत्याद्यर्थे राज्ञः पुरुषः अश्वो राज्ञ इत्यादिविशिष्टानुपूर्वीः
१४६ ष्वयस्य शक्ततावच्छेदकत्वेपि प्रत्येकपदवृत्तिं विनावाक्यार्थबोधादर्शनादिति भावः। नचैवं त
त्कल्पे विशिष्टरूपोपादानं विहितत्वानापत्या महाबाहुरुपत्या इत्यादौ दोषः। अनर्थक
त्वादेवमर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वाभावे तन्नलोपाद्यनापत्तिश्चेति वाच्यं वृत्तिप्राप्तावि
अर्थवत्त्वमारोप्य तत्तत्कार्यस्योपपादनात्। इदं च प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे भाष्ये 146
स्पष्टम्। नचैवं वाप्यश्व इत्यादौ नदोषो जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वानर्थकत्वादीतीदृतो चेत्सत्यमर्थे रामः
इति सूत्रस्य भाष्यविरोधो दुःपरिहरः आरोपितार्थवत्त्वस्य समासान्तर्गतपदेषु स्वीकारादि १४६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिवाच्यम्। अर्थग्रहणसामर्थ्येनारोपितार्थस्य तद्ग्रहणादि। त्याश्रयात्. एकस्यैव पदस्य वृत्तितद्वा
क्यत्वयोरर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे च प्रयोगानुरोधेन स्वकारणम्. योगरूढिस्थले तु योगार्थाभावे राजशक्त्यभ्यु
पगमान्न तद्दुष्टेऽपि। न चात्र पक्षे राजादिपदैः सर्वथा स्वार्थत्यागे तद्दानं न स्यात्तस्याह्येकपदा
र्थोपरपदार्थविशेषणमिति व्यवहार इति वाच्यम्। विशिष्टेनैव राज्ञादि विशिष्टपुरुषस्योपस्था
पनेनाद्यदोषाभावात्। अथवान्वयाद्विशेषणं भवतीति भाष्येण द्वितीयस्यापि समासानात्।
निष्कीर्णोऽस्त्विति मनःसु ज्ञामोदान्वयमात्रेण यथा चम्पकपट व्यवहारस्तथा सदृशार्थान्वय
मात्रेणैव राजादिपदार्थः पुरुषविशेषणमिति व्यवहार इति तदर्थ इति जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षोपपत्तिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· परान्वेवं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति तद्यथा तक्षा राजकर्मणि प्र
१४१ वर्तमानः स्वं कर्म जहाति एवं युक्तं पदार्थोऽपि पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यादिति भाष्यादेतत्कल्पे
ऽपि पूर्वपदार्थस्य अजहत्स्वार्थत्वं लभ्यत इति। अन्यथेति। वृत्तौ व्ययेभावे एकार्थीभावसामर्थ्याभ्युपगमे इत्यर्थ
: इत्यस्यापि व्याप्तिना राजपुरुषो भार्यायाश्चेन्ये कत्रव्यमिति विषयता शालिवो धजनकस्य
समुच्चयः। आपत्तेरिति। अस्मन्मते तु पदार्थैकदेशत्वार्थेऽपि शक्त्यभ्युपगमेन राजकीयभिन्नत्वे 147
नावगते विशेषणान्तराभोगाच्च न समेति भावः। अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षस्य भाष्यानुसारेणान्य रामः
थैवोपपादनाच्च पक्षां सामर्थ्यमेक इत्येकीयमताश्रिता ननु स्तत्याह। अयमभिप्राय इति।ना १४१

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिरिक्ते ति। एकत्र प्रत्येकात्मत्यातिरिक्तेत्यर्थः। कल्पकाभावादिति कल्पकस्यान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणस्य
स्याभावादित्यर्थः। ननु विशिष्टार्थानुपपत्तिरेव तत्कल्पिका भविष्यतीत्यत आह। क्लृप्तेत्यादौ ति। तत्
त्कल्पतस्य विशिष्टशक्तिकल्पनस्येत्यर्थः। ननु स्यादेवं यद्येतन्मते प्रत्येकपदशक्तिकल्पनासैव ने
ति कागौरवावसर इत्याह। क्लृप्तशक्तेति। इति शाब्दकाले क्लृप्तायाः प्रत्येकपदशक्तिस्तत्परित्याग
इत्यर्थः। कालभेदेनाप्येकस्यैव शब्दस्यार्थवत्त्वानर्थकत्वयोर्विरुद्धत्वात्। नलोपादिकमपि स्यादनु
पपत्त्या बहुतिरस्कारायां तत्रवोकारस्यैरोचित्तत्वादितिभावः। ननु प्रत्येकशक्त्यानंतपदार्थोप
स्थितावपि विशिष्टशक्त्यनङ्गीकारेण तदनुपस्थित्या कथं तस्य शाब्दविषयतेत्यत आह। तथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰ल॰ वेति॰ आकाङ्क्षेति॰ आदिपदाद्योग्यतादिपरिग्रहः। राजपदाव्यवहितपुरुषपदात्वादिरूपाका
१४८ ङ्क्षादिकारणसमवधानादित्यर्थः। तथा च प्रत्येकपदार्थोपस्थितिसहकृताकाङ्क्षादिभिरव॰
विशिष्टबोधसंभवे न तत्पूर्वं विशिष्टोपस्थित्यपेक्षा यस्येत्याकल्पनेनेति भावः। अयमेवेति
अयमर्थमभिप्राय इत्यादिनोक्तस्येत्यर्थः भाष्यकैरप्यस्य परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके इत्या
दिने विशेषः उक्तापत्तिमुद्धरति॰ न चात्रेति॰ अन्यथापत्तिरिति यथाश्रुताभिप्रायेण। संब
न्धिलक्षणाया आपत्तेरभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्॰ प्रसङ्गादिति स्फुटीकृतिकालाव किन्तोपेल॰ रा॰सः
तानर्हतावच्छेदकधर्मवत्त्वात्मिकेत्यर्थः। शक्तिभेदमिति घटे स्तमासादि इनेर्भेदं लेदसे मर्गा १४८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिरूपार्थकृतमित्यर्थः तदुक्तं भाष्ये । सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा । अपरस्त्वाह भेदसंसर्गसामर्थ्यम् इति·
यदि हि तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यतस्तदर्थकत्वं त
स्येति तद्भावः । भेद इति · संसर्गाविनाभावित्वाद्दडमोयमानसंसर्गस्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्र·
तियोगिताकाभाव इत्यर्थः । तदेवाह · अन्योन्याभाव इति संसर्गा इति · । भेदाविनाभावित्वादनुमी
यमानभेदो भेदमूलकः संसर्ग इत्यर्थः । वस्तुतस्तु भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति भाष्यस्य राजादिपद·
समभिव्याहृतपुरुषादिपदेन राजादिविशिष्टपुरुषादिरूपविशिष्टार्थस्य बोध इत्यभिप्रायः । न
नु भेदे पृथक्शक्तिबोधकत्वात् । तादृशबोधानुभवात् रामकृष्णावित्यादि वस्तुके भेदस्यवाच्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न·द ताया‍उरूपपादत्वाच्चेति । व्यपेक्षावादस्येति । अव्यवहितो ह्यविभक्त्या वर्णितस्य विशेषः । उक्तोऽर्थः
१४९ न्त्वार्थप्रसङ्गस्यानिर्दुष्टत्वमेवेतिभावः स्वयंयाक्तीति । उक्तवक्ष्यमाणेत्यर्थः । आख्येति · नानाकारको
त्तिवात युष्मदस्मदादेशऽनुत्यादिभाष्यदूषितत्वादित्यर्थः । वृत्तिमात्रेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । अ
न्हत्वार्थलक्षणया वृत्तिपदन्वकोपस्थापकमित्यर्थः । वाक्याभिधानइति · तदर्थाभिधानमित्यर्थः
भाष्यादित्यस्य समर्थानांपदवनमित्यादिः मूलेयरू अव्ययीभाववदितिसमन्वयन्ताइति · उपमेयस्यासी 149
दर्शनात् । पङ्कजशब्दे यथा पद्मत्वशक्त्या रीतिः तच्छक्तिमान् समासेपीत्यर्थः नवपङ्कजपदे रूढि० राम:
स्याकारेमानाभावः । समुदायाय पद्मत्वविशिष्टप्रतीतेरेवमानत्वात् । मदालिप्यतो पस्थिने रूपेक० १४९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साध्यत्वान्पङ्कजपदाद्योगेन कुमुदस्यापि बोधप्रसङ्गः ॥ रूढिस्वीकारे पुद्भत्पदेन हस्तादिरिवयो
गेन पङ्कजपदेन कुमुदस्यापि बोधेनेति तन्न पद्मयोगरूढिभ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयौगिकार्थबो
धे रूढेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । अथवा रूढ्या नियमतः स्मृतं पद्ममेव कर्तृव्यक्तिशक्तं उप्रत्ययेन प
ङ्कजनिकर्तृतया बोध्यते बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिविशेषपरत्वमिति नियमा
त् । व्यक्तिवचनानां प्रातिकेऽपि व्यक्तितात्पर्यं कारणां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषस्तत्परत्वमिति त
दर्थः । घटेन जलमाहरेदित्यत्र सन्निहितसच्छिद्रव्यक्तिबोधवारणाय तत्र बाधकं विनेति तथा च
पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन तदेव योगेनापि प्रतीयते न कुमुदम् । प्रथमकल्पस्तु रूढिज्ञानस्य योगासाभावा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ न्यवगाहित्वाऽजनकज्ञानाविषयकत्वाच्च प्रतिबन्धकत्वासम्भवान्न क्षोदक्षमः। सिद्धेरनापत्त्याश्र
१५० यिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेप्यन्यत्र तथा कल्पने मानाभावादित्थं च पदज्ञानजभवसामग्री
सत्यां तस्यैव बोधो न तु कुसुदस्य सत्यां हि सामग्र्यां फलानुत्पादे प्रतिबन्धकापेक्षणादिति। न तु किं का
त्तदृशान्ते न वृत्तिमान्ये समुदाये शक्तिस्वस्वकीर्तिकथने पूर्वोक्तार्थस्वयमेवस्यतीति। नन्वजहत्स्वार्थ
वृत्तिकल्पे विशिष्टशक्तेः संबन्धांशे विरामः स्वोक्तनादावप्यसंबन्धाशावृत्तेः स्वीकारात्कोवृत्तिः 150
कोक्यार्थयोर्वैयाकरणनये तिशेसइति चेदत्राहुः तदाहि फलबलात्पदार्थोपस्थितिकाले नियमतः रामः
संबन्धांशाऽप्युद्बोधकासमवधानकल्पनेन पृथगुपस्थितयोः पदार्थयोः संसर्गबोधः। इतोऽपि पदार्थो १५०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पस्थितिसमकालमेव नियमतः संसर्गांशेऽवोधकसमवधानकल्पनाद्विशिष्टार्थोपस्थितिरित्येवं लक्षणापो
पपत्तेरतस्य प्राप्तेस्त्वका वो विशेष्यविशेषणाभाववैपरीत्येन वोधः। तत्राप्रतीयमानद्वितीयार्थः। सम्बन्ध॰
श्चाभयं समुदायशक्तिसाध्यमनन्यलभ्यत्वात्। कृतशक्तयो वराजपदादिना देवोपस्थितिसंभवेन तत्र समुदा
यशक्तिकल्पने गौरवाच्च। नामार्थयोरभेदान्वय इत्यादिव्युत्पत्तेश्च पृथगुपस्थितनामार्थविषया इति। जह
त्स्वार्थइति पक्षे पङ्कजशब्दस्य पूर्वोक्तरीत्या हस्त्य नत्वासंभवादन्यथा मूलमेव तारयति। विशिष्टशक्त्यस्वी॰
कारे दृशामिति। साधकमिति। विशिष्टशक्तिसाधकमित्यर्थः। व्यपेक्षावादिनये रामकृष्ण इत्यादौ प्रत्येकप
दद्वन्द्व्यापदार्थोपस्थितावाकाङ्क्षादिवशाद्विशिष्टार्थबोधवत्पङ्कजपदेऽपि तत्रैव विशिष्टार्थोपस्थित्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ रूढेरुच्छेदापत्तिर्मेवमातवेष्टा इत्यारुपङ्कजनिकर्तुरिति। तेन रूपेणापन्नस्यापीत्यर्थः। योगादेवेति। अ
१५१ वयवशक्तेरेवेत्यर्थः। तत्रापि पङ्कजादिपदेषु तत्र तत्स्त्रीकारे तु किमपराद्धं समासे विशिष्टशक्त्येति भा॰
वः। सा समुदायशक्तिः। तत्कल्पनस्य। रूढिकल्पनस्य। तथोपस्थितिरि॰ स्वामित्वादिनास्वाम्या उप
स्थिरित्यर्थः। सुवचेति॰ पद्मत्वादिनोपस्थिरपि लक्षणयाऽऽइति वक्तुं शक्यमित्यर्थः। रथकाराधिकरण
विरोधमपि तत्राह॰ स्वमिति॰ लक्षणामिति॰। निरूढलक्षणामित्यर्थः। तस्यां शक्तिसमत्वादिति भाव 151
:योगेनेति॰ प्रत्येकपदवृत्त्युपस्थाप्यस्य रथकर्तृत्वेनेत्यर्थः। उपपत्ताविति। शास्त्रसंकोचमन्तरेणाप्यनुष्ठा राम:
ननिर्वाह इत्यर्थः। तत्कल्पनामित्यादि। रूढिकल्पनानित्यर्थः। तां कल्पयित्वेति यावत्। जातिविशेष १५१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्येति। रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य सम्भव इति स्मृतिसंकोचितविशिष्टस्येत्यर्थः। अयुक्तमिति। विने
वशात्स्वसंकोचं विधेश्चारितार्थ्यादिति भावः। ननु नेयं शक्तिर्विशिष्टशक्तिसाधिका प्रतिबन्देरनुत्तरत्वात
दुद्धारस्य स्वयमेव वर्णयिष्यमाणत्वाच्च। किंच पङ्कजपदे लक्षणयापि न निर्वाहः तथाहि। सा किं पङ्क
जपदस्य उत्तरपदस्य वा। न तावदाद्यः समुदाये शक्त्यभावेन तद्घटितलक्षणाया असम्भवात्। नान्त्यः पङ्क
जनिकर्तृबोधस्य सर्वासिद्धस्य यतोऽनुपपत्तेरिति लक्षणानवसरादनायत्त्यात्तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपग
मः राजपुरुष इत्यादौ तु प्रत्येकपदवृत्त्यापि विशिष्टार्थबोधनिर्वाहे कृतं समुदायशक्त्या नापि पृथकारा
धिकरणविरोधः। यौगिकार्थरथकारणनिमित्ते वर्षाविधानस्य संकरस्यापि विशिष्टबाधनायेक्षया लघुत्वे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ पित्र्यभूगणां त्वा देवानामिति मन्त्रवर्णाद्धमुसौ धन्वनयथोपप्रतिलोमज्ञातिरथकारस्यैव तदधिकारा
१५२ न्यात्ला घवा नादरेगारूढार्थे नत्रविशिष्टप्रधानकल्पनात्‌। नचापूर्वविपाध्यय कल्पनागौरवम्‌ फलमुख
त्वात्‌ प्रकृते राजपुरुषादिसमुदाये शक्तिग्राहकं नतादृशं कोशादियेन तद्बलादनयवार्थः परित्यज्येत
त्यपि। तोयाम्भल मवताग्व त्ति। आयकानरमिति। लिङ्गेति। कुक्कुटाराडमित्यादौ कुक्कुटपदार्थे स्त्रीत्वस्
याप्रतीतेरितिभावः संख्येति। राज्ञोराज्ञां वा पुरुष इति वाक्य उपसर्ज्जनपदानि संख्याविशेषपरं स्वा
र्थमभिदधाति समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थे प्रधानार्थमभिदधातीति भाष्यात्तत्र संख्याविशेषस्याप्रतीतिरिति। रामः
भावः संख्यादित्यादिपदादिस्वेत सर्वैकार्थीभावकृता विशेषाः संख्याविशेषाव्यक्ताभिधानमुपसर्ज॰ १५२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न विशेषणं वा योग इति भाष्योक्तस्य राज्ञो गवाश्वपुरुषस्य देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरित्यादौ न्वायोगस्य
वसमर्थः। वचने रवेति। सविशेषणानां हन्ति नेत्यादिभिरित्यर्थः। उक्तार्थमेव प्रकटयत्ययं भाव इति। न्याया
सिद्धमेव सूत्रमिति। इह व्यपेक्षायां समासो न भवति एकार्थीभावे वाक्यं न भवतीति भिन्नविषयत्वेन बाध्य
बाधकभावासम्भवादिति न्यायसिद्धं विभाषावचनं नापूर्वमित्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये न संज्ञाया भावाभावावि
ष्यते इति। एकार्थानां विकल्पना नानार्थो विकल्प्येते इति तदभावः। अन्यथा सम्भवादिति। हेतो ह्युपसर्जनप
देन प्रधानार्थाभिधाने नाभाव्यम्। स्वस्य विशेषणाकाङ्क्षायां वप्रधानापेक्षमिति कथमेकार्थीभावः
श्चस्या युगपद्गुणप्रधानभावाविरोधादिति न्यायसिद्धमेवेत्यर्थः। अनन्येति। व्यपेक्षा या दस्या या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· तस्माणिय· त्वादेवेत्यर्थः। दूषणमसम्युक्तमिति· असम्भानाकारकाणि ज्ञातसुषमदस्मरादेशप्रतिषेधः। अयं
१५३ दराडोहरानेनेत्यादिनेतिशेषः। कैयटोक्तं दोषसंघातमाह·। इति दूषणान्तरमिति·। इत्याकारकं दूषणा
तथेत्यादिनरामित्यर्थः। पूर्वोक्तानामिति·। निष्कोशाम्बिरित्यादौ कान्ता ध्यर्थवाचकानां लोपवचन·
मित्यादिकानामित्यर्थः। एतद्दूषणोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वादाह·। दूषणान्तरमिति· व्युत्पत्तिमङ्गमावि
ष्कर्तुमाह· अयमाशय इति· लक्षणेनेति·। वाक्ये इति शेषः। स्विवर्गादित्यादौ वाक्यस्यगोस्वामिलक्ष
कत्वेभीप्सितबोधलाभसंभवादाह· प्रासादकादाविति· लक्षणासामपीति· इदं च मीमांसकमते राम:
न·। स्वबोधक· संबन्धस्यैवैतैर्लक्षणात्वाभ्युपगमात्·। बोधोत्तरमित्यस्या उपपत्तिप्रतिसन्धानेसती १५३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तित्यर्थः लक्षणायामपीनान्तलक्षणायाऽसंभवं सूचयति। अर्थालाभादिति। प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदकसंबं-
न्धिनो लाभेप्यनुभूयमानोक्तार्थालाभादित्यर्थः। तादृशसमानाधिकरणेति। सामानाधिकरण्यं चात्र समा-
नविभक्तिकत्वम्। अन्यथा कर्मत्वाक्षिप्तकर्त्रान्तार्थोदकपदार्थयोर्भेदान्वयाभ्युपगमे इत्यर्थः। भङ्गापत्ते-
रिति। तादृशव्युत्पत्तेरत्रैव व्यभिचारादिति भावः। ननु नञ्युत्पत्तौ समानाधिकरणपदस्यैकार्थाभिधायित्वस्यै-
वानिक्षेतेदंतिद्वयोः अत आह प्राप्तेरिति। अन्वयासंभवादिति। नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वय-
स्याव्युत्पन्नत्वादिति भावः। अन्यथा देवदत्त इति। अन्यथा उक्तव्युत्पत्त्यनभ्युपगम इत्यर्थः। ग्रामो लभ्यत
इति। वाक्येनेति शेषः। उक्तबोधस्य संभवद्युक्तिकत्वं कथंचिल्लक्षणापि कल्प्यतनदेवनास्तीत्याह। प्राप्ते-र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या॰द॰ धात्वर्थतयेति। प्रकृतिप्रत्ययोरिति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचारित्वं संभाव्याह। प्राप्तपद इति। नामार्थत-
१५४ येति। नामजन्यप्रतीतीति विशेष्यस्यैव नामार्थत्वादिति भावः। अभेदान्वयायत्ते चेति। समानविभक्तिकना-
र्थयोरिति धुन्यजोरिति भावः। इत्थमिति। भवन्मते वहनकर्माभिन्नो रथ इति बोधोत्तरं संबन्धिनि लक्ष-
णायामपि रथकर्मकवहनकर्त्तानत्वानितीशितार्थस्य लाभे एवं कर्मार्थकक्तप्रत्ययस्य कर्त्तरि लक्ष-
णायां तु धात्वर्थवहने रथस्य कर्मतयाभेदसंबन्धेनान्वयोऽनुल्लेखे च कथं व्युत्पत्तिविरोधादित्यादिपूर्वो-
क्तदिशावसेयमित्यर्थः। अत्र हीति। बोधाभ्युपगमादित्यनेनान्वयः। अतः ऊढरथ इत्यादिसमासे 154
विशिष्टशक्त्युपगमे तु तत्कस्या अपि व्युत्पत्तेर्विरोध इत्याह। अतिरिक्तेति। अस्य समर्थ बहुव्रीहिपर्यवसाने राम:
१५४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बीजं प्रदर्शयति । अयं भाव इति । विनाशक्तिमिति समुदायशक्तिमित्यर्थः । न चातद्गेति । तादृशसमुदायघटकाष्ट
वोत्तरपदस्योरित्यर्थः ॥ चित्रगवामीत्यादि । सामानाधिकरण्ये नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः । ननु गोपद
स्य गोमल्लिक्षणायां विचित्रस्याभेदान्वयोचिता भिन्नगोस्वामीति बोधो नानुपपन्नो अत आह । चित्रादिमा
त्रस्येति । आदिना गवादिपरिग्रहः । प्राथम्यात्पूर्वपदे लक्षणोत्याश्रयेन चित्रपदोपादानम् । लक्षैकदेश
त्वेनेति । लक्षणोस्वामिरूपपदार्थैकदेशत्वेनेत्यर्थः । अन्यथायोगादिति । एकपदार्थप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतासंबन्धेनाशाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबन्धेनापरपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेनेत्यर्थः यथार्थवसिता
याः पदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्यादिव्युत्पत्तेरविघातकान्वयासंभवादिति भावः । कस्यचिन्मतमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· शक्यनिरासे। नवेति साक्षादिति· गवाहारकइत्यर्थः। तथाच षष्ठ्यर्थबहुब्रीहौ नत्रुत्यन्यतरकल्पनमि
१५५ मितिभावः। पदद्वयवृत्ति· विनिगमकाभावादितिभावः नैयायिकेति·। असंबन्धिनेत्यादिः एकदे
शान्वयभियाहितैरित्यसुक्तम्·। बोधहानीति· बोध्यमानस्य स्वामिनो देशाभानापत्तेरित्यर्थः। वि
निगमनाविरहेति·। चित्रपदं तात्पर्यग्राहकमुत गोपदमित्येकतरपक्षपातित्व क्तिविरहादवस्थे
नेत्यर्थः। असम्भवादि·। एकतर पदेलक्षणायां असंभवादित्यर्थः। पदद्वयलक्षणायां कृ ऋदोषइ·
तिभावः। अन्ययार्थान्वयानुपपत्तिरेव उत्तरपदेलक्षणायां विनिगमकाभवि ष्यतीत्याशङ्क्यनिरासे, रामः
नवेति· एवंमिति· उत्तरपदस्यैवान्यपदार्थलक्षकत्वे इत्यर्थः। बहुब्रीह्यसंभवहेतुमाह· अनेकमिति·। १५५

155

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्विधानादिति· बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः। अयंभावः वृत्तेर्विशिष्टार्थकत्वं न शास्त्रैकगम्यं प्रवृत्तेनेत्याहव
र्थानादेशनात्· किन्तु लौकिकव्यवहारगम्यम्· स्वभावतएवैतेषांशब्दानामेवार्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्त
त्वेनान्वाख्यानं क्रियतइति समर्थसूत्रभाष्यात्। अनेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वन्द्व इत्यादौ नामनेकं प्रथमान्तम
न्यार्थप्रतिपादकं बहुव्रीहिसंज्ञकं भवति· चार्थे वर्त्तमानः प्रथमान्तसमुदायः सद्वन्द्वसंज्ञको भवतीति तं
क्रमशो लोकसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाविधायकत्वमात्रम्· अर्थस्यापि विधाने वाक्यभेदापत्तेः।
स्वसमानार्थकवाक्यानिवृत्तेरपि विभाषाधिकारेऽपि विधेयं स्यात्। एवं च सुवन्तसमुदायस्यान्यार्थप्रतिपा
दकत्वे कथं बहुव्रीहिः स्यादिति· नन्वेकस्य पदस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वे तात्पर्यग्राहकतया परपदस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ एपयोगित्वेन समुदायस्य विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वमविकलमत आह । किं चैवमिति । समासस्य चरमप-
१५६ दस्यैव लक्षकत्वे सतीत्यर्थः । इष्टापत्तावाह । एवं सतीति । चरमवर्णस्य वाचकत्वे सतीत्यर्थः । अत्रापि प-
प्राप्तोदकादावपीत्यर्थः । आपत्तेरिति । ज्ञापकव्यतिरिक्तनिर्णयकालिकापत्त्यापादकत्वत्तान्वानस-
त्वादिति भावः । ननु एकपदमात्रश्रवणान्न लक्ष्यार्थबोधः तदानीं लक्षणाकल्पित । त्यर्थग्रहजनकपू-
र्वपदोपस्थितेरभावादत आह । अन्यत्रेति । भूयसाम् इत्यर्थः । विलस इति । उत्तरपदलक्ष्यार्थे प्रकृत्यर्थत्वा- 156
भावेन तत्र प्रत्ययार्थानन्वयापत्तिरित्यादि तत्रोक्तं मः । अनुपयोगीति । अनुपातित्यागः । प्रकृते प्रतिज्ञाहानि- रामः
रेव व्यपेक्षावादिन इति । समर्थसूत्रे परस्य नान्वययोग्यत्वरूपसामर्थ्यमेव व्यपेक्षेति वादिन इत्यर्थः । न १५६

Nepal Sanskrit University, Beljhundi Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समासे शक्तिरिति। समासे राजपुरुषादिसमुदाये विशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः। समाससंज्ञाप्रयोजकत्वं तु प्र
त्येकपदस्य निरुक्तिर्नास्तीति यावत्। संसृष्टार्थं समर्थमिति भाष्यकारोक्तेः संसर्गस्य पृथगुपस्थिति
निबन्धनत्वात् परस्परव्यपेक्षैव सामर्थ्यम्। इत्युक्तोः सामर्थ्यइत्यत्र समर्थपदस्य तादृशार्थकत्वस्य स
र्वैर्वाऽङ्गीकारात्। पराङ्गवद्भावानुरोधाच्च। अन्यथा समासादावेकार्थीभावः पराङ्गवद्भावादौ व्यपेक्षे
ति वाक्यभेदापत्तेः। तत्र व्यपेक्षानादेनेतु। ऋते नमित्रावरुणा। हन्तासुधाद्गमस्य शाविन्यादौ हतेनेत्या
देः पराङ्गवद्भावे सत्यामन्त्रितस्य चैत्याद्युदात्ततापत्तिः। न चैतन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिके
नामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तद्वाचकमेव पराङ्गवदित्यर्थकेन नियमितत्वात् पराङ्गवद्भावाप्रशक्ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰क॰ रितिवाच्यम्। समर्थपरिभाषामाश्रित्य तत्सव्याख्यानस्यैवन्याय्यत्वात्। कृतेन मित्रावरुणावित्यनयोः
१५७ समभिव्याहृतक्रियान्वयित्वेन परस्परसामर्थ्यात्। मित्रावरुणाद्वन्द्वस्य च्यावेनयोस्तु सार्थिकान्वय
बोधसत्त्वदशायेन सामर्थ्यम्। स्यपूर्वेदं वेदभाष्ये। अत एवानन्तरपाठोपि चरितार्थः। अश्वो राज्ञः पुरुषो देव
दत्तस्येत्यादौ निरुक्तव्यपेक्षारूपसामर्थ्याभावादेव समासाप्रसक्तेः। समर्थस्तु त्रार्थस्तु पदसंबद्धी समा
सिद्धिविधिः साक्षात्परस्परपदार्थसंसर्गप्रयोज्यातिविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपव्यपेक्षापर 15
नामकसामर्थ्यवत्पदाश्रितो बोध इति। बहुव्रीहौ चित्रादिविषयतायाः साक्षात्प्रयोजकत्वाभावात्परस्प एमः
रयेति। किं च वृत्तित्वावच्छेदेनैकार्थीभाववादिमते स्वावयवार्थातिरिक्तार्थाभिधायकत्वरूपवृत्ति ल १५७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षरणस्य कर्मधारयेऽव्याप्तिः तत्रावयवार्थातिरिक्तत्याभावात्। इति न्वसामानाधिकरण्येन तु रथन्तरादिरूढे
पङ्कजादि योगरूढे च कोशादिसिद्धायाः समुदायशक्तेरस्माभिरप्यभ्युपगमेन सिद्धसाधनात्। अथ यौ
गिकचित्रगवादिसमुदायेशक्त्यभ्युपगन्तुकोशाद्युक्तत्वात्समासघटकप्रत्येकपदशक्त्यैवोपपत्तेश्च तेष
इति तदभिसन्धिः। नास्तिकत्वस्य वृत्त्यनुपपत्त्यभावप्रयोजकतया दर्शयन्ति। राजपुरुष इत्यादावित्ति। अत्र
राजपुरुषपदसमूह्यमाणविभक्तिपूर्वपदकषष्ठीसमासघटकस्य। चैत्रदास्याः पुत्र इत्याद्यलुक्समासेन दोष
ः। नन्वसंबन्धस्यैवलक्ष्यार्थस्यैव च व्यासमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादोऽप्युपपन्नस्यात्। राजा
दिसंबन्धरूपलक्ष्यार्थस्योत्तरपदार्थे आश्रयतयान्वयेनैवोपपत्तौ संबन्धिनि लक्षणाभ्युपगमे प्रयोज

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जन्योपस्थिते ३

ल.र. नामावच्छेदेतिवाच्यम् राजापुरुषइत्यादावपिराजादिपदार्थस्य स्वस्वामिभावसंबन्धेनपुरुषादावन्वयबा
१५८ धगाग्यनिपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन॰
शाब्दबुद्धित्वातिविशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययनिपातान्यतमजन्योपस्थिते हेतुत्वात्स्यावश्यकतया प्रकृ
ते राजसंबन्धरूपनामार्थस्य प्रत्ययनिपातान्यतमानुपस्थिते पुरुषादावन्वयासम्भवात्।। निपातातिरि
क्तत्वविशेषणात् चन्द्रइवमुखमित्यादाविवपदार्थसादृश्यस्यनामार्थस्य प्रत्ययजन्योपस्थितिमिव·प्रये॰
मुखे निपातातिरिक्तनामार्थचन्द्रस्य तथोपस्थित्यविषये सादृश्येन्वयेपि न क्षतिः।। अभेदातिरिक्तसंबन्धा रामः
वच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशाच्च· राजापुरुषइत्यादावभेदान्वयेपि न सा· नचस्तमस्य नामातिरिक्त १५८

158

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वेनापि नाम्नो विशेषणीभूतत्वान्न प्रकृते तदुपपत्तिरितिवाच्यम्। गौरवात्। क्वचिद्गत्या संकोचेपि सर्वत्र संको
चेस्यान्याय्यत्वाच्च। प्रकृते संबन्धिलक्षणाभ्युपगमस्यैवगतिमत्वात्। निपातानां द्योतकत्वनये घटादिपदानां
घटादिप्रतियोगिकलाक्षणिकत्वेनैवोपपत्तौ व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वस्याप्रवेशाद्वेतिभावः। अत एवेति। भू
वपदस्य संबन्धिलाक्षणिकत्वादेवेत्यर्थः। नविशेषणान्वय इति। पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरितिभावः
ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नदीपदलक्ष्यतीरस्थैकदेशे नद्यां गभीराद्यन्वयवदत्राप्येकदेशान्वयो
दुर्वार इति चेन्न दृष्टान्तासिद्धेः। तत्राप्येतन्मते नदीपदगभीरनदीतीरलक्षकतायां गभीरपदस्य तात्प
र्यग्राहकतायाश्च वक्ष्यमाणत्वात्। तादृशव्युत्पत्तेः संबन्धिव्यतिरिक्तविषयतया वेवेत्तस्य नसे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द.
१५९

न्यायैकदेशान्वयेपिक्षतिरिति।उक्तार्थतयेति।तत्रनिरादीनांद्योतकतयाशाम्व्यादिपदस्यैवकोशा
म्व्यधिकनिष्क्रमणकर्त्राद्यर्थेलक्षणाभ्युपगमेनैवेप्सितार्थबोधोपपत्तेरुक्तान्तादित्रादीनामुपाद
नासंभवात्यर्थः आवश्यकत्वमिति।तेनयारायरागादावष्टार्थकतयास्पष्टत्वेपितत्पर्यकतया
वाऽप्रयोगेपिनक्षतिरितिभावः।प्रतिबन्दीति।पङ्क.जादिपदेपद्मत्वादिविशिष्टशक्त्यनुपगमेन
पेत्यर्थः।अवयवशक्तिमजानतोपिन्युक्ताद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यंस्पष्टं।शक्तिग्रहे।अवय 159
वशक्तिग्रहाभावे।तेभ्यः।पङ्कजादिपदघटकावयवेभ्यः।विशिष्टार्थबोधइति।पद्मत्वादि रामः
त्वेनापद्मत्वादिबोधइत्यर्थः।लक्षणायाः शक्तिघटितत्वात्किंतुसमुदायशक्त्युपस्थितेत० १५९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मिन् अवयवशक्त्य उपस्थापित पङ्कजादि कर्तृजन्मभेदान्वयोपगमस्येति भावः। अत एवेति तन्त्यदीयलक्ष
णायेह तत्पद शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः। उत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमाह॥ यौगिकत्वेनेति॥
विलम्बितत्वादित्यनेन शीघ्रोपस्थितिकत्वमुत्तरपदलक्षणायां। विनिगमकमस्तीति सूचितम्। न
नु सुन्दरत्रिपदो यौगिकत्वप्रमुदकादि पदानामपि सम्मतत्वात्॥ प्रत्याय्यानामिति॥ यथाश्रुतमक्षेत्यर्थे पद
मयथाव्याचष्टे॥ सन्निहित। तथा चाणुरपि विशेषो ऽध्यवसायकर इति न्याये नोत्तरपदस्य वलक्षणेति न
वोधादित्रयदूषणमपीति भावः। पूर्वोक्तदूषणान्तमुद्धरति॥ घटादि घटे चेति कल्प्यमानेष्वप्रकृत्या॥ ऽस्तु
प्रत्वं सूचयति॥ विशिष्टस्येवेति॥ व्यवहारादिनातत्रैव निर्धारणादिति भावः। असत्वादि स्वयमतत्रा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.इ. पिविनिगमकगवयरणास्यादितिशेषः। उत्तरपदइति। प्राप्तोदकादि घटकोदकादिपद इत्यर्थः। साल
१६० क्षणाविशेषइतिः षष्ठ्यादिपदात्समासस्य लक्षणायां वैयर्थ्यमित्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्। उक्तयुक्त्या
यकुम्भमित्यादावुत्तरपदस्यैव सामीप्यार्थलक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम्। तत्पुरुषेपि कचिद
र्द्धपिप्पलीत्याद्येकदेशिनि चरमपदस्यैव साविप्पल्यर्द्धाद्यर्थे। इतरद्योतकम्। नीलोत्पलमित्या
दिकर्मधारयेतु। नकापिसा। प्रत्येकपदशक्त्युपस्थितयोरभेदान्वयसौलभ्यात्। बहुव्रीहौतु अन्यपद 160
स्वस्येतिसार एव व्यक्तम्। पाणिपादमिति। द्वन्द्वे उत्तरपदस्य पाणिपादसमाहारेलक्षणा। पदा रामः
न्तरं द्योतकम्। तत्रैव परस्परपाचादनकर्मत्वान्वयः। एवमितरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यायन्त प्रत्येक. १६०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पदार्थयोरन्तरपदस्यैवसा॰ ।अतस्त्वद्विवचनाद्यर्थोद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र समाहारद्वन्द्वे साहित्यं विशेष्यमं
न्यत्तु विशेषणमिति भेदः । यद्वा॰ समाहारद्वन्द्वे साहित्याप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा॰ । किन्तु प्रत्येकपदशक्त्या प
स्थाप्ययोरेव साक्षाज्ज्ञादनकर्मत्वान्वयः । द्वन्द्वश्च प्राणीति प्रकरणादिति॰ । सर्वैकत्वसमासस्यैव सर्वं
समाहारयदव्यपदेशम्॰ स्तनत्रातु तद्व्यपदेश औपचारिकः । नात इतरेतरयोगेनत्र प्रसङ्गः । स्वमितरेतर
योगेपि न लक्षणा॰ । एकस्मात्पदादुभ॰ पदद्वयात्प्रत्येकशक्त्युपस्थितार्थयोर्द्वित्वान्वयसंभवात् । एकक्रि
यान्वयित्वरूपस्यैकबुद्ध्यवच्छिन्नत्वस्य वासामर्थ्यस्य पश्चादेवागमेन पूर्वं तत्र लक्षणा । यद्वासंबा
न्धः । चार्थे द्वन्द्व इत्यस्य चार्थान्वययोग्य इत्यर्थान्न तद्विरोधोपि॰ उक्तवैतत्वं । द्वन्द्वत्वावच्छिन्नं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· स्यप्रधानीभूतार्थद्वयप्रतिपादकत्वरूपद्वन्द्वः। सामासिकस्य चेत्यनेन समासस्य हमध्ये द्वन्द्वस्य विभूतित
१६० यापरिनिगरणनस्यव कृतस्य सङ्गृहीतेः। विशिष्टशक्त्या लक्षणया वा तत्स्यप्रधानीभूतसमासाह्यप्रतिपादकत्वे
नुसमासान्तर्नाद्वन्द्वस्याविशेषात्तदसङ्गतिः स्यप्रैव। यत्तु भारतभावदीये। समासमेकत्रासतंसमासो वि
दुषां गुरुशिष्याणां वामनन्त्रार्थेकथार्थचैकत्रावस्थानत्रानिदितमर्थजातं सामासिकं चात्रनार्थिकं
स्मृ। तस्यटस्येक इतीकादेशः। यस्येति चेत्यलोपः। तस्समध्ये द्वन्द्वो रहस्यो हम्। द्वन्द्वं रहस्येति सूत्रे द्व 161
न्द्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धमिति व्याख्यातम्। तत्तु पिदितार्थस्य चतुर्थे चतुरथ्यां वाद रामः
शेनाद्वयन्तराधिकरणन्यायेन शाङ्कनिनसमासद्वन्द्वः। त्समासरूपार्थस्यैवोपस्थितेन चित्तत्त्वम १६०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राप्तस्य साम्प्रतिकत्वकः समासशक्त्यानुचितस्यानभिधानात्। द्वन्द्वस्यैतन्मते नैनाहस्येवाव्ययत्वादिति द्वन्द्व
स्यानित्यनपुंसकत्वेन पुल्लिङ्गस्य तत्राविवक्षासंभवात्। सप्रासवाचिनश्च तस्य पुल्लिङ्गः। तायाश्चा
र्थे द्वन्द्व इत्यादौ द्वन्द्वस्याभिधायिकत्वाच्च तेन समासग्रहणस्यैवोचितत्वाच्च चिन्त्यम्। न च साहि
त्याभावे अन्यतरस्य क्रियान्वयविवक्षायां पदस्यैव द्वंद्वादिनं हि स्वीति वाक्यवत्स्यैव पदद्वयस्य द्वि
त्वोक्तिः स्वीप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। प्रत्ययार्थं द्वित्वावच्छिन्नधर्मिकस्यैव पदार्थान्तरेऽन्वयबो
धस्य तत्र दर्शनेनाज्ञापितदवच्छेदेनान्वयस्यैवोचितत्वात्। न च द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदक
स्य हि समभानमन्तरेण द्वित्वान्वयबोधस्य कथमिति वाच्यम्। योग्यतावच्छेदकोपस्थितेरनपेक्षणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.६. न्.। उपास्मतेयोग्यस्वदन्वयात्.। अतस्वघटेनजलमामयेत्यत्राऽर्थितनस्यैवयोग्यत्वलेनान्वयः। ननु
१६२. छिन्नेतरप्रकारकः शाब्दबोधस्तत्र प्रकृतसमर्थतावच्छेदकस्यैवाछिन्नत्वान्वयपयोग्यतावच्छेदकत्वेपिक्षः
तिविरहात्त्व.। विवेचितंचेदमधिकमन्यत्र नवसौमेवस्थानावभिमादधीयाताऽभित्यत्रसाहित्यला
भोनस्याऽदितिवाच्यम्.। यत्कर्त्तव्यंतदनयास्महेतिवचनान्तरात्तत्.। सिद्धेः यद्यपिद्वन्द्वपरस्यनान्वे
पित्वरूपव्यपेक्षादुर्घटा तथापिवाधैर्द्वन्द्व इतिविधिसामर्थ्यादेवत्रसतत्रमासस्तदर्थस्तत्कस्वस् 162
न्वयान्वायप्रयोस्त्वनेभिधानत्वेनद्वन्द्व इतिस्पष्टम्भाष्ये। यत्त्वेकस्यांक्रियायामेकरूपेणान्वयित्व राम:
मेवतत्रसामर्थ्यमितितन्न.। कश्चिदेतस्यकश्चित्सर्वैर्जातस्यसामर्थ्यस्याश्रयणोसमर्थसूत्रेवाक्यभे १६२

Nepal Sanskrit University ... Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दायतेरेकक्रियान्वयित्वस्य तत्तो नन्तु भवाच्चेति · पूर्वोक्तापत्तिमिष्टत्वेनापि परिहरति । स्यादुक्तमिति । चरम
वर्णास्येवेति · पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहितान्तिमवर्णास्येत्यर्थः । नातः केवलचरमवर्णश्रवणा
दर्थबोधापत्तिः । अधिकमन्यत्रवक्ष्यते । व्यपेक्षायां सामर्थ्ये समासस्को ऽसङ्गृहीतो भवतीति भाष्याशयं ·
प्रकाशयन्नैयायिकमतं दूषयन्नत्रोच्यत इति । संज्ञादीत्यादिनाऽयन्त्वादिपरिग्रहः । भाष्यसिद्धया इ
ति · समासग्रहणमर्थवत्समुदायानां नियमार्थमिति भाष्यसिद्धया इत्यर्थः । स्पष्टमिति · वाक्यस्या ·
र्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वप्रसक्तौ तद्व्यावृत्तये वचनानन्तरमाशङ्क्य नियमार्थसमासग्रहणेन समाहि
तम् · समासेऽशक्त्यनभ्युपगमे तु तस्य वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावेनाप्राप्तसंज्ञाविधयेन ·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श॰र॰ स्यावक्लृप्तकतयानियमार्थत्वव्याघातः स्पष्टस्व। तस्मादेतद्भाष्यमपि विशिष्टशक्तौ मानमिति
१६३ शौक्तत्वादित्यर्थः। न चार्थवत्पदसामर्थ्ये नार्थवाचकपदघटितेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासि
द्धिरन्यथा धात्वादिपर्युदासे नैवार्थवत्त्वे लब्धे तदुपादानवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। दशदाडिमानी
त्यादेरनर्थकस्य पदसमुदायस्य तु नियमेन वारणीयत्वादिति वाच्यम्। अर्थवद्ग्रहणस्योक्तनार्थता
याः सिद्धान्तसिद्धत्वेन तत्सामर्थ्याभावात्। अर्थवद्ग्रहणं संज्ञिप्रदेशार्थमिति भाष्येणार्थ 163
वत्त्वेन साहचर्यपदोपधानार्थं तदुपयोगादर्शनाच्चेति विशिष्टशक्त्यभ्युपगममन्तरेण समासस्य प्राति राम:
पदिकसंज्ञा दौर्लभ्यमेवेति भावः। ननु चित्रगुरित्यादौ विशिष्टशक्त्यस्वीकारेऽपि नार्थवत्त्व १६३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तेः तथाहि॰। नसक्तसंबन्धो लक्षणा॰ गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादाव
सम्भवात्॰ तत्रतावन्न गम्भीरपदं तीरलक्षकम्। तद्यामित्यस्यानन्वयापत्तेः। नहितीरं नदी॰। अतएव नन
दीपदमपि तथा गम्भीरपदार्थस्यानन्वयापत्तेः। नचपदद्वये प्रत्येकं शा॰। विशिष्टं नदीतिर॰। भानप्रसङ्गात्
नचनदीपदेनैव गम्भीरनदीतीरं लक्ष्यते गम्भीरादिपदं तात्पर्यग्राहकमितिवाच्यम्॰। गम्भीरपदस्य तात्प॰
र्यग्राहकत्वमुतनदीपदस्येति विनिगमनाविरहात् नचनदीपदस्य द्रव्यवाचकतया साक्षात्संबन्धस्व
लक्षणायां विनिगमक इतिवाच्यम्॰ गम्भीरपदस्यापि नित्यगुणिवाचकतया तदर्थस्यापि साक्षात्संबन्धा
विशेषात्। तस्मात्पदद्वयलक्षणायां गौरवात्समुदायस्यवसाङ्गीकार्या॰। अतएवार्थवादवाक्यानां प्राशु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ त्ये लक्षणेति संगच्छते· किन्तु स्ववोधसमवन्धरूपेवसा। अस्ति च गभीरायां नद्यामित्यत्र वाक्यज्ञाथा गभी॰
१६४ राभिन्ननदीतत्संवन्धवत्तीरइति· एवं च चित्रगुरित्यादिसमुदायस्य लक्षणया चित्राभिन्नगोस्वामिरूपा
र्थवोधकत्वन्तु पार्थवत्वाभ्यांतीयदिकसंज्ञानानुपपन्नेत्यत आह। समासवाक्य इति। वाक्य इत्युक्त्या क्व
चिन्नत्संभवेपि सर्वत्र राजपुरुषादिसमासे तदसंभवं सूचयति· असंभवेति·। अयमाशयः स्वज्ञाप्यसंवन्धस
न लक्षणात्वमपभ्रंशोपि तत्प्रसङ्गात्· किंच· स्वज्ञाप्यइत्यत्र स्वनिष्ठज्ञापकतानिरूपितज्ञाप्यतावदर्थसंव
न्ध इत्यर्थो वाच्यः। तत्र ज्ञापकत्वं हि बोधकत्वमुत ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रम्· नाद्यः वाक्ये ल॰ रामः
क्षणाभावप्रसङ्गात्·। तदर्थस्य गभीराभिन्नस्य पृथग्वोधनात्·। नान्त्यः प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वापत्तेः॰ १६४

164

त्याविभक्त्यापत्तिरितिस्वशक्यसंबन्धोलक्षणेत्येवाऽङ्गीकरणीयम्।तथाचसमासेतदसंभवेनप्रातिपदि
कसंज्ञानुपपत्तिरतदवस्थेतितदर्थंविशिष्टशक्तिस्वीकारआवश्यकइति।भाष्यसिद्धेति।निवेकाशेदे
प्रतिषेधो॰नवक्तव्यादित्यादेरुक्ताभिधानादितिभावः।स्वव्यतामिति।अतिसमासश्चप्रातिपदिक
मित्येवस्वव्यतामित्यर्थः तथाचतिङ्सुबन्तभिन्नंयत्तत्प्रातिपदिकमित्यर्थेनसमासप्रातिपदिकत्व
लाभादतिरिच्यमानंसमासग्रहणंनियमार्थमस्त्वित्यर्थः॥प्रत्येकंवर्णेष्विति।वर्णानामानर्थक्यप
क्षेप्रातिपदिकसंज्ञायांप्रकाशनीयार्थाभावादविशेषणप्रतिवर्णविभक्तिसंभवादव्ययादिवेतिभा
वः।अर्थवत्त्वेति।अर्थवद्ग्रहणस्यानर्थकत्वेनेत्यर्थः।नन्वार्थवत्समुदायघटकवर्णानामर्थवत्त्व

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. यच्चपरस्यापि भाष्ये दर्शनात् तद्ग्रहणेपि विभक्तिदुर्वारेति वाच्यम्· तत्र सेपि संघातस्यैकार्थ्याभावात् सुबभावो व॰
१६५ र्णादिति भाष्यात्तच्चैरगे केवलविभक्तिः समुदायावयवार्थगतमेकत्वं बोधयेत्।एकमेव तदेकत्वं तत्रैके
न सुवा प्रत्यापितमिति बोधनीयाभावाद्विभक्तेः प्रत्येकवर्णादनुपपत्तेरिति भावः। ननु समासवाक्यस्या॰
र्थवत्त्वाभावेपि न प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः। कृत्तद्धितेति सूत्रेणैव तत्संभवात्· संभवति विधित्वे॰
नियमकल्पनाया अन्याय्यत्वात्· समासग्रहणमेव च सर्वकार्थीभावाभावे मानम्।· वाक्यस्य तु न॰
पूर्वसूत्रेणात्प्रसक्तिरर्थवत्त्वाभावात्।· संसर्गस्याशक्यत्वेप्याकाङ्क्षादिना शाब्दे तद्भानसम्भ॰ रामः
यथावत्त्वात्।· एवं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याप्यनर्थकत्वेनाप्राप्तसंज्ञाविधानार्थं कृत्तलग्रहं॰ फि।१६५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रामिति समस्तस्यैव सूत्रस्य विधायकत्वम्। आद्यसूत्रस्यान्वयुत्पन्नसाधुशब्दस्वरूपमेव ननु बहुपटुरि
त्यादिसमुदायो ऽप्युत्तरपदलवशिकता। समस्तसमुदायस्य त्वनर्थकत्वे न पूर्वसूत्राविषयत्वे न तत्र तत्प्रा
तिपदिकत्वविधानार्थं सूत्रकारेण द्वितीयं सूत्रं प्रणीतम्। अतस्त्वाद्यार्थवदिति नानुवर्त्तते ऽसम्भवात्
प्रयोजनाभावाच्च। तत्र कृद् इत्येन प्रत्ययपरिभाषया तदन्तग्रहणं संज्ञाविधावनुपन्यस्य प्रायिकत्वा
त्। ऽन्तरादिवन्नेवत्त्रकृतामप्रयोगेण तदुपादानवैयर्थ्याच्च। यद्यपि कृदन्तात् तद्धितपदस्य तद्धितान्तपरत्वे
वलभ्यते तथापि लक्ष्यतावच्छेदकाकान्तबहुषट्कादिसंग्रहाय तन्त्र्यावयवहितो तरत्वसंबन्धेन तद्धितवि
शिष्टप्रकृतिघटितसमुदायतद्धितान्यतरपरतया व्याख्येयम्। प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानाव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त॰रु॰ खित्वम्। इरियानित्यादेस्तु प्रत्ययस्यैव तदन्तत्वान्तदोषः। पचतक्यादिसमुदायात्गंनतद्धितप्रकृतेनिउक्तं तद्धित॰
१६६ वैशिष्ट्याभावान्न तत्रातिप्रसङ्गः। लक्ष्यग्रहणपरिभाषायाः। अनेनाग्रहणज्ञापिताया असार्वत्रिकत्वाच्च न स्तूल॰
के पदं शमित्यादावतिप्रशक्तिरेवं च समासग्रहणेनाप्यप्रसक्तप्रातिपदिकसंज्ञाविधानाद्राजपुरुषइत्यादिस
मुदायात्त्वात्तु समाप्तिः सुलभेति तत्रावशिष्टशक्त्यसुपामो निश्चमाणकः। वाक्यस्य संज्ञा नेत्युक्तमेव। तत्र
कौशादिनाशतत्पारस्केदात्। पचतुकौशादिकं परिस्केदकं न तत्र समासेपङ्कजादौ तां निवारयामः। एवं च वाक्य 166
स्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाप्रसक्तेरन्यथावृत्तिरूपफलाभावेन समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनमसा राम॰
म्प्रतम्। भाष्ये तस्य नियमपरतया वर्णनं तु संसर्गस्य शक्यत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्येवेत्यरुचेराह। किं॰ १६६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्वैवमिति। स्वंम्॰ समासे विशिष्टशक्तिस्वीकारे कर्मत्वाद्यन्वयापत्तिरित्यस्य वंगादिपदार्थशक्तिशेषः तत्र हेतु॰
माह॰ प्रत्ययनामिति॰ तथा च प्रकृतित्वं प्रत्ययविधानावधित्वम्॰। न तु प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वम्॰। बहुपटुरित्या
दौ पटादिशब्दे ऽव्याप्तेः। न च तावेवसु प्तिङन्तसुप्तिङन्तविभक्त्युपलक्षणम्॰। प्रत्ययान्तरस्यापि वतो विहितो सैव
प्रकृतिमितितदर्थात्। आद्ये त्वभ्यासाभिप्रायेण। तथा च समासोत्तरपदस्य विधानावधित्वन्तत्प्रकृतित्वाभा
वेन तदर्थेन कर्मत्वाद्यन्वयः संभवत्युक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः। प्रत्ययानामिति सुप्तिङ् हि। रिङनमानयेना
दौ कर्मत्वान्वयवारणाय स्वीक्रियते। तदर्थश्च प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिप्र
ति विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुतेति। तत्र प्रकृतेः सन्निहितत्वैनैवानिवेशसंभवात॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लः दः वोक्तस्थले व्यभिचारवारणान्नतु प्रकृतित्वेन गौरवादिति मतं दूषयितुमुपन्यस्यति । पत्त्विति । सन्निहितेति । स-
१६७ न्निहितत्वं चाव्यवहितपूर्वत्वेनानुसन्धीयमानत्वं तस्य चोचित्रग्वादिपदे गवादौ वसत्त्वान्नोक्तानुपपत्ति-
रिति भावः । व्युत्पत्तिरेवत्येकवाक्येण पूर्वोक्तप्रकृतित्वघटितव्युत्पत्तेर्निर्व्यवच्छेदः । उपकुम्भादौ व्यभिचारे-
ऽदावनन्तु प्राचीनमते । नव्यनये तत्रोत्तरपदे लक्षणाभ्युपगमेन तदप्रसक्तेः । तत्रापि । उपकुम्भादिसमास
पात्यर्थः । आनुशासनिकेति । सन्निहितत्वं नाव्यवहितपूर्वत्वम् । तत्त्वेनानुसन्धीयमानत्वं वा धवखदि-
रावित्यादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयप्रसङ्गात् । किन्तु सन्निहितत्वेनानुशासनबोधितत्वं तत्त्वं ध रामः
वादिपदार्थानामिवोपादिपदार्थानामस्तीत्याशयवानाह तथाचेति । समस्यमानपदोत्तरमिति । समा १६७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यानेकपदसमुदायात्मकतया समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया समासस्य प्रातिपदिकाद्विहितविभ
क्तेर्लुक्तत्पदसन्निहितत्वादिति भावः। संभवेदेवं यदि समासग्रहणं निबन्धनाप्रातिपदिकसंज्ञाकि
न्तु तस्यानियामकत्वं· यापूर्वसूत्रेणोवसावाच्याः। तथा चोक्तप्रकारासम्भव इत्याशयेनार्थं वक्ष्ये।
ति। तथा च शास्त्रबोधितसन्निहितत्वमादाय विशिष्टस्यैव न केवलपूर्वपदस्य लुक्स्थले व्यभिचारादु
क्तइतिभावः प्रकृतित्वस्य पर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबन्धे न समुदायमात्रविश्रान्तत्वेपि केवलान्त्र
यतया वस्तुत्वस्य प्रकृत्येकदेशेपि स्थभवाद्गुणोऽस्य त्यतिशरीरे आश्रयतैवानिवेशनीयेत्याशयेनश
ङ्कते· अर्थेति। प्रकृतित्वाश्रये। प्रकृतित्वाश्रयार्थे। असन्निहितप्रकृत्यर्थे दूषणमुद्भाव्य समभि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. इति पितदाह॰। अघटमिति॰। पूर्वं पदार्थप्राधान्यमते त्वाश्रयेन दूषणे न्द्राविनं तत्त्वं चाग्रेवक्ष्यते॰। कि
१६८ शेषणतयेति॰। एकत्रविशेषणतयावच्छिन्नस्यापरत्र तदन्वये नैराकाङ्क्षादिति भावः। यत्र क्वापि॰
विशेषणे नापरान्वय इति यथाश्रुतं दूषयति॰। पाकान्नीलघटस्यादि॰। नीलत्वसुरवयोः स्वाश्रयविशे
षणतयान्वितयोः पाकादित्याद्यन्तर्गतेपञ्चम्यर्थहेतुत्वस्यानन्वयापत्तेरित्यर्थः। त्यज्जन्यज्ञान
विषयत्वमिति॰। तत्पदार्थः प्रकृतिः। मात्रपदेन हेतिप्रतिपाद्यत्वस्य व्यवच्छेदः। अत्र चित्रगवादि॰ 168
समासान्तर्गतगवादिपदार्थे इत्यर्थः॰। अक्लिष्टमिति॰। अबाधितमित्यर्थः। घटं पश्येत्यत्र दशिज्ञानसा राम:
मान्यार्थः। आकाशवारणायेति समवायेनोपस्थिताकाशे हश्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयवारणायेत्यर्थः। तस्या॰ १६८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकृत्यर्थत्वस्येति वृत्तिजन्योपस्थिति विषयत्वस्येत्यर्थः। वादिवाक्ये पावनोर्थाः सम्भवैन्तीति न्यायेनैक
वृत्त्यन्तिसर्थाजपतयाव्याचष्टे। अथेति। एवं तु प्रत्ययसन्निहितपदार्थत्वमन्नतु प्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिवि
षयतायाः कृत्स्नेसत्त्वादिति भावः। प्रत्ययानामिति वृत्त्यन्तरैकार्थीभाववादिमतेसत्त्वेपिनास्मन्मते मा
सार्वत्रिकी समासस्य वा सम्भवा किन्तु प्रकृते वृत्त्यन्यतरमेव कल्प्यते इत्यामिप्रेत्याहार्थेति। अकृतेर
कल्पनामिति समस्य नामपदार्थविषयतानिरूपित विषयतासम्बन्धेन शाब्दप्रतिविशेष्यतासम्बन्धे
न प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वान्तरकल्पनामित्यर्थः। ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थ
बोधकत्वरूपाव्याससमासाधारणपकैव वृत्त्यास्तिः सन्निहितत्वं चप्रकृतिवटकत्वे सति प्राग्वर्त्तित्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. स्त्ययमिति नोक्तदूषणमत आह दर्शितेति॥ तथा कल्प्यते चोक्तव्युत्पत्त्यपेक्षयोपदत्वस्य प्रकृतित्वघटितस्य
१६९ व्युत्पत्तौ निवेशे गौरवमित्यादिर्दिगर्थः॥ ननु प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः प्रकृतिप्रत्ययघटितत्तयात्तत्रप्रकृति
त्वप्रत्ययत्वयोर्नञ्गतयोर्दुर्वचत्वेनतत्तद्व्यक्तिभेदेनकार्य्यकारणभावो वाच्यस्तथा च समासस्थले स
मस्यमानपदार्थस्य प्रत्ययार्थान्वयाभ्युपगमे बाधकाभावोऽत आह॥ पापि चेति॥ यद्वा नेकसमासेषु विशि
ष्टशक्तिकल्पनापेक्षया क्लृप्तव्युत्पत्त्यागमस्य हेतुतान्युत्पत्तेः कल्पनास्वलघीयस्त्वात् आह॥ अपि चे 169
ति॥ अनन्वयप्रसङ्ग इति॥ नामार्थयोरितिव्युत्पत्तेरितिभावः॥ अनन्वयमेवाह राजपदादेरिति॥ लक्षणा रामः
मासपीत्यपि नासंबन्धलक्षणायोनिताराभन्वयाभावः स्यादिति॥ ननुक्तव्युत्पत्तेस्तण्डुलः शुभ्रस्त्यादौ १६९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यभिचारोऽत आह तत्पुरुषः। वुभ्र इति। अभेदेनैवान्वय इति। तथा च तत्पुरुषेऽपि प्रातिपदिकार्थे विभक्तिजन्यो-
पस्थितेः सत्त्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः। पुभ्रेण तत्पुरुषे नन्वादौ व्यभिचारमाशङ्क्य निराचष्टे। अभेदा-
र्थिके ति। अथवा कर्त्रेकत्वसमानाधिकरणाभ्यां द्विस्यो द्वितीभविष्यतीति द्वितीयादिविभक्तेरनावि-
त इति सूत्रे भाष्यकृताभिधानात्समानाधिकरणपस्याविशेष्यविशेषणयोर्भावस्याभेदस्य विशेषणपदो-
त्तरविभक्त्यर्थत्वलाभात्तत्रापि पुष्पेणेति तृतीयाजन्याभेदोपस्थितिसत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः। नन्व-
त्र यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिः भेदस्य केवलान्वयित्वात्। यदि भेदप्रतियोगिकाभावस्तदा
लो वह्निरिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्हृदत्वादिनीलभेदाभावस्य वह्नौ सत्त्वात्। विशेषणविभक्त्यर्थैक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ देशेप्रकृत्यर्थस्यान्वयापत्तेश्च॰ नचभेदेऽभावेचद्वितीयाविशक्तिः भेदत्वेन् प्रकृत्यर्थस्यप्रकृत्यर्थताव॰
११० छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनान्वयः। उक्तसंबन्धेनप्रकृत्यर्थविशिष्टभेदस्यानुगतत्वा॰। वच्छि
न्नभेदाप्रसिद्ध्योक्तप्रकारासंभवात्। नीलपदाद्द्वितीयापरनीलपदघटितनीलोघटइत्यस्यवाक्यस्यप्रामा॰
ण्यापत्तेश्च॰। नीलत्वादिनानीलभेदाभावस्यघटेऽबाधात्॰ नचतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावस्यवि
भक्त्यर्थः। तथासत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्याभानासंभेनतदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेशक्ति
ग्रहासम्भवेनापूर्वव्यक्तिभेदान्वयानुपपत्तेः। अभावत्वंविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानुपपत्त्येकधर्मा राम:
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽपरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाःसंबन्धतयाभानासंभवाच्चेतिचेन्न॰ ११०

उभेदस्तादात्म्यम्। तच्चस्वघटन्यसाधारणोधर्मः। असाधारण्यं त्वत्रप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकर॰
ण्योभयसंबन्धेनभेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्मस्य तस्मिन्नाधेयतया प्रकृत्यर्थान्वयः। अ
पूर्वव्यक्तिनिष्ठत्वव्यक्तित्वस्य विशिष्यज्ञातुमशक्यत्वेप्येकमात्रधर्मत्वेन सामान्यप्रत्यासत्त्या सुग्रह॰
त्वं वस्तुस्थितिः। पाष्टिकेइति। शाब्दबोधेतरकालिकइत्यर्थः। अन्वयइति। तच्छ्रोधइत्यर्थः। अपुराण॰
धिकरणरीत्यासर्वेषांविभक्त्यर्थानांप्रथमं क्रियायामेवान्वयेनेतत्रस्तुभ्रादिपदार्थान्वयेविभक्तिज॰
न्योपस्थितिसत्त्वात्तत्पलेपिनोक्तव्युत्पत्तेर्व्यभिचारइतिभावः। ननुनामार्थयोरितिव्युत्पत्ते राजपुरु॰
षमत्तराडुलः। पचतीत्यादौराज्ञःस्वस्वामिभावसंबन्धेनपुरुषेतण्डुलस्यकर्मतासंबन्धेनधात्वर्थपाकेन्व

ल.दं. पवारणायावश्यकत्वे पितृत्वराजपुरुषस्तोकं पचतीत्यत्राच्छेदसंबन्धेनान्वयादतिप्रशक्तिवारणायाभे
१७१ दातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नत्वं नामार्थनिष्ठप्रकारतायां निवेशनीयम्। नचविशेषणविभक्तेर्नभेदार्थ॰
कतयानिर्वाहः कर्मत्वकर्मीभूतभारस्यैव्याख्यावसरे भीष्मादीनां स्वरूपमेकमेकत्वेपि विशेष्यसंबन्धि॰
विभक्त्यैकरूप्यम्। तदेकयोगक्षेमत्वात्। केवलानां च प्रातिपदिकानां प्रत्ययः परश्चेतिति नियमेन प्र
योगानर्हत्वात्। यथैश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तदीयधनेनैव तत्फलभाजस्तद्वद्गुणा अपीत्य
नभिहितसत्त्वेवद्गताकैयटेनविशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वस्य स्पष्टमेवाभिधानाद्विभक्त्य रामः
र्थं प्रातिपदिकार्थविशेष्यकनामादिप्रकारकबोधस्य समानाधिकरणविशेष्यविशेषणभावस्थले १७१

अननुभवाच्च । अतएव बहुव्रीहौ भेदेनेति पश्यते । तथा च तत्पक्षे तस्यार्थराजसंबन्धिनः पुरुषादावन्वयो नानु
पपन्नोऽत आह । किं चेति । विग्रहत्वादिति । अत्र वदन्ति विग्रहस्येति गृह्यमाणसमानार्थकत्वं न विगृह्य
माणसमानार्थकत्वं च व्यक्तिविशेष्यकत्वे सति यत्प्रकारकबोधजनकत्वं तद्विशेष्यकतत्प्रकारकबोधजन
कत्वम् । प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासविग्रहत्वोपपत्तेः एवं ति व्याकरणमधीते इत्यादौ नाप
त्को वैयाकरण इत्यादितद्धितानां तद्विग्रहत्वानापत्तेः । तत्र विग्रहविगृह्यमाणजबोधविषयपदार्था
नां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यस्य स्पष्टत्वात् । नापि तज्जन्यबोधीययावद्विषयविषयकबोधजनक
त्वम् । पुरुषस्य राजेत्यस्यापि राजपुरुषविग्रहत्वापत्तेः किन्तु विगृह्यमाणवाक्यीयपदघटितत्वे सति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल०६० ज्जन्यबोधनिवर्त्यं यावत्संशयानिवर्त्तबोधजनकत्वं तद्वाच्यम्। प्राप्तमुदकं यमित्यादेर्जन्यबोधस्य
७२ प्राप्तोदकादिजन्यबोधनिवर्त्त्याया यावत्तदुदकं प्राप्तिकर्तृ नवा ग्रामः प्राप्तिकर्म न वेत्यादयः संशयास्तन्नि
वर्त्तकत्वस्य भूतले घट इति वाक्यजबोधस्य भूतले घटो न वा भूतलं घटवन्न वा इत्यादि संशयनिवर्त्तक
त्वपत्तत्वान्नानुपपत्तिः। द्वितीयाकर्मनेत्ये तावन्मात्रस्य घटकर्मानयनकृतिरित्येतद्विग्रहत्वार
णाय पावदिति। तस्मात् नयनं घटकर्मकं न वा कृतिर्नानयनानुकूला न वेत्यादि यावन्तः यातिवर्त्तस
यानिकत्वात्। राज्ञः पुरुषः सुन्दर इत्यादिकावगाहिनक्तविग्रहत्वमिष्टमेव। वस्तुतस्तु शक्तिग्रहा राम:
र्थं प्रयुज्यमाने विग्रहे तात्पर्यविषयपदप्रयोगासंभव एव। पार्थिवस्य परमाणुनित्यादेरोज परस्य ७२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यादिविग्रहेन्नवारणाय सत्यन्तम्।तच्छिरतत्वंचतदादिविषयकप्रतीत्याविषयत्वं यदितुतस्यविग्रहत्वत
त्वमिष्टंतदा सत्यन्तंनदेयमेवपुरुषस्यराज्ञेत्यादिजन्यवोधस्यपुरुषोराजस्तत्त्ववान्नवापुरुषेराज
स्वत्वंनवाइत्यादिसंशयानांराजपुरुषइत्यादिजन्यवोधनिवर्त्यानामनिवर्त्तकत्वान्नतत्वम्।स्वंव
टःकर्मत्वमानयनंकरोतिरित्यादेरपिघटकर्मकानयनेत्यादिविग्रहत्वम्।कुम्भंकरोतीत्यादीनांउ
कर्त्तलाक्षणिकानामेवन्यायनस्यकुम्भकानादिविग्रहत्वम्।प्रकृतेचराजपुरुषइत्यादिसमासज
जन्यवोधनिवर्त्योवावन्तं उक्तसंशयाभतन्निवर्त्तकवोधजनकस्यराज्ञःपुरुषइत्यादिवाक्यजन्य
वोधेसत्त्वान्नविग्रहत्वानुपपत्तिरिति।अन्यथेत्ति।समासार्थकत्वाभावेइत्यर्थः।तस्माद्विग्रहवाक्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· न्यात्। तस्मादिति। तत्समानार्थकवाक्यस्यैव तच्छक्तिनिर्णायकत्वादिति भावः। संबन्धलक्षणाक
७३ ल्पं दूषयति। नान्य इति। नीलोत्पलादिसमासमग्राह्य समासविभक्तिकेत्ययहायोक्तां विशुद्धविभ
क्तिकधातुप्रातिपदिकयार्थयोः स्तोकं पचतीत्यादावभेदान्वयदर्शनादाह प्रातिपदिकार्थयोरिति।
तथा च भेदसंसर्गावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्र
ति विशुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया तस्या राजपुरुष इत्यादिसमासोत्तरपदार्थे पुरुषा
दौ सत्त्वादभेदान्वयो दुर्वार इति भावः। ननु विशुद्धविभक्तिराहित्यं व्याससमाससाधारणं न विशेष्य रम:
वाचकपदस्य विशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम्। विशेष्यपदाप्रकृतिकत्वस्य ७३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नदुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाप्रतीतेः समन्वीयमानत्वस्य वा नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तौ घटपद
दोत्तरविभक्तिभिन्नायां सत्त्वेन तत्राभेदान्वयानुपपत्तेरिति चेत् । अत्र केचित् । विशेषणपदे विशेष्य
वाचकपदप्रकृतिकविभक्तिसजातीयभिन्नविभक्त्यप्रकृतित्वमेव विवक्षितं विभक्तिराहित्यम् । सजा
त्यं च प्रथमात्वादिना सुत्वादिना वा । नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्विशेष्यविभक्तिभिन्नत्वे
पि सजातीयभिन्नत्वाभावेनोक्तविवक्षितविभक्तिराहित्यस्य तत्राक्षतत्वादिति वस्तुतस्तु विशेषणवि
भक्तेः साधुत्वार्थमिति मते विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिविवक्षितं त्वं स्वार्थाभिन्नार्थकत्वम् । नीलो घट इ
त्यादौ विशेषणविभक्तेर्निरर्थकतया तत्र विशेष्यविभक्तिविवक्षितविभक्तिर्द्वितीयादिरूपैव तद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ प्रकृतित्वस्य विशेषणवाचकपदे सत्त्वान्न तदसङ्ग्रहः। स्वं नीलघटमानयेत्यादि समस्तस्थले स्वविशे॰
१७४ षणविभक्तेरेवाभावेन तादृशविभक्त्यप्रकृतित्वं विशेषणवाचकपदस्याव्याहतम्। अतएव चै
त्रस्य जनस्य धनमित्यादौ नाभेदान्वयाकाङ्क्षा। तन्न विशेषणविशेष्यविभक्त्योर्विभिन्नसंख्या॰
र्थकत्वात्। नापि स्तोकं पचतीत्याद्यसङ्ग्रहः। पूर्वकल्पे तु विशेषणवाचकविभक्तेस्तिङ्विजाती॰
यत्वे। नीलाकाङ्क्षायास्तत्रासत्त्वेन तदसङ्ग्रहः स्यादेव। सोऽप्रातिपदिकार्थयोरिति प्रकृता॰ 174
भिप्रायेणैव तथा चोक्तविरुद्धविभक्त्यप्रकृतिप्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदसंसर्गा। वच्छिन्नप्रका स्मः
रतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थितिः। कारणमि १७४

त्यर्थाल्लवं सुस्थमिति । ननु तथाश्रुतिविरुद्ध विभक्तिराहित्यरूपया भेदान्वयबोधाकाङ्क्षान्वैवेत्तत्रस्य सतस्यध
नमित्यादौ नदापत्तिरित आह । प्रपञ्चितमिति · विभक्त्यर्थमन्तर्भाव्य नामार्थान्वयस्वोकृतस्यापत्तिरिति
तत्रोक्तम् । तस्यापि सार्थक विभक्त्यप्रकृतित्वमपि विशेषणवाचकपदे निवेशनीयमत्र तात्पर्यम् । मीमां
सकैरपि विशिष्टशक्तिपक्षोऽभ्युपेय इत्याह · अतएवेति · समासे एकार्थीभावस्य सर्वसम्मतत्वादेवेत्यर्थ
ः भक्षणमुद्दिश्येति । क्वचित् जोहविःशेषान् भक्षयन्तीति विहितभक्षणमनूद्येत्यर्थः । एकप्रसरताभ
ङ्गापत्तेरिति · उद्देश्यविधेयभावेनान्वये पृथगुपस्थितेर्नियामकत्वे ननु तत्स्वरोधेन तत्सम्पुपगमे विशिष्टो
र्थोपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसरताभङ्गापत्तेरित्यर्थः । तैर्विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमेऽपि विशिष्टलक्ष

ल०द० क्षणायाअभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्तन्मतासिद्धत्वात्।नचोद्देश्यतयान्वयेयद्वृत्तयोगप्राथम्यादीनां
७७५ वि।ध्येयतान्वयेचतत्तद्योगादीनांतन्त्रतयाऽत्रतदभावात्कथंतदायादनमितिवाच्यम्।स्मातिता॰
त्पर्येप्रथमोभङ्गः परिणतोब्राह्मणइत्यादावुद्देश्यविधेयभावेनअङ्कुरानुभविकत्वयापकत्वयोगा
दीनांप्रामिकत्वात् तादृशशाब्दबोधेअसमस्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुतातुनदासोदरः पुरुषोरा
जपुरुषः सुन्दरइत्यादिनस्तथाबोधउपपत्तेः तत्रच प्राथम्यविशिष्टंभक्षणानन्तरमेवविधीयतेशद्द॰ 175
न्यानतनश्चप्राप्ताप्राप्तविवेकेनप्राथम्यविधिः यर्थवस्यतीतिसिद्धान्तादितिभावः।मङ्गैरिति।तत्रहीं रम:
ज्याशेषभक्षणत्वित्वविशिष्टयत्किञ्चिद्दृष्टविधानेकिम्वानित्वविशिष्टाशेयाऽविधामितिसंशयेप्र ७७५

कृतादिजन्याशेषगाण्डोऽशेनस्विष्टकृतोऽकृतत्वादन्यापिशेषभूतात्रित्वविशिष्टाङ्गैरेवाक्षिष्टकृद्भवनंप्र
कमिति पूर्वं। पक्षे शेषभूतानि कानि चिदङ्गान्यन्यत्र घात्रित्वविधानेऽपि कप्रस्तरताभङ्गापत्तिस्तस्मात्कल्प
सूत्रोक्तात्रित्वविशिष्टाङ्गानां विधानमिति निष्कर्षितं दशमाध्यायस्य पञ्चमे तृतीये पादे इत्यर्थः। कल्पसूत्रोक्ता
नि हयाद्येकादशाङ्गानि तु हृदयं १ जिह्वा २ वक्षो ३ यकृत् ४ वृक्कौ ६ सव्यं दो ७ उभये पार्श्वे ९ दक्षि
णा श्रोणि १० गुदमिति तत्र श्रोणिर्दक्षिणांसः सव्यो वा गुदं तृतीयमिति। ननु एकप्रस्तरत्वं न विशिष्टार्थो
पस्थितिजनकत्वं किन्तु समासघटकपदयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिसङ्ग्राय
नोरिति तदर्थः। ननु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वभङ्गापत्तौ रीति तादृशव्युत्पत्तिशरीरं तु समासघट

ल·द· पदार्थनिष्ठविधेयताभिन्नरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति समासघटकपदजन्योपस्थितिः प्रति
१७६ बन्धिकेति। न च ताद्दृशप्रतिबंध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवमिति वाच्यम्। सर्वत्र विशिष्टकल्प
नापेक्षया केवलप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने एव लाघवात्। वस्तुतस्तु पञ्चोद्देश्यविधेयंभा
वेनान्वयबोधस्तत्पदार्थोपस्थितिसमवहितं तदानुपूर्वीविरहादेव तथान्वयासम्भवान्नोक्तप्रति
बध्यप्रतिबन्धकल्पनापि। एवं प्रसरतातु प्रथमपदार्थान्वितभक्षाविशेषकबोधानुभव एवेति नोक्त
यत्प्रासीमांसके विशिष्टशक्तिरप्युपपेत्व नत्वाह। सङ्गच्छते चेति। अमूर्त्तत्वेन क्रियाभिः कारक एमः
त्वेन द्रव्यैः सममपि संबन्धासंभवात्। न च तन्त्रौ यया ज्योतिष्टोमकरणीभूतप्राकरणिकद्रव्याणां १७६

176

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घ यत्कर्तृयंताऽऽख्यातप्रयोगकेनेति प्रतिरुद्रकत्वेन तदन्वयो नासंभावित इति वाच्यम्। तथा सति शक्तिः
कारकमिति निधानभङ्गापत्ते रित्यपि वाच्यम्। तदेवाह प्रयन्त्वितमिति। आदाविति। आख्यातार्थनि
रूपणावसर इत्यर्थः। उपसंहरति तस्मादिति। जैमिनीयैरपि वदतां नैयायिकमतस्य युक्तिकत्वं ध्व
न्यते। समानार्थत्वात्तद्बोधादिति। समानार्थत्वं च व्याससमासयोः समानविशेष्यप्रकारकबोधजनक
त्वं तद्बोधादित्यर्थः। उक्तविग्रहवाक्यतर्गतराजशब्दस्य सर्वान्विलाक्षणिकत्वोक्तविग्रहत्वभ्रान्तिः।
संबन्धार्थकस्य षष्ठ्यन्तस्य तु संबन्धप्रकारकबोधजनकत्वान्न विग्रहत्वमेवं चित्रगावोपस्येत्यादेरपि इ
त्याशयं प्रकाशयति यद्यपीत्यादि मीमांसकाऽऽस्यनेन। स्वत्रा ह्यभ्युपगत इति। नेनाहि शेषो बहुव्रीहि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· रित्यधिकारेप्रथमान्तिकस्यद्वितीयाश्रितेत्यादिनाउक्तस्यसमासाविधीयते· यद्यपिविशेषणंविशेष्ये
१७७ णेत्यादिनातस्यापिसमासउक्तएवतथापिनासौप्रथमाशब्देनोद्दिष्टइतितन्निकस्यशेषत्वमवि
कल्पमितिभावः॥उक्तस्यैवेति· चित्राणांगवामयमित्यादेरेवेत्यर्थः॥एवकारेणप्रथमान्तचित्रादिपद
घटितस्यव्यवच्छेदः॥उपदर्शकपदस्याविवरणमर्थबोधकमिति॥आख्यातंतिङन्तम्·॥तत्रतिङन्तघ·
टितेविवरणेइत्यर्थः॥व्यत्यासमेवाहतथाहीत्यादि·॥ननुत्तत्वापितिपःकर्तृलक्षकतयाश्रकरण
रूपव्यापाराश्रयइतिबोधात्समानार्थत्वमङ्के॥नञाह॥क्तप्रत्ययइति·॥कारकाणांकर्त्रादीना णमः
म्·प्राधान्येनसुबन्तविशेष्यत्वम्·कारकाणांभावनायाश्चप्राधान्यंप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरितिन्याये १७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नेतिभावः। शक्तिमत्त्वाद्विशेषादिति। शक्तिमत्त्वमेकार्थीभावः। सिद्धान्तासिद्धेरिति। सिद्धान्तिनस्स्वामी
मांसितार्थस्यासिद्धिरज्ञस्य नोपयोगित्वमित्यर्थः। तथाहि निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रूयते। तत्र निषा
दस्थपतिशब्दः किं षष्ठीतत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा न कर्मधारय इति संशये कर्मधारये पूर्वविद्याध्ययनक
ल्पनागौरवाद्बहुव्रीहौ वाक्यलक्षणायां गौरवाच्छायघात्षष्ठी तत्पुरुषस्येति पूर्वपक्षे तत्पुरुषस्यापि
पूर्वपदलाक्षणिकत्वया कर्मधारयापेक्षया गौरवाद्वाध्ववात्कर्मधारय एव। पूर्वं विद्याध्ययनस्योनस्काल
कल्पत्वेन तादृशगौरवस्य फलमुखत्वया दोषत्वादिति सिद्धान्तितम्। तद्विरुध्येत भवन्मते तत्पुरुष
स्वीकारेपि गौरवानवकाशादिति भावः। तदानीं तेनेति। नाहत्य कुरुजत्यशाद्बोधाव्यवहितप्राक्क्षण

ल.द. त्तिशक्तिग्रहनिरासात्तनञ्त्वाहिरङ्गभावचिन्तनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः तदेव विशदयति । अयं भाव इति
१७८ निषादस्थपतीतिस्थपतावित्यनेनान्वितम् । निषादानामिति । निषादसंबन्धिस्थपतावित्यर्थः तत्र षष्ठ्यर्थसंब
न्धान्तर्भावेणैकार्थीभावाभ्युपगमात् निषादस्वामिकइति । स्थपतिशब्दस्वामित्वार्थकतया निषादाभिन्नस्वा
मिके पर्यवसितेत्यर्थः तत्रान्यपदार्थान्तर्भावेण समुदायशक्तिस्वीकारात् । नानार्थ इत्यस्यार्थः त्त्यानेकार्थोपस्थ
स्थितौ ज्ञातायामिति शेषः न्यायेनैतस्य कतात्पर्य्यमिति सन्देहे सतीति । तत्कल्पनायाम् । तात्पर्य्यक 178
ल्पनायाम् । पूर्वोपस्थितत्त्वेति । समासघटक प्रत्येकपदशक्त्युपस्थापितार्थमात्रविषयककर्मधारयी राम:
यशक्तिग्रहस्यान्तरङ्गत्वेन प्रथमोपस्थितार्थस्योपस्थितिलाघवान्निषादस्थपतिशब्दस्य तात्पर्य्यमवसी १७८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यते तेन विशेषावगतिः। ननु बहिर्भूतपदार्थविषयकशक्तिग्रहो ऽप्यस्यापि तेन तदुपस्थिते विलम्बिनत्वादित्याः
रववाडलार्थः। निराकाङ्क्षव्यपेक्षे वसामर्थ्यम् मूलकृदभिप्रेतमित्यर्थ इदमपि प्रमाणम्। अन्यथा जहत्स्वार्थवृत्ति
पक्षे पदानामानर्थक्यात्प्रत्येकपदवृत्त्यार्थोपस्थिर संभवेन क्लृप्तन्मूलकशक्तिग्रह इति तस्य स्तरऽ [illegible]
थनमसङ्गतमेवस्यादिति वोध्यम्। ननु नान्यर्थस्य कल्प्यते। अवधार्यते। ननु संयोगो विप्रयोगश्चेत्यादि
नाहरिणा संयोगादीनां विशेषावगतिहेतुत्वं वोध्यते तत्कथं तात्पर्यस्य विशेषावगतिहेतुत्वमिति चेन्न नाः
नाशक्तुपस्थितानेकसंयोगादिनाराकस्मिन्नवधारिते नान्यर्थे विशेषावगतिरिति शब्दार्थस्यानवच्छेद इति
भावार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात्संयोगादीनां तात्पर्यग्राहकतायामेवोपयोगेन तात्पर्यस्य विशेषावगतिहेतुः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. तं सर्वं सम्मतमेवेति भावः। ननु प्रत्येकपदवृत्तिपक्षे नायासेनैवाधिकरणसिद्धान्तोपपत्तौ विशिष्टशक्तिपक्षेता
१७९ दृशसिद्धान्तसमर्थने क्लेशो दुष्परिहर एवेत्यत आह। परेषामपीति। प्रवेशयेति वदतीति। तात्पर्यस्यैव लक्षणा
नियामकतया तत्त्वे वाक्यलक्षणया समासान्तर्बोधस्य दुर्वारतया तात्पर्याभावे नैव तदवगतेर्वारणीयत्वा
दित्यर्थः। ननु निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र स्थपतिशब्दः स्वामिपर्यायः श्रेष्ठपर्यायो वा। उभयथाप्यसौ
गुणवचनः। तस्य च जातिवचनन्निषादपदेन कर्मधारये तत्र गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातनियमेन स्थपतिनि 179
षादमिति प्रसज्येत। ननु निषादस्थपतिमिति स्यात्। किं चोभयथापि स्थपतिशब्दार्थस्य नित्यसंबन्धिसापेक्ष राम:
त्वेन षष्ठीसमास एव न्याय्यो न तु कर्मधारय इति कथमुक्तसिद्धान्तसङ्गतिः पक्षद्वयेपीत्यत आह। द्विगीति। १७९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदर्थस्त्वितरावास्तव्यस्ताद्धितेऽङ्गदर्शनाच्चेति सूत्रं इत्यन्तरोपसंग्राहकं प्रणीतं महर्षिणा तच्चाशबरस्वामिनाकू
टं स्थितिनिषादानामेवोपकारकं भार्य्याणामेवं च तन्निषादानामेव स्वामितिभाष्ये व्याख्यातं तथा च कूटदक्षि
णाल्लिङ्गित्कर्मधारयत्वे निर्णीते स्थपतिशब्दस्य राजदन्तादित्वात्परनिपातो वोध्यः। संवन्धाकाङ्क्षानिवृत्ति
रप्यर्थतो निषादानां। सत्वत्वाभाद् पपद्यतावलाघवादिति विचारस्तु कथंचित्संभवमात्रेणेति सर्वमनवद्य
म्। इति श्रुवरामारद्वराः समाशक्तिनिरूपणम्॥ ॥प्रसक्तादिति। समासे खलु भिन्नैव शक्तिरिति ग्रन्थे
नस्यतायाः शक्तेनिरूपेक्षणीयत्वादिति भावः। अग्रहीते इति कान्पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्य चादर्शनात्त
द्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नार्थनिरूपितवृत्तिविषयकं तद्ज्ञानं कारणम्। वृत्त्या।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ यदज्ञान्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः। तांविदानन्दनुपपत्तेः। ननुशक्तिमत्त्वेनज्ञातंपदम्। अतीतानागतशब्दानुसंधा
९८० नाच्छाब्दबोधानुदयप्रसङ्गात्। इतिचशक्तिलक्षणाभेदाद्द्विधा। तत्रार्थेपदसंकेतःशक्तिःअस्मादंपदमिम
मर्थंबोधयत्वितियद्विशेष्यकेश्वरेच्छात्मकः। अस्मात्पदादयमर्थोबोध्यइत्याकारकपदार्थविशेष्य
केश्वरेच्छारूपोवाविनिगमकाभावात्। तयावार्थबोधकंयत्पदंवाचकमितिव्यवह्रियते। आधुनिकेनसंके
तःपरिभाषातयार्थबोधकंपदंपारिभाषिकम्। यथानदीवृद्ध्यादिपदम्। लक्षणातुशक्यसंबन्धः 180
तत्कल्पिकाचमुख्यार्थबाधोऽन्विततात्पर्यानुपपत्तिः। तथाहिगङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदस्यघोषाधा रामः
रत्वंस्वार्थकत्वेनतीरतात्पर्यकत्वऽन्वीतेतात्पर्यविषयतीरस्यप्रतीतिंविनाऽनुपपद्यमानेनतीरशाह ९८०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बोधेन तत्स्मृतिराक्षिप्यते सा च गङ्गा यद्वृत्तिं विनानुपपद्यमाना तज्ज्ञानमाक्षिपति तद्विषयगङ्गापदनिरूपि
ता वृत्तिर्न शक्तिस्तस्या ज्ञानाभावादतस्तीरस्मारिकाकाचिदन्यैव वृत्तिः कल्प्यते सा च गङ्गापदशक्यसामी
प्यरूपैव तेन रूपेण गृह्यमाणा तीरं स्मारयत्यनुभावयति च शक्यादशक्योपस्थितिस्तु न लक्षणा। उपस्थिति
हेतोस्तस्यास्तत्त्वासम्भवात्। नापि स्वबोधसंबन्धः समाश्रयशक्तिनिरूपिणी कत्युक्तेः। नन्वीश्वरेच्छायाः श
क्तित्वासंभवः। घटपदस्यापि पटे शक्तत्वप्रसङ्गात्। घटपदाद्घटो बोद्धव्य इतीच्छाया विषयतया घटेपि सत्
त्वात्। यदि चेच्छारूपापि घटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं शक्तिरिति न घटपदे ति
प्रसङ्गः। तद्विषयत्वेपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तत्रानभ्युपगमादिति चेत्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल०द० तदापि गङ्गायदात्तीरवोधस्यापि जायमानत्वे न सम्भाव्यविषयकेश्वरेच्छीयगङ्गापदजन्यवोधविषयत्वप्रकार
१८० तानिरूपितविशेष्यत्वस्य तीरसत्वाच्छक्त्यैवनिर्वाहे कृतं लक्षणयेति चेन्न· गङ्गापदघटितत्वव्यवहारस्य तीरएवाव
सत्वेन गङ्गापदजन्यवोधविषयतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंवन्धेनेश्वरेच्छेन गङ्गादिपदानांप्र
वाहादौ शक्तिस्तीरादिनिष्ठविशेष्यतायाश्च गङ्गादिपदजन्यवोधविषयत्वप्रकारतानिरूप्यत्वेपि न तस्या
स्ताद्दृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि शुद्धविषयतात्वेनैवेत्यभ्युपगमान्न तया लक्षणा 161
न्यथासिद्धिर्नापि विषयत्वलक्षणसंवन्धस्य पदजन्यजनकभावेवसत्वेपि तत्रातिप्रसङ्गः। तत्र लक्ष्यो शम:
पस्थितिनियामकः साहस्मकः संवन्धो गौणी तदतीरत्वशुद्ध लक्षणेति व्यवह्रियते। शुद्धापि यादान १८०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लक्षणाभेदेन द्विविधा । तत्र मुख्यसंसृष्टान्यार्थोपस्थापकत्वमुपादानत्वम् · शक्याविषयकलक्ष्यार्थोपस्थि
तिजनकत्वं लक्षणत्वम् · । यष्टीः प्रवेशय गङ्गायां घोष इत्यादिके यथायथमुदाहरणे · । तत्राद्यायाजहत्स्वा
र्थेत्युच्यते · । तद्भेदान्तराणि त्वन्यतोवधार्याणि इति नैयायिका आहुः । मीमांसकास्तु अकृयुक्त्या लाक्ष
णिकपदस्य वाचकत्व · । परिहानेपि नेच्छायाः शक्तित्वम् । ईश्वरस्यैवानभ्युपगमात् · । नन्विच्छाया मोभूरी
यत्वमनुपादेयमेवं चाधुनिकसंकेतज्ञानादपि शाब्दबोधोदयेन तादृशसंकेतस्य वृत्तितो निर्वाहः । आधुनि
कसंकेतत्वेन तात्पर्यस्यापि वृत्तित्वप्रसङ्गस्तु न ।। यदार्थोपस्थितिनियामकसंकेतस्यैव वृत्तित्वेन तस्यात
त्वात् · । तज्ज्ञानस्य साक्षादेव शाब्दबोधजनकतया पदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापारानपेक्षणात् · ननु ·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या.र. पस्मापितार्थस्यप्रकारतयादिनानवधारणात्॥आधुनिकसंकेतेति॥प्रियादिपदेषुतु आधुनिकसंकेतस्य
१८२ प्रागभावरि तस्याडित्यादिव्यक्तिशाब्दधीजनकपदार्थोपस्थितौनियामकत्वेनतद्वृत्तित्वस्यसोलभ्यादि
तिचेदेवमपिसंकेतस्यनिरूपयोगितद्वीयोक्तविषयत्वस्याप्यात्तसमवायितया संबन्धत्वासंभवेनपदार्था
नुपस्थापकत्वाद्वृत्तित्वानिर्वाहात्॥तस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावनियामकःसंबन्धःपदार्थान्तरमेव २४
नाप्यसौसमवेतोऽभावादावपिसत्त्वात्॥किंतुवैशिष्ट्याख्योनसंबन्धान्तरेणवर्तत इत्याहुः॥वाच्यत्वंयथान 182
समवायितथावक्ष्यतइतिवदताविंधितिकृतापितन्मतमेवानुसृतम्॥तदेतत्तत्त्वानामसत्तानिनिराकर्तुमाः रामः
दौतत्स्वरूपप्रदर्शनमित्याशयेनमूलमवतारयतिः तस्याःस्वरूपमिति॥तस्याःशक्तेः॥निर्विषयाणांतेषां १८२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कथं घटादिर्विषयः तत्राह । चाक्षुषेति । तथा चौपचारिकविषयत्वं न विषयत्वं न विरुद्धमिति भावः । चा
क्षुषपदं त्वाचादिप्रत्यक्षस्याप्युपलक्षणम् । इन्द्रियचाक्षुषादिकरणतायामनादित्वमिन्द्रियजन्यपूर्व
बोधध्वंसकालिकत्वम् । चक्षुरादिव्यापकत्वं पुरःस्थप्रयत्नानपेक्षत्वं वानन्तजन्यत्वमव्यावर्तकत्वात् । श
ब्दबोधकारणतायां तु स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वस्वबोधध्वंसवत्त्वम् । तत्र बोधकारणता । अर्थबोधकत्वं
म् । ज्ञायमानं पदं कारणमभिप्रेत्येदम् । अन्यथा विषयतयान्वयानात्मसंहेतुतावच्छेदकतेत्यर्थो बोध्यः । संके
तज्ञानं विनोक्तशक्तिग्रहासंभवेनावश्यापेक्षणीयत्वस्यैव शक्तित्वमस्तु तद्धेतोरेवेति न्यायादित्याशङ्क्य ते न लि
ति । तस्या शक्तित्वे हेतुराधुनिकेत्यादि आधुनिके । एतत्कालसंकेतविशिष्टे । तदभावात् । निरूढानादित्व ·

ल.द. विशेषणाविशिष्टबोधकारणाभावादित्यर्थः। विशिष्यसत्वेऽपि प्रकृते विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभाव
१८३ सत्वेन तदप्रतियोगित्वरूपकारणत्वं न संभवतीत्यर्थः। नन्वनादिभूतेति प्रसिद्धिप्रदर्शनमात्रार्थकम्। ननु त॰
च्छक्तिशरीरे प्रविष्टं पेन तद्रूपेण तस्य हेतुतासंभाव्येत किन्तु बोधकारणत्वेनैव। प्रकृते तेन रूपेण तज्ज्ञाने॰
वाधकाभाव इति चेत्स्यादेवं यदि संकेतग्रहमन्तरेणैव तज्ज्ञानं भवेन्न तु तत्संभवतीत्याह अन्यथेति। संकेत
निरपेक्षस्यैव तस्य शाब्दबोधहेतुत्वे इत्यर्थः। लाक्षणिकेति। नचावयवनादिभूतस्यापि बोधजनकत्वस्य सत्वा॰ 183
दिति भावः। आवश्यकत्वादिति। अवश्यापेक्षणीयज्ञानविषयत्वादित्यर्थः। अस्य। संकेतस्य। प्रवका रामः
रेण बोधकत्वव्यवच्छेदः। संकेतस्य स्वरूपतः कारणत्वं ज्ञातस्य वा तस्यापि सामान्यतो विशेषरूपेण वा १८३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हेतुत्वमभिमतमिति विकल्प्य दूषयति। उच्यत इति। स्वरूपेणेति। स्वस्य यद्रूपमिति। व्युत्पन्नस्य स्वसाधारणधर्मेणासंकेततत्त्वेनेत्यर्थः। दण्ड। त्वेन घटे दण्डइव ज्ञानाविषय एव संकेतः संकेतत्वेन हेतुरितियावत्। अगृहीतशक्तिकादिति। अज्ञातसंकेतादित्यर्थः। अर्थबोधप्रसङ्गादिति। संकेतस्य तत्र विद्यमानत्वादितिभावः। सामान्यत इति। जनकाजनकसाधारणधर्मेणेत्यर्थः। संकेतत्वेनेति। ईश्वरीयसंकेतत्वादिनाविशेषधर्मेणेत्यर्थः। तज्ज्ञानशून्यानामिति। संकेत ईश्वरीयत्वमविदुषामित्यर्थः। बोधोदयेनेति। अर्थधीजनकत्वज्ञानमात्रादेवार्थबोधोदयेनेत्यर्थः। यद्यपि संकेतत्वेन संकेतज्ञानकारणता वादिमते नेश्वरीयत्वादिना विशेषस्तथापि गयासार्वेश्वरस्येतितद्ग्रन्थालोचनपेश्वरीयत्वादेर्निवेशोस्तदभिमत इत्यभिप्रेत्य दूषि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लः दः तमिमित्येयम् ।लौकिकमीमांसकानामिति ।वैदिकानां चकथंचिदीश्वरबोधसंभवादुक्तं लौकिकेति ।अ
१८४ थवालौकिकानां व्यावहारिकपदार्थमात्रविषयकज्ञानवतां पामराणामित्ति यावत् ।मीमांसकानां चेत्य
र्थः ।तत्तदर्थधीजनकत्वग्रहवतामेवेत्येवकारेणाभिरूढसंकेतज्ञानवत्त्वव्यवच्छेदः ।सत्वतज्ज्ञानस्याना
मित्यस्यैवानुवादः ।स्वरसत्य पाटस्तु सुगमः ।इदं च शक्तिस्वरूपप्रकारणाप्रदर्शकम् ।तज्ज्ञानम् ।संकेत
प्रकारकज्ञानम् ।तथा ।हेतुः संकेतितत्पदस्यैवार्थधीजनकत्वेन पदनिष्ठतत्तत्कार्यांसकेतस्यावच्छे
दकत्वादिति भावः ।ततोपीति ।अर्थधीजन ।कतावच्छेदकत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वकल्पनायस्तथा राम॰
ऽर्थधीजनकतात्वेन हेतुताकल्पनायाश्चौचित्येन वैयाकरणोक्तसिद्धेरित्यर्थः ।इदं पदमेतदर्थमभिनीतं पि १८४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तसंकेतवदित्याकारकपदविशेष्यकज्ञानस्यार्थधीजनकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नसंकेतप्रकारताकज्ञानत्वे
न हेतुत्वकल्पनापेक्षया ऽदंपदमेतदर्थधीजनकमितिज्ञानस्यैवार्थधीजनकतातावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन हेतु
त्वकल्पनालघीयसीतिभावः। संकेतज्ञानादेवेत्येवेनार्थधीजनकत्वग्रहरूपदासः। अस्य। बोधकत्वग्रहस्य।
व्यभिचारः। व्यतिरेकः। तत्रापिसंकेतमात्रादर्थबोधस्थलेपीत्यर्थः। इच्छाग्रह इति। इदंपदविशेष्यके तदर्थबो
धकत्वप्रकारकेच्छाग्रह इत्यर्थः। अवगाहनेनेति। विषयीकरणेनेत्यर्थः। ज्ञानेच्छादिविषयकज्ञानस्यतद्विष
यविषयकत्वमितिनियमादितिभावः। स्वातन्त्र्येणेति। इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः। प्रकृते चेच्छांशे विषयि
तयाविशेषणीभूतबोधकत्वस्येनतज्ज्ञानेनविषयीकरणादितिभावः। अभ्युपेत्येति। पारतन्त्र्येणापिबोध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. कता ज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वे इत्यर्थः। इष्टापत्तिनिराकरणायाह। नेदं तावदिति जनकमितीति। अस्मात्पदा
१८५ दिति। एतत्पदजन्यैतदाश्रयकबोधविषयोऽयमर्थ इत्याकारकवर्तमानग्रहवत इत्यर्थः। पदविशेष्यका
र्थधीजनकत्ववाच्यग्रहे विषयमेतदंशेऽर्थधीजनकत्वावगाहन इदम्। पदमेतदर्थधीजनकत्वेन वुद्धजनेनेति
ग्रहासम्भवात्तदपहायास्मादित्याकारकबोधग्रह उक्तस्तस्मिंस्तु न तस्य प्रतिबन्धकतायाश्चाभावानवगा
हित्वादिति भावः। अतत्रह्यापत्तेरिति। घटादिशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः। उक्तज्ञानस्य विषयविषयकत्वेपि नेति 185
न पदांशेऽर्थबोधकत्वं विषयीक्रियते येन शक्तिग्रहत्वं तस्य स्यात्। किन्तु बोधांशे तत्पदजन्यत्वस्यार्थांशे एम:
तादृशबोधविषयत्वमेव तथा। तेन तुल्यवित्तिवेद्यतया पदांशेऽर्थबोधकत्वमप्यवगाह्यत इति तु दुर्वचम् १८५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तुल्यवित्तिवेद्यत्वे मानाभावात् तत्प्रतिबन्धकस्य ग्राह्याभावावगाहित्वेनेदं तद्धीजनकमिति ज्ञानस्य जागरूकत्वा
त्। न च पदनिष्ठार्थधीजनकत्ववदर्थनिष्ठपदजन्यत्वधीविषयत्वाभिमतशक्तेर्विनिगमनाविरहाभयविधज्ञाना
द्वीधं बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाच्च। कार्य्यतावच्छेदककोटौ व्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च न परजन्यशाब्दबोधे
व्यभिचारः। स्वं च द्वितीयशक्तिग्रहरूपा तस्मात् शाब्दबोधापत्तिः सुकरैवेति वाच्यम्। तथा सति नेदमर्थधीजनक॰
मिति ग्राह्याभावानवगाहिनो॰ प्रतिबन्धकग्रहस्योपन्यासवैयर्थ्यात्। ग्राह्याभावानवगाहित्वेऽप्युभयविध॰
शक्तिग्रहप्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामापत्तिः। बन्धकत्वोपगमेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यसंपादने तु तज्ज्ञानस्यासम्भ
वरूपत्वाशयेन दूषयति नेदं तद्धीजनकमिति। बाधेन अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितमनिरुक्तनिरासायात्मकप्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त॰द॰ तिबन्धकसम्भावेनेत्यर्थः। न तु रागद्वेषासंभवात्। अर्थविशेष्यकयदजन्यबोधविषयत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः
१८६ अन्यथेति। बाधग्रहेऽपि जायमानस्य रजतं शुक्तमनेनेतिग्रहस्य इदंविशेष्यकरजतप्रकारकग्रहत्वे भ्रान्तित्वस्ये
त्यनेन दोषाभाववत्त्वमपि सूच्यते। भ्रान्तत्वापत्तेरिति। तदभाववति तदवगाहिज्ञानत्वस्यैव तत्त्वादिति भावः।
अत्रेदं चिन्त्यम्। एवेदं पदमेतदर्थं बोधयत्विति संकेतज्ञानं· मै[illegible]स्वाच्छाब्दबोधस्तत्र बोधकता शक्तिज्ञानस्य हेतुता
वादिमते व्यभिचारो दुरुद्धरस्तव। न चात्र संकेतज्ञानमेव बोधकतानाज्ञानमित्युक्तमेवेति वाच्यम्। सविषयके
ज्ञानस्य तद्विषयाविषयकत्वेऽपि तद्विशेष्यांशे तत्प्रकारेण तेन विषयीक्रियते घटमहं जानामीत्यनुव्यवसाये रामः
न घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरेव विषयीकरणात्। अन्यथा भ्रान्तिज्ञानस्य भ्रान्तत्वापत्तिरिति वा १८६

186

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

येर्वस्यात्॥ अतएव शब्दं विनापरोक्षतान्ययो विषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्यपदपक्षकानुमानेन सिद्धावपि नेत
रपदार्थे भिमतं पदपदं संसर्गसिद्धिस्ताद्दशसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानेन तत्पदार्थे इतरपदार्थतात्पर्यावि
षयसंसर्गस्याविषयीकरणादित्यस्यरसात्पदार्थपक्षकानुमानमवतारितम्॥ पक्षवरमित्रेणेति॥ व्युत्पत्तिया
रुकमाह॥ इदं चेति॥ शक्तिरेवे नाभ्युपेयेनं वोधकत्वं चेत्यर्थः॥ पित्रादीत्यादि नामपरिग्रहः॥ गृह्यतइति॥ कार्यता
वच्छेदककोटौ स्वातन्त्र्यनिवेशात्संकेत ज्ञानाजन्यसंकेतज्ञानात्मकवोधकताज्ञानेव्यभिचारइतिभावः॥
पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टत्वेन परिहरति॥ नापीति॥ शक्तिग्राहकेति॥ शक्येइव शक्तिग्राहकव्यव
हारादेर्लक्ष्येपितुल्यत्वादित्यर्थः॥ ननु शक्यलक्ष्यव्यवहारानुपपत्त्या लक्ष्यव्यावृत्त्यैवसावाच्या॥ तथाच

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰६॰ लक्ष्योपस्थितये लक्षणा इति स्वरूप्यकत्वेन कथमुक्तापत्तेरिष्टत्वमत आह किन्त्वेति शाब्दबोधानङ्गत्वादिति ।
१८७ घटादिपदे ऽर्थहि न शक्तिकस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितघटादेर्घटादिपदाच्छाब्दबोधानुत्पादन्यथ व्यभिचारेण॰
मत्यक्षाद्युपस्थितेः शाब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः । नन्वनापत्त्या तादृशगौरवं स्यादत्व्यमत आह अपि त्वेति ।
व्यभिचारो व्यतिरेके बोध्यः । तस्यैवोपपादयति । शक्तिजन्योपस्थितिमिति । अव्यवहितोत्तरत्वेति । तत्त्वत्वं
ध्वंसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वम् । अत्र स्व
पदं शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिपरम् । लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिप्रागवर्त्तिशक्तिज्ञानजोपस्थि राम:
तिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय परिष्कृतम् । शक्यशाब्दबोधानन्तरभाविलक्षणाज्ञानजोप १८७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थितिजन्यशाब्दबोधेउक्तसंबन्धे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। प्रकृते लक्षणाज्ञानजोपस्थितिजन्यशा
ब्दबोधेउक्तसंबन्धेन शक्तिज्ञानजोपस्थितिवैशिष्ट्याभावेन तत्कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वान्न व्यभि
चार इति भावः। अनन्तेति। तत्तत्व्यक्तिविश्रान्तत्वेनाननुगततया तद्घटिताव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धे
नोपस्थितिमत्त्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे कार्यकारणभावानन्त्यमिति भावः। न्यायसाम्यादा
दर्कं चेति। प्रागवदेवेति। शक्तिज्ञानं विनापि लक्षणाज्ञानात्पदार्थोपस्थितेरेवं लक्षणाज्ञानं विनापि शक्ति
ज्ञानात्पदार्थोपस्थितेस्तयोरुपस्थितिहेतुतायां परस्परं व्यभिचारः। अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तत्तत्का
रणवैशिष्ट्यस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे च गौरवं तद्वदेवेत्यर्थः। ननु बोधकत्वशक्तिवादिनो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· पि गङ्गापदं प्रवाहबोधकमिति। शक्तिग्रहात्तु लक्ष्यार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरपत्तिवारणाय कारणतावच्छेदक
१९८ कुक्षौ तत्तदर्थनिवेश आवश्यकस्तथा च लक्षणावादिमते तद्गौरवमित्याशयमभिनिराचष्टे। परस्परेति। गङ्गाप
दनिष्ठतीरबोधकत्वग्रहं विनापीति शक्यदर्शितादृशशक्तिग्रहे सति तीरबोधात्तयोः परस्परजन्यबो
धे व्यभिचारप्रतिरोधायेत्यर्थः। शक्तिभ्रमानुरोधेनेति। गङ्गापदस्य तीरे शक्तिभ्रमदशायां तीरोपस्थित्या
देः सर्वमतसिद्धत्वमपास्तं वा पितत्कारणतावच्छेदककोटौ तत्तदर्थनिवेशस्यावश्यकत्वादित्यर्थः। नवेति
लक्षणास्वीकर्तृभिरित्यर्थः। शक्तिज्ञानकारणतायां शक्तेः शक्तित्वेन निवेशे स्यादेवोक्तदोषः। किन्तु शक्ति एम:
त्वेनेति तत्त्वसंभावनेत्याशङ्कते। अथेति। वाच्यमितीति। शक्तिजन्योपस्थितावित्र लक्षणाजन्योपस्थि १९८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तावपि शक्तिलक्षणासाधारणवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यत्वसत्त्वादिति भावः। शक्तिलक्षणेति। शक्तिभिन्नत्वे सति
लक्षणाभिन्नं यत्संबन्धि तत्त्वस्येत्यर्थः। शाब्दबोधानुकूले इत्यादि। शाब्दबोधजनिकाया पदार्थोपस्थितेः। पदवृत्तिः
ज्ञानजन्योपस्थितित्वादनुकूलेत्यर्थः। कारणतावच्छेदकत्वेऽभयस्य साधारणं दूषणमाह। गुरुत्वादिति। ज्ञास्य
दभिमतशक्तित्वमपेक्ष्य निरुक्तान्यतरादेर्गुरुत्वादित्यर्थः। द्वितीयदूषणान्तरमप्याह। शाब्दबोधहेत्विति शाब्द
बोधजनकत्वज्ञानस्य कारणतावच्छेदकोपस्थित्यधीनत्वेन तस्य च पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यात्मकतया तज्ज्ञा
नस्य घटकवृत्तित्वज्ञानं विनाऽसम्भवेन कार्यकारणभावग्रह एव दुर्घट इत्यर्थः। तथा च वृत्तित्वग्रहे शाब्दबोध
पदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावग्रहस्तद्ग्रहे च निरुक्तपदार्थसंबन्धत्वरूपवृत्तित्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्व.द. गोक्तस्य वृत्तित्वासम्भव इति भावः। वस्तुतस्तु विजातीयपदार्थोपस्थितिजनकः पदपदार्थयोः संबन्धो वृत्तिर्वै
१८९ जात्यनिवेशाच्च। नाकाशोपस्थितिजनकस्यप्रवायां दाववति व्याप्तिः। तादृशवैजात्यपरिचायकं चन्द्रादवोधात्तु
कूलेति। ननु तेन रूपेणोपस्थितेर्निवेश इत्यन्तिमलक्षणस्यादुष्टत्वमिति। समाप्तीति। लक्षणाङ्गीकर्तुर
यीत्यर्थः। प्रवेशादिति। तथा च लक्षणाज्ञानस्यापि शक्तिज्ञानस्य शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वेन न लक्षणाज्ञा
नजन्यलक्ष्यार्थोपस्थित्यादौ शक्तिज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थः। विषयमनिवेश्यैव यदि शक्तिज्ञान 189
पदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावः केः सम्भवेत् तदा स्यादप्युक्तप्रकारः सम्भवतीत्याह। शक्तिज्ञाने राम:
ति। आवश्यकत्वादिति तदर्थविषयकोपस्थितिं प्रति तदर्थनिरूपिततत्पदनिष्ठशक्तिज्ञानत्वेन हेतुता १८९

याज्ञवद्दृश्यकल्पनत्वादित्यर्थः। आवश्यकत्वमेवाह। अन्यथेति। शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावेस॰
मानविषयकत्वानिवेशे इत्यर्थः। संबन्धाग्रहदशत इत्युत्मा लक्षणाज्ञानासन्न्यं बोधितम्। गङ्गापद इति। एवाक्तपार्थ
न्वितपिनबोधकत्व शक्तिगङ्गापदे ज्ञातत इत्यर्थः। तीरं बोधप्रसङ्ग इति। तीरोपस्थितेरतद्वारकशाब्दबोधस्यवापत्तिः
रित्यर्थः। नन्वक्तापत्तिवारणाय शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां कार्य्यकारणभावे समानविषयकत्वनि
वेशोपि प्रकृते गङ्गापदं तीरलक्षकमिति लक्षणाज्ञानस्य शक्यवगाहिनः तीरविषयकत्वस्याप्रसत्त्वात्। तत॰
स्तीनोपस्थितेः शाब्दबोधे वा किं बाधकमत आह। अपि चेति। हस्तिपकस्मृतेरिति ज्ञानजन्यत्वसंयत्तये हस्तिनो॰
पि वाक्योपस्मृतिविषयता बोधिता। समूहालम्बनेऽन्यत्रालम्बनपदं विषयपरम्। इति निजत्वोपस्थितिरिति। तद्विष

ल॰द॰ पत्त्वावच्छिन्नवृत्तिज्ञाननिष्ठकारणतानिरूपितकार्य्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितिरित्यर्थः। उक्तस्थले हस्ति॰
१९० पकोपस्थितेर्वृत्तिज्ञानजन्यत्वेपि न तन्निष्ठजन्यता हस्तिपकविषयकत्वेनावच्छिद्यते। नापि वृत्तिज्ञाननिष्ठज
नकतायां हस्तिविषयत्वेनावच्छेदकोक्तवृत्तिज्ञाने धर्मित्वे मानाभावादिति नोक्तापत्तिरिति भावः। प्रकृतोपयोगित
मर्थमाह। एवं चेति। तदंशविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य तदुपस्थितौ कारणत्वाद् हेतुत्वे चेत्यर्थः। अस्मदुक्तिकमिति।
लक्षणाज्ञानस्य शक्तिविषयकत्वेपि तीरविषयकशक्तिग्रहात्मकत्वाभावादिति भावः। एतेनेति। द्विविधवृत्तिज्ञा 190
नस्यैकरूपेण हेतुत्वासम्भवप्रतिपादनेनेत्यर्थः। शक्तिप्रयोज्येति। लक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानाधीनत्वेन त॰ रामः
ज्जन्योपस्थितौ शक्तिप्रयोज्यत्वसत्त्वान्न लक्षणावादिमते हेतुत्वन्तरकल्पनेत्यर्थः। अनतीति। प्रसक्तस्येति। जन्य १९०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जन्यत्वस्य लक्षणाज्ञानाऽजन्योपस्थित्या विवक्षितविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविषयाशक्तिज्ञानजन्यघटपद
शक्यवन्देश इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुव्यवसायात्मकबोधेपि सत्त्वात्तत्तोपि घटज्ञाद्वबोधाप
त्तिः। साक्षाज्जन्योपस्थितेरसङ्ग्रहश्च साक्षाऽजन्यत्वस्य तत्त्वेन लक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्यसङ्ग्रहः इत्युभयसाधा
रणपम्। तस्य वक्तुमशक्यम्। स्वरूपसंबन्धरूपस्य तस्याननुगतस्योभयसाधारणपमनुत्तरमसंभावितमिति
भावः। अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकशक्तिज्ञाननियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं। शक्तिप्र
योज्यत्वमुभयसाधारणमेव चमित्यपि केचित्। अधिकमग्रे वक्ष्यते। अनवदन्ति। अर्थबोधजनकत्वस्य
वस्तुतः। यदनिष्टस्य वाच्यवाचकव्यवहारनियामकशक्तित्वसम्भवदावोक्तकार्यकारणभावे गौरवत्वा·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰र॰ बाधवादिवर्त्तानन्तु तस्य न दूषणत्वसम्भवः। तथाहि शाब्दबोधस्प्रतिहि निज्ञानस्य हेतुतेति निर्विवादम्। सावच्छ
१९१ बद्धकार्य्यधीजनकत्वस्य रतिन्त्वेन सम्भवतीति तद्रूपापात्तस्याज्ञानविशिष्टशाब्दधीजनकतायामवच्छेदकत्वाः
सम्भवात्॰ स्वस्यैवस्वावच्छेदकत्व आत्माश्रयत्वात्। किञ्च प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारदृष्ट्या प्रयोज्यप्र
वृत्त्यनुमिति॰ प्रयोज्ये निष्ठघटानयनात्मद्ज्ञानस्य उपस्थितत्वाच्छब्दस्यैव हेतुता भासमवधार्य्य मारणायामसं
बद्धस्य कारणत्वात्तु पपत्त्या कल्प्यमानसम्बन्धस्य जनकात्मकत्वासम्भवः। स्वयमुपपद्यमानत्वेन तथैतः 191
स्य गृहीतमशक्यत्वात्। तस्माद्बोधकत्वे शक्तिः। एवं न्यायमतानुयायिनस्सा॥ स्मात्पदादेतदर्थबोधोभव रामः
तु इत्याकारके इच्छाविषयत्वस्यापि संकेतीय गङ्गापदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्नोद्दे ९०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रूपतानिरूपितविशेष्यत्वव्याप्त्यवच्छेदकतानिरूपिताधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वपर्य्यवसितस्य न श
क्तित्वम्। लक्षणोच्छेदापत्तेः। गङ्गापदात्तीरबोधोदयेन गङ्गापदात्तीरविशेष्यकबोधो भवत्विति इच्छाया
ऽपि भागवत्याः सम्भवात्। तादृशेच्छीयनिरूपितावच्छेदकताया लक्ष्ये तीरेऽपि सम्भवात्। तादृशावच्छे
दकतात्वेन शक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधे कारणत्वकल्पने गौरवं च तीरादिनिष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तविशेष्य
त्वव्याप्त्यवच्छेदकतानिरूपितत्वेऽपि न विशेष्यत्वव्याप्त्यवच्छेदकतात्वेन तन्निरूप्यत्वं किन्तु शुद्धावच्छेदके
नामान्तरेणेति न तादृशशक्तिस्तीर इति तु शिष्यप्रतारणामात्रम्। इच्छाविषयत्वं ज्ञानविषयत्वं वा शक्ति
रिति विनिगमनाविरहाद्द्वयाधिकमग्रे वक्ष्यते। तस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· संबन्धः पदार्थान्तरमेव। तस्य च लक्ष्यत्वं तस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्। तस्य बोधार्थं शक्यसंबन्धरूपलक्षणाङ्गी
१९२ कारेऽपि स्वीकार। आवश्यकः। तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वात्तत्र कल्पनप्रयुक्तगौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषावहम्॥
अन्यथानुपपत्तेश्च। अत एव शक्यलक्ष्यव्यवहारः स्वरसतः संगच्छते। अथवा शक्तिलक्षणाज्ञानयोः शाब्दबो
धं प्रत्येकरूपेणैव हेतुता। तथाहि। तत्काद्यं प्रति शक्तित्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्र
कारतानिरूपिततदर्थविशेष्यताकज्ञानत्वेन हेतुता। शक्तिसंबन्धेन शक्यसंबन्धेन वा पदप्रकारकज्ञाने 192
शक्तेः संसर्गत्वात्। शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पर्याप्तेरनिवेशेन शक्यसंबन्धप्रकारकज्ञानस्यापि तेन रू रामः
क्रोडीकारात्। परन्तु पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितता दृशसांसर्गिकविषयतायामर्थविशेष्यतानिरूपितत्वा १९२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नभ्युपगमात्तच्छक्तिसंबन्धेन पदाभावप्रकारकबुद्धिप्रतिबध्यत्वं लक्षणाज्ञानस्येन्द्रियाणामित्यादिहरिपद्यस
त्वयमर्थः। इन्द्रियाणां चाक्षुषादिविषये घटादिषु पुरुषप्रयत्नानपेक्षा यथा योग्यता तदीयचाक्षुषादि
कारणतावच्छेदकरूपस्तितथार्थैः साकमपि पदानां संबन्धो योग्यता तच्छाब्दबोधजनकतावच्छेदकधर्मोऽनु
जनकत्वमेवोक्तयुक्तेरिति न तद्विरोधोऽपीति सर्वमनवद्यमिति। तत्राह कं च व्याकरणस्मृत्यादि। तदुक्तम्
शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सि
द्धपदस्य वृद्धाः इति। तत्र व्याकरणादिकं लाघवसहकृतमेव शक्तिग्राहकमिति नैयायिकमतम्। यतो लाघव
सहकृतेन लः कर्मणीतिसूत्रेण कृतावेव शक्तिः परिच्छिद्यते ननु कर्तरीति यथैव तथोक्तमेवंघणे शक्त्यादय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. इतिकोशेनापिलाघवसह कृतेन गुणास्य च शक्ति निर्धार्यते न तु गुणानि गौरवात्। गुणिनि बोधस्तु शुक्लादिप
१९३ देभ्यो निरूढलक्षणया वेति वतद्दुक्तेः। निरूढत्वं च प्राङ्निरुक्तम्। उपमानस्य तु सादृश्यज्ञानात्मकस्यातिदे
शवाक्यार्थस्मृतिद्वारा गवयपदादि गवयादिपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकम्। इदमेतद्वाचकमित्या
कारकात्वाक्यादपि तद्ग्रहः। आप्तत्वं च तदर्थविषयकयथार्थज्ञानवत्वम्। व्यवहारो यथा· प्रयोजक
वृद्धेन घटमानयेत्युक्ते प्रयोज्यवृद्धेनानीते घटे इत्वार्थयो घटकर्मकानयनादिकार्ययोर् घटकर्मकानयनादि [१]
ज्ञानसाध्यमित्यनुमिति व्यवहारे व्यवहर्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वात्। अनन्तरं तद्धेतुजिज्ञासायामनुपस्थितं तत्वा रामः
क्यमेव तद्धेतुत्वेनावधारयति। तस्य चार्थासंबन्धस्य तद्धेतुत्वानुपपत्त्यार्थेन साकं पश्चाद्वाक्यस्य संबन्धक १९३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वधारयतिसैवशक्तिरितिव्यवह्रियते।यद्यपि।प्रथमंतेनवाक्यस्यैववाक्यार्थेवधारितः स तथापिघटंनयगामानये·
न्यावापोद्वापाभ्यांपश्चाज्ज्ञातप्रत्येकपदशक्तिग्रहेणप्राग्ज्ञातवाक्यशक्तिग्रहेचन्द्रादेर्ज्योतिःशास्त्राध्यक्षजन्य·
ज्ञातयोजनादिपरिमाणापेक्षात्त्येनप्राथमिकाल्पपरिमाणग्रहइवाप्रामाण्यंपरिच्छद्यतेइतिनैयायिकाः।प्रत्येकपद
शक्तिग्रहेणैवाकाङ्क्षादिसहकृतेनवाक्यार्थबोधोपपत्तेरितिनदाक्षम्यः।अन्येतुवाक्यार्थशक्तिग्रहस्यप्रत्येक
पदशक्त्युपजीव्यत्वात्तेनतद्बाधासम्भवेनप्राग्ज्ञातशक्तिग्रहस्यैवबलवत्त्वमित्याहुः।वाक्यशेषात्तुयथावेदेर्दुहीतीत्यु
तयवपदस्यदीर्घशूकविशिष्टेआर्याणांप्रयोगात्कङ्गौम्लेच्छानांप्रयोगात्कशक्तिरितिसन्देहेयत्रान्या·ओष
धयोम्लायन्तेऽथैतेमोदमानाइवोत्तिष्ठन्तिइतिवाक्यशेषेणदीर्घशूकविशिष्टेतन्निर्णयः।विवरणस्ययथाश

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. क्रियाहेतुकत्वं तथा चान्वर्थं निरूपणाज्जकं मम्। इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति तीर्थ्याद्यौ प्रसिद्धसहकारादियदसन्नि
१९५ धानाच्चिकादिपदानां कोकिलादौ शक्तिपरिच्छित्तिरिति। ये या शक्तिर्नानार्थे संयोगादिना नियम्यते। तदु
क्तं काव्यप्रकाशे। संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः। साम
र्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति। शब्दार्थस्यानवच्छेदे
सन्देहे सति। रामलक्ष्मणविशेषनिर्णयस्य जनकाः संयोगादय इति तदर्थः। शब्दोपस्थितानामनेकेषामेक
तरमात्रार्थतात्पर्यनिर्णयद्वारा तदर्थबोधजनकत्वं तेषामिति भावः। तत्र सवत्सा धेनुरवत्सा धेनुरिति च रामः
मेण संयोगविप्रयोगयोरुदाहरणे। साहचर्यं साहचर्यम्। सहस्थायोरेव प्रायशः सहप्रयोगादेव रामल १९५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मरणादित्यादावुभयोर्नानार्थयोरेकपदे वसाहचर्यग्रहणाधीनतात्पर्यग्रहेण विशेषावगतिरिति नान्योन्याश्र
यः।रामार्जुनगतिस्तयोरित्यादौ विरोधेनस्या।अञ्जलिना जुहोत्यञ्जलिनादित्यमुपतिष्ठते इत्यादौ धात्वर्थ
बलात्तदाकाराञ्जलिपरत्वं सैन्धवमानयेत्यादौ भोजनादिरूपप्रकरणेनस्या।अक्ताः शर्करा उपदधाती
त्यादौ तेजो वै घृतमित्यादि घृतादिगुणेन रूपाञ्चिह्नादक्तपदस्य घृतसाधनाञ्जनेन तात्पर्यावगतिः।रामोरा
जोभदग्न्य इत्यादौ जामदग्न्यपदसन्निधानेन रामपदस्य परशुरामपरता।स्वाभिरूपाय कन्यां देयेत्यत्राभिरूप
तरायेति सामर्थ्यादवगम्यते।पश्य निम्बं परशुनेत्यत्रौचित्यात्परशुपदस्य छेदनार्थत्वम्।भात्यत्र परमे
श्वर इत्यत्र राजधानीरूपदेशात्परमेश्वरपदस्य राजपरता।चित्रभानुर्भातीत्यत्र चित्रभानुपदं रात्रौ वह्निं दि

लो १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ वास्सूर्य्यस्य बोधकस्य। मित्रं भातीति मित्रो भातीत्यादौ व्यक्तेर्लिङ्गादाधेयस्य हृदोऽन्ते सूर्य्यस्य बोधकं मित्रपदम्
१९५ स्थलपद्मसती मनस्थाही मित्यत्र स्वारानात्परस्य वर्णस्यार्थनिर्णयः। आदित्यान्त्यत्वशात्वादिः यथा सुमित्र
मित्यत्र सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयस्य पूजाकत्वम्। सुषिक्त मित्यत्रोपसर्गस्यान्यार्थकत्वमेवं प्रणायक
इत्यत्र णत्वान्नग्रायनकर्त्तृबोधः। प्रनायक इत्यत्र तदभावान्नगतनायकबोध इत्याद्यूह्यम्। यत्तु पदपदा
र्थयोर्योऽर्थः सशब्दोऽयं शब्दः सोऽर्थ इतीतरेतराध्याससम्बन्धकं तादात्म्यं भेदव्याप्तृकमस्ति तस्य वाचकः
प्रणवः। ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति भेदाभेदयोर्दर्शनात्। आद्ये भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया षष्ठी। अभेद॰ रामः
स्योद्भूतत्वविवक्षया त्वन्ये प्रातिपदिकार्थे प्रथमा। सम्बन्धः पदतदर्थयोर्वाच्यवाचकव्यवहारनि॰ १९५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यामकः। शक्तिर्नतु संकेतः पदार्थान्तरं चेति भट्टानुयायिमतं तत्तु न साधीयः। अध्यासमूलकस्यासत्तत्तस्य संबन्ध
त्वासंभवात्। भेदाभेदयोः परस्पराभावरूपतया विरुद्धत्वेनैकत्रासम्भवाच्च। तस्यापि तस्याध्यासस्सम्भवेपि
सर्वेषां तयाध्यासे मानाभावात् घटपदनाशेपि घटस्योपलम्भमानतया तयोस्तादात्म्यस्यासम्भवदुक्ति
कत्वात् च। न च पाकरक्ते प्राक्तश्यामे पिपाकोत्तरमपमिदानीं तत्र्यामइति प्रतीतेर्भेदाभेदो न विरुद्धा
विति वाच्यम्। अव्याप्यवृत्तीनां तेषामेकावच्छेदेन वृत्तेरभावात्। अतएव तत्र देशकालावच्छेदक
भेदेनैवायमिदानीं तत्र्यामो वृक्षो मूलेन कपिसंयोगीति न तु तदवगाहिनी घटोयं न श्यामो वृक्षो न क
पिसंयोगीति प्रतीतिः। किन्त्वभेदवादे घटपदनाशे घटनाशापत्तिरेवं शब्दवदर्थस्यापि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्र॰द॰ याः शब्दस्य चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यतायाश्चापत्तिरिति वक्तव्याकोयः। शब्दस्य यथा न नित्यत्वं तथा वक्ष्यते। नचात्य
१९६ न्तभेदे घटो घटोऽन्यन्ताभेदे घटः घट इति सामानाधिकरण्यादर्शनाद्भेदाभेदवादोपपत्तिरिति शक्त। शब्देघ
ट इत्याद्यनुभवाद्घटेन शब्दश्च घटेन घट इत्याद्यनुभवाच्चाभेदस्यैवासिद्धेः। ॐ मित्येकाक्षरमित्यादौ त्वक्षरप
दस्य तत्प्रतिपाद्ये निरूढलक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तेर्न चाक्षरस्योङ्कारसमानाकारत्वस्य तयाभेदोपादा
न परतयोपपत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः। सा च शक्तिस्त्रिधा योगो रूढिर्योगरूढिश्चेति। प्रकृतिप्रत्ययात्तिरूपि 196
तार्थे या शक्तिः स योगः। तन्मात्रेणार्थबोधकपदं यौगिकमिति व्यवह्रियते। यथा पाचकादि पदं तद्धि प्र रामः
त्ययोः पाकादौ कर्त्रादिकारके च व्युत्पन्नत्वात्। अवयवार्थाप्रतीतौ केवलसमुदायस्य तत्तदर्थे या शक्तिः १९६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सारूढिस्तयार्थबोधकं पदं रूढम् । यथा मणिनूपुरादिः । अश्वगन्धादिपदन्तु कदाचिदोषधिविशेषसमुदायश
निरूपितशक्त्यौषधिबोधकः कदाचित्तु अश्वस्य गन्धोऽस्यामिति व्युत्पत्त्या वाजिशालादिबोधोऽवयवशक्त्येति योगि
करूढिः पृथङ्नोक्तौ तयोरेवान्तर्भावात् । रूढिर्योगापहारिणीति तु प्रकरणाद्यभावे लाक्षणिके तद्वाजि
शालादिरपरे । तत्रावयवार्थसंवलितसमुदायशक्तिरर्थबोधिका सा योगरूढिस्तयार्थबोधकं पदं योगरू
ढं यथा पङ्कजादिपदम् । तत्र पङ्काधिकरणकोत्पत्त्याश्रयपद्मत्वविशिष्टबोधात् । अनुपपत्तिप्रतिसन्धा
नं विनापि पद्मबोधान्न तत्र लक्षणावसरः इत्यादि प्रपञ्चितं प्रागेव । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य ती
रे शक्यसामीप्यरूपलक्षणाग्रहे तदादितसंस्कारजन्यतीरादिस्मृत्या तीराधिकरणकघोषशाब्दबुद्धिर्ले

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. क्ष्यव्यवहारान्यथानुपपत्त्या लक्षणायामथवश्यमभ्युपेयत्वात् । अन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानं च तत्कल्प
१९७ नेबीजम् । ययोक्तकविनिराकाङ्क्षत्वमपि तद्बीजम् । यथा वदनं तस्या वदनं मुखमकुरवं भातीत्यत्रान्यासा
क्तिपत्र तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नवदनत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवदनत्वावच्छिन्नविशेष्यताको
बोधो न संभवति । तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्न । तादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्द
बुद्धौ विधेयतावच्छेदकभेदस्य तन्त्रत्वादिति वदत्वा । वच्छिन्नार्थकवदनपदनिरूपिताकाङ्क्षा न व
दनपदे । तस्मात्तत्र वदनपदं लक्षणयाह्लादकपरं तदुपस्थिताह्लादकत्वावच्छिन्नस्याभेदान्वयो वदनेऽअ रामः
नुशासने बोधितनैराकाङ्क्ष्यमपि क्वचित्तथा । यथा हतनसीतापरित्यागः । सरलाकारमेरवल्लाम । वभुजे । १९७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् । इत्यत्र भुजिधातोरवनवाचकस्यात्मनेपदसमभिव्याहृतभुजित्वावच्छेदेना
ख्यातबोध्यकर्तृत्वं नितपालनभुक्तिस्वरूपायोग्यत्वरूपेनेराकाङ्क्षः स्यभुजो नवन इति सूत्रेणावबोधनात् । तच्चके
वलपदे न तत्कालिकरामाभिन्नपृथिवीपालनकर्तृकभोगकर्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकक
त्वयोगिनि व्यक्तिरभिधीयते । एवकारेण पृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदः । एवं च तत्कालिकरामाभिन्नपृथिवीपा
लकर्तृकभोगकर्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वविशिष्टाभिन्नपृथिवीकर्मकभोगकर्त्ता
: पृथिवीव्यन्यस्त्रीकर्मकभोगाकर्त्तारामाभिन्नः । पृथिवीपाल इति न्यायमतयेवाक्यार्थबोधः । द्विरेफो मधुरं
रौति द्विकः । कूजति कानने इत्यादौ तु स्वरूपार्थवाचस्य लक्षणाबीजम् । किन्तु मालक्षितलक्षणोच्यते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ लस्यसमासार्थरेफद्वयविशिष्टघटितत्वात्तस्याः। तथाहि। येन पुरस्तो णाद्विरेफादिपदस्य प्राणिविशेषे रूढि
१९९ र्न गृहीता किन्तु द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या रेफद्वयसंबन्धि भ्रमरपदे शक्यसंबन्धरूपलक्षणा गृहीता तस्य प्रा
णिविशेषविशेष्यकमधुराराववकर्तृत्वशब्दबोधस्य तात्पर्यविषयस्यानुपपत्त्या द्विरेफपदात्तु लक्ष्यो रेफद्व
यघटितपदवाच्यत्वलक्षणयोपस्थिते प्राणिविशेषे मधुराराववकर्तृत्वान्वय इति द्विरेफलेन भ्रमरपदमु
पस्थाप्यते तेन च प्राणिविशेषे मधुरारववकर्तृत्वान्वय इति द्विरेफपदेन भ्रमरपदमुपस्थाप्यते तेन च प्राणिवि
शेषोपस्थितिरिति तु न सम्यक् प्रत्ययानाभिनिवृत्त्पत्तेस्तत्र प्रत्ययार्थान्वयासंभवात्। भ्रमरपदे लक्षणा राम॰
साम्यापन्नतेन तदुपस्थितिलुप्तारि तस्यैवार्थप्रत्यायकत्वादित्यप्याहुः। स्वंद्विकः। कूजति कानने इत्यादौ १९९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बाधितो ध्यम्।। एवं गङ्गा हरति वै पुंसां दृष्टा पीतावगाहितेत्यत्र पीताऽऽऽपापं हरतीति वाक्ये गङ्गापदान्त्वशक्य
प्रवाहावयवावयवविभावसंबन्धरूपलक्षणाग्रहाहितसंस्कारसहकृतादुपस्थितो ध्व तज्जलपानकर्मत्वान्वयः
तात्पर्यानुपपत्तिरेव वा सर्वत्र लक्षणाबीजम्।। तदुन्नायत्वेनैवोक्तनैरावाध्यादीनामुपयोगः। अत एव यष्टीः
प्रवेशयेत्यादौ यष्ट्यादिपदानां तद्धारकत्वे लक्षणा।। यष्टीः प्रवेशकर्मत्वान्वयानुपपत्त्यभावेऽपि भोजना
दिप्रकरणोन्नीततात्पर्यविषयभोजनप्रयोजनकप्रवेशकर्मत्वानुपपत्तेस्तत्र जागरूकत्वात्।। एवं कृताःश्र
विंशति छत्रिणो यान्तीत्यादावप्यूह्यम्।। ननु।। छत्रिशब्दस्य पदद्वयघटितत्वेन वाक्यतया न्यायनयकथं तस्य
लक्षणा। शक्त्याप्रसिद्धेः। किंचात्रानेकसाधारणत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्।। मानीत्यस्यानन्वयापत्तेः। गन्तृत्वे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द·
१५५

नोपस्थितस्यास्य गमनाकाङ्क्षाविरहादिति चेन्नत्र्यम्। सर्वास्विशक्तस्मनुपस्थितेचैकत्वार्थसंबन्धिलक्षकत्वा-
भ्युपगमेनोक्तदोषद्वयस्याप्रसक्तेः। नचवस्तुत्वपदवैयर्थ्यं तस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थक्यात्। लाक्षणिकं-
पदं नानुभावकमिति सम्प्रदायः। स्वशक्यानुभवं प्रत्येकपदानां कारणत्वम्। इतरपदार्थेन सह स्वशक्यानु-
भावकत्वेन क्लृप्त्या क्लृप्तायादियदादेव तीरानुभवोपपत्तेः। शक्याद् शक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छ- ८६९
तां मते स्वजन्योपस्थितिसंबन्धेनैव पदस्यानुभावकतया तस्याश्च तीरादावभावात्तस्याननुभावकत्वमि-
ति तन्मूलम्। नचतन्नसंभवति। शक्योपस्थिततीरादेरप्रकृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययार्थान्वयासम्भवात्। वस्तु- एमः
तस्तु लाक्षणिकं पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येव तदर्थः। उद्देश्यविधेयभावेनान्वये शक्तेः १९९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मन्त्वेस्यैषतत्त्वात् । अतस्तवनाविधेयपरः शाब्दार्थ इति संगच्छते ।। किंच नेतुसंयोगस्य परसंयोगहेतुत्वं तात्पर्य्य ।
केतत्तु ः पदं जनयतीति सर्वलाक्षणिकवाक्येऽनन्वयानुभवापलापापत्ते र्लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वेन
वन्वयम् ।। गङ्गापदात्तीरमनुभवामीति प्रतीतेश्च तादृशप्रवादेनाभिनिवेष्टव्यम् ।। ननु स्वापत्ते शब्दप्रयोगे मि
त्यवाचकं पदं प्रयोक्ष्याम इति न्यायानीरघवाचक गङ्गादिपदाभिधानमनुचितम् ।। प्रयोजनजिज्ञासायां
पावनत्वादिप्रतिपत्तये तदिति यदि तर्हि वृत्तिं विना तस्य शाब्दभानासम्भवात्तदर्थं व्यञ्जनावृत्तिरपि तृतीया
ङ्गीकरणीया ।। अतस्त्वावत्तानां श्रियं हृत्वा ।। वारिवाहैः सह ।। निशम् ।। तिष्ठति चपलायत्नस्तकालः समुपाग
त इत्यत्र वासक्तानां श्रियमपहृत्य पुंश्चल्यो जलवाहकैः साकं रमन्त इत्यत्र तात्पर्य्यं ।। विषयस्त्वर्थान्तरालि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ ङ्गितार्थान्तरस्यापि प्रतीतिः। नानार्थवारिकापि-भ्रमधार्मिकविस्रब्धं सोद्य श्वा मारितस्तेन। गोदानीरनिकु
२०० ञ्जप्रतिष्ठितनिसर्गदृप्तसिंहेनेत्यादौ प्रतिभाजुषां सहृदयानां वस्तुबोध्यवैशिष्ट्यस्फूर्तौ सिंहप्रतीत्यन
न्तरं गोदातीरे भीरुभ्रमणायोग्यत्वप्रत्ययादिति केचन तच्च न। नालिङ्गितार्थस्य केवलयोगेव प्रतीत्य
सम्भवेपि लक्षणायास्तस्याः स्वरूपादत्वात्। व्यावनत्वादिप्रतीतिविशिष्टलक्षणयापि। शुद्धलक्षणा
येवानुपपत्तिपरिहारे विशिष्टतदनुपगमे बीजाभावश्चेति तत्त्वम्। यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापि तदनापत्तेः।८ 200
वाच्यार्थवैशिष्ट्यज्ञानकवृत्तेरनुमानेनापि गतार्थत्वाच्च। वस्तुतस्तु गाविप्रदानादेरिवेतोपितया तात्पर्य रामः
मेवानापत्तेः। ननु अन्वयबोधोत्तरमिति चेत्। बाधे व्यभिचारपक्षधर्मतयोः सन्देहेवा तयोरसंभवात्तदैवेते २००

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्व्यञ्जनोद्व्यासासुपगमात् । इत्यन्यत्रापि विस्तरः स्यादिप्वनराद्युभावि कोल्लोकानां स्वरसवाहिक स्याद्दसुमथं प्रसे
र्मातिप्रत्यलदाव्यञ्जनादृशिसप्रसङ्गेदेवेति । स्तोकनिष्कृष्टमतमयलभ्यमूलमवतारयतिनान्वेति । एवम् । बोध
कत्वस्यैव शक्तित्वे । तत्रापि । अपभ्रंशात्मकभाषायामपि स्यादिति । तस्याऽपि बोधकत्वात् । इत्थं स्वादी
नां शक्तित्ववादिनां उनापमातिप्रसङ्ग इति भावः । इष्टापत्तौ बाह । तथात्वेति । नापभ्रंशितवै इत्यादिनिषेधवि
धिविषयत्वानापत्तेरित्यपत्तेः । कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । द्विधेति । अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाभावव्यव
स्थापने नसाधुतस्यान्यथानिर्वचने नचेत्यर्थः । मूले ऽनुमानेन वाक इति । अनुमानमत्रस्मृतिः । अनुपश्चा
त्मानं मितिरिति वक्ष्यते । ननुव्याप्तिज्ञानम् । नच्छ्रुत्यानामपि शाब्दबोधदर्शनात् । गाव्यादय अपभ्रंशानां गवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. दिशब्दविकृतित्वेनोद्बोधकविषयाऽइति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे। अनुमानेनसाधुशब्दमि
२०१ ति। अनुमानेनेति। स्मृत्येत्यर्थः। वस्तुतस्तु चैतेषां साधुस्मरण एवोपयोग इति। अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधक
त्वानुक्तेः। शाब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चेति भावः। तत्के
रितंमतिमाह। उक्तं हीति। ते। अपभ्रंशाः साधुष्विति विषयसप्तमी। साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः। प्रत्य
येति। गवाद्यर्थबोधकारणानीत्यर्थः। यस्यानन्तरमाह। तादात्म्यमिति। साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकज्ञा
नविषयतामापद्यत इत्यर्थः। एवकारो वार्थे। गोपदे उच्चारणीये करणापाटवेन गावीत्युच्चारितं वस्तुतो गोप 701 राम:
दमेवेदमिति तादात्म्येनाभासमाना गाव्यादिशब्दा गवादिरूपार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः। न चैवक्ष्यमाणक २०१

त्याभेदः॥तत्रापभ्रंशगतासूर्वास्ववशक्तावच्छेदकत्वादत्रतुसाधुगतायास्तस्यास्तत्त्वमितिभेदादितिभावः॥य
नुशब्दार्थयोस्तादात्म्यंशक्तिरितिस्वोक्तार्थेतादात्म्यमित्यादिहरिकारिकाद्वयोपष्टम्भकत्वायान्यमतं
तन्मुखेनतादात्म्यस्यशक्तित्वेपिशब्दनिष्ठशब्दतादात्म्यज्ञानस्यार्थबोधकत्वेनतस्यशक्तित्वासंभवात्।
उपक्रमोपसंहारपर्य्यालोचनयामाशब्देनतादात्म्यभ्रान्त्यापभ्रंशानामर्थबोधजनकत्वमितियस्मा
त्तत्रयनतैयैवतव्याख्यानस्योचित्यादिति॥अवाचकत्वेयुक्तिमाह॥नशिष्टैरिति॥पतस्तेऽपभ्रंशाःसा
धवः॥पर्य्यायाइवशिष्टैःस्मृत्यादिनानप्रतिपाद्यन्ते॥नोनवाचकाइत्यर्थः॥नेसाधुत्वित्यागुक्तमर्थंविशा
दयति॥वंवंवेत्यादि॥अव्यक्तिमितिभाषणक्रियाविशेषणम्॥नहिद्रिदाम्॥अयमत्तशब्दश्चोद्दरणाम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. नेनसाधुविकृत्यपभ्रंशश्रवणेन।व्यक्तेः।अपभ्रंशप्रकृतिसाधुशब्दस्मृतेसती विशेषः।निरणयः।तदर्थज्ञाद
२०२ बोधोभवतीत्यर्थः।एवमिति।इत्थं चेत्यर्थः।साधौ।गवादिशब्दे।अपभ्रंशः।गाव्यादिरिति।असाधुशब्दे
न।धातुव्यवहितः साधुस्मृतिद्वारकः।कश्चित्प्रसिद्धोस्यादिरूपः।अभिधीयते बोध्यत इत्यर्थः।उक्त
मेवार्थं द्रढयितुमाशङ्कते।नन्विति।तेषाम्।साधुपर्यायाणाम्।एकत्वादिति।एकजातीयत्वादित्य
र्थः।तथा एकजातीयत्वम्।येन तत्रापि विनिगमकाभावात् शक्तिकल्पना स्यादिति भावः।अन्यथेति 702
एकजातीयत्वस्य शक्तिकल्पनायामतन्त्रत्वे।शक्तिमत्त्वाविशेषात् साधूनामिवापभ्रंशानामपि को एग्मः
शादौ प्रतिपादनं प्रसज्यत इत्यर्थः।एतन्मतेनैवेति।तेसाधवस्त्वनुमापकेनेत्याद्युक्तहरिमतेनैवेत्यर्थः।अ २०२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पभ्रंशाद्बोधस्योत्पत्तीत्योपपादितत्वात्तत्र शक्तिकल्पनं स्वाग्रहस्तलकमित्याशङ्क्य निराचिकीर्षुस्तत्रोक्तप्र
रासम्भवं दर्शयति । अयं भाव इति । तन्निति साधुशब्दानित्यर्थः । अज्ञाने हेतुमाह पामराणामिति । बोधादि
ति व्यवहारेण तेषां बोधानुमानादित्यर्थः । तथा चानधीतशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानासम्भवेन
तत्र साधुशब्दस्मृतिकल्पनया शाब्दबुद्धिरुपपादयितुं शक्येति भावः । किं च साधुशब्दस्मृतिकल्पना कथं
विलम्बेऽपि यदि प्रत्यक्षश्रुतसाधुशब्दात्तेषां बोधोदयः स्यात्तथा तत्तु नास्तीत्याह । तेषां साधोरिति । शक्ति
भ्रमादिति । अथ निरूपितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तेरपभ्रंशे भ्रमादित्यर्थः । किं बोधकत्वं । रूढशक्तिभ्रमा
तत्र बोध उपपद्यतामुतेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्रमात्तत्र नाद्यः । कल्प इत्याह बोधकत्वस्येति । द्वितीये त्वाह इत्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ रेच्छेति ॥ तन्मात्रेति ॥ मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् ॥ अप्रांशे शाब्दबोधस्य सर्वांशेऽनुभवसिद्धत्वेन बोधकत्वेन ॥ २ ॥ वैस्च्छाया आपि
२०३ तत्राबाधेन तामादायापि तच्छक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वसम्भावितिः प्रतीतेर्भ्रमत्वे विषयबाधस्यैव तन्त्रत्वादिति भावः
ननु लाक्षणिक इवापभ्रंशेऽपि वाचकव्यवहाराभावेन तच्छक्तेश्चरेच्छारूपशक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकाभा॰
वोऽत आह ॥ शक्तेरिति ॥ भ्रमासम्भवाच्चेति ॥ तत्पदविशेष्यकतदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्पु
दविशेष्यत्वेन गृहीतायाः पदान्तरविशेष्यकत्वासंभवेन भ्रमासम्भवादित्यर्थः ॥ यथाश्रुताभिप्रायेण
दम् ॥ परिष्कृतविशेष्यत्वरूपायास्तत्संबन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपायाः पदार्थान्तररूपाया वाऽश राम:
केस्तत्र भ्रमे बाधकाभावादिति बोध्यम् ॥ तथा च भ्रमेणापि बोधस्य दुरुपपादत्वेन भाषायां शक्तिरेव २०३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्यिकेतिभावः। अस्मिन्नपि हरिसंमतिद्योतकमिति। उक्तं चेति। पारम्पर्य्यादिति स्वार्थे ष्यञ्। विगुणेष्विति। हेतुग
र्भं विशेषणम्। वैगुण्यं च करणापाटवरूपम्। अभिधातृवैगुण्यस्यापभ्रंशनियामकत्वात्। तथा च विगुणे
ष्वभिधातृषु सत्सु पारम्पर्येणार्थे ऽपभ्रंशाः प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः। दैवीति। संस्कृतरूपेत्यर्थः। अशक्तैः कर
णापाटववद्भिः। व्यवकीर्णा उच्चरितानुपूर्वीकाकृतेत्यर्थः। अनित्यदर्शिनाम्। शब्दानित्यत्ववादिनाम्। अ
स्मिन्वादे शक्तिविचारे इत्यर्थः। ननु तेषां साधवो वाचक इत्यनुपपन्नम्। यस्मिन्नर्थे ऽपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते तद्वा
चकत्वस्य साधुषु सर्वसंमतत्वादतो व्यवधाने बोधक इति। व्यवहितः साधुर्न तत्र बोधकः किन्तु साक्षादपभ्रं
शास्तत्तदानुपूर्वीमत्त्वेन वाचका इति भावः। नन्वियमपभ्रंशरूपा वाक् अभिधातृवैगुण्येनोच्छिन्ना तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.इ. पूर्वोक्तप्रसिद्धैर्विसर्गस्तत्र स्पैव। नैयायिकानां त्वस्यार्थबोधकत्वे भ्रमस्य च। पाय पर्य्यादिन्तु पारा नाम्ना साधुतादात्म्यभ्रा-
२०४ न्तिमूलकशक्तिभ्रमेणाबोधकत्व संभवादित्यर्थकं देवीवाग्भवकीरेणेयामित्यपि पूर्वोक्तान्निमन्त्स्यैवोहलक-
मः। नचैवं तेषां साधुत्वापत्तिरन्यत्तु पपन्नम्। तत्कल्पे आरोपितसाधुत्त्वकापभ्रंशानां बोधकत्वे न साधुस्मरणा
द्बोधानभ्युपगमात्। तेषामित्यादेः साधुतादात्म्यारोपाविषयास्तस्यैव प्रसिद्धार्थानां बोधकानामनुमितदानुपूर्वीमत्त्वे
न बोधकत्वमप्यर्था तस्मान्नोक्तयुक्त्यापभ्रंशानां तत्त्वेन वाचकता सिद्धिरित आह। किञ्चेति। तासाम्। भाषाणा- 204
म्। दोषइति। तथा च गोरवान्नतत्र शक्तिरित्यर्थः। सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्त्वैर्मे। वाचि नियामकमेव आह। अ- रामः
स्कैदिकेति। बोधजनकतावच्छेदिकेत्यर्थः। तयोरिति। साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः। सकलशिष्टपरिगृहीतत्वं तु न वि- २०४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निगमकम्। शवतिर्गतिकर्म्मा कम्बोजेषु प्रयुज्यते विकार एवैनमार्य्या भाषन्त इति भाष्यात् न नेदृशानियतमस्कृतेयशक्ति
सिध्यनाशते। वाचकस्य व्यञ्जकतायामालक्ष्मीकाराणां प्रकृतभाष्योदहरणस्य। सङ्गतत्वापत्तेश्च। अतएवतत्त्व
देशोयशिष्टानां तत्र प्रामाण्यमिति: सन्दिग्धशक्तत्वप्रत्ययः संगच्छते। नचासौभ्रमः। बाधकाभावादितिभावः:
उपसंहरति। तथा चेति। एवम्। अपभ्रंशानामपिशक्तत्वे। तेषाम्। अपभ्रंशानाम्। साधुतास्यादिति। शक्तत्वेस्व
वसाधुत्वादितिभावः। साधुभिर्भाषितव्यमिति। अयं साधुनेव प्रयुञ्जीतेत्यादिरूपश्चेत्यर्थः। नासाधुभिरि
ति। नापभ्रंशितवै म्लेच्छितवै इत्यादि निषेधविधिरित्यर्थः। योगपत्वेन ज्ञातावच्छेदकधर्म्मवत्त्वम्। तत्र
साधुशब्दे। ज्ञानेति। तत्र प्रमाणं त्वेकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गेलोके कामधुग्भ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल०द० वतीत्येकः पूर्वपरयो रित्यत्र भाष्यपठितश्रुतिः। सम्यग्ज्ञातः साधुत्वेन ज्ञातः। यदि रूपारे निषिद्धतत्त्वाश्चेत्यर्थापत्ति
२०५ लभ्यवाक्येन वक्तव्य। शास्त्रान्वितः। शास्त्रव्युत्पादनसा― राभिसंस्कृतः। सुप्रयुक्तः शिक्षाद्युक्तमार्गेण प्रयुक्तः।
इति तदर्थः। मेरेलयोरेलय इति कर्वन्तः पराबभूवुरिति श्रुतिश्च। यदि च कन्त्वादिना साकं यान्ति तस्य जा
तित्वमिति विभाव्यते तदा स्त्रपाधिरिति भावः। तदनुमापकमिति। तदभिव्यञ्जकमित्यर्थः। यथैतत् तथोक्त
म्। व्याकरणाद् दान्त्यादिपदादिरूपप्रयुक्तस्य परिग्रहः। स्वमवेति। तदर्थपुरस्कारेणात्र शब्दानां साधुत्वप
र्यवसानलाभे नैवेत्यर्थः। फलाजनकत्वादिति। क्षन्त्रिपाधिकारिकृतस्यैव तस्य फलश्रवणादिति भावः। राम:
साधुत्वमिति गवाद्यर्थपुरस्कारेणैव गवादिशब्दानां प्रयोगे पुण्यजनकत्वरूपं साधुत्वमित्यर्थः। तस्मा २०५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धुनिकदेवदत्तादिपुरस्कारेण देवदत्तादिशब्दानां शास्त्रव्युत्पादनात्तेषां देवदत्तादौ साधुतानस्यादतस्ताह॥
आधुनिकेति। व्यक्षरमिति घोषवदाद्यन्तरंतस्थं [illegible]क्षरं चतुरक्षरं वा पुरुषस्य नाम कुर्य्यात्तत्क्रितमिति भा
ष्यस्थस्य तेत्यर्थः। तत्तद्देशभाषानुसारेणाकृतिमतानां नाम्नां तु शास्त्राव्युत्पन्नत्वादसाधुत्वमेवेति भावः। गो
णानामिति। शुक्लादिशब्दानामित्यर्थः। गुणेत्व शक्येशुक्लादिरूपे। व्युत्पादनादिति। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्
इष्ट इति स्मृत्या गुणेशुक्लादयः पुंसीत्यादि कोशेन चेत्युत्पत्त्यादिः। तत्पुरस्कारेण। नीलाद्यर्थपुरस्कारेणेत्यर्थः। प्र
वृत्तौ गुणिनि प्रयोगे। शक्यार्थस्य बाधे अन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानात्तैर्लक्षणार्थोपस्थापनेपि शक्यार्थपुरस्कारे
णैतेषां शास्त्रव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः। गौणपदस्यानिरूढलाक्षणिकपदोपलक्षणत्वाच्च नगरस्थयौगरूढ्यादे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. गङ्गादिपदानामसाधुत्वमिति भावः। आधुनिकानामिति। ऐन्द्रिकयात्किं चित्संबन्धेन शास्त्रकृतान्यर्थो विषये प्र
२०६ युक्तानामित्यर्थः। शक्तिग्रहोपायस्येदं च पित्रादिसंकेतज्ञानात् गृह्यते इति स्वयं प्रदर्शनादाह। अतिरिक्तेति। स्वोक्तोपा
याद् तिरिक्तोपः शक्तिग्रहोपायस्तमित्यर्थः। तथा चाज्ञातसंकेतानां ततः शक्तिग्रहासंभवात् तदर्थं व्यवहाररूपम
प्युपायमाहेतीत्यर्थः वसानान्नासङ्गतिरिति भावः। एतेन ग्रन्थकृता बोधकतामिति शक्तेरनङ्गीकारेण तद्ग्र
हो पायप्रदर्शनं व्यर्थमित्याशङ्कापि समाहिता। विषयपदव्याहारेणास्फुलं व्याचष्टे। सम्बन्धो विषय इति। तथा 206
चायमेतत्संबन्धीति व्यवहारे संबन्धो विषयः। योग्यतास्त्विति इदमत्र योग्यमिति योग्यताव्यवहारे योग्यता वि राम:
षयो यतोऽन्तः समपातव्यवहारयोग्यताया बोधकतारूपशक्तेः संविनज्ञानं भवतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तो ना २०६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाउच्चादियोग्यवदिति। यथायमेतत्संबन्धीति व्यवहारस्तयोर्जन्यजनकभावनिश्चयकस्तद्वदित्यर्थः। अन्येऽपि त्विदं
हस्यपद्यमित्यं व्याचक्षते। सबन्धिशब्दे। अयमेतत्संबन्धीति व्यवहारे। योग्यतास्मृतिः। अर्थबोधजनकतावच्छेदक
धर्मवत्त्वरूपयोग्यता व्यवहारनिरूपिता यस्मात्तादात्म्यलक्षणोऽन्यो वा संबन्धः सत्त्वयोग्यतापर्य्यायः विषय
इतिशेषः। सचानादिः। वृद्धव्यवहारपरम्परापर्य्यायास्मदादिसमयान्निश्चीयते न तु बोधजनकत्वमेव शक्तिरेतज्जो
धजनकत्वं योग्य इति व्यवहारात्। अतएवैतत्संकेते सति प्रत्ययहेतुत्वं संबन्धे उपपद्यते। शब्दस्यार्थे यत्तस्मात्संबं
न्धोऽस्तीति गम्यते। इत्यनेनोक्तार्थः स्पष्टीकृत इति। अधिकमन्यतोवक्षार्थम्॥ ॥इति भूषणसारे शक्तिस्वरूपनिरू
पणम्॥ ॥ ॥समासे खलु भिन्नैवेत्यत्र च पङ्कजशब्दवदिति वद। तासमासे तत्तदेकप्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदाय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ शक्तेर्व्यपेक्षात्वसमर्थीठंतच्चानुपपन्नम्। पदसमासघटकप्रत्येकपदस्यानर्थकत्वं। तत्र प्रत्येकशक्तिसाचिव्यासं
२०७ भवात्। यथा नञ्समासघटकनञः। तयोरर्थाभिधाने हि न्याय्यापाते नैव विद्यत इत्युक्ते रेवं जहत्स्वार्थावादस्त्वेद॰
शास्त्रेल उत्तरपदार्थादिप्राधान्यस्य स्वारसतोऽनुपपत्तिरपीति इमां शङ्कां परिहर्तुं नञर्थं निरूपणमित्याह। नञर्थ॰
मिति। मूले नञ्समास इति। अयं भावः। घटो न पटो घटो नास्तीत्यादावभावबोधस्य सार्वजनीनप्रसिद्धिसिद्ध
सत्त्वान्नञोऽभावार्थकत्वमावश्यकं तयोश्चोत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यवस्था सुलभा। यद्यपि घटो नेत्यादावभाव
विशेष्यकस्य बोधस्तथाप्यसर्वसत्याव्यनुरोधेनारोपितस्वार्थकत्वमपि नञोऽङ्गीकरणीयमिति। शेषपूरणेन व्याचष्टे रामः
मारोपितमित्यतीति। अतएवेति। प्राधान्यानुपपत्तेरेवेत्यर्थः। ननु नञ्समासस्याभावार्थकत्वे कथं प्राधान्यानुपपत्तिरित्यत्य तो २०७

208

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भावार्थमाह ॥ अयंभाव इति । अन्यथा । आरोपितार्थकत्वानभ्युपगमे । भेदार्थकत्व इति यावत् ॥ सा । सर्वनामसंज्ञा । न
स्यादिति । अस्त्वेवं इत्यत्र नञो भेदार्थकत्वे तत्प्रतियोगितया सर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वेन संज्ञाप्रसञ्जेना नो सर्वादि
बहिर्भूतत्वेनातिसर्व इत्यादाविव तदप्रसक्तेरिति भावः । ननु भेदप्रतियोगिसर्व इति तत्र बोधोऽस्तु पदार्थान्तरोत्तरपदा
र्थस्य प्राधान्यहानिरत आह । घटो नास्तीत्यादाविति । तस्य । नञर्थाभावत्वस्य । विशेष्यतायां तन्त्रत्वादिति भावः ॥
ननु न वाच्यो घटः पट इत्यतो घटभिन्नः पट इति सर्वसिद्धप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह । आकाङ्क्षादीत्येति । सः । भेदबोधः । अयमि
ति । अर्थादुपस्थितिविषयादागत इत्यर्थः । मानस इति । तत्र शाब्दत्वप्रत्ययस्य सिद्ध एवेति भावः । ननु सर्वशब्दस्य
सर्वनामत्वाभावे का क्षतिरत आह । तथा चेति । अत्र चेति । आरोपितत्वनञ्वाच्यमिति कल्पे चेत्यर्थः । निष्कर्षं इति ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·र· विषयत्वस्य संसर्गमर्यादयैवलाभादनन्यलभ्यारोप्यस्यैव नञर्थत्वं नत्वारोपविषयत्वस्य गौरवादिति भावः। न
२०८ न्वारोपस्यवाच्यत्वाभ्युपगमे द्योतकताप्रतिपादकमूलविरोधोऽत आह। द्योत्यत्वात्क्विरिति। वाच्यस्यापिविशे
षणात्तेवनाभावबुद्धिशेष्यंते तिसूचयितुं परं तयोक्तिरिति भावः। वचोनःसीति। यद्यपि समासेयाप्यतत्रवारो
पार्थकत्वं मूलेऽक्तं तथापि घटोनास्तीत्युक्तिरवेतत्राप्यारोपानभवइति. दृष्टान्तार्थं स्ववधेयम्। नन्वोन्यमि 208
न्यत्रनञो विशेषणतयान्वयबोधनेन चोपस्थितत्वेपि तस्यदादीनांबुद्धिस्थपरामर्शक। त्वान्नदातत्परामर्शोना
नुचित इत्याह. तदर्थोनञर्थ इति। साक्षात्परम्परेति। एकत्नेऽर्थ यदस्यतत्ज्ञान्यबोधविषयपरतयापक्षद्वयस्यस रामः
रूहा। तत्रासितबाधकेवाचकत्वमेव सति तु तस्मिन् द्योतकतापीति भावः। नञवाच्यत्वादिति। यद्यप्युत्तरप २०८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दार्थप्राधान्येनान्वयेन तत्पुरुषस्य ब्राह्मणस्यान्यस्यानुपपन्नं प्राप्नोति नञः प्रयोगान्न्यर्थविशिष्टस्यानमतं भविष्यति क
:पुनरसौ नञर्थो निरस्तपदार्थकः। ब्राह्मणदृष्टस्य गौरादेर्दर्शनाद्दुष्टोपदेशाद्वा पूर्वम्। ब्राह्मणोयमिति व्यव
स्यति। ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण इति ततो ब्राह्मणोयमिति प्रयुङ्क्ते ज्ञानत्वतद्दृष्टगुणदर्शनाद्दुष्टोपदे
शाद्वा ब्राह्मणत्वाध्यवसायपूर्वकमेव नायं ब्राह्मण इति ज्ञानं न स्यात्। कालवर्णान्तापरोक्षदृष्ट्यध्यवस्यति। ब्रा
ह्मणोयमिति यथास्थितिनत्वं तस्य निर्ज्ञातं भवतीति नत्रत्व भाष्यकारेणालोचनया केयटोक्तार्थस्यैव साधुत्वं लभ्य
ते तथा वितत्त्राध्यस्य न्यदस्मल्लक्षेकाविद्वो गाउपलब्धेर्हेतुत्वप्रदर्शनपरतयैवोपपत्तेर्नञ आरोपवाचकत्वं
तदुपष्टम्भकत्वाभावात्। अन्यथा अन्यत्ता सदृशे उक्तेः प्रकृतात् तदारोपासम्भवेन तत्र नञस्तदर्थकत्वासम्भवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· दघटः।पदद्वय॰स्तायत्तेः प्रतियोग्यभावान्वयौतुल्ययोगक्षेमाविति तास्मिन्कोमेनेर्नीलो घट इत्यादौ तादात्म्येन॰
२०९ घटांशेनीलपदार्थभानान्नञ्समभिव्याहारे तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्ननीलाभावबोधस्य सर्वानुभवसिद्ध॰
स्यनञोभावार्थकत्वं विनानुपपत्तेर्नेदं रजतमिदं रजतमिति बोधजन्यबोधयोस्तत्तदभावानवगाहित्वया प
त्त्यस्य तत्प्रतिवध्यप्रतिवन्धकभावानापत्तेश्च। नञो भेदार्थकत्वमावश्यकमन्यथा नञो भेदार्थकत्वे ब्राह्मणमा
नयेत्यादिनो ब्राह्मणभिन्नलोष्टादेरपि बोधापत्तिः। न चेष्टापत्तिः न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृति 209
भवतीति भाष्यविरोधादिति वाच्यम्। घटत्वेन घटार्थकघटपदासन्निहितव्युत्पत्तिबोधप्रकरणादिना ब्राह्म राम:
णाभिन्नमात्रार्थका ब्राह्मणवदात्क्षत्रियादेरेव बोधसम्भवात्। तस्माद्घटो न पट इत्यादावमसत्ते नञो भेदः॰ २०९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वशक्तिभेदत्वस्यास्वराडौंपाधितयातस्यग्राह्यतावच्छेदकत्वेलाभवात्।समासघटकस्यतस्यतत्तरपदस्यतद्धि
न्नेत्लक्षणायांतात्पर्य्ययाहकमेव।नवनञ्ञास्मरोगेरतेरूपदुतमित्यादौनञोभेदार्थकत्वेनप्रतियोग्यठयोगिवाच
कपदयोःसमानविभक्तिकत्वानुपपत्तिःसामानाधिकरण्याभावादितिवाच्यम्।प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदान्व
यबोधेपूर्व्वोक्ताकाङ्क्षायांसत्यामेवनञाभेदबोधेनतयोःसमानविभक्तित्वस्यतदुपजीव्यत्वात्।एवंचन
ञाभेदबोधेप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोःसमानविभक्तिवचनत्वंनियामकमतएवभूतलेनघटइत्या
दौनभेदबोधः।इस्सतेच।यजतिषुयेयजामहंकरोतिनानुयाजेष्वित्यत्रनञापर्युदासबोधः।उक्तवाक्येपज
तिशब्दोयागस्वरूपवचनः।तथाचानुयाजभिन्नेषुयागेषुयेयजामहश्चत्वमन्त्रंकरोत्युच्चारयितेत्यर्थः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· अतस्त्वाज्ञानुपाजभिल्लेत्युजपतिस्तु येषज्ञामहय्यदवन्मन्त्रप्रयोगस्यैकवाक्यत्वमुपपद्यते। अन्यथा योगेऽ
२१० येषज्ञामहय्यदवन्मन्त्रविधानमनुयाजेषु निषेधविधानमिति विधेयद्वयार्थकत्वरूपवाक्यभेदापत्तेर्येय
ज्ञामहय्यदानुषङ्गः कल्प्यते गौरवात्सोतिभावः। अन्येनु शास्त्रविहितप्रतिषिद्धत्वोत्थोऽविग्रहणाग्रहणवद्वि
कल्पावर्तेनांऽनुयाजेष्विति। यत्र नञः प्रतिषेधार्थकत्वम्। तथा हि क्रियायाः कारकसाकाङ्क्षत्वाद्विनिगमना
विरहेण सकलकारकविशिष्टप्रतियोगिभूतां भावनामुद्दिश्याभावविधित्वं वाच्यः। एवं चोद्देश्यप्रसिद्ध्यर्थं
तस्याः प्राप्तिरपेक्षिता प्राप्तिसापेक्षत्वं च निषेधस्य। प्राप्तिश्च क्वचिद्रागतो यथा न कलञ्जं भक्षयेदिति तत्र कल राम:
ञ्जभक्षणादेव रागतः इष्टसाधनत्वावगत्या प्रसक्तायाः कलञ्जभक्षणभावनाया निषेधशास्त्रेण निवृत्ति २१०

210

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयत्वे ऽवगते ऽर्थात्तद्विषयकलञ्जभक्षणस्यानिष्टसाधनत्वाक्षेपात्तन्निवृत्तिः प्रकृते तु येयजामहं करोती
तिशास्त्रदेवसा । एवं च निषेधस्य शास्त्राविषयत्वे । नशावल्यवद्विधिशास्त्रस्यानुपजीव्यत्वेन प्राबल्यान्निषेधे
न विधेरत्यन्तबाधायोगाद्विकल्पस्यैव प्राप्नोति । विकल्पे च व्रीहिभिर्जुहोति यवैर्वा जुहोतीत्यादौ प्रथमं व्रीह
नुष्ठाने वेदस्याविपर्यासमितिजनकत्वासम्भवाद्यवशास्त्रस्याप्रामाण्यपरस्वीकारः । प्रतीतप्रामाण्यपरित्याग
श्चेति दोषद्वयम् । प्रयोगान्तरे यवोपादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागः परित्यक्तप्रामाण्यप्रा
दानं चेति दोषद्वयमिति चत्वारो दोषाः । पुनस्तृतीयप्रयोगे व्रीहिशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागस्त्यक्तप्रा
माण्यस्वीकारश्चेति दोषद्वयम् । चतुर्थे यवोपादाने व्रीहिशास्त्रस्यास्वीकृताप्रामाण्यस्वीकारः स्वीकृतप्राम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ने.द. रायत्यागश्चेतिदोषद्वयमितिचत्वारोन्येपीत्ययुक्तोयंविकल्पायस्यानअनुयाजपदाभ्यामनुयाजभेदोबो॰
२११ ध्यते।सोयंपर्युदासः।अस्मिंश्चपक्षेयेयजामहेनकर्तव्यतयाप्रतीयते।यजतिषुयेयजामहंकरोतीत्यनेनैव
तद्विधानात्।किन्तुसामान्यशास्त्रविहितयेयजामहस्यानूद्यतस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयतोबोध्यते।त
थात्वसामान्यशास्त्रस्यविशेषविधिसापेक्षत्वान्नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणाद
नुयाजव्यतिरिक्तेष्वेवयेयजामहं।कर्तव्यतयाप्रत्याय्यते।अनुयाजेषुतुनकर्तव्यतयाशङ्कानापिप्रतिषि
द्धःसइतिनविकल्पः।नचनञानिषेधबोधनेपिपदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्रस्येवानुयाजेष्वितिविशेष रामः
शास्त्रेणापजनितेषुयेयजामहंकरोतीतिसामान्यशास्त्रस्यबाधान्नविकल्पइतिवाच्यम्।परस्परनिरपेक्षयो २११

211

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्हि वाच्यबाधकभावः। पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्रस्यानपेक्षणात्मकउक्तितः। निषेधशास्त्रस्य तु प्रतियोगिप्रसि
द्ध्यर्थस्य। प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते इति न्यायात् तेन तद्बाधसंभवात् किन्तु तुल्याद्विकल्प एव। तथा चादृ
ष्टकल्पनाप्रसङ्गोऽपि। विधेस्त्वेवं ज्ञायते यद्धुयाजेषु येयजामहंकरणेन कश्चनोपकारो भवति निषेधाच्च
तदकरणादनृतवदनाकरणादिवद्दर्शपूर्णमासयोः। सर्वोपकारोऽस्ति इत्युभयस्यैव तत्तोऽपि विकल्पो न युक्त
इत्याहुः। अत्र केचित्। निषेधशास्त्रानालोचने सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेण भ्रमात्मकप्रतियोगिप्रसि
द्ध्याऽभावबोधनसंभवेन विकल्पोपशक्तेः। विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तद्विनापरत्वस्य ब्राह्मणेभ्यो दधि दात
व्यं कौण्डिन्याय न दातव्यमित्यादौ कुत्यागि सिद्धत्वाच्च। न च तत्रापि पर्युदास एव नाभावो ध्यते। नञ्ञः पर्युदास

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ सबोधनेविशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तित्वस्यैव तयोः समानत्वस्यापि तन्त्रतया तस्य प्रकृते ऽ
२१२ भावात्· अन्यथा न महतो राज्ञ इत्यादाविव न महतां राज्ञ इत्यादावपि मह॒ द्भेद प्रतीत्यापत्तेः। एकोनद्वाविंशतिवत्क
के विंशतिमर्थं नेपि द्वितीयस्य तत्र व्याप्तिमत्वस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गश्च। ब्राह्मणेभ्यो दधिदानमं कौण्डिन्यायनेत्येता
स्वकौण्डिन्यभिन्नब्राह्मणोद्देश्यकदधिदानबोधसंभवो दित्याहुः। विकल्पप्रकाशिकत्वपक्षे याभावेपि वा
काभेदापत्ते जोगरूकतया समानविभक्तिकत्वादेस्त बोधनियामकस्य सत्त्वेन च नञः पर्युदासार्थकत्
त्वमेव नानुयाज्ञेष्वित्यत्रो वि। तर्मातिन्तु पुरे। प्रकृतमनुसरामः। अन्यथेति। लाघवानादरेणारोपितत्वस्य राम:
तत्त्वास्य त्वाभ्युपगमे इत्यर्थः। साहस्यादे। रित्यादिना परिशिष्य मारणाल्पत्वादेः सङ्ग्रहः। अब्राह्मणइत्यादे २१२

212

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्राह्मणस्तद्दशः पापाभावोऽथवाभिन्नोत्योद्दगवाश्वेतरपसवो। प्रशस्ता धर्मविरुद्ध इत्यादिः क्रमेणार्थः। ननु
सा इत्यादेरवाच्यत्वे कथं ननस्तद्बोधोऽनुत्पाह। नस्त्विति। नञ्मुखं नेतिन्यर्थः। अभिप्रेत्येति। भेदे प्रतियोगित्वप्र
कारक ब्राह्मणादिबोधानन्तरं भावविमानस्तबोधमभिप्रेत्येत्यर्थः। ब्राह्मणादिबोधस्य ननपदादेवसम्भवाद्
दप्रतियोगित्वेन ब्राह्मणादिबोधनायपदब्राह्मणादिपदोपादानं तस्मादृश्यादिनाक्षत्रियादिबोधनार्थंमि
त्यह स्त्वलक्षे क्षत्रियादिबोधस्य भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यादिशक्यार्थबोधोत्तरमेवसंभवादिति भावः। नबो
धेशादत्र प्रत्ययसात्तुभवाल्लक्षणायैवमाहस्यादिना ब्राह्मणादिबोधश्चेतित्वन्त्ये। विशेषणस्य विशेष्यसा
काङ्क्षत्वादाह। प्रतियोगिमीति। स्वं वा ब्राह्मण इत्यादेः। प्रतियोगितयाभेदविशिष्टो ब्राह्मण इत्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. कारकोबोध इति भावः। भेदस्य प्रतियोगितयेतरपदार्थान्वयेऽउपपत्तिमाह। तथा चेति सर्वनामता चेत्यादि प्रमा
२१३ न चतुष्टयस्योपपद्यत इत्यनेनान्वयः। सर्वनामता। सर्वनामसंज्ञा। तदन्तविधिनेति शेषः। अन्यथा संज्ञोप
सर्जनानां सर्वादित्वाभावेन तदर्थस्य न त्रयविशेषणत्वेन तत्त्वानुपपत्तिरिति भावः। अनेकमित्यादावेक
भिन्नमिति बोधस्यौक्तिकस्यारोपस्य प्रतियोगिकभेदवृत्तिद्वित्वस्य बहुत्वस्य वा यत्र संभावेन तत्र तत्तद्बोधकद्वि
वचनबहुवचनयोरापत्तिरेकत्वार्थस्य तत्र बाधात् तद्बोधकैकवचनस्यानुपपत्तेरिति भावः। तत्पुरुषमिति। भेद
विशेषणत्वेन तदनुपपत्तिः स्यात्। पुरुषेति। तिबादित्रिकसंकेतितत्पुरुषत्वमित्यर्थः। वचनेति। एकवचनादिद्व राम:
येत्यर्थः। अएवो भवथ इत्यादेर्युष्मदर्थाभावविशेष्यकबोधेऽभावे वेद्वित्वाद्यर्थस्य बाधाद्द्विवचनाद्यनु २१३

213

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पपत्तिः। भावनान्वयित्वेन संख्यान्वय इति त्वदभ्युपगमे नान्यार्थगतसंख्यामादाय द्विवचनानुपपादनस्य क
र्तुमशक्यत्वादिति भावः। अन्यथेति। नञर्थाभावस्योत्तरपदार्थाविशेषणत्वेन तद्विशेष्यत्व इति यावत्
पुरुषव्यवस्थेति। युष्मदुपपद इति सूत्रद्वयाविषयत्वाच्छेषे प्रथम इत्यस्य प्रवृत्त्या प्रथमपुरुषस्यैवापत्ते
रित्यर्थः। नानुपपन्नमिति। तथा चोक्तव्यवस्थासुलभेति भावः। ननु नञर्थभेदस्य प्रतियोगितयोत्तरप
दार्थान्वये घटपदजन्यघटशाब्दबोधस्य तादात्म्येन घटबुद्धिप्रतिबन्धकत्वानापत्तिरत आह। मूले विशे
ष्यो वेति। विशेषणाकाङ्क्षायामाह सा रे प्रतियोगिनीति। उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनीत्यर्थः। निरूपि
तत्वं सप्तम्यर्थः। उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनिरूपितविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयो नञर्थ इति यावत्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·न्द· नर्सुतर पदार्थाप्राधान्ये पूर्वोक्तदूषणगणोदुष्परिहरोति आह·। अयंभावइति। गौणत्वोयोगेति। नञ्समास
२१४ घटकैतदार्थस्य नञर्थविशेषणत्वेपीत्यर्थः। ज्ञापकादिति। तत्सूत्रस्थान्नञ्समासग्रहणाज्ज्ञापका
दित्यर्थः ज्ञापकतामेव प्रपञ्चयति·। अस्मः शिव इति·। स्मृत्त दोरित्यनेन प्रस्यस्य साहचर्ष्यात्सर्वनाम्नोस्मा
ड्रौं परस्य स्तोई लिलोपो विधीयते नञ्नत्पुरुषान्तर्गते न नदोरूपसर्जनत्सर्वनामत्वाभावादेवान
तिप्रसङ्गेऽर्थं सदनञ्समासग्रहणं नञ्समासे गुणीभूतार्थस्यापि सर्वादेः सर्वनामताज्ञापने न चरितार्थ
मितिभावः। साहचर्यं ज्ञापकत्वस्यासार्वत्रिकत्वं सूचयन्नन्येसर्वनाम्नोरेव ग्रहणेमानान्तरमाह। अकोरि एमः
ति। असर्वनाम्नः सर्वनामविहिताकजसम्भवेन तत्पुर्युदासात्सर्वनाम्नोरेवतयोर्ग्रहणमिति। निश्चीयत इत्य २१४

214

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्थः। एतत्कोल्यस्यतत्तडतारस्यासोर्हलिलोपइतिसूत्रार्थः। अर्थद्वारकसंबन्धश्रयणेनव्याख्यानंतुपूर्वकल्पा॰
भिप्रायेणोत्तरपदलक्षणाभिप्रायेणेतिभावः। विशेष्यानुरोधादिति। असतिविशेष्यानुशासनेविशेषण
वाचकपदस्यविशेष्यवाचकपदसमानवचनत्वनियमादितिभावः। ननुविशेषणस्यविशेष्यसंख्याविरुद्ध
संख्यायत्त्वेपिविशेषणाविशेषणवाचकपदात्तद्वचनमित्यत्रप्रमाणाभावोऽतआह किंचेति। नन्वनेक॰
शब्दोपादानादेवद्वयोर्बहूनांवानविशेषःप्रकृत्यर्थाद्वित्तिसंख्यार्थजात्यभिप्रायेकेकवचनत्यायिनैरर्थक्यमेवे
त्यतआह। ओत्सर्गिकमेवेति एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यतेइतिनकेवलेतिनियममूलकवचनाविहितमित्यर्थ
ः। सतितात्पर्येक्वचित्सार्थकमप्येकवचनमिष्यतेएवेत्याह। प्रमेकामिति। एकभिन्नत्वेनोपस्थितासंख्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. यस्तु प्रत्येकमेव नान्वयबोधायेत्यर्थः। उपसंहरति नान्वेति। अत एवेति। अनेकशब्दस्यैकभिन्नार्थकत्वादेवेत्यर्थ
२१५ ः। सुयुयादीमिति। भेदप्रतियोग्येकार्थकत्वेन तु उपपादं स्यादेकशेषणामसमर्थनं त्वगतिकगतिः। भाष्योक्ताद्
तेनेकस्तीस्थातीति प्रयोगेऽननइत्यध्याहार्य्यमेव। प्रत्येकं स्थिरस्य अन्वयबोधार्थं च तत्रैकवचनम्। अनेको जना इति
त्वसाध्वेव। अन्यपदार्थप्राधान्यादिव्यपदेशस्तु प्रापिक इत्यनुरोधित्वात् सामान्यापेक्षज्ञापकतायास्तेना 215
नेकमित्यादौ नैकवचनानुपपत्तिरिति बोध्यम्। वस्तुतस्तु अनञ्समासग्रहणं सर्वपदार्थप्राधान्येपि सर्वादीनां
नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तकार्य्यं सामान्यज्ञापकमिति इष्टम्। अत्वं भवसीत्यादिना। न त्वं भवामीत्यादिर्दृ राम:
श्यते। युष्मद इत्यस्मदोस्तु पलक्षणम्। एवं त्वाद्भिन्नः इत्यत्रापि। लक्षणेति तु नैयायिकाद्यनुसारेण। अत्वं भवसी २१५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्याद्यवाच्येत्यादि वोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वान्नञ्समासे सर्वत्रोत्तरपदस्य स्वार्थभिन्नलाक्षणिकत्वमेव युक्त-
मितिभावः। प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञो व्यवस्थामाह। स्वं नपसीत्यादि। नञर्थेत्युक्ष्म्यदर्थान्वयेतु प्रकृते पुरु-
षव्यवस्था नसिद्ध्येदितिस्वं चयिनुं पचसीतिमध्यमपुरुषनिर्देशः अधिकं त्वादावेवोक्तम्। अभावविशेष्यक-
वोधे हेतुमाह। असमस्तेति। व्याख्यातार्थम्। नञः। तदर्थस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्य। तादृशनञर्थाभावनिष्ठवि-
शेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबन्धेन वोधं प्रति नञ्जन्योपस्थितेर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वस-
पूर्वमुक्तत्वादितिभावः। नन्वभावस्यकेनरूपेण शक्यता। न तावदभावत्वेन। चैत्रो न पचतीत्यादावपि भेदवो-
धापत्तेः। प्रसज्यप्रतिषेधत्वेन तथात्वमत्वेनुगमस्ववदोषः। भेदस्यापि योग्यानुपलब्धिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द गदनुपस्थिताविषिन्नोभावबोधाच्चेत्यत आह। सत्त्वेति। अभावत्वेनेत्यर्थः। तथा चनन्योन्योन्याभावत्वेनात्यन्ताभा॰
२१६ वत्वेन। भावेशक्तिकल्पनान्नदोषः। अतः स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमतिक्रान्तोऽत्यन्त। सत्त्वासावभाव
श्चेतिविग्रहः। तस्य भावत्वं स्वप्रतियोगिनिष्ठत्वसहकृताभावः प्रतियोगित्वव्यभिचारार्थभावत्याभितियाव
त्। अन्नोजघन्यं च नमसिन्यमरेणानशब्दस्य जघन्येहनि बोधना ज्जघन्यत्वं चोक्तार्थस्य जघन्यवृत्तिबोधस्य
त्वात्। घटात्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववति घटप्रतियोगिके सत्त्वात्तेनत्वंतत्री
क्षत्वम्। घटान्योन्याभावस्य तु स्वप्रतियोगिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वमायकत्वान्तव्याप्तिः। स्मु॰ राम:
त्यन्तिप्रदर्शनं चेदम्। लक्षणं त्वत्यन्ताभावस्य तादात्म्येतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्। अ २१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्योन्याभावेति। अन्योन्यास्मिंस्तादात्म्येनाभावोऽभवतीति भावः। तस्मात्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
वत्त्वमन्योन्याभावत्वं नाव्याशक्य इत्यर्थः। वस्तुतस्त्वत्यन्ताभावस्याभावस्याभावत्वेनैव शक्यतानन्तकरू
पेणागौरवाभावेन तद्रूपेणाबोधस्यानुभवाच्च। अतएव तत्सादृश्यमभावश्चेत्यन्ताभावत्वेनैवात्यन्ताभावोपा
दानम्। ननु नञः संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिभावे शक्त्यनभ्युपगमे भूतलेन
घट इति वाक्यजबोधस्य संयोगसंबन्धेन भूतलविशेष्यकघटविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानापत्तिरिति संसर्गाव
च्छिन्नत्वादिविशिष्टबुद्धौ अभावांशे तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहित्वादेव तदभावबुद्धेः प्रति
बन्धकत्वादिति वाच्यम्। निरुक्ताभावत्वेन शक्तावपि संयोगादीनां लक्षणया तादात्म्येतरसंबन्धत्वेनानुगतत्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. पेणैव निवेशनीयतया नञ्पदशक्यताप्यभावे विशिष्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभानासंभवात्॥
२९७ प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिस्तादवस्थ्यात्। तादृशविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानुरोधेनाकाङ्क्षाबलादेव तादृश
प्रतियोगिताकत्वस्य विशिष्यप्रतियोग्यभावयोः संबन्धविधया भानस्यावश्यकत्वात्। नन्वन्योन्याभा
वसाधारणाभावत्वस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे अन्योन्याभावे तत्र पृथक्शक्तिकल्पनानर्थक्यम्। 218
न वान्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरोधात्तदावश्यकत्वम्॥ अन्यथा तादात्म्यसंबन्धेन प्रतियोगिप्रका
रके ऽयं घट इति बोधेनायं घट इति वाक्यजबोधेन प्रतिबन्धकतापत्तेः। अन्योन्याभावत्वानवगाह्यभावबुद्धे रामः
रेव तादृशतादृशबुद्धिविरोधित्वात्। घटाभाववानिति बुद्धेरपि तद्विरोधापत्तेश्चेति वाच्यम्। तत्राभावत्वस २९७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नञ्पदशक्त्या तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिकप्रतियोगिपदानुयोगिवाचकपद-
योः समभिव्याहाररूपाकांक्षावलेन लाभेन तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपान्यो-
न्याभावत्वावगाहितयोर्वत्तद्बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वोपपत्तौ नञ्पदे शक्तिकल्पनस्याविद्वत्करत्वात्॥
कारिकायां पृथगुपादानं त्वभावसामान्यस्य नञर्थत्वलाभायैव सर्वे नञर्थाः षट्प्रकीर्तिता इत्यस्य न-
ञ्पदजन्यबोधविषयाः षडर्था नास्तु इति रीतिश्चेदस्तु तत्रापि तेनैव रूपेण शक्तिः। तच्चानुयोगिताविं-
शेष एव। किंचान्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्। संयोगितादा-
त्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगप्रत्यन्ताभावेति व्याप्तेः संबन्धविषयतादात्म्यनिष्ठावच्छेदकतानिवेशेपि सं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. योगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववति व्याप्तितादवस्थ्यात् । तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्य
२१८ संसर्गतानिवेशप्रयोजनस्य तस्य वा स्वतावच्छेदकत्वेप्युघटस्तादात्म्येन न पर इति प्रयोगानुपपत्तिः । न
था च तादात्म्यस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वमपि प्रामाणिकम् । इह संयोगेन घटो नाऽ
स्तीतिवदयं तादात्म्येन न घट इत्यादिप्रत्ययात् । ननु नञो विशेष्येणाभावबोधकत्वे भूतले न घट इत्यादि 218
वाक्यजबोधेऽत्यन्ताभावभानापत्तेः । न च नञ्पदजन्यात्यन्ताभावबोधेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरसप्तमीस
मभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् । चैत्रो न पचतीत्यादिवाक्यजभावनात्यन्ताभावऽ रामः
बोधे व्यभिचारेणोक्तकार्य्यकारणभावस्यैवासंभवादिति चेत् । अत्र वदन्ति । यत्र नञ्समभिव्याहारेऽ २१८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावसंसर्गबोधौपयिकाकाङ्क्षानैवनत्रोसन्नाभावार्थकत्वोपगमेननोक्त
स्थलेनबोधापत्तिः। नतत्रनसमभिव्याहारेणादृशबोधौपयिकाकाङ्क्षाविरहात्। नपचति चैत्रो नेदं चैत्रस्येत्या
दौनञ्समभिव्याहारेतिङ्र्थकृत्यादे। प्रथमोत्तरपदोपस्थापितचैत्रादौ षष्ठ्यर्थस्वत्वस्येदंपदार्थ आधारा
धेयभावबोधौपयिकप्रथमान्तपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायाः सत्त्वेनतत्र नञा तत्याद्यभावबोधनसं
भवात्। एवञ्च यत्रप्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावबोधः सप्तमीविनानुपन्यस्तनञनुयोगिवाचक प ३
पदान्तरमपेक्षते। यथा भूतले न घट इत्यादौ। तदुक्तं दीधितिकृता। वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्या
दौ विभक्त्यर्थकृतिसंबन्धादेः संभवस्य बोधनेनयासप्तमी नापेक्ष्यते ऽपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येतोति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· नचचैत्रो नपचतीत्यादौ नञाख्यातार्थभावनाभावबोधने चैत्रौ नपचतश्चैत्रा नपचन्तीत्यादौ द्विवचना
२१९ द्यनुपपत्तिः। भवन्मते भावनायामपि निसंख्यान्वयनियमेन भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वाद्यभावेन द्विवचनादि
नानस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। वैयाकरणमते तु तथात्वे क्रियाभावस्यैव नञा बोधने न द्वित्वादिवि
शिष्टचैत्रकर्तृकक्रियाभाव इति बोधाभ्युपगमेन तादृगनुपपत्त्यभावादिति वाच्यम्। नञ्समभिव्याहारे
भावनायामपि निरूढार्थसंख्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तराभ्युपगमेन द्विवचनाद्युपपत्तेः। त्वन्मतेऽपि प 219
चैत्रकर्तृकः पाकोऽस्तीत्यस्य तत्र चैत्रो नपचतीति प्रयोगानुपपत्तिः क्रियाया अप्रसिद्ध्या तत्प्रतियोगि एमः
काभावस्य नञा प्रत्याययितुमशक्यत्वाच्च। न चैतत्र नञाऽभेदस्य बोधाने प्रतियोगितया चैत्रादिधि २१९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिष्टस्य तस्याख्यातार्थकर्त्तर्य्यंन्वयान्नताहत्वाश्रयोगानुपपत्तिरितिवाच्यम्। तथा सति प्रतियोगितासंबन्धा
वच्छिन्नवात्वर्थप्रकारकबोधे ऽसत्त्वदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यानैवव्यंभिचारेणात्वास्तिङ्गात्तव्याघातातान
नञसमभिव्याहारे आख्यातार्थभावनान्वय्यर्थकत्ववत्तत्समभिव्याहारे भावनान्वय्यर्थकत्वरूपसामा
नाधिकरण्यस्य शब्ददोषे सत्त्वान्न गच्छ पचमीत्यादौ मध्यमादिपुरुषानुपपत्तिः। यद्वा नञसमभिव्याहा
रे स्वबोध्यकर्त्तृबोधकत्वम्। तत्समभिव्याहारे तु स्वं पूर्वं तदावायपुरुषोपपत्तिरिति। इदन्तु वध्येयम्। नञस
मभिव्याहारे प्रतियोगप्रतुयोगिनोपःसंबन्धोभ्यसते तत्समभिव्याहारे तत्संबन्धावच्छिन्नतदभावस्य
स्ययोगिनिभासते इति घटानुत्पत्तेर्न भूतले घट इत्यादावन्योन्याभावबोधस्तन्निपामकंत्वादावेवोक्तम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· परन्तु घटत्वादिविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहारे नञ्पदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंब
२२० न्धेन नीलघटादिप्रकारकसाक्षात्कारकत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमान्न नीलघटो घट इत्यादिप्रयोग
प्रसक्तिर्भवति भवति त्वपि। नो घटो न नीलघट इत्यादिप्रयोगोपपत्तिरित्याद्यन्यतोऽवधार्यमित्याशय
वानाह इत्याद्यन्यत्र विस्तर इति॥ ॥ इति भूषणसारदर्पणे नञर्थनिरूपणम्॥ ॥प्रासङ्गिक
कं निपातोपसर्गार्थनिरूपणमित्याशयेन तल्लमवतारयति। प्रादय इति द्योतका इति। द्योतकत्वं स्वश 220
क्तिमत्त्व इत्यर्थस्य विशेष्यतेति भावः। गौरवादि। विशिष्टानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः रामः
तथा चेति। धात्वुपसर्गविशिष्टानापन्त्यैकपदीयमारणानुभवार्थप्रतिपादकत्वासम्भवादिति अनुदि २२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नार्थः। विद्युद्द्योतनादित्यादिनोत्पत्तिर्गृह्यते। लक्षणेत्यस्यानुभवादिरूपेऽर्थे इति शेषः। लक्षणाकल्पि-
कायास्तात्पर्य्यानुपपत्तेस्तात्पर्य्यग्राहकाधीनतया तस्य चोपसर्गसमभिव्याहारापतत्त्वादिति भावः। नन्वेतावतोप-
सर्गस्य तात्पर्य्यग्राहकत्वमेवसमापातं न द्योतकत्वं मत आह तथा चेति। तात्पर्य्यग्राहकत्वमेवेत्येवकारेण
द्योतकत्वस्य ह्रस्वान्तरत्वव्यवच्छेदः। अनुभवादिफले धातोस्तात्पर्य्यग्राहकस्योपसर्गसमभिव्याहाराधीनत्वा-
दुपसर्गाः क्रियायोग इत्यत्रापि क्रियाविशेषणीभूतार्थतात्पर्य्यग्राहकत्वमेवोपसर्गाः। क्रियायोग इत्यने-
न विवक्षितमिति भावः। एतत्त्वमयेवस्पष्टेनेतत्रोति। द्योतकत्व इत्यर्थः। क्वचित्तत्त्व इति पाठः। सकर्म-
कत्वस्येत्यनापत्तेरित्यनेनान्वितम्। ननु मास्तु सकर्मकत्वं मत आह। नत इति। उपोपसर्गस्य धातोरित्यर्थः। त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ थाद्वोपास्यते हरिरित्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः। न तौ येन्विति। धातुमात्रार्थ इति कल्पोन्वित्यर्थः। आग
२२१ तमिति कर्तृज्ञातम्। उपायसमभिव्याहारे विनाशक्तिभ्रमं धात्वोताहशबोधादर्शनात्तस्य तदर्थपरतायासुप
सर्गस्यानियामकत्वलाभादिति भावः। तद्वादिष्विति। तत्स्थानकत्वम्। तदर्थेति। तदर्थबोधकत्वमित्य
र्थः। अभिसामिति। चादिनिपातानामपीत्यर्थः। अस्त्येवेति घटः क्रियत इत्यादौ कर्मणि लकारादर्शनाल्
सकर्मकत्वानुपपत्त्या साक्षात्कारे तत्क्षणेति भावः। स्पृष्टिति। साक्षात्कारादिरूपार्थेष्वित्यर्थः। अन्यः 221
र्थेति। कश्चिदर्थान्तरमादाय सकर्मकस्य सर्वत्र तत्वाऽकर्मकोरेइत्यर्थः। वायुर्विकुरुत इति। विकारानुकूल राम:
व्यापारवाचकस्यापि सकर्मकतायत्याऽकर्मकाच्चेति विहितात्मनेपदानुपपत्तिरिति भावः। उपास्यते २२१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रस्तरित्यादावुपाद्युपसर्गाणामुपासनाद्यर्थवाचकत्वेपि पूर्वोक्तानां सकर्मकत्वानुपपत्तिं परिहरति। अर्थे
तिः। इदमिति। सकर्मकत्वानुपपत्तिरूपमित्यर्थः। साधकमद्योतकत्वसाधकम्। व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्ते
त्वविशेषणान्नेयमापत्तिः। एतत् आह। किञ्चेति। इत्यपि स्यादिति। अनुच्चयवादोयम्। चाद्युपस्था
प्यसमुच्चयस्य नित्यसमुच्चेयासाकाङ्क्षतया समुच्चेयसार्थकपदप्रयोगं विना चादिप्रयोगासम्भववत्
शब्दशक्तिस्वाभाव्येन नित्यं धातुपरतन्त्रोपसर्गैः स्वार्थधात्वर्थविशेषणतयैव बोधनेन तद्समभि
व्याहारे तत्प्रयोगस्याप्यसम्भवात्। अत एव वक्ष्यति। तुल्यसमाधेयत्वादिति। ननु निपातानां वाचको
मेवार्थेन्दु इत्यादिसूत्रमेवमानं प्रादीनां वाचकत्वेनुमानानुपलम्भात् द्योतकत्वे चोचितो रीतिश्चेत्। तत्कि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

व्यु·द· मीमदुःखसुखक ष्टाक्क ष्ठार्थेद्वखलित्यादि सत्त्वात्मकं मानं पारिभाषिकत्वस्थित्यभावेनान्वये स्यैवाभावेनो-
२२२ क्तस्थलस्य ताहृशानुगतत्वविषयत्वादिति भावः। अत एवेति। सुप्त्वेनो निपातातिरिक्त विशेषणत्वेनेत्यादे
वेत्यर्थः। लाक्षणिकमिति। व्युत्पत्तेः सङ्कोचेन त्वेतु नञ्ज लक्षणानुसरणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। नैयायिकास्तु
नञो वाचकताया भाष्यसम्मतत्वाद्घटो न पटश्चैत्रो न पचतीत्यादौ नञर्थाभावस्य विशेषणतया घटचैत्रा
दिष्वन्वयात् तथा च उक्तव्युत्पत्तौ व्यभिचारवारणाय निपातातिरिक्त विशेषणमावश्यकम्। एवञ्च घटश्चप 222
टश्चेत्यादौ विभक्तिजन्योपस्थितिं विनापि चार्थस्य घटादिष्वन्वयः सुलभः। न च घटो नेत्यत्र घटस्य नामा राम:
र्थत्वाद्विभक्तिजन्योपस्थितिं विनानञ्स्य कारक प्रतियोगिता संसर्गकनञर्थविशेष्यकबोधानुपप- २२२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिर्दुष्परिहरैवेतिन्वेतिवाच्यम्॰स्तद्धियैवघटादियदानांतन्त्रतियौगिके लक्षणाभ्युपगमात्।निपातातिरिक्तनामा
र्थयोः साक्षात्स्वेनान्वयोव्युत्पन्नइत्यत्राहिवक्ष्यमाणस्वारस्येननिपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठभेदसंबन्धावच्छिन्नप्र
कारतानिरूपितनिपातार्थावृत्तिविशेष्यतासंबन्धेनवोधेविशेष्यतासंबन्धेनविभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वक॰
ल्पनान्नासामञ्जस्यादित्याहुः॥४७॥उक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तविषयत्वेनपूर्वोक्तदोषपरिहारेपिस्थला
न्तरेतन्मतेऽन्वयानुपपत्तिर्दुर्वारेत्याशयेनमूलमवतारयति।अपिचेति।इत्यर्थइति इत्यन्वयबोधः सर्वसंम
तइत्यर्थः।अयञ्चेति।उक्तार्थान्वयबोधश्चेत्यर्थः।अन्यथेति।निपातानांवाचकत्वाभ्युपगमइत्यर्थः।व्युत्प
त्तिविरोधंव्यक्तीकरोति।तथाहीत्यादि।नत्वि।वशब्देनतत्प्रकृतीयार्थकारणस्यैवार्थान्वयःसुलभोनञा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. हः। इवशब्दस्येति। असमस्तार्थकतयेति। लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थकतयेत्यर्थः। स्वं व कारकान्वयितावच्छेदकरूपेणो
२२३ पस्थिते ऽर्थे नैराकाङ्क्ष्यात्कारकान्वयासम्भवेन तदर्थकतृतीयाया असम्भवादितिभावः। ननु द्रव्यशब्दप
दार्थे ऽभेदान्वयिनः सहशब्दस्य द्रव्यतया तदर्थकेद्रव्यशब्दात्तृतीयोत्पत्तिः स्यादित्यत आह द्रव्यगणेतरस्य उक्त
पदोत्तरेति। अनन्वयप्रसङ्गादिति। वाचकतावादिमत इति शेषः। इदमुपलक्षणम्। तृतीयानुत्पत्तेः। उक्त
स्यैवार्थसहशब्दान्वय उद्धरणकारणत्वस्य तत्राभावात्। अस्मन्मते तु स्वसहशब्दपोस्वार्थस्य कारणत्वान्न 223
तदनुपपत्तिरिति भावः। तदुत्तरं सुभ्यातिरिक्तप्रत्ययस्य श्रवणस्यापाद्यत्वासंभवात्। समुच्चयासंभवमाश राम:
ङ्क्य एवकारस्यान्यचापकर्षेत्याद्युपांश्रवणं चेति। चकारसमुच्चयं दर्शयति। उक्तपदोत्तरतृतीयाया २२३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति। तृतीयायाः। तदर्थस्य अनन्वयमेवस्य स्फुटयति। उक्तसमहदृशेत्यादि। तत्तत्पदार्थाना मित्यर्थः। भेदेनान्वयेति
समानाधिकरणनामार्थयोरिति उक्तव्युत्पत्तेरिति भावः। ननु तर्हि एकत्वभेदान्वयस्तत्रेत्यत आह। बाधादिति
सादृश्यस्य भेदघटितत्वादिति भावः। अत्रेदं बोध्यम्। वाच्यकतावादिइवेन सादृश्यादिबोधने पर्युदासनञो
वानुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य लिङ्गसंख्याभेदेप्युपमानोपमेयता॥ वि-
भक्तिः पुनरेकैव श्रूयमाना उपमेयोरित्यनुशासनसिद्धा नियामकताया अभ्युपगमेन प्रकृत उक्तनि-
रूपितसादृश्याश्रयणारकरणकारणबोधः। सूपपादः। भेदाभेदयोर्विकल्पस्योपन्यासस्तु तार-
कारोक्तस्थितिन्यस्यैवेति। उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादिति। प्राधान्यस्यान्यनिरूपितत्वनियमादिति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·८· द्योत्यार्थमिति। द्योतकतयोपस्थापितार्थमित्यर्थः। तमेवेति। द्योत्यमेवेत्यर्थः। अर्थवत्त्वादिति। अयंभावः
२२४ द्योतकतायाअपिवृत्तित्वेमतयार्थवत्त्वस्यद्योतकेप्यक्षतत्वात्तन्निबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञोपपत्तिरिति
शक्तिलक्षणान्यतरदेवार्थोपस्थापकमितिवक्तुनमज्जीति। ननुशक्त्याद्युपस्थितसामान्यस्यविशेषे
पर्य्यवस्थापकत्वंननुशक्त्युपस्थापकत्वमेवेतिनतदादायार्थवत्त्वसम्भवइत्यतआह· वस्तुतस्त्विति।
ज्ञापकादिति। द्योतकतावादेतेषामनर्थकत्वादेवसुबभावेलुग्विधानसमर्थकंसदुक्तार्थेज्ञापक
मितिभावः। ननुस्वरादेर्नामसत्त्ववचनानामपिसत्त्वात्तद्धितसत्त्वलुग्विधानेनचरितार्थस्यतस्यनज्ञा रामः
पकत्वमतआह· निपातस्येति। तद्धितप्रत्ययाख्यानेत्वाह। छत्रसूत्रेति। संग्रहइति। अनर्थकस्या २२४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पिनिपातस्य प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। उपसंहरति। तस्मादिति। एतत्कल्पे मीमांसकसम्मतिमाह। उक्तं चेति। चतुर्वि
धमिति। नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुः प्रकार इत्यर्थः। पदैः सुप्तिङ्रूपैः। द्विविधस्य नामाख्या। तत्स्वरूप
स्य। अर्थानिरूपणे हेतुमाह संशयोत्पत्तेरिति। नामार्थो जातिः। विवा व्यक्तिर्धात्वर्थो व्यापार उत फलं किंवोभयमि
ति सन्देहे। तन्निरूपणस्यावश्यकत्वादिति भावः। तयोः। निपातोपसर्गयोः। व्यापारः शक्तिलक्षणान्यतरद्रूपः
तौ। उपसर्गनिपातौ यदर्थद्योतकौ। यदर्थविषयकतात्पर्यव्यञ्जनकौ। सः। नामाख्यातात्मकशब्दः। तस्य वृत्ति
ङ्कृत्तद्धितघटितत्वात्तदर्थो विचार्यत इत्यर्थः। यद्यपि स्वाद्यन्तत्वनिबन्धनं नामत्वमुपसर्गनिपातयोरपी
ति तयोः यार्थकेन न निर्देशोऽनुचितः। तथापि लिङ्गसंख्यान्विष्टप्रकारतानिरूपित। विशेष्यताशाल्यर्थक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.दे. रूपयारिप्रातिपदिकनामधमादाय तथोक्तम्। उपसर्गाणांनिपातत्वेपि तदुपादानंतुब्राह्मणवशिष्ठन्यायेनेतिबो
२२५ ध्यम्। ननूपसर्गेण धात्वर्थइत्यत्र निपातत्वव्याप्योपसर्गत्वेन प्रादीनामुपादानात्कथंतत्वादीनां द्योतक
त्वे उपष्टम्भकमत आह। उपसर्गापदमिति। यदान्तरस्येति। ननु इव शब्दमित्यादावर्थवत्त्वेनचन्द्रादिनामो
पलक्षकमित्यर्थः। एवञ्च नतद्वलान्निपातानांवाचकत्वमिति भ्रमनिरसनम्। तिभावः। इदानींवाचकता
यक्षंपरिष्करोति। नन्विति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। ननु इवमुख्यमित्यादाविवादिनिपातसत्त्वे साद
श्यार्थप्रतीतेस्तदसत्त्वे तदप्रतीतेश्च निपातानांघटादिपदवद्वाचकत्वमेवयुक्तमित्यर्थः। नन्विन्द्वादि रामः
रूपवाक्ये नभान्कथंतेषांवाचकत्वमत आह। व्यवोधकता रूपेति। तथाचतदर्थबोधकत्वग्रहणद्वार २२५

228

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कत्वमितितेषामपि घटादिपदवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः। नन्वन्वयव्यतिरेकयोस्तदर्थतात्पर्यग्रहे उपयोगस्य
प्रागभिहितत्वात्तयोर्वाचकताप्रयोजकत्वमत आह किंचेति। उक्तरित्येति। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्व
याप्रजय्यतीत्यादौ भूलत्कृजयस्य लक्षणयाभिधानतोरेवोपस्थितेर्नप्रादीनां प्रकर्षाद्यर्थकत्वं तेषां तात्प
र्यग्राहकतयैवोपयोगादित्युक्तमेवेत्यर्थः। तिङादेः स्यादितितत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्त्रादिवाचकत्वावधारणे
जुहोत्यादीनामपि वाचकत्वापत्तिरिति भावः। परेत्वजर्घाजरकादित्यादौ धातुमात्रात्कर्त्रादिबोधे न तिङ
द्योतकत्वे इष्टे वायत्तिः। न चात्र लुप्तविभक्तिस्मरणाद्बोधः। लोपमजानतोपि बोधात्। प्रत्ययलक्षणस्य लोप
फलत्वं वदता भाष्यकृता लुप्तविभक्तिस्मरणाद्बोधस्यानभ्युपगमाच्च। तत्र प्रत्ययस्य वाचकतातत्रैव प्रकृतिरन्य

क्रि॰ १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· यार्थयोरिति नियमावकाशो यथापाचक इत्यादि हदन्तेः लः कर्मणि त्यादौ कर्त्तरीत्यादेः कर्तृकर्मविष
२२६ याधातोरित्यर्था न्नतादृशेऽपि बोधः। भावे इत्यस्य सर्वैर्लयेव व्याख्यानात्। नच सर्वत्रैव धातोर्भावनाविषयत्त्वा
न्नत्रैव लकारः स्यादिति सत्त्वम्। भावनाविषयादित्यस्य केवलक्रियामात्रबोधकत्त्वेनादोषात्। अ
तस्च भावकर्मणोः शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं द्व्येकयोरित्यादीनां नियमः इति माव्यकृद्भिः कैयटश्च॥
नेषामदिष्टार्थत्त्वेनानिर्दिष्टार्थाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायेन सर्वत्र सिद्धत्त्वादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। व्यति
सेत्यादौ धातुं विनापि कर्तृबोधेनाप्युक्तेः शैथिल्यात्। प्रत्ययलक्षणस्यलोपफलत्त्वे पित्तु। नवि
भक्तिस्मरणजन्यबोधस्य फलत्त्वान्तु पमस्थे बोधकाभावान्नतुत्यजन्यानुयायामपि घोतकत्वापत्ते

राम:
२२६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्थान्तो द्विवचनाद्यनुपपत्तेः स्तोकं रतिङस्य कर्तुं दिशतः द्वित्वारोपेण द्विवचनादीति स्वोक्तिविरोधाच्च ॥ भव
दुक्तरीत्यैव कर्तृविशिष्टभावनावाचकात्कर्मविशिष्टभावनावाचककेवलभावनावाचकाच्च धातो॰
र्लकारा भवन्तीत्यर्थे लः कर्मणीत्यस्य पर्य्यवसाने नानिर्दिष्टार्था इति न्यायेनापि जनत्वारकादिवि॰
शिष्टभावनार्थकानां तिङंशे ध्वनासिध्यसम्भवेनानिपमस्यान्यथैव सङ्गमनीयत्वादित्यन्यत्र विस्तर
ः नञुक्तियानानां वाचकत्वे घटो न पट इत्यादौ घटादेः प्रतियोगितया नञर्थाभावे तस्य चाश्रयतयाद्व
रादावन्वयोनुपपन्नः भेदसंबन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया प्रत्ययजन्योपस्थिते
र्हेतुतायाना मार्थयोर्भेदेनान्वय इति व्युत्पत्तिसिद्धत्वादं समानाधिकरणनामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरभे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या.द. देनान्वयापत्तिरित्यत आह स्वंचेति। विधिवैयर्थ्यमिति। नास्य वार्त्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानं वैय
२२७ र्थ्यमित्यर्थः। अनर्थकस्येत्यस्यार्थमिति। व्यभिचाराभावेन तस्य विशेषणत्वायोगादिति भावः। यत्या१
ख्यातत्वाच्चेति। कृत्तद्धिते। यत्र वश इत्येव तदर्थस्य समुच्चितत्वादिति भावः। वक्ष्यमाणस्वरसादाह।
प्रकारणादिवदित्यनेन द्योतकताया इति त्वाभावो ध्वन्यते। अस्माकमिति पक्षद्वयाभ्युपगन्तॄणामि 227
त्यर्थः। कार्य्यकारणभाव इति। समुच्चितघटादिशब्दबोधे घटपदनिरूपितलक्षणाज्ञानत्वेन हेतुने
त्याकारक इत्यर्थः। शक्तिग्रहस्यापीति। घटाद्यर्थबोधे घटशक्तिज्ञानस्य समन्वयादिबोधेन शक्ति राम:
ज्ञानस्य हेतुतेत्याकारकः कार्य्यकारणभावोऽप्यावश्यक इत्यर्थः। कल्प्यान्तराभावेनेति। द्योतकताप्रसे २२७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाचकताऽस्थेपि तत्तत्पक्षकृत्प्राधिकल्पनाभावेनेत्यर्थः। अतएवेति। पक्षद्वयेपि युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः। स वाचकः इति।
उपसर्गप्रकरणे पदप्रतिष्ठितइत्यत्र गतिनिरूपितवाचकः स्याधातुरुपसर्गसम्बन्धाभावे प्रगतिवाचकइतिपुञ्जराजेन तद
र्थस्य कथनात्। वाचकत्वमेवेत्यस्य निपातानामित्यादिरेवं द्योतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणामित्यादिः। मतमेवे।
तीति। वा अथवा जन्यव्यतिरेकतो निपातानां वाचकत्वं युक्तं येभ्यः सामान्यतः कैमतेपरेषांसहैकस्य वाचकत्वमपरस्य
द्योतकत्वमिति मतं तदेवयुक्तमिति मूलयोजना। ननु चादयोऽसत्त्वइत्यत्रासत्त्व इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेऽ
ऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति पर्युदास एवाश्रयणीयः। तथा चोक्तलक्षणाभ्यां नर्थकेऽत्तस्मिन्नव्या
प्तिः। तावदन्यतमत्वस्यापि निवेशे तु गौरवमत आह शक्तिसम्बन्धेनेति। तस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ हजातिरिति। नियातयदृशा कयतावच्छेदकतया चतन्सिद्धिरिति भावः। नन्विस्त्वादिना साङ्कर्यान्न नियात
२२८ त्वं जातिः। तथाहि नियात्। तत्त्वाभाववति हत्वं धात्वादौ। हकारेनेड्त्वाभाववति विवातत्त्वं नियातात्मकचकारे
तयोरेकत्र हकारे समावेशात्। तदेवं एकतावीजन्तु स्वसमानाधिकरणस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसं
बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वनियमभङ्ग एव। निरूपाधिस
हचारग्रहस्य तादृशनियमे नुकूलस्तर्कः। अन्यथा तन्मात्रवलप्रवृत्तानां सत्तावान्जातेरित्याद्यनुमा। नानो
विलपप्रसङ्गात्। अतः स्वरूपतत्त्वेन जातिरिति साम्प्रदायिकाः। हत्वादिव्याप्यनिपातत्वस्य नानात्वाभ्युप रामः
गमेन साङ्कर्यस्य परिहारेपि सकलत्वादिसाधारण्याभावेनाननुगततया नस्यैवासिद्धिर्निष्प्रमाणत्वात् २२९

228

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किञ्च कार्य्यतावच्छेदकत्वादीनां जातित्वसाधकानां । न ज्ञाभावादपि न सा जातिः । आक्यतावच्छेदकं तु नेत
त्साधकम् । अभावत्वाविभाव्यते । अथ गुरवादीधितौ गुरुत्वस्य जातित्वं दीधितिकृता खण्डितम् । अत
आह उपाधिर्वेति । सामान्येवाय कथमित्यर्थः । अयं भावः उपसर्गेषु अयमनेपि द्योतकत्वे वाचकत्वे वा
कल्पनीये तद्धर्मिं हाति तयोपस्थितोपसर्गत्वानिपातत्वयो रूपयोर्मध्ये द्योतकत्वादिकमुपसर्गत्वाव
वच्छेदेन कल्प्यमुत निपातत्वावच्छेदेनेति संशये धर्मीतावच्छेदकत्वा निर्णीयायां व्यापकतया नि
पातत्वावच्छेदेनैव तत्कल्प्यते । सत्त्वारुकलाघवादत्त स्वीकृत्यानुमानेकार्त्तजन्यत्वं घटत्वादिनावच्छि
द्यते । तत्कार्य्यात्वेनेत्यवच्छेदकजिज्ञासायां कुलाघवात्कार्य्यत्वमेव तदवच्छेदकं तु घटत्वादिकं ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· मितिन्यायसिद्धान्त इति। अत्र वदः। प्रमाणानां सामान्यधर्मस्यावच्छेदकतायां तत्रयपक्षपातो यत्र बहूनां धर्मा
२२९ णामवच्छेदकत्वकल्पना प्रसक्तौ गौरवं यथा कर्त्तृजन्यत्वानुमाभेदकतिजन्यतायां घटत्वावयवयक्षया कार्य्य
त्वस्य। यत्र तु विशेषोप्येक एव तत्रौत्सर्गिकविरहात्तस्यैवावच्छेदकत्वम्। अतएव व्यापारस्याधिकसं
ग्राहकत्वेपि कृतित्वस्यैव यागत्वान्तज्जन्यतावच्छेदकत्वम्। स्वीकृतं च मीमांसकैरप्रत्यक्षत्वं विहाय
यदृष्टत्वा[illegible]त्वस्यैव रूपकार्य्यतावच्छेदकत्वं प्रकृते। व्यापकत्वाल्लिंगता तत्त्वस्याधिकसङ्ग्राहकत्वेपि 229
व्याप्यस्योपसर्गस्यापेक्षत्वेन तस्यैवावच्छेदकत्वमनुचितम्। ननु निपातत्वस्याऽद्योतकेऽवाचके च पा रामः
दपूरणमात्रार्थके वृत्तित्वेनातिप्रसक्तत्वात्। प्रादयो द्योतकाः उपसर्गत्वादित्यनुमानात्। न च प्रादीनां द्योत २२९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्तानियामकत्वलिङ्गेनैव सेत्स्यतीति वाच्यम्। अस्योपसर्गत्वरूपोपाधिमत्तया तत्साधकत्वात्। नन्ववेष्टादो॰
साध्याव्यापकत्वान्न तस्योपाधित्वमिति वाच्यम्॰ शुद्धसाध्याव्यापकत्वेपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्व
सम्भवात्। अस्ति हि निपातत्वावच्छिन्नं द्योतकत्वं यत्र तत्रोपसर्गत्वं यत्र क्रियान्तत्वं चादौ न तत्र तदभावात्। ननु
कर्यार्थेष्टादिवाच्यः तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयत्वात्॰ यो यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि॰
शाब्दधीविषयः स तद्वाच्य इति सामान्यव्याप्तौ घटादि दृष्टान्तः। न चानन्यलभ्यत्वमुपाधिः। तस्य वाच्यत्वरूपसा
ध्याव्यापकत्वात्। कर्त्रादारव्यातान्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषये साधनाव्यापकत्वादिति वाच्यम्।
उक्तहेतुघटकशाब्दबुद्धेराख्यातजन्यत्वेन विशेषणेनानन्यलभ्यत्वस्य साधनव्यापकत्वेनोपाधित्वायोगा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या. द. न्नचरत्वनूपासिद्धिः। धातोरेव प्रकृष्टजयार्थकत्वेनोपसर्गस्य तात्पर्यग्राहकत्वादिति वाच्यम्। धा-
२३० तोः प्रकृष्टजयार्थकत्वस्य ग्रन्थकृतैव खण्डनात्। नापि लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वादेर्लक्ष्यतावच्छेदकको-
टिप्रवेशे गौरवात्। तस्मात् जयत्वादि धातोः शक्यतावच्छेदकं प्रकर्षत्वादिकं तूपसर्गस्यैवेति वाच्यम्
तथा च कृत्त्वसिद्धिः। किञ्चार्थस्य धातुलक्ष्यतेऽपि सर्वप्रत्वे नापि विनिगमनाविरहात् लक्ष्यतावच्छेद-
ककोटौ निवेशापत्तिः नापि तदर्थस्य धात्वर्थे तत्प्रकारकमनन्वयप्रसङ्गः। निपातातिरिक्तत्वस्योक्त- 230
व्युत्पत्तौ विशेषणागात्। एवं च प्रणिषृणत इत्यादौ धातोर्गत्यभावबोधकोऽर्थः। तदभावश्चोपसर्गार्थः। त- एम:
थाच गतोगत्यभावाभाववानिति धीः। गमनत्वप्रकारकबोधस्तु उत्तरकालिको मानस एवेति चेन्न। २३०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्ययानामिति कुत्र्यते जोगरुक्तमयागमनाभाववानिति बोधस्यापि गगनकुसुमायमानत्वात्। किंच तथा वो
धात्रिंकारे तादृशस्थले प्रादीनामुपसर्गत्वमपि दुर्घटम्। क्रियाया अविशेषकत्वात्। क्रियाद्वारोपसर्गार्था
भावविशेषिकानन्त्योपसर्गार्थो गत्यभावविशेषकः। स्वादीनां द्योतकता व्यवस्थापनोक्तरीत्याप्युपसर्गाणां
मावसेयेति। निपातानां तु केषांचिद्वाचकत्वम्। तत्र नञर्थो निरूपितः। चार्थश्च समुच्चयादिभेदेन चतुर्वि
ध इति चार्थे द्वन्द्व इत्यत्राकरेषु व्यक्तमेव। इवार्थस्तु सादृश्यम्। तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्मवत्त्वम्। यत्तु
सादृश्यमनभेद्यघटितमिति तन्न त्वावतापि नञिवयुक्तमिति परिभाषणेन तस्यैवार्थत्वानपायात्। एत
द्बोधे चानुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वं नियामकम्। नातश्चन्द्रमिव मुखमित्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ थैवन्द्रे गोवमुख्यमिति साधा स्वकारस्य त्वन्ययोगव्यवच्छेदोऽयोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेद॰
२३१ श्चार्थः। तत्र विशेष्यसङ्गतैवकारस्य पार्थ एव धनुर्धर इत्यादावन्यतादात्म्यव्यवच्छेदोऽर्थः। अन्यत्वं च स
मभिव्याहृतपदार्थप्रतियोगिकम्। तथा च पार्थान्यतादात्म्याभाववद्धनुर्धराभिन्नः पार्थ इति बोधः। पृ
थिव्यामेव गन्ध इत्यत्र पृथिव्यन्यसमवेतत्वाभाववान् पृथिवीसमवेतश्च गन्ध इति बोधः अत्र भावान्
यबोधानुपपत्तेः पृथिव्यामेवाकाशमित्यादि प्रसज्येत। एतच्चैवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदबोधे वि
शेष्यवाचकपदविशेषणवाचकपदयोरन्यतरसमभिव्याहारो नियामकः। विशेषणासङ्गतैवस्य एमः
त्वेऽयोगव्यवच्छेदः। शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खत्वावच्छेदे पाण्डुरत्वसमवायाभावव्यवच्छेद २३१

बोधात्। नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ क्रियासङ्गतैवस्थले ऽन्यत्रायोगव्यवच्छेदोऽर्थः। अन्तकेचित्। अयोगेअ
न्यानिकत्वव्यवच्छिद्येतेन चान्वयितावच्छेदव्यापकत्वं खराऽशस्य तत्र शक्तिः। तथा चोक्तस्थले सरोजनि-
ष्टाभावप्रतियोगिनीलत्वभवनाभाव इति बोध इति। वदन्ति। वस्तुतस्तु। अन्ययोगव्यवच्छेदायोगव्यवच्छेदयो
रेवैवकारस्य शक्तिः। अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेवायोगव्यवच्छेदबोधे ग्रहणाध्ययनार्थकधातुसमभि
व्याहारस्यापि नियामकत्वाज्ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेति तन्नज्ञानं रजतं गृह्णात्येवेत्यादिप्रयोगाः। क्रियान्वय
समभिव्याहारे तु प्रायः सामानाधिकरण्येन तज्ज्ञानमित्यर्थे चान्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनायोग-
नायोगव्यवच्छेदोऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदकावच्छेदेनत्वयोगव्यवच्छेद इति व्यवह्रियते विस्तरस्त्वन्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ बोधयार्थः। केवलोऽस्पष्ट इत्याद्यसम्भवेनापि तदर्थः। वैयाकरणमते त्वेवकारस्यावधारणात्मकज्ञानविशे॰
२३२ षद्योतकत्वमेव। सत्वसमभिव्याहृतपदार्थानुरोधादनेकविधः। यथा ज्ञातमर्थं गृह्णात्येवेत्यत्रावच्छेदकाव॰
च्छेदेनार्थग्रहणाभावानधिकरणज्ञानत्वप्रकारकज्ञानविषयो ज्ञानकर्तृकमर्थकर्मकं ग्रहणमिति बोधा
द्युक्तपदार्थघटितः सः परं त्वनेकधात्वादीनां तत्तदर्थे शक्तिकल्पनापेक्षया एवकारस्यैवासौ वितेत्यने यद्य
प्युपसर्गप्रकृत्यस्य वाचकोविशेषाणां सम्भवाद्योतकोपि वेति हरिणा पक्षद्वयमविशेषेणोक्तम्। यथ
कृता च तदेवानुसृतम्। तथापि कविक्लृप्तं विनोभेदाः केवलैरनिदर्शिताः। उपसर्गाणां सम्बन्धे द्यञ्जन्ते॰ रामः
प्रयत्नादिनेति तदुक्तौ। पसंतनिपर्यालोचनयोपसर्गाणां द्योतकत्वमेवावसीयते। अत्रेदं बोध्यम्। उपसर्ग २३२ 232
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्गत्वाघनाज्जतोपि प्रज्ञपतिरित्यादौ प्रकृष्टज्ञत्वबोधात्स्वत्यादिनैव तेषां द्योतकत्वम्। निपातानामपिवत्त्वादित्थे
ववाचकता यत्र नतामन्तरेणानिर्वाहः। क्वचिद्द्योतकत्वमस्तु केवलमनभ्युपगमे यथा शरे उस्त्रैरित्यादौ। क्वचि
न्नोभयी यथा यादृ पूरणमात्रार्थकेत्यादौ। तदुक्तं निपाता द्योतकाः केचित्पृथगर्थाभिधायिनः। आगमा
इव केपिस्युः सम्भूयार्थस्य वाचका इति। केचित्तु उभयान्यपि। तन्नूपसर्गत्वेन प्रादीनां निपातत्वेन चा
दीनां द्योतकत्वा वाचकत्वे इति स्थिते उपसर्गत्वावच्छेदेन द्योतकतां ननिपातत्वावच्छेदेनेति विवादः
सिद्धान्तानालोचनमूलकः। एवं निकर्मप्रवचनीयानां तूपसर्गवत्क्रियाविशेषकत्वम्। किन्तु क्रिया
गतसंबन्धविशेषकत्वम्। कर्मक्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। अधिप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· स्यौसुसत्त्वारम्भसामर्थ्यं। देवस्त्राः जयमनुप्रावर्षदित्यत्र हेतुभूतजपनिरूपितलक्ष्यलक्षणभावसंबन्धस्य
२३३ वर्षणक्रियाति प्रस्मानुना द्योतनादेवमन्यत्रापिक्षेयम्। अतएवनन्ते सांसुपसर्गत्वम्। क्रियागतविशेष
द्योतको ह्युपसर्गाः उक्तंच। हरिणा क्रियायाद्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः। नापिक्रियापदाक्षेपी सं
बन्धस्य तु भेदक इति। तदर्थस्तु कर्मप्रवचनीयसंज्ञको न्वादः प्रजपतीत्यादावुपसर्गवन्न क्रियागतविशेष
स्य द्योतकः। विभक्त्यैवोक्तत्वाच्च न संबन्धस्य वाचकः। नापि प्रादेशं विलिखतीत्यादौ विशब्दवत् क्रियाक्षेप 233
कः। तत्र विनामानं क्रियाक्षेपात्। तथा सति तत्क्रियानिबन्धनाकारकविभक्तिरेव स्यात्। किन्तु विशिष्ट राम:
क्रियाजनितोऽयं संबन्धो विभक्त्यर्थ इति द्योतकः। प्रादेशं विमाय लिखतीत्यर्थः। प्रतीतेरित्यधिकमन्यतोऽव २३३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धार्य्यम्॥ ॥इति भूषणसारदर्पणे उपसर्गानिपातानार्थनिरूपणम्॥ ॥प्रक्रान्ते नामार्थनिरूपणे नामसु
दकशक्तेर्द्विनानामर्थं सुयोद्धारसंगत्या निरूपयिष्यन्नादौ प्रकृत्यर्थः प्रकारत्वाद्भावप्रत्ययार्थनिरूपणमि
त्याशयेनाह भावे त्विति। ष्यञादेरपि संबन्धरूपभावबोधकत्वात् तत्संग्रहार्थमाह। त्वतलोरिति। भावप्र
त्ययान्ति। भावविहिततद्धितप्रत्ययस्येत्यर्थः। हरिवाक्यं विवृणोति। अयमर्थ इत्यादिना। इत्युक्तमित्यस्य स्वस्मा
त्शक्तिनिरूपणावसर इति शेषः। संबन्धमिति। उत्तरपदार्थे पूर्वपदार्थसंबन्धस्यैव धर्मत्वेन भासमानत्वादि
ति भावः। भेदयस्त इति। तत्पक्षे हि राजपुरुष इत्यत्र राजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधेन पुरुषां। शे राजसंबन्धा
भानादिति भावः। उपगव्यपत्यसम्बन्ध इति। उपगवपत्ययोर्जन्यजनकभावात्मकः सम्बन्ध इत्यर्थः। अन्वय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ बोध इति। ततश्च दोत्तरभावप्रत्ययस्य तत्तत्संबन्धवाचकत्वादिति भावः। अव्यभिचरितसंबन्धेत्विति। अव्यभिच
२३४ रितसंबन्धरूपजात्यैव भानोपगमेत्वित्यर्थः। तु शब्दसूचितारुचिबीजन्तु तस्यापत्यमित्यनेन षष्ठीप्रकृत्यर्थो
पत्यादिसंबन्धेपत्ये ऽणादीनामभिधानेन पष्ठ्यर्थसंबन्धानन्तर्भावे गौवत्सैकार्थीभावस्योपगन्तव्यतया तत्रा
पत्याद्यंशेसंसर्गस्यैव प्रकारतया तस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययार्थत्वेनज्ञातेस्तद्वाच्यत्वासंभवादिति। अर्था
न्तरघटितेरिति। धात्वर्थघटितार्थवृत्तिसाक्षिकाद्यन्तर्गतष्यञादेरित्यर्थः। तदर्थैकवर्चादौदेक्यादिरूपक्रि 234
F याया: क्रियाकारकभावसंबन्धस्य प्रकारतया भानादित्याशयः। रूढेरिति। कथमप्यभानयोगादर्थविशेष राम:
प्रसिद्धादित्यर्थः। अभिन्नरूपादिति। प्रत्ययान्तत्वे यिप्रत्ययलुका प्रकृतिसमानाकाराच्छ्रूयमाणार्थी २३४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भिधायोऽतिन्यायेन प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थाभिधायिन इत्यर्थः।अव्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति।अव्यभिचरि
तोव्याप्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगी संबन्धः समवायात्मको यस्य जात्यादेस्तद्विशिष्टवाचकेभ्य इत्यर्थः।ना
नः पाकादिनानाशब्दाश्रयनिष्ठाभावप्रतियोगिनां तत्त्वम्।उक्तेति।दामोदरत्वमित्यादौ जातिविशेषेण
भानादितिग्रन्थेनेत्यर्थः।द्वितीये यथेति।अभिन्नरूपोदाहरणं यथेत्यर्थः।तद्भिन्नात्तत्त्वे।पीत्यपिनातद्
तरभावप्रत्ययेन सर्वस्याभिधानं प्राप्नोतीति सूचितम्।अभेदप्रत्ययादिति।इदे चयथार्थे विहितस्य मतुपः
संबन्धार्थकत्वशङ्कानिरासाय।तृतीयमित्यस्योदाहरणं यथेति शेषः।सन्न् इति।सरूपदजन्यबोधेश
न्वर्थकत्वेऽपि सत्तायाः प्रकारतयाभानात्तदुत्तरप्रत्ययेनापि स्मैवाभिधीयत इत्यर्थः।तथा चोक्तस्यत्वे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·पृ· ष्ठभावप्रत्ययान्तात्संबन्धाभानादुक्तवाक्येऽन्वये त्वनुपपत्तमिति भावः। ननु शुक्लत्वं सत्त्वमित्यादौ सतोऽपि शौ
२३५ क्ल्यादिसंबन्धस्य भावप्रत्ययेनानभिधानमप्राजपुरुषस्य त्वयापि तदभिधानं स्यात्तथापि राजादिनोपु·
रुषादिपदार्थे स्वत्वादिसंबंधेन प्रकारतोऽन्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह। दिगिति। तदर्थस्तु नि
वक्ष्यमाणभावे तस्य भाव इति सूत्रेण त्वतलादयो विधीयन्ते। ननु जातित्वादिना ज्ञातावेव संबन्ध
एवेति नियमस्तथा च यत्र प्रकृतेर्धर्मप्रकारको बोधः शास्त्रकृत्तन्मतेः सत्त्वधर्मत्वादभिधेय इति
रूढ्यापि भिन्नप्रकृतेः छेदनादितो संबन्धप्रकारकबोधस्याभावात्तन्मतत्वात्तस्यैव भावप्रत्ययेना· राम:
भिधानमुचितमिति नोक्तेषु भावप्रत्ययस्य शक्त्याद्यभिधायकत्वमिति। प्रकृत्यर्थविशिष्टत्वमात्रवर २३५

235

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नतेतिपाठः मात्रपदेनसंबन्धव्यवच्छेदः। तद्धितस्येति। इत्यादेरित्यर्थः। संबन्धानभिधायकत्वेनेति। प्रकृतिजन्यबो
धेनस्याप्रकारत्वादितिभावः। तदभिधानम्। संबन्धाभिधानम्। नस्यादिति। किन्तु दण्डस्यैवाभिधानस्यात्तद्वत
दभिधानमिष्टमितिभावः। ननुप्रकृतिजन्यबोधविषयत्वे सतिप्रकृत्यर्थप्रतियोगित्वं भावत्वं तच्च दण्डसंबन्धस्याक्ष
तमितिभावप्रत्ययेन तदभिधानं भविष्यतीत्यत आह। प्रकृतिजन्यबोध इति। उक्तार्थस्य भावत्वे तु दामोदरत्व
मित्यादौ जातिगुणसंबन्धस्यापि भावार्थताप्रसज्ये। तेतिभावः। क्रमेणदलद्वयव्यावर्त्यमाहात्यथेति।
एकतरदलमात्रोपादाने इत्यर्थः। नदुत्तरेति। घटादिपदोत्तरेत्यर्थः। तथा च घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वस्येव
त्वस्मतेदण्डीत्यादौ दण्डसंबन्धस्यापदार्थतया प्रकारत्वाद भावनेन नतस्य प्रत्ययार्थत्वसम्भव इतिभा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल०द० द्वः।वस्तुतस्तुनञ्दलोपादानंव्यर्थमनुवादीनांसंवन्धार्थकतयादण्डीत्यादिवाक्यजन्यबोधेसंवन्धस्यैव
२३६ प्रकारत्वेनदण्डादीनांप्रकृत्यर्थेऽप्रकारत्वादेवानतिप्रसङ्गात्।मीमांसकैकदेशिमतेमत्वर्थीयानांसं
वन्धवाचकत्वेऽपितदाक्षिप्ताश्रयविशेष्यकबोधस्यैवतैरभ्युपगमेनतन्मतेऽपिप्रकृतिजन्यबोधविशे
ष्यांशेदण्डीत्यादीनामप्रकारत्वेनप्रयोजनाविरहादिति विभावनीयम्।संवन्धः प्रकारइति।अ
स्यायेनतस्यत्वादिप्रत्ययवाच्यतास्यादितिशेषः।मीमांसकमतमुपन्यस्यति। यस्त्विति।अत्रदण्डि 236
त्वमित्यादौस्वसमवेतत्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः।नीलत्वमित्यादौ।नीलादिगुणवत्त्वसम्भवतीत्य रामः
तोऽत्रः संवन्धस्यैवभावप्रत्ययवाच्यत्वमावश्यकमित्यर्थः।दण्डादेः प्रकृत्यर्थांशेप्रकारत्वेऽपिप्रकृ २३६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वर्थो समवेतत्वेनाभासत्वादिति भावः। संबन्धे वा एकत्वे नेति। तदस्यास्त्यास्मिन्निति मतुपः संबन्धे विधानेऽपि
दण्डी पुरुष इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् संबन्धिवाचकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः। अगत्वभावादि
ति। संबन्धरूपेण भावत्वसंभवादिति भावः। आदावेति। एवं चैत्र देवदत्तादि सामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्येवो
पपत्तेरित्यन्तग्रन्थे न स्वरूपो इत्यर्थः। तवा यीति। वैयाकरणस्यापीत्यर्थः। इदम्। क्वचिज्ज्ञात्यादिकवक
त्वं क्वचित् संबन्धवाचकत्वमित्येवंरूपं वैषम्यमित्यर्थः। तज्जन्येत्यस्य विवरणं प्रकृतिजन्येति। ननु प्रकृ
तिजन्यबोधप्रकारः प्रकृत्यर्थ इति साधारणो धर्मः सत्त्वभावप्रत्ययार्थो वाच्यो यद्यपि तिसारकूट इति
रसाधारणो धर्म इति बोध्यदिशम्। तस्मात्साधारण्यं वत ईतरण्ह इति त्वे सति सकलतद्वृत्तित्वम्। सत्यन्तो या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· दानान्न घटत्वत्वादेर्घटासाधारणधर्मविशेष्योपादानाच्च न व्यक्तित्वादिनिरासः। तेन रूपेण धर्मो भावप्रत्यय
२३७ यवाच्यः। तत्र तत्पदार्थस्य घटादेस्त्वादिप्रकृत्यैव लाभादनन्यलभ्य इतरा इति त्वादौ भावप्रत्ययस्य शक्ति
ः। न चापि तु इतित्वमभावः। साकल्यं प्रतिमत्त्वावच्छिन्नकलितमर्थः। इतरइतित्व प्रतियोगिकाभावस्यापि
प्रसक्तत्वादितरइतित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्याप्रसिद्धत्वाद्घटत्वादौ बाधाच्च विशिष्टस्य शक्य
त्वासंभवात्। अत्र प्रकृतिजन्यबोधे येन संबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य प्रकारता तेन संबन्धेन तद इति
त्वं इतिमत्त्वं च बोध्यम्। नातः कालादौ कालिकादिसंबन्धेन घटत्वस्य सत्त्वादपि क्षतिः। न वा घटत्वमित्या राम:
दौ वस्तुग्रीवादिमत्त्वस्य मानम्। प्रमेयत्वमित्यादौ नितरा इतित्वांशानवभासे प्रसिद्धत्वात्। किन्तु सक २३७

238

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लक्षणेयद्वृत्तित्वमात्रम्। स्वमेकत्वमित्यत्रैसाकल्यांशोपि। नत्वविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमनेनुगतान्यत्व:। विष्टम
त्वमित्यादौ विशिष्टसत्त्वे विशिष्टमादितरएहत्तित्वस्यमहत्त्वमित्यादौ सकलमहद्वृत्तित्वस्यमहत्परिमाणा
दौ वासम्भव इति वाच्यम्। तद्भिन्नत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्भिन्नान्यत्वान्ताभावप्रतियो
गितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे द्रव्यत्वान्यतरेण दोषात्। नत्वनसङ्ग। उक्ते धर्मस्यासाधारणधर्मत्वेन वाच्य
त्वेप्युक्तासाधारणपक्षपरिमाणोपिसत्त्वादेकत्वमित्यादौ परिमाणबोधापत्तेरत आह। मूलेप्रयोगोपाधि
मिति। घटत्वादेः प्रयोगधर्मत्वाभावात् प्रयोगोपाधिपदं व्याचष्टे। सोपप्रयोग इति। शब्दप्रवृत्ताविन्यर्थः। उपा
धिर्निमित्तमिति न तु प्रयोगधर्मम्। तथा च घटत्वादेर्न तत्त्वानुपपत्तिरिति भावः। प्रकृत्यर्थप्रकारतामित्यस्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ पन्न इति शेषः इत्याशयेन व्याचष्टे। प्रकृत्यर्थे प्रकारतयेति। तथा च प्रकृत्यर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायो
२३८ यः शक्यप्रवृत्तिहेतुधर्मस्तत्त्वमिति मूलार्थः। स्वरूपेण नात्मापत्तिः। परिमाणादेरेकपदार्थासाधारणधर्मत्वे(
थैकपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादिति भावः। तत्रोभयोपादाने गौरवात्। इदंत्वविशिष्टधर्मत्वेन त्वप्रत्य
यान्तादोषाननुभवाच्च। पर्य्यवसितार्थमाह प्रकृतिजन्येत्यादि। ननु लघुगुर्वीति। वस्तुतस्तु। नन्वात्मासाधारणे
नधर्मस्य वाच्यत्वेपि नोक्तापत्तिः। प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसमवायादिना संबन्धेनात्मा
धारणघटकतादिनाहानित्वजन्यत्वयोर्विलक्षणत्वात् प्रकृतेत्तपरिमाणस्य तेन संबन्धेनाहानित्वादिति रामः
वेन्। तथा सत्यनन्तशक्तिकल्पनावश्यकत्वे तत्तद्धर्मत्वेनैव धर्मे शक्तिरस्तु किमनया हानित्वादिगौरव २३८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मर्हिस्तुतत्पातडुक्तेरुगणादीधितौ। एतर्थंत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगुणान्भावप्रत्ययः प्रतिपादयति।
प्रतिनिष्ठतारूप्येण धर्मत्वेन वेत्याभिप्रेत्याह मूले धर्ममात्रमिति। अस्य तत्तद्रूपेण धर्मत्वेनवेति शेषः। ततश्च
प्रवृत्तिनिमित्तभूतं धर्मसामान्यमित्यर्थः। इति रीत्या ग्रन्थावतारणं तरोपीनमनमाभाति। अन्यथा प्रकृति
जन्यबोधप्रकारस्य त्वाद्यर्थत्ववादिना कस्तुर्यावादिमत्यमित्यादाविव घटत्वात्वमित्यादावपि गुरुधर्म
स्यत्वादिवाच्यतायाः स्वहस्तितत्वात्तत्र तद्वाच्यतायातेरसम्भवामिति। गुरुधर्मस्य वाच्यत्वे युक्तिमाह। तत्त
द्व्यक्तीति। तत्तद्वस्तुपल्लक्षितेत्यर्थः। घटत्वघटत्वादिरूपत्वादिति। घटघटत्वप्रदोत्तरत्वप्रत्ययार्थत्वा
दित्यर्थः। जातेरुक्तमतोऽस्मकत्वेभाद्प्रत्ययार्थत्वे च मानमाह। संबन्धिभेदादिति। उपाधिभेदादित्यर्थः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· भिद्यमानेऽपि गवेतरासमवेतत्वे सतीति सकलगोव्यक्तिसमवेतत्वरूपतद्धर्मस्तु परागाद्भिद्यमानार्थकेन प्रतीय
२३९ मानागवादिनिष्ठा व्यासक्तैव जातिरिति कथ्यते। तस्यां सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता इत्यर्थः। उक्तार्थ
मेव विशदीकरोति। तामिति। उक्तस्वरूपामित्यर्थः। धात्वर्थमिति। आकृत्यधिकरणन्यायेन जातिमव्यक्ति
यामाहुरिति। यद्वा। अभिप्रायेणाह महानित्यान्तमविशेषणम्। काचिज्जातिः। कश्चित्संबन्ध इति। उक्तार्थे
वाक्यं प्रमाणयति। उक्तं चेति। गुणशब्दस्यैव शेषिकारणत्वरूपादिष्वेव प्रसिद्धत्वादाह। विशेषणतयेति। २५९
तथा च प्रकृते गुणपदस्योपसर्जनीभूतार्थपरमिति न विवक्षितार्थासङ्ग्रह इति भावः। पर्यवसितमाह राम:
तथा चेति। रूपादीत्यादिना रक्तादिगुणपरस्य ?क्तादेश्च सङ्ग्रहः। बोधजनकत्व इति। बोधजनकत्वमतः २३९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्यर्थः। व्यपेक्षावादे क्रियाकारककारकभावसंबन्धेन कर्त्रर्थकर्त्रादौ धात्वर्थस्यैव प्रकारतया भानोपगमादिति भा
वः। सिद्धान्तमनुसृत्याह। संसर्गप्रकारकेति। स्त्र्ययादेति भावप्रत्ययो जातावेवेत्याद्यनियमादितिमादिभाव
॥ तत्रेति। जात्याद्यवाचकभावप्रत्ययेषु मध्ये इत्यर्थः। जातिवाचकानामिति। अर्थनिष्ठशक्तेरिति शेषः। गुणा
द्यात्मकभाववाचकनामांशुक्लादिशब्दानां जातेः शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवा। जातिवाचकेति। अवच्छेदिका
इति। उपस्थितत्वाद् घटत्वादिजातिनिष्ठशक्तेः स्वेतरावृत्तित्वावच्छिन्ननिखिलस्ववृत्तित्वरूपाधेयतासंबन्धे
नावच्छेदिका इत्यर्थः। तेन न द्रव्यत्वादिजातिनिष्ठशक्तेर्घटावच्छिन्नत्वम्। अवच्छेदकानुगमकं च घट
त्वादिकमेवेति भावः। पर्य्यवसितबोधमाह घट इति रिति। यत्नान्तरमिति। ततश्च ह एव भावप्रत्ययवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. च्यइति मतान्तरमित्यर्थः। अथ कस्माद्गौरित्युच्यते। गौरित्येव हि गोर्गो विवर्त्तने इत्यादौ विध्यका इति निरुक्त
२४० मप्येतत्कल्पेउपष्टम्भकं बोध्यम्। तत्स्वनको [illegible]ति। यद्वा शब्द घटितोक्त वार्त्तिक स्वचनप्रयोजको यो
त्यर्थः। अपिनाय पक्षान्तरसंग्रहः वार्त्तिके स्वनार्थे न भवतीत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयवचनतयात्मीयार्थेन जात्या
दिनाप्रवर्त्तते इत्यथात्कथं पक्षान्तरपरता कथं नार्थोद्गतेर्धर्मस्य शब्दस्वभावत्वमतजात्याद्यप्रकाशय
त्ययं भाव इति। जात्याद्यर्थस्य द्रव्यांशे विशेषणतायाः प्रसिद्धत्वात् दृष्टान्तेन शब्दस्यापि सांसाधयति 2.40
अर्थवदिति। जात्यादिवदित्यर्थः। शब्दस्यार्थविशेषणतायामसाधारणस्थलमाह। हरिहरेति। वष्टि रामः
दासी दित्यनेन जात्यादिप्रकारक बोधासम्भवोध्वन्यते। इत्यादौ सन्निकर्षाभावेनानुपस्थितहरित्वा २४०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रवच्छेदेन शक्तिग्रहाभावे। न तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधासंभवादुपस्थितस्य दस्य च विशेषणत्वमभ्युपगम्य शाब्दबोः
धस्योपपादसंभवो यथा वृत्त्या तदुपस्थितिस्तयोपपादितं नानार्थनिरूपणे इतिभावः। अन्यथेति। जात्यंशे शब्द
स्यप्रकारत्वानभ्युपगमे इत्यर्थः। जातिरूपप्रकाराणां त्यन्तिकर्षेण जातिधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहसंभवादुक्तं
नागरिकाणीति। एवमेवेति। यत्प्रकारेणैवेत्यर्थः। अप्रसिद्धेति। अगृहीतजात्यादिविशिष्टशक्तिकपदेष्विः
त्यर्थः। जात्यादिभेदेनेति। तद्विशेषणेत्यर्थः। क्वचित्तु जात्यादिरूपेणेत्येव पाठः। उभयमिति। जात्यादिरूपप
दं चेत्यर्थः। अवच्छेदकमिति। शक्त्यवच्छेदकमित्यर्थः। ननु जात्याद्यनुपस्थितिदशायामयमर्थ इत्याद्यबोः
नीति शक्तिग्रहोपपसंभवदुक्तिको गत आह। यत्प्रकारकेति। विशिष्य। घटत्वादिरूपेणेत्यर्थः। यद्यपि सर्वभावा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. इतिसर्वशब्दोपादानादेतत्कल्पेशब्दस्यैवसर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमवगम्यते। तथापि घटत्वादिनाऽगृहीतशक्तिक
२४१ घटादिपदाद्घटत्वप्रकारकबोधस्य सार्वजनीनप्रसिद्धिसिद्धस्यापह्नोतुमशक्यतयाशयशः प्रसिद्धार्थकस्य
लेशब्दप्रकारकबोधस्याननुभवेन चैतत्कल्पेपि जात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकरणमेव। वार्त्ति
कं तु भावशब्दस्याप्रसिद्धार्थकशब्दयाभजया योज्यम्। तत्र निमित्तान्तराभावेन वार्त्तिकेवलाच्छब्दस्यैव शब्द
प्रवृत्तिनिमित्तत्वावधारणात्। यथा क्रादियन्त्वकशंकेकपदे अतस्वानुदात्तङीतइतिसूत्रेःऽनुदात्तङि
तो ह्रो आत्मनेपदमित्यस्य तङानौ वा कार्यं इति तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीति यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्यकृदु रामः
क्तं सङ्ग्रहेऽभिहितःऽन्यथा तवानां तङर्थत्वेनात्मनेपदत्वेन बोधे सर्वेषामेकत्वेन चद्वा वित्यस्यानुपपत्तिः। २४१

241

स्यादेवातएवसारकृतास्युभयमवच्छेदकमित्युपसंहृतम्।क्वचिच्छक्योपीतितत्त्वइति।कथंतर्हिशक्तिग्रहोऽत॰
आह।किंत्विति।क्वचिच्छक्तमिति।किंचिन्निष्ठशक्तिनिरूपकमित्यर्थः।तथाचरूपादिवर्णनप्रस्तावेरूपत्वादि॰
नोपस्थितनलादीनांशक्यत्वंशेभानेउपस्थितत्वान्नलादिपदानामपितदंशेभानमपिरू[illegible]मिदमेतच्छक्या॰
मित्याकारकार्थशक्तिग्रहस्यविशेष्यरूपेणोपस्थितेस्तत्त्वत्वादितिभावः।तथैवबोधइति।पदवाच्यत्वप्र॰
कारकस्यैवेत्यर्थः।एवकारेणजात्यादिप्रकारकबोधन्यवच्छेदः।शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानांस
मानप्रकारकत्वमित्यस्यतुशक्तिग्रहस्यार्थांशेयद्धर्मप्रकारकत्वंतज्जन्योपस्थितिशाब्दबोधयोरपितदंशे॰
तद्धर्मप्रकारकत्वमित्यर्थन्नपाविशेष्यकात्तस्मादर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तेरित्यवधेयम्।नैयायिकार

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰ द॰ स्तु नलादिपदानामपि विशिष्य शक्तिग्रहो नानुपपन्नः यत्र नलत्वादिसंबन्धेन यत्किंचिद्धर्मवत्त्वधीस्तद्वि
२४२ षयीभूतनलत्वादेः शक्तिग्रहे धर्मितावच्छेदकतयाभाने बाधकाभावात्। यद्वा यत्र प्रमेयत्वेन प्रमेयवानित्या
कारान्नलत्वादिविषयबुद्धिः तत्र अप्रमेयत्वांशे मोघइच्छायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकनलविशेष्यकस्म
रणे बाधकाभावात्। नहि विषयत्वनलत्वादि विशिष्य नलादौ नलादिपदशक्तिग्रहेण तद्रूपेण नलादिपदान्नलादिबो
धस्य सुलभत्वात्। न च प्रमेयत्वांशे मोघकल्पने मानाभावः। अनुभूयमानतत्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेरेव 242
मानत्वात्। कथमन्यथानुभवात्मकस्य सूत्रालम्बनादेकपदार्थोद्बोधकासम्भवधर्मेऽन्यपदार्थस्मृतिः। अक्लृ राम:
प्तस्यार्थांशोपदविशेषणाः कल्पनापेक्षया तादृशस्मृतौ प्रमेयत्वांशे मोघकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात्। २४२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पदस्यार्थधर्मत्वाभावेननियमेनतस्यतदंशेविशेषणत्वासम्भवाच्च।तस्यपदस्यतस्मिन्पदेशक्तिरित्यपर्यवस्यालौकि
कत्वेनपदप्रकारकबोधस्यसर्वत्रिकत्वासम्भवाच्चेत्याहुः।अस्त्वरसस्तुप्रमेयत्वांशेपेक्षणेसमानाभावान्यदविशेष
णकार्थस्योपस्थितिरवश्यक्लृप्तेति·अन्यस्वन्दत्तेनैपिकास्तादृशपदप्रकारकलक्ष्यार्थमङ्गीकुर्वन्ति·आधुनिकास्तेलप
वाच्यसन्निकर्षेणजातिप्रकारकशक्यार्थोपस्थितिरितिनलादिगानुसमानशब्दवाच्यत्वरूपशक्यसंबन्धलक्ष
यापदप्रकारकार्थविषयकोबोधइतितदाशयः स्पष्टमेवोक्तंचेदंशक्तिवादेगदाधरीये·हरिवत्त्वभोजरू
तत्रुलिङ्गस्वव·अत्रविवदन्तेइत्यादिना॥ ॥इतिभूषणसारदर्पणेभावप्रत्ययार्थनिरूपणम्॥ ॥ननुदेव
ताया।इन्द्रादिपदात्रनतदत्वभावेणानिरूढतशक्तिकल्पनमनर्थकंमता आह·।देवतात्वोपस्थायके

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. ति। इन्द्रत्वेन रूपेण देवतोपस्थितावपि देवतात्वेन रूपेण तद्रूपस्थापकाभावादित्यर्थः। तेन रूपेणेति। देवतात्वे
२४३ न रूपेणेन्द्रोपस्थित्यपेक्षेत्यर्थः। अन्यथा तद्धितेन चतुर्थ्या वा समन्त्रलिङ्गेन वा पुनः देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलं च परः
स्पर मिति मीमांसकसिद्धान्तात् सङ्गतिः। द्रव्यस्य देवतासंबन्धित्वं च तदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वम्। त्यागोद्देश्य
त्वमपि वेदबोधितत्वा। वित्तद्रव्यत्वादिप्रकारेण स्वत्वाविषयत्वं तदेव च देवतात्वम्। नातो ब्राह्मणादिसम्प्रदान
ब्राह्मणस्य त्यागोद्देश्यत्वेऽपि देवतात्वम्। तस्य तत्त्वाभिलापाबाधात्। ऐन्द्रो मन्त्र इत्यादौ मन्त्रस्य तद्देवताक
त्वं च न तदुद्देश्यकत्यागकरणत्वम्। विनापि मन्त्रं मिश्रितं विशेषात्मकत्यागोत्पत्त्या व्यभिचारात्। किन्तु राम:
त्यागाङ्गोच्चारणकत्वम्। स्वजन्यदेवतासंबन्धी प्रत्ययार्थः। ननु तद्देवताकत्वम्। ऐन्द्रं हविरित्यादावनुपपत्तेः २४३

243

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सचामिक्षादिपदसमभिव्याहारे तत्तद्रूपेण प्रतीयते। देयं प्रत्ययार्थ इति तु तस्या मिक्षादिपदसमभिव्याहारे-
दानकर्मत्वेनापि प्रतीतेरित्यभिप्रायेणेति भावः। उक्तार्थे संमतिमाह। अत एवेति। देवतासंबन्धिनः प्रत्यया-
र्थत्वादेवेत्यर्थः। सान्निध्यादिति। सामिक्षा वैश्वदेवी तत्राऽऽमिक्षापदसमभिव्याहारादित्यर्थः। विषया-
यैरामिति। आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः। केवलादिति। सोमादिप-
दासमभिव्याहृतात्। अग्नेः समुच्चरन्। प्रत्ययत्वादग्निशब्दात्परः प्रादुर्भवन्। आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्य-
माघास्यायामित्यादेः नान्य। सोमादिसाहित्यापन्नाग्निदेवतोद्देश्यकत्यागविषयं द्रव्यं प्रतियादयितुं ने-
ऽष्टे किन्तु तद्देवताकमेवेति तद्भावः। तथा च देवता विशिष्टदेयस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि संमतमिति भा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ व:। प्रकृत्येर्थेति। पदार्थ:। यदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः। अस्मिन्कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसंबन्धेन
२४४ देवतारूपतद्धितार्थेन्वयः। तस्य च स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसंबन्धेन द्रव्यरूपतद्धितापर पदार्थे इति बोध्यम्
द्योतकत्वनय इति। वाचकत्वनये प्रकृत्यर्थस्योपसर्गार्थत्वेन तद्विशिष्टे धात्वर्थे लक्षणाया अकल्पनेन दृष्टा
न्तत्वासंभवादिति भावः। प्रकृष्टे अयवादिति। प्रकर्षे श्रमात्प्रमादाच्च दृष्टान्तत्वं बोध्यम्। लाभादिति। सम
भिव्याहृतदध्यादिपदेन देवपर्यन्तसंबन्धिभानादित्यर्थः कुतः पुनरिति। अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायात् न
किन्तु संबन्धार्थकत्वमेवोचितमिति भावः। यदा त्वनया श्रयणे संबन्धिप्रतीतिः। तथापि निरर्थकत्वादाह ऐन्द्रं दधी राम:
ती। संबन्धमात्रार्थकत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यर्थः। अन्यथेति। उक्तानुपपत्ते स्तदसाधकत्वे। २४४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्यर्थः। पचति देवदत्तः पच्यते तण्डुल इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्हि कर्त्रादिवाचित्वमाधिक्येति भा
वः। वैयाकरणानां स्वसमीयमर्यादातः। मीमांसकानामिति। तन्मते तत्र देवताकत्वरूपप्रत्ययार्थेन धर्मिणा आक्षे
याद्वाभेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरिति भावः। पदान्तरादित्याक्षेपस्याप्युपलक्षणम्। वाच्यं मास्त्विति। आ
ख्यातस्य वत्तद्धितस्य ङ्म्भं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः। रस्तु यता वामिक्षां देवता॰ क्तामिति त्वामिक्षान्तभङ्ग इति भा
वः। ननु तेषां कर्त्तुरन्यलभ्यत्वात्तत्प्रत्ययवाच्यत्वं किन्तु प्राक्ष्यान्यापत्तेरेव तत्त्व मत आह। दिगिति। तदर्थं स्तुप
लतिप्रत्यययोरिति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचारे र तेन प्राधान्यायत्पभावात्। भावप्रधानमाख्या। तमिति भि
हिक्तानस्यारम्भानार्थो मितिरिति प्रत्ययार्थविषयकत्वोपगमाच्चेति। अत्रेदं बोध्यम्। तद्धितस्य देवतात्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ घटितार्थकत्वेति ऊतो न चतुर्थ्या वेति न्यायस्य सर्वसिद्धस्यात्र प्रवृत्तिः। न च तद्धितस्य तदर्थकत्वेपि कस्मै तदपेक्षया
२४५ चतुर्थ्या अन्यत्वम्। त्यागोद्देश्यत्वरूपदेवताबोधकत्वस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति वाच्यम्। नहि देवतासंबन्धिदे
यमात्रं तद्धितार्थः किन्तु वेदबोध्यदेयतात्वघटितः। एवं च तद्धिताधीनबोधस्य देवतात्वांशे वेदबोध्यत्वाव
गाहित्वेन तदंशे अप्रामाण्यशङ्काया अनुवादस्यैतीति विनियोजकतया बलवत्त्वं चतुर्थ्यास्तु तदंशे वे
दबोध्यत्वानवगाहिबोधस्यैव जननेन तत्राप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थमुपायान्तरस्यापेक्षणाऽज्जघस्य
त्वम्। यद्वा तद्धिते न देवतात्वेन देवताबोधः साध्यदेवतेति स्मरणमस्ति चतुर्थ्यास्तु देवतात्वेन स्मरणं च रामः
तुर्थी सम्प्रदाने इति सम्प्रदान एव तत्स्मरणात्। सम्प्रदानत्वं च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वम् २४५

245

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एवं च ततः सिम्भुदानत्त्वघटकतया देवतात्त्वप्रतीतावपि तद्भिन्नादिवस्तुस्वरूपतया देवतात्वानधिगमात्तस्यास्ति॰
ङ्गितायेक्षयाजघन्यत्वम्। एवं मन्त्रवर्णादधिष्ठानप्रतीतावपि देवतात्वस्य साक्षादप्रतीतेर्मन्त्रवर्णस्य वस्तु
र्थापेक्षयाजघन्यत्वं बोध्यम्। तद्भिन्नस्य देवतार्थकत्वानभ्युपगमेनुतदसङ्गः। तस्यैवं च। नन्विन्द्रादिपदाच्छक्तेर्
व देवतात्वाभेतत्र लक्षणाभ्युपगमो व्यर्थः। न उत्तरदेवतात्वेन रूपेणेति। तथा च शब्दादन्येन रूपेण ज्ञाते भ॰
वति लक्षणेति वृद्धोक्तेर्देवताया रुद्रत्वरूपायाः शक्यत्वे। यान्तु भिन्नदेवतात्वेन तज्ज्ञानार्थं सोपि चेत्ते वेतिभा
वः। अनुपपत्तिज्ञानपूर्वोक्तामामपि यजमानः प्रस्तर इत्यादौ प्रस्तरादिपदलक्षणायां निरूढत्वव्यवहारा द
हानादीति। एतत्तत्त्वमभिहितम्। प्राक्। एकदेशान्वयप्रसङ्गमाशङ्क्याह। प्रहरणं कीडेति। युत्मानिवे॰

ल॰द॰ त्रिस्यादेकपदोपस्थितयोरपि तयोः। परस्परमन्वय इति भावः। प्रकरणस्यापि प्रकृत्यैव लाभमभिप्रेत्याह। क्रोड
२४६ मात्रं वेति। क्रोडरूपसम्बन्ध्येवेत्यर्थः। मात्रपदेन प्रकरणस्य तद्धितार्थत्वव्यवच्छेदः। तथा च दण्डाभिन्नप्र
हारसाधनविशिष्टा क्रीडेति बोधः। सोऽस्येति। एतत्सूत्रविहितप्रत्ययस्यानिवासः संबन्धितार्थः। अत्रनि
वासशब्दोऽधिकरणघञन्तः। निशब्देन च वासेनैनं तात्पर्यं रूपातिशयः प्रत्याय्यतेऽस्य प्रकरणादिना तत्तत्का
ल्यघटितो ग्राह्यः। तथा च स्रुघ्नाभिन्ननिवासाधिकरणसंबन्धीति बोधः। निवासश्च प्रत्यासत्त्या प्रत्ययार्थ
संबन्धिकर्तृकस्य। अत एव कादाचित्कस्य प्रवासकर्तरि न तथाप्रयोगः। सास्मिन्निति सूत्रविहिततद्धित राम॰
स्य तुयोगो मासीघटितत्वाच्च। किन्तोऽर्थः। नक्षत्रयुक्तकालविहिताणप्रत्ययान्तपौर्णमास्याः शिष्टानां पुष्या २४६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घभिन्ननक्षत्रकर्मकराशिभोगाश्रयकालोऽर्थः। तस्योक्तार्थैकदेशपौर्णमास्या समभेदेनान्वयः। तथा च पौषो मास इत्यादौ पुष्या
यभिन्ननक्षत्रकर्मकराशिभोगाश्रयकालोऽर्थः। तस्योक्तार्थैकदेशपौर्णमास्या समभेदेनान्वयः। तथा च पौषो मास इत्यादौ पु
ष्यायभिन्ननक्षत्रकर्मकराशिभोगाश्रयकालाभिन्नपौर्णमासीघटितो मास इत्यादिबोधः। पौषादिपदं चन्द्रकेवलपै
शिकम्। पौषः पक्ष इति व्यवहारविरहात्। किन्तु रूढमपि। एतद्बोधनायैव सूत्रे संज्ञाग्रहणं रूढि रीति रूपकतावच्छेद-
कं च न त्रिंशत्तिथिसमुदायत्वरूपमासत्वमात्रम्। यत्किंचित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासादिव्यवहारेऽपि
चान्द्रसौरपौषादिव्यवहारे भूतपौर्णमास्यादिघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौषादिव्यवहारविरहात्। किन्तु शुक्लप्रतिपदा
दिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वम्। अतो नोक्तदोष इत्याद्यन्यत्र विस्तरः। तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यादिसूत्रैः प्रमाणात् दस्यर्थो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लं.द.
२५७

पाधिकान्तंवन्धिन्यधिकरणेचमर्थोपाविधीयतेः यद्यप्यस्मन्नुक्तेःस्पष्टार्थसंवन्धस्यवमतुवादिविधानमामानितथा
पिगोमाञ्श्वैवरतिसामानाधिकरण्यानुरोधात्संवन्धिवाचकैतैवेन्मुक्तंप्राक। एवंचगोमानित्यादौगोमानेइपितस्वामि॰
त्वसंवन्धवानित्याद्यन्वयवोधः नवभूस्मिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायनेः संवन्धेस्ति विवक्षायांभववन्तिमतुवा
दयइतिसंवन्धसमवक्षतयाभूमाद्यर्थानामप्युपादानात्तेषामपिमतुवादिशक्यत्वमितिशङ्क्यम्। स्यादेवंयदितेष्व
र्थेषुमतुवादीनांविधायकंसूत्रादिकमुपलभ्येतकिन्तुप्रयोगोपाधित्वमेवतेषाम्। अस्त्यर्थवत्। गवादिपदानांव॰
हुत्वादिविशिष्टलाक्षणिकतयैवभूमादिमतीतिसोल्लभाच्च। अन्यत्त्वेत्वास्तिशक्षान्मतुवर्थंनञ्हरणमित्याहुः राम:
नियमनेत्रविस्तरः। इत्यादिकमित्यादिपदाजस्यापन्पंतेनरक्तंरागात्संरक्तंतमस्याइत्यादिसङ्ग्रहः। तत्रागर्गिरित्या २५७

257

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दैतद्धितार्थापत्यस्य जन्यजनकरूपसम्बन्धरूपस्यैकदेशे जन्यत्वे प्रकृत्यर्थगर्गादेर्निरूपकतयान्वयात् गर्गनिरूपितजन्यताश्र
यः पुमानित्यादिबोधः गार्ग्य इत्यादौ तु जन्यपुरुषजन्मपुरुषाद्यात्मकगोत्रापत्यार्थैकदेशे जन्यत्वे प्रकृत्यर्था
न्वयः परन्तु । जीवति तु वंश्ये युवेति परिभाषणात् गर्गजीवनसमानकालिकत्वमपि प्रधानप्रत्ययार्थे विशेषण
म् । तस्यापि प्रत्ययशक्यत्वात् । एवं च गार्ग्यजीवनसमानकालिक गर्गगोत्रापत्यनिरूपितजन्यताश्रयः पुमानि
ति बोधः । तेन नक्तमिति विहितप्रत्ययस्य तत्सम्बन्धाधीन तदीयरूपारोपविषयोऽर्थः । तादृशारोपविषयत्व
मेव तेन रक्तत्वम् । शङ्खः । पीत इत्यारोपमादाय शङ्खवारे आरोप्यपीतिमाश्रयहरितालादिना रक्तत्ववार
णायाधीनान्तमारोपविशेषणम् । माञ्जिष्ठपदादेः कुसुरादिना रक्तत्ववारणाय तदीयत्वं रूपविशेषणम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰ द॰ अत्र नामकरणस्य प्राग्जिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थैकदेशसंबन्धे प्रतियोगितया रूपे चाधेयतयान्वयः। तथा
२४८ च माञ्जिष्ठासंबन्धाधीनो माञ्जिष्ठो निष्ठरूपारोपस्तद्विषयताश्रय इति माञ्जिष्ठस्य ततो बोधः। स्थूलपृषतमित्या॰
दौ संस्कृतं भक्षा इति सूत्रविहिततद्धितार्थैकदेशे पाकादिसंस्कारे स्थूलादेः प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः
अनयैव रीत्या तद्धितान्तराण्यप्यूहनीयः। तद्धितानां क्वचित्प्रकृत्यर्थे स्वार्थैकदेशस्य क्वचित्स्वार्थस्यैवान्वयबोध
कत्वादिति। जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे मतल्लिकामुद्भवतारयति। वृत्तिमात्र इति। तथा च तत्पक्षे पदानामनर्थ 248
क्यात्तदर्थनिरूपणे सिद्धान्तप्र— तिरिति भावः। नन्वीत्येवेति। शास्त्रान्तरापरीत्येवेत्यर्थः। ननु वैयाकरणम रामः
ते जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षस्यैवाश्रयणे नरजनानेनरकेनागादित्यादिस्थानां का गतिरत आह। आनोपि २४८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेति। विशिष्टत्वेनैवेति। विशिष्टार्थस्येति शेषः। इत्तोयस्तद्वयाभ्युपगमन जहत्स्वार्थपक्षे तद्द्वार पदार्थनिरूपणस्यानुप
योगस्य जहत्स्वार्थपक्षे विशिष्टशक्तिग्रहस्य प्रत्येकशक्तिनिरूपणोपजीवकतया तन्निरूपणस्यौचित्यमेवेतत्त्व
चनायैवमूलेऽन्तर्विनुपात्तमिति तु रहस्यम्॥ ॥इति भूषणसारदर्पणे तद्धितार्थनिरूपणम्॥ ॥ नञ्प्रक्रा
न्ते प्रातिपदिकघटकप्रत्ययार्थनिरूपणे भेदैकत्वसंख्यानिरूपणप्रसङ्गं तन्मते आह। इतिप्रसङ्गादिति। तथा च प्र
ति निरूपणोक्तियमाणे स्पष्टानियथशापि तत्र मोपेक्षानुचितेति प्रसङ्गसङ्गतिं मत्वा। नोक्तदोष इति भावः। यद्यपि व
क्ष्यमाणन्यायेनैतेपि ह्रा। उक्तिसमत्वात दनन्तरमेव संख्यानिरूपणमुचिता। तथापि तत्प्रकृत्यर्थे संख्यापा उभाना
दाकाङ्क्षाविच्छेदः। स्यादित्यत्रैव तन्निरूपितमिति बोध्यम्। अभेदैकत्वसंख्या पदार्थमतभेदेन द्विधा। निर्वक्ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ । संख्याविशेषाणामिति । एकत्वत्वावच्छिन्नानामित्यर्थः । अविभागेन अभेदेन । अविरोधेनेति यावत् । उक्तार्थे
२४९ हरिवाक्यं प्रमाणयति उक्तं चेति । आहितशक्तयः । आहिता समर्पिता तत्तद्धीभेदनिबन्धनाविरोधरूपा
शक्तिर्यैरित्यर्थः । त्यक्तविरोधा इति यावत् । अत एव । अविभागेनाविरोधेनेत्यर्थः । तासां । अभेदे कत्वसंख्याः
म् । तादृशीम् । मधुनि षड्रसस्थितितुल्यामित्यर्थः । नन्वेकत्वद्वित्वादीनामेकत्र सत्त्वमनुपपन्नम् । नहि द्वावेक
कत्वेन व्यवह्रियते नाप्येको द्वाविति । नहि द्वि पुत्र इति भाष्यात् । किन्त्वदृष्टान्तोऽपि न समञ्जसः । तत्र रसवदार
ब्धे॰ त्रयविनिमायिके॰ वयवसजातीयरसान्तरस्यैवोत्पादाभ्युपगमादित्याह । परित्यक्तेति । वाशब्दः पक्षा राम॰
न्तरे । अगृहीतविशेषधर्मकं संख्याज्ञानमात्रमित्यर्थः । पूर्वकल्पे । उक्तास्वरसाभिसन्धिकं वाक्यपदीयं तत्र २४९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षेपि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति भेदानामिति। भेदानामेकत्वत्वाद्भित्वत्वादिविशेषधर्माणाम्। परित्यागाद
ग्रहणात्। इदं व्यापारपदार्थेऽभेदेनान्वयि। संख्यात्मा संख्यात्वरूपः। सः एकत्वादिः। तथाविधः। अभेदैक
त्वव्यपदेश्य इत्यर्थः। तदेव विशदयति जातिभागस्येति। एकतत्त्वादेरित्यर्थः। भेदायोहेनेति। भेदस्य वि
शेषस्य योयोयोहोऽग्रहस्तेनेत्यर्थः। यद्वा भेदायोहेनेत्यस्य व्यापारादित्यनेनान्वयः। प्रकृत्यादित्वात्
तीयाः। तथा चैकत्वत्वादेर्जातिविशेषस्य भेदाग्रहरूपो यो व्यापारो विशेषणात्मा तयोर्वर्त्तत इत्यर्थः। भेदा
योहो न वर्त्तते। निवर्त्तत इति यावत्तु भेदरूपो योयोहो न व्यावृत्तत्वं सन्नवर्त्तते न भासत इत्यर्थो वसेयः। यद्यात्
राव लोकनेनैतत्पाठस्यैव हीस न्मतत्वमध्यवसीयते। द्वित्वत्वाद्यग्रहकालिकं त्यात्व प्रकारकप्रतीति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ गोचरः। संख्यापदार्थयोः भेदे केन व्यपदेशो भवतीति मूलस्यार्थः। तत्र दृष्टान्तमाह। गृहीतविशेषणेति।
२५० शुक्लत्वादिप्रकारकग्रहसमानकालिकरूपत्वप्रकारकप्रतीतिविषये शुक्लादिनैव यथा घटादिरूपवा
निति प्रतीयते शुक्लादेर्योभेदः स्वरूपयोः शुक्लत्वादिना व्यावृत्तिरूपः स तु न प्रतीयते। तद्वद्राजपुरुष इ
त्यादौ राजादिपदार्थः संख्यावानिति प्रतीयते न तत्र संख्यांशस्य कत्वत्वादि भासत इत्यर्थः। तादृशसं
ख्याभानस्य परानभ्युपेतत्वात्कथमियं स्थितिरत आह। शेषं प्रत्येनव्याचष्टे। वैयाकरणानामिति। ननु ताद
शसंख्याया वृत्तौ भाने किं प्रमाणमत आह। अयं इति भावः। सामान्यज्ञानपूर्विकेति। तदुक्तेत्यर्थः। आ एषः
वश्यकीति॰ तां विनोक्तजिज्ञासाया असंभवादिति भावः। सा च संख्या पूर्वोत्तरपदार्थयोः संबन्धप २५०

250

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च्छेतिशंकेव। अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पूर्वपदस्य संख्याविशेषवाचकत्वे गमकाभावेनेन हि पञ्चाम्रो द्विको मा
सजातस्तु। वकोनोभवहिरामवसनेत्यादौ वृत्तावभेदैकत्वसंख्याया अभानेपि क्षतिः। आद्ये संख्याविशेष· शे
स्यैव पूर्वपदार्थत्वात् द्वितीयस्य तु द्वस्य क्रयकरणायोग्यत्वा। द्वन्द्वापत्तिः। तृतीये निशिष्टकालावगमा·
यमासपदप्रयोगात्संख्याध्यवसायः। चतुर्थे तु वृत्ताद्यादेशादेकत्वाधगतिः। यच्चमेप्रकरणाद्विन्त्वावगतिः। ए
वंकारकमध्य इत्यादौ अप्युच्यमेकस्य मध्यासम्भवात्। सतिप्रकरणे राजपुरुष इत्यादावपि संख्याविशेषप्र·
कारेणैवभानम्। तदा तत्रापि न तस्य वृत्त्यर्थतामिति। भेदोभेदद्वाद्वित्वादिसंख्यातदभाववत्साहित्यमेकत्वम·
भेदैकत्वमिति वृत्त्युत्पत्त्या संख्यात्वेनैकत्वमेवोपसर्जनपदार्थो भासते। तदेवैकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ तिवचनाद्वाजन् अस्मद्रूस्मसु इत्यलौकिकोविग्रहे एकवचनं प्रयुज्यते। यत्तुप्रकरणादिना संख्याविशेषभानेन
२५१ त्ववहुवचनमपि। यथा त्रित्रयुरित्यादौ त्रित्रा ऊस्त गोअस्त् इत्यभिप्रायभिप्रेत्योत्तरग्रन्थमवतारयति। तस्या इति
इति घटक पदार्थोपसर्जनवाक्ये इत्यर्थः। प्राप्तिं। ता विति। संख्यात्वावच्छिन्नैकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्य
त्वेनवोध इत्यर्थः। उपसर्जनपदार्थे संख्यात्वेनैकत्वमेव प्रतीयते। न द्वित्वादीत्यत्र दृष्टान्तमाहेतियावत्। गा
णानायामिति वहुत्वविशिष्टानेकसंख्याने इत्यर्थः। कपिञ्जलानालभेतेतिवाक्येन वहुत्वव्याप्यसंख्यावि 251
शिष्टकपिञ्जलालम्भनं विधीयते। तत्र प्रसारणं वजुरादीनां वाऽऽलम्भनमिति संशये वहुत्वव्याप्यत्वस एम॰
त्रित्यादि सर्वेष्वपि विशिष्टत्वाद्यथा प्राप्तमेवालब्धव्यमिति पूर्वपक्षे चतुरादीनामालम्भलेमाहिं २५१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सास्पादितिसामान्यशास्त्रविहितनिषेधस्यालम्भताव व्यक्तीतरपरत्वरूपतात्पर्य्यसंकोचकत्वेनगौरवाऽऽगम
नायांप्रथमोपस्थितत्रित्वपरत्वस्यापिबहुवचनस्यचारितार्थ्याल्लाघवाच्चवहुत्वव्याप्यत्वेनत्रित्वमेवबहुव
चनार्थइतिसिद्धान्तितंतन्न्यायादत्रापिसंख्यात्वेनैकत्वस्यैववहत्यर्थत्वंनतुद्वित्वादीनामप्रतीयमानविशेष
धर्मैकैकत्वमभेदैकत्वमितिव्युत्पत्तेरितिभावः।निजांत्रयारणाभिन्यादिनिर्देशेऽस्मिन्व्याकरणेव्याप्तिन्यायर
स्यैवाश्रयणेनप्रकृतेसंख्यात्वेन।नैकत्वप्रतीतिर्दुरुपपादेत्यकेचित्।ननुजिज्ञासायांशाब्दमेवसामान्यध
र्मप्रकारकज्ञानमपेक्षितमितिननियमः।आम्रादिफलदर्शनेनापितद्रसास्वादेच्छायाउत्पत्त्याव्यभिचारा
त्।निवैवंसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यैवहेतुत्वंविलियतेतिवाच्यम्।आम्रदर्शनस्योद्बोधकतयातद्रसस्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· रणेन तदुपपत्तेः। प्रकृते तस्या अप्रकृत्वेऽपि तदव्यभिचरितद्रव्यत्वेनानुमानिकज्ञानबोधसंभवात्। तादृशजि॰
२५२ ज्ञासाया अननुभवात्तन्नोक्तप्रक्रियैवेत्यभेदैकत्वसंख्यार्थकत्वसाधिकेत्यभिप्रेत्याह वस्तुत इति। जिज्ञासैवे
ति। राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदार्थैकत्वघटित्वादिप्रकारकजिज्ञासैवेत्यर्थः। अनुभवसिद्धेति। अन्वयेन तद
तदनुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावश्यकतास्यादिति शेषः। अभेदैकत्वसंख्यायां वृत्तौ भानमिति मू
लं तु प्राचीनगाथानुवादरूपमेवेत्याहुः। अनुभवसिद्धत्वस्य सूत्रस्थनिर्णयसत्त्वं मत्वाह। तथात्वेनेति। अनुभवसि
द्धत्वे वेत्यर्थः। समानप्रकारकत्वे नैवेति। स्वकारेण विभिन्नप्रकारकव्यवच्छेदः। धर्मप्रकारकेच्छाम्प्रति ए॰ः
तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायाः सुखादिकामस्थले कृप्तत्वात्प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः स २५२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयता कत्वेन ज्ञानप्रकारीभूतविशेष्यधर्मप्रकारकत्वस्या वच्छेदकत्वेन तत्तदर्थविशेष्यधर्मप्रकारकज्ञानका
र्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादितिभावः तत्तद्रूपेणैवेति। एकत्वत्वादिविशेष्यधर्मेणैवेत्यर्थः। एवकारेण संख्या
सामान्यधर्मव्यवच्छेदः। इष्टापत्तिस्तु न तथा शतित्वाद्यादेर्वा विशेष्यधर्मोपस्थितौ तत्र जिज्ञासानुदयप्रसङ्गादि
तिभावः। अत्रेदं चिन्त्यम् ज्ञानेच्छयोः कार्य्यकारणभावे समानप्रकारकत्वस्य तन्त्रत्वेपि सामान्यधर्मज्ञा
नस्य सर्वसिद्धविशेष्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वानुरोधात् तद्धर्मप्रकारज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ
तद्धर्मप्रकारकत्वांशस्यात् तन्त्रेणैति निवेशनियमेव च जिज्ञासाया ज्ञानयोरतन्त्रेणैव तद्धर्मप्रकारकता
या तस्यात त्कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वान्न तस्य तत्र व्यभिचारः। तादृशजिज्ञासां प्रति त्वन्वयव्यति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· रेकाभ्यांसामाधर्मप्रकारकज्ञानंहेतुःयद्वासामान्यधर्मप्रकारकज्ञानंविशेषधर्मप्रकारकज्ञानद्वाराविशे
२५३ षधर्मप्रकारकजिज्ञासायोजकमस्तु।यत्रसामान्यंनत्वविशेषधर्मत्वावच्छिन्नमितिनियमाद्धिरुक्तं वि
धयासामान्यविशेषयोःसाहचर्य्येण।ततश्चमांशेभावयवशाद्बोधकाकांक्षयावासामान्यज्ञानोद्विशेषधर्म्य:
त्वेनविशेषधर्मस्यसिद्धत्वात्तस्मैसामान्यसिद्धत्वात्तद्धर्मप्रकारकज्ञानकार्य्यतावच्छेदककोटौसत्त्वात्
न्यानिवेशेपिनविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासानुपपत्तिः।धर्माभेदेप्येकस्मिन्नेकदासिद्धत्वासिद्धत्वयोर्निरू
पकभेदेनयागादेरिष्टत्वार्थमन्यथासामान्यधर्मप्रकारकनिरूपणानन्तरंविशेषधर्मप्रकारकनिरूपणं राम:
ग्रन्थकृतांसङ्गच्छेत अनाकाङ्क्षिताभिधानेऽर्थान्तरत्वात्।आहतस्यायमर्थोजायतेचकार्य्यकारणे· २५३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाज्ञानं किमस्य कार्यं किं कारणं वेति जिज्ञासेति वदतां दीधितिकृतां । प्रकृते च संख्यात्वरूपसामान्यज्ञाने जन्यु
धित्वत्वावच्छिन्नविषयक विशेषधर्मत्वावच्छिन्नद्वित्वादिप्रकारक जिज्ञासा निराबाधेति तदुपपत्तेः अभेदे कोत्वे
दृत्तेर्दृत्तिनावशिष्यका । स्वत्वम् भेदैकत्वसंख्यायावृत्तोऽभानमिति स्थूलस्यापि यथाऽतस्योपपत्तोभेदस्य
तत्सहचरितद्वित्वादेर्यापीति तज्ज्ञावङ्‌त्यर्थपरतया व्याख्या नमनादेयम् । नञोऽपसत्पदानगर्तत्वे न तदर्थ
स्यभानपदार्थान्वयित्वासंभवाच्चेति ॥ ॥ इति भूषणसारदर्पणेऽभेदैकत्वसंख्यानिरूपणम् ॥ ॥ संख्या
विवक्षानिरूपणे संगतिं दर्शयति । प्रसङ्गादिति अभेदैकत्वसंख्यानिरूपणे कपिञ्जलो नालभेतेत्यत्रा विधे
यविशेषणतया त्रित्वसंख्याविवक्षायाः स्मृतत्वादुपेक्षानर्हत्वाच्चेत्यर्थः । अविवक्षितमिति । तद्विव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· स्मरणो यज्ञियपात्राणां मार्जनाल्लाभ इति भावः। धातोरितीति। प्रत्ययविधौ धातोरिति सूत्रस्थधातुपदा
२५४ र्थविशेषणीभूतैकत्वादेरनुक्तस्य विवक्षणादित्यर्थः। अस्मत्सूत्रस्थे उद्देश्यगतविशेषणस्याविवक्षामिमां
सकामनामपि संमतेत्याह। उद्योतेति। विशेष्येणेति। तदा सप्रत्ययार्थैः सर्वैर्धात्वर्थो विशेष्यते इत्यर्थः। नत्व
नेयमुक्तिर्विवक्षासाधिका तादृशसमुदायस्य क्रियावत्त्वनत्वाभावेन ततः प्रत्ययोत्पत्तेर्गगनकुसुमायमान
त्वेन स्वत एवाविवक्षासत्त्वादत आह। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरितीति। विवक्षितत्वाच्चेति। अन्यथा तदुपा
दानवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। एवमिति। अनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमेवेति नियमवाधित्यर्थः। पशुनायजे राम:
तेति सूत्रज्यार्थयागस्य करणाकाङ्क्षायां साधनत्वेन पशुभिर्विधीयते। एकत्वं च पशुशब्दस्य विधेयसमर्प २५४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कत्यात्तदुपस्थितानां केषांचिद्ग्रहणे केषांचित्परित्यागे मानाभावेन पशुत्वपुंस्त्वादिवदेकत्वमपि यागसाध-
नत्वेन विवक्षितं तेन नानेकवस्तुकारणाकरणकयागादृष्टसिद्धिरेवमन्यत्रापि विधेयविशेषणाविवक्षितमवि-
वक्षाकारणाविरहादिति मीमांसकपरिशीलितसरणिस्तदनुसरणानियमो नास्माकमित्यर्थः स्तच्चाग्रेतनः
ग्रथयणे निसुं प्रदर्शयितरदाभ्यामिति। विधानानापत्तेरिति। नइत्येकवचनोपस्थितैकत्वस्यापि विधेयविशे-
षणत्यात्तद्विवक्षायां नकारद्वयविधानस्यादित्यर्थः। ननु मास्तु नद्वयविधानमत आह तथा चेति। इदं चैकवाक्यतं
या विधानमभिप्रेत्य वाक्यभेदेन विधानपक्षे त्वाह। आद्गुणा इत्यादाविति। एकत्वविवक्षयेवेति। विधेयगुणाग-
तैकत्वाविवक्षयेवेत्यर्थः। तथा चैकग्रहणमेवोक्तार्थज्ञापकमिति भावः। ननु मरुत्वकत्वादिविवक्षाहेतूनां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. जैमिनिसम्मतत्वान्न तदाश्रयणास्थानाकरत्वंमित्याशङ्क्याह मयाकरिष्यन्त्योजनाप्रदर्शनमिषेणाकरपपदा
२५५ र्थंव्याचष्टे। शद्वाधरित्यादि। पदैकत्वाधिकरणोक्तहेतूनामिति। पशुना यजेतेत्यत्र विधेयगतैकत्व॰
स्यापि विवक्षणोपपद्वेतराणलम्भे प्रयोगसम्भववाधेन यागवैगुण्यापत्तिः। गुणानुरोधेन यागावृत्तौ प्रधानत्वभ
ङ्गापत्तिर्याववचनकरणकयागासम्भवश्चेत्येवमादयो दोषा इत्तवृत्तेषामित्यर्थः। सिद्धान्तासिद्धमि
ति सिद्धान्तप्रतिपादकमीतौ भाष्यादिसिद्धमित्यर्थः। आदेशभेदधारणायेति। वस्तुतस्तु। नैकग्रहणं विधे 255
गत विशेषणा विवक्षायां तन्त्रम्। अन्ययोः फलयोः कंकुर्वित्यादौ विवाहणा इत्यादावपि पूर्वपरयोरिति रामः
द्वन्द्वनिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थानेएकविधानसंभवात् स्थानिभेदान्नानेकोगुणाइत्येकग्रहणमस्यभा २५५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्ये प्रत्याख्यानादीति रहस्यम्॥ वाक्यभेदादिरिति। प्राजापत्यानवयज्ञा इति वाक्यविच्छिन्नग्रहोद्देशेन संमार्गो वि-
धीयते ग्रहं संमार्ष्टीत्यनेन। तत्रानुवाद्यग्रहैकत्वविवक्षायामुन्मार्जितवाक्यभेदः संमार्गविरोधाद्वाक्यस्य यो भेदो
विभिन्नविशेष्यकबोधजनकत्वं तदापत्त्यादीत्यर्थः। अन्ये तु ग्रहं संमार्ष्टि तं चैकमित्याकारकवाक्यभेदापत्तिमा
हुः। आदित्यदेनोत्पत्तिवाक्यगतनवत्वसंख्यया ग्रहपदार्थस्य परिच्छिन्नत्वात् परिच्छेदकाकाङ्क्षाभावस्य ग्रह
मिति द्वितीयया संस्कार्यत्वलक्षणप्राधान्यबोधनात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायाद्विनिगमनाविरहत्वो
भावसैकत्वनिरासफलकसंमार्गस्य सर्वैग्रहैरपेक्षणादिधेयपश्वादिविशेषणवन्निक्रियाकुत्वाभावेन तद्धेकल्प
प्रयुक्तक्रियावैकल्याप्रसक्ते श्रुतोद्विवक्षाविरहबीजस्य वसङ्ग्रहः॥ अनाकारमिति पूर्ववत्। इडागमादेरित्यादिनो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. दीवास्मात्तथानेपकपूर्वायायाइतिविहितेत्वसमहः। तत्राकारस्थानिकात्तुद्विषयेत्वविधानात्। अतएवैरित्नसेधे
२५६ काजितिसूत्रे। वहुस्येकत्वविवक्षादर्शनानेकाकोपदेशव्याहतिर्ग्रन्थकृद्भिर्व्याख्याता। वस्तुतस्तु ग्रहैक
दृष्टान्तेनान्नाप्यनुवाद्यविशेषणानां संख्यादीनां कचिदविवक्षास्तु तदितरविशेषणानामविवक्षायां तु न
किंचिद्बाधकम्। मीमांसायामनुवाद्यांशे जातिलिङ्गसंख्यातिरिक्तविशेषणस्यादर्शनात्तेषां चोत्पत्तिः
वाक्यादेवावगमेनानुषङ्गिकत्वादविवक्षा उच्यते। प्रकृते तु न तथेति बोध्यम्॥ ॥इतिभूषणसारद
र्पणे संख्याविवक्षादिनिर्णयः॥ ॥अथ समासशक्तिं क्त्वाद्यर्थनिरूपणेन दर्शयति। क्त्वाप्रत्ययादेरिति राम:
प्रकृत्यर्थान्वयफले यिसत्वादाह भावइति। तत्रापि समानकर्तृके व्यापार एव न तु पूर्वकालादावित्यर्थः। २५६

256

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पाकइत्यात्राविवयुक्तं यक्केत्यादिजन्यवोधेभावांशेवैलक्षण्यस्यानुभवादितिभावः। वस्तुतस्तुपक्केत्यादिज
न्यवोधेभावेलिङ्गसंख्यानन्वयित्वेतदनुभवसत्त्वात्। एवं पक्तुमित्यादौ कृत्वार्थकतुमुन्नासाध्यत्वेनतत्तद्धोः
धात्त्वेनत्युक्तप्रायमरुति। कागत्तिरिति। तत्रपूर्वकालइत्याद्युपादानात्पूर्वकालादौनावाच्यताप्रतीयते। भावः
मात्रार्थकत्वेतुतदनुपपत्तिरितिभावः। समानकर्तृकत्वादीति। तथाचसमानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्येपूर्व
कालसंबन्धीयोऽर्थस्तदाचकालेन्यर्थेऽर्थाकाङ्क्षायांकर्तृनिरूढित्यस्यप्रसक्तौतद्वाधनार्थंवार्तिकोरम्भे
णाभावस्यैवधात्वर्थतानिर्धार्यते। कर्तुः प्रत्ययविशेषणत्वेतुसमानकर्तृकान्येवब्रूयात्। स्वत्रोपात्तानांतु
यात्यत्वमेववर्तमानत्वादिवदितिभावः। ननुतद्धोपज्ञायामपिमानाभावस्तत्रैवक्रिययोर्वि। शेष्यवि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ला.द. शेषणाभावस्यैवाभावादत आह। अयं भाव इति। एकवाक्यतेति। समानकर्तृकयोरित्यादिसूत्राणां धातु
२५७ संबन्धाधिकारीयत्वादिति भावः। अनुपपन्नेति। विशेष्यविशेषणत्वयोः संसर्गविषयताभिरूपत्वेन
संबन्धं विना विशिष्टबुद्धेरेवासंभवेनैकवाक्यत्वमनुपपन्नमिति भावः। अन्यथेति। विशेष्यविशेषण
भावसत्त्वेऽपि ऐकवाक्यताभ्युपगमे इत्यर्थः। सामानाधिकरण्यामिति। एकाश्रयवृत्तित्वमित्यर्थः। एवोत
रभावः। एकोत्तरसमयोत्पत्तिकत्वम्। एकपूर्वसमयवृत्तित्वं वा। आद्यन्तत्वम्। अविनाभावित्वम्। तस्य ना
घ्रतेशादिबोधादित्यमाह। तथा चेति। भोजनजनिकेति। जनकत्वस्य संसर्गतेति स्फुटीकर्तुमित्युक्त राम:
क्तिर्बोधाकारस्तु भोजनविशिष्टेत्येव। जनकत्वस्य पदार्थतया प्रकारत्वात्। कियायोर्जन्यजनक २५७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावस्यापि सत्वन्धान्वेपुत्तिमाह॰। जनस्येति॰। जन्यत्वस्य संसर्गत्वान्भ्युपगमादेवेत्यर्थः। जन्यतया नानन्तर्य्यंस्येत
नेन पूर्वोत्तरभावसंवन्धसत्वं वोध्यते॰। जन्यत्वविवक्षायान्तु प्रयोग इष्ट एवेतिभावः। सामानाधिकरण्यस्यप्र
कृत पद वृत्तियत्वाविषयतया संसर्गतानभ्युपगमस्तु पचत्पूर्वापरीभावापन्नभोजनगमनक्रियपोर्वैयधिक
रण्यं नजत्युक्त्वाव्रजतीतिप्रयोगवारणाय। अव्यवहितोत्तरत्वस्यतु दिनान्तरितपूर्वकालवृत्तिसमानाधिकरणभो
जनादिक्रियामादायक्तोवारणाय अव्यवधानं वृत्तात्पर्य्यं वशाद्दिनादिनाग्राह्यम्॰। नातोभोजनानन्तरं दं
डादिव्यवधानेपिताहृशप्रयोगानुपपत्तिः स्मितावध्ययनानन्तर्य्याभावात्। एवं तु संवव्यादायस्त्वपितीतिनः
स्यात्। आस्तृप्स्वविभागरूपव्यादानकालएव स्वायादिमत्वेनाहृशप्रयोगस्यवृत्वेनव्यादानस्यस्वायपू

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰ द॰ वंत्वाभावादत उक्तं ॥ जघित्यतिशृतीत्यादि ॥ कालविशेषेति । विभिन्नकालिकयोः कालिकसंबन्धघटित
२५८ व्याप्यव्यापकभावेन तत्संबन्धावच्छिन्नव्याप्यत्वस्य संसर्गतोपगन्तव्या ॥ न केवलं तत्र व्याप्यत्वस्यैव संसर्ग
ता किंतु सामानाधिकरण्यस्यापीत्याह सामानाधिकरण्यं चेति ॥ नालो विभिन्नकर्तृकैककालिकाध्यय
नादिसमादाये गोपपत्तिरेवं च समानकर्तृकयोरिति सूत्रविहितक्त्वान्तस्थले समानकर्तृकत्वरूपसामाना
धिकरण्यसंसर्गस्य ज्ञानं त्ववोधविषयता सार्वत्रिकी ॥ जन्यत्वादीनां तु तात्पर्यवशात्काचित्कीत्तेतिभावः 1.58
अन्वेतु सामानाधिकरण्यस्येव पूर्वोत्तरभावस्यापि क्त्वान्तजन्यबोधविषयता सार्वत्रिकी ॥ मुखं व्यादायेत्या रामः
दौ मुखव्यादन्ते इत्यत्रैव व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्तेस्तयोर्वा पर्य्यमादायप्रयोगोपपत्तिः । एव २५८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्वोक्तसंबन्धव्यतिरिक्तोसंबन्धभानस्यैवक्ता। चित्कत्वमित्याहुः। नचावज्ञातानिमां यस्मादन्नस्तेनभवि
ष्यति। यन्मुखस्तिमनाराध्यप्रजेनित्वांशशापसा। इत्यत्र मत्प्रस्तिमनभाध्यतेप्रज्ञानभविष्यतीत्यर्था। दि
भिन्नकर्तृका। दर्शनादर्शनात्मन्या। दि क्रियासंभ्या। हत्याराध्यस्थितस्येति वोधस्याभ्युपगमेनसा
र्वत्रिकत्वात्स्तेमिति। अन्यलभ्यत्वादिति। आकाङ्क्षानियम्यत्वा वाक्यशक्तिलभ्यत्वादित्यर्थः। क्रिय
योः संसर्ग इति। प्रकृत्यर्थविशेषकत्वरूपस्य तस्यासंभवादिति भावः। अन्तरं वेति। क्तः समानकर्तृक
त्वादिद्योतकत्वाः देवेत्यर्थः। भाष्यप्रतीकमिति। इहकस्मान्नभवति पूर्वेभुक्तो यस्यामुजनीति। स्वशब्दे नो
पात्तत्वान्नेति भाष्यम्। नत्रसमानकर्तृकत्वेन पूर्वकालत्वेन वाक्ये आपादनम्। नतु विषय इति। नतु प

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. योगघटकपत्किंचित्पदबोध्यइत्यर्थः। उक्तार्थानामप्रयोगइतिव्याख्यानात्। तथाचसमानकर्तृकयोरितिनिर्धा
२५९ रणेषष्ठीपूर्वकालइतिचषष्ठ्यर्थेबहुव्रीहिरितिकैयटाशयः। वाक्यार्थस्तुपूर्वमेवोक्तः। नचपूर्वकालस्य
पूर्वादिशब्देनाभिधानेन्क्त्वोऽसाधुत्वंपूर्वंभुक्त्वापश्चाद्व्रजतीत्यत्रक्त्वोनुपपत्तिस्तदवस्थैवेतिवाच्यम्। भा
ष्यकृतैवतत्समाधानात्। तथाचभाष्यंनैतत्क्रियायाःपौर्वकाल्यंकिंतर्हिकर्तुःपौर्वकाल्यमेवतत्र। पूर्वंह्य 259
सौभुक्त्वाऽन्येभ्योव्रजतितेभ्यःपश्चाद्व्रजतीति। अन्येभ्योभोक्तृभ्यःपूर्वंभुक्त्वाऽपरेभ्योगन्तृभ्यःपश्चाद्व्रजती
त्यर्थेसाधनान्तरक्रियापेक्षंपौर्वकाल्यमादायभिप्रायाद्इतिक्त्वःसंभवतीतितदाशयः। नव्यास्तुपू राम:
र्वकालइतिकर्मधारयः। भूतइतितुनोक्तम्। पर्यायसमासत्वात्। तेनरूपेणबोधाननुभवाच्च। तथाचस २५९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तिधातोः क्त्वेति सूत्रार्थः। तयाऽपूर्वकालः क्त्वार्थो धात्वर्थप्र
कारश्च। अतएव समानकर्तृकत्वे पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययप्रसङ्गाशङ्का पूर्वशब्देनोपात्तत्वान्ने
ति परिहृतम्। भाष्ये पूर्वशब्दस्य पूर्वकालोऽर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थो न क्त्वार्थानामप्रयोगइति
अतएवेह कस्मान्न भवति आस्यते भोक्तुमित्यपि महाशङ्कासङ्गतिः। अन्यथा फलार्थकतुमुना पूर्वकालत्व
स्यापि क्रियायां द्योतनान्तरसङ्गतिः स्पष्टे वा पूर्वकालत्वस्य ततोऽप्रतीतौ तु कथं क्त्व आपादनम्। भाष्यस्व
रस्यायेन लक्ष्यसाधितमित्यन्यत्। एवञ्च यच्चाः संबन्धवाचकत्ववदमीषामपि संबन्धवाचकत्वं सुवचमि
त्याहुः। अत्रेदं चिन्त्यम्। ननु धातोस्तत्र वृत्तिरित्यस्यायमर्थे आस्यते भोक्तुमित्यत्रापि महाशङ्कानुपपत्तेरुपपत्त्यम्।

ल.द. कत्वेनोपन्यसनं शिथिलम्। परं कैयटमतेपि प्रतीयमानस्यास्यार्थे पूर्वकालसंबन्धित्वस्य केनचिदनभि-
२६० धानेनोक्तार्थानामप्रयोगइति न्यायानवतारादाशङ्कोत्थापनसम्भवात्। प्रत्ययवाच्यस्य क्त्वान्तस्य स्थले
धात्वर्थविशेष्यतायां नव्यानामपि संमतत्वेन पूर्वकालः क्त्वार्थो धात्वर्थ एवेति पूर्वग्रन्थविरोधाच्च। नच
द्योतकत्वाभ्युपगमादुक्तसङ्गतिः। षष्ठ्याः संबन्धवाचकत्वेदमीषामपि संबन्धवाचकत्वमस्तु उत्तरग्रन्थ
विरोधात्। नच तदपि सुवचं समानकर्तृकत्वादीनां वाच्यतायाः सूत्राद्लाभात्। तस्मात्कर्मप्रवचनीयव
त्क्रियासंबन्धविशेषकत्वमेव क्त्वादीनामिति कैयटोक्तमेव सम्यगिति। समानकर्तृकं दूषयितुमुपन्यस्यति राम:
यत्तु इति। क्त्वावाच्यमिति समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्युभयोः पदयोर्बहुव्रीहित्वा विशेषेण पूर्वकालस २६०

260

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाच्यत्वमितरार्थस्योद्योतत्वमिति वैषम्यं वीजाभावादिति भावः। वैषम्ये बाधकमाह। अन्यथेति। तस्य क्ता
प्रत्ययवाच्यत्वे इत्यर्थः। तृतीयाप्रसङ्गादिति। क्तप्रत्ययेन कर्तुरनभिधानादिति भावः। नन्वनभिहित इति
सूत्रे नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकतया प्रकृते कर्तुराख्याते नाभिधानान्न तृतीयापत्तिरित्याशङ्क्य निराचष्टे
नचेति। अनभिहित इति न प्रसज्यप्रतिषेधो वाक्यभेदादिदोषात्। न चानुपपत्त्या तत्स्वीकारः वक्ष्यमाण
भाष्यविरोधात्। तथा चैकेनाभिधानेप्यन्येनानभिधानात्तृतीयादुर्वारेत्यभिप्रायेणाह याकर्तुरित्यादि
तदभावादिति। अभिहितभिन्नत्वादित्यर्थः। अतएवेति। तत्सूत्रस्थनञः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः। भा
ष्ये इत्यस्यानभिहितसूत्रस्थे इति शेषः। तस्येति। सामानकर्तृकत्वस्येत्यर्थः। छिन्नवन प्रकृतिबहुव्रीहि॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· णासमानकर्तृकत्वस्यधात्वर्थविशेषणतैवप्रतीयते नतुविधीयमानत्वइतिभावः। तदेवविशदयति। आ
२६१ न्वयेति। एतत्सूत्रस्यकर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वे इत्यर्थः। समानेति। ननुपादद्वयकर्तृद्वयस्यैकत्वलाभः। ना
सः स्यादिति। कर्त्तरि कृदितिवत्। वस्तुतस्तु नतथासंभवति कर्त्तरि कृदितिसूत्रेणैव गतार्थत्वाद्व्यक
तोभाव इतिवार्तिकविरोधाच्चेतिभावः। उक्तायुक्तिं निरस्यति। तृतीयाप्रादानं त्विति। आख्यातार्थक्रि
यायाइति। क्रियाद्वयनिरूपितकर्तृशक्त्योरैक्यत्वेऽपि प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितकर्तृशक्तेरा
ख्यातेनाभिधानेनक्त्वाप्रत्ययार्थक्रियानिरूपितकर्तृशक्तेरनभिहितायाअप्यभिहितत्वातिदेशस्या रामः
अनभिधानेत्त्वाभिहितत्वातिदेशस्य चोक्तभाष्यप्रामाण्येनाभ्युपगमान्नतृतीयापत्तिः प्रकृतेइतिभा· २६१

261

7

वः प्रधानेतरयोरिति । गुणप्रधानक्रियानिरूपितशक्तिद्वयं यत्रैकस्मिन्द्रव्ये तत्र गुणक्रियानिरूपितशक्तिः
प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिधर्ममनुरुणद्धीत्यर्थः । उक्तनिर्देशेऽपि तत्संमतिमाह प्रधानविषयेति । प्रथमे वि-
षयो निरूपकमाश्रयो वा परस्याः साशक्तिर्यदा प्रत्ययेन नाभिधीयते तदा गुणक्रियावाचकधातूत्तरप्रत्य-
येनानभिहिताप्यभिहितवत्प्रतीयत इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अभिहिताया अप्यनभिहितत्वप्रतीतेः ।
तत्र पाकादि आस्ते इत्युदाहार्य्यम् । अवश्यं चेत्थमभ्युपेतव्यमन्यथा कर्त्तुः क्त्वार्थत्वाभ्युपगमेनोक्तस्थले तृ-
तीयापत्तिवारणेऽपि पक्त्वौदनो मया भुज्यते इत्यत्रौदनपदोत्तरं द्वितीयापत्तिर्दुर्वारा । तत्र पाकक्रियानिरू-
पितकर्मशक्तेः कृतानभिधानादुत्तरीतेरसम्भवादित्याह · किं चेति । अत्रेदं बोध्यम् । यदौदनदेयाक्रि-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ यानिरूपितकर्मत्वस्यैवशाब्दविषयत्वमभिप्रेतम्। ननुप्रधानक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यापितदोदनंयत्का
२६२ भुज्यतइत्यापिसत्त्वओदनस्यभोजनकर्मतायाआर्थिकत्वात्। यादानभयकर्मत्वस्यैवशाब्दविषय॰
त्वमभिप्रेततदौदनयदाछित्तीयाअस्ताध्वेवऽक्तव्यवस्थितेः। पांन्वाख्यातवाच्यक्रियायाःप्राधान्या॰
तांप्रत्येकस्कान्तोपस्थिताःसर्वाःक्रियागुणीभवन्तिः। ननुतासांपरस्परंविशेष्यविशेषणाभावःगुणा
नांचपरार्थत्वादितिन्यायादेवंवस्तान्वा। यीन्वाभुक्त्वाव्रजतिभुक्त्वायीन्वास्नात्वाव्रजतीत्यविशेषे।
णप्रयोगाः। तन्नक्त्वादर्थरूपमुद्देश्यत्वसापेक्ष्योत्यांक्रियायाभिनुक्तेस्नान्तिकर्षचपूर्ववदेव। तस्माक्त्वे गमः
र्थोपसर्वार्थयोक्त्वादर्थेवर्तमानकर्तृकत्वाक्षिकमपिसंबन्धः। तथाचहरिंद्रष्टुंयातीत्यत्रहरिकर्मकभाव २६२

262

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ष्यद्दर्शनोद्देश्यकं दर्शनकार्यकार्यकं यानिमानि शाब्दधीः। अनयैव द्विशो षा नाहारको व्रजतीति बोधजह्नीय
॥ ॥इति न्यायरत्नसारदर्पणे न्वाद्यर्थनिरूपणम्॥ ॥इत्थं व्याकरणादिना गृहीतशक्तिकपदसमुदाया
दनासत्त्वादस्पृहोऽज्ञार्थतात्पर्यका। दयोग्यादनाकाङ्क्षाज्ञशाब्दबोधादर्शनादासत्त्यादिकमपि गृही
तशक्तिकपदज्ञानेन शाब्दबोधे जननीये सहकारि। आसन्निश्च प्रकृतबोधानुकूलपदाव्यवधानम्। अग्नि
वपर्वतो वह्निमानित्यत्र चतादृशपदाव्यवधानम्। न तु गिरिर्भुक्तं वह्निमान्देवदत्तेनेति न ततो बोधः। अतएव
वस्थाल्यां तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलकर्मस्थाल्यधिकरणकक्रियेति बोधेनानासन्नता। तत्घटकसर्वे
षां पदानां तादृशबोधानुकूलत्वात्। स्थाल्यां पचतीत्येतावन्मात्रबोधे तु तदनासन्नमेव। श्लोकादौ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· तुभोज्जना वाक्यादेव वोधः तद्धमेरगानासत्ता वोधदर्शनात्तज्ज्ञानमेवहेत रितिसंप्रदायः। नव्यास्तु मौनि
२६३ श्लोकादन्वयवोधानुदयप्रसङ्गान्नोक्ता व्यवस्था नमासमितिः। आकाङ्क्षादि सत्वे तात्पर्य्यज्ञाने च सति व्य
वहिताद्व वोधदर्शनात्तज्ज्ञानविलम्बेन शाब्दविलम्बाच्च। किन्त्विदं पदमेतत्पदेन संसृत्यान्वयवोधं
जनयत्वित्याकारकपदतात्पर्य्यरूपाभिसन्धापयिति रुक्तासा। नत्ववन्धिक्कामौनिश्लोकादौ दोषनादे
थ्यात्। भक्त्वा क्वानुभाव तात्पर्य्यमादायैव गतिरित्याहुः। वस्तुतस्तु सत्यर्थतात्पर्यज्ञाने पदतात्पर्य्यज्ञानवि
लम्बेन शाब्दवोधाविलम्बात् तत्यायदजन्यपदार्थानामव्यवधानेनोपस्थितिरेवासत्तिः स्वरूपसत्यन्वय रामः
वोधे हेतुः। नहि पदार्थानामनुपस्थिता वन्धपक्षीः केनाप्यनुभूयत इति। अर्थतात्पर्य्यन्त्विदं पदमेतस्मि २६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्नर्थेऽपरपदार्थान्वयं बोधयितुं । त्यभिसन्धाय पिशब्दः । संवादि शुकवाक्ये तु भगवत स्थता । विसंवादिनि तु
विप्रलिप्सुरेव । अस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये चान्वयबोधानङ्गेरागां न्वयबोधदर्शनाच्च । तज्ज्ञानस्यान्वयबो
धे हेतुः अधिकमग्ने वक्ष्यते । शाब्दबोधे योग्यतायाः ज्ञानं कारणमिति ध्रुवः । साचैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य पाद
र्शसंसर्गवत्त्वम् । तादृशसंसर्गवत्त्वं च प्रकृतशाब्दबोधविषयसंसर्गवत्त्वमिति यावत् । अस्ति च पयसा सिञ्चती
नीत्यत्र सेके पयसः करणकत्वस्य संसर्गः । अतएव करकाभिप्रायाप्रयुक्तपयसा सिञ्चतीति वाक्यम् । तयोरयं
पयः पदार्थकरकायां सेककरणत्वाभावात् । पादशेति विशेषणगाद्वाकाशे शब्द इति वाक्यं समवायसंसर्ग
मादाय नाभेदान्वययोग्यम् । अयोग्येप्येतद्भ्रमरागान्वयदर्शनादेतज्ज्ञानस्यापि हेतुता । ननु संसर्गस्य वाक्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· र्थत्वेन तद्बोधात्प्रागनुपस्थित्या कथं तद्बोधस्य तत्र तत्त्वमिति चेन्न हि योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधे निश्चयत्वे। न हे
२६४ तुतो भ्रमो येनोक्तदोषोऽवकाशमासादयेत्॥ किन्तु संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वेन तस्य च नदोषलेशम्। पप
सास्मिन्नास्तीत्यादौ सेकः पयः कारणं कोन चेति संशयात्मकस्य भूतले घटो नास्तीत्यादौ प्रात्यक्षिकनिश्चयस्य
पस्यापि तत्प्राक्सत्त्वात्। स्वजन्यशाब्दबोधस्यैवान्वयबोधप्रतिबन्धकतयोक्तबोधात्तत्सम्भवात्। केचित्तु
लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतत्का बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभाववत्ताज्ञानाभावस्य हेतुतया
शाब्दबोधस्यापि तत्कार्य्यतावच्छेदकाक्रान्ततयाऽयोग्यताज्ञानसत्त्वे तदभावादेव शाब्दबोधवारणोक्ततयोग्य॰ राम:
ताज्ञानस्य तद्धेतुतया। कार्य्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षत्वान्यत्वनिवेशेनैव लौकिकप्रत्यक्षनिरासेपि घट २६४

ध्रुपनीतभानसंग्रहापत्तद्विहायाजन्यानद्रूपत्वविशेषः। नन्ववाधनिश्चयाभावत्वापेक्षया संशयनिश्चयसाधा
रणायोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम्। स्यादेवं यदि वाधाभावस्य शाब्दत्वं कार्य्यतावच्छेदकं का
ल्प्येत किन्तु शाब्दबोधस्य वाधाभावकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तद्दशायां तत्प्रतिबन्धः। अतएव घ
टोऽभिधेय इत्यादावुक्तवाधाप्रसिद्ध्यावपि न क्षतिः। तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारकतद्विशेष्यकबुद्धित्व
स्यैव तत्कार्य्यतावच्छेदकत्वात्। घटाभावेऽभिधेयत्वप्रतियोगित्वभ्रमसाधारणतदभावस्यापि प्रसिद्धे
रित्याहुः। जच्चव इति। नहि तद्विशेष्यबुद्धिसामान्ये वाधाभावः कारणं किन्तु वाधावतारइच्छासत्त्वेऽा
हार्य्यप्रत्यक्षोदयादिरूपायाउत्तेजकानुरोधेन प्रत्यक्षत्वस्यैव प्रतिवध्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वयोप

ल॰द॰ नीतमानससाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधेऽसंभवात्। ननु तथाप्यनुमितिसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोध
२६५ साधारणत्वं शक्यम्। तत्साधारणस्य प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मि॰
थो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानेकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावापत्तेः। प्रतिबध्यतावच्छेदक॰
गौरवापत्तेश्चानुमितित्वस्यैव तदवच्छेदकत्वस्याङ्गीकरणीयत्वात्। अतो बाधाभावस्य स्वातन्त्र्येण शाब्दबो
धं प्रति हेतुता वाच्या तत्र चोक्तगौरवेणासंसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम्। अपि च शाब्दबोधे तदन्यो
न्याभाववत्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया लाघवाद्योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचि राम:
तम्। किं च। पयसा सिञ्चतीति शाब्दप्रामर्शकालेकः पयःकरणकत्वाभाववान्। इति मानसवारणायत २६५

265

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नशाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम्। मन्मते तु तयोरेकतराङ्गाभस्यावश्यकतया विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे
विशेषदर्शनस्य हेतुतया तदभावे तद्वारणात्। विशेषदर्शनसत्त्वे तु तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन
शाब्दसामग्र्याः स्वाभावेन तथा मानसे इष्टापत्तेः। न च निर्णयं प्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुतया शाब्दसामग्रीकाले मानस
संशयवारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये संशयत्वमनिवेश्य सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकर
णकत्वाभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति नातिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनेति
वाच्यम्। सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वप्रकारकमानसत्वं शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्यावश्यकं
ल्पनतया तेनैव संशयवारणे तत्संशये प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनानवकाशात्। न च विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ला·द· यदर्शनस्य हेतुत्वसिद्धौ स्वयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वासिद्धिरिति वाच्यम्। गुरुभूतशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्प-
२६६ नापेक्षया तद्धेतुत्वकल्पनायास्त्वौचित्यादनयैव दिशेष्टसाधनत्वादिज्ञानानां प्रवृत्तौ हेतुतासिद्धिरित्यलं प
रमतानुवर्णनेन। घटः कर्मत्वमित्याधाराधेयभावेनान्वये निराकाङ्क्षवाक्याद् घटीया कर्मतेति बोधात्तु दयादाका-
ङ्क्षापि सहकारिणी। सा च यत्पदे यत्पदसमभिव्याहारप्रयुक्तं यद्विशेष्यकयत्संसर्गकयत्प्रकारकबोधजनक- 266
त्वं तत्पदे तत्पदनिरूपिताकाङ्क्षा। यथा घटमानयतीत्यत्र घटपदे कर्मताविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटीया-
कर्मतेति बोधौपयिकाम्पदनिरूपिताकाङ्क्षा तां विना घटः कर्मत्वमित्यत्र घटपदे मनाक् शाब्दबोधाजननात्। एवं रामः
धातुपदेप्याख्यातनिरूपिताकाङ्क्षोह्या। अत एवानयनं कृतिरित्यत्र नानयनानुकूलकृतिरिति बोधः। धात्वाख्या २६६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तास्समभिव्याहारात्। इयमेवाकाङ्क्षाव्याकरणेनप्रतिपाद्यते तस्याश्चतत्तत्त्न्यदेतत्तत्पदस्वर्णापरिभावरूपसमभिव्या
हारः सेति फलितं। तांविनाप्युक्तानाङ्क्षेकर्मत्वपदे। न्यत्वभ्रमदशायांघटीयाकर्मतेति बोधोदयेनतन्ज्ञानंहेतुर्न
तुस्वरूपसतीसा। नचजनितान्वयबोधाश्रुतिकमानुनरपिवोधापत्तिरुक्ताकाङ्क्षायास्तदानीमप्यविकलत्वा
दितिवाच्यम्। प्रकृतान्वयबोधसमानाकारबोधानुपहितत्वस्यापिस्वरूपसतआकाङ्क्षात्त्वेनजनितान्वय
बोधस्थलेतदभावेनापत्त्यसंभवात्। तात्पर्यविषयत्वरूपप्रकृतत्वेनबोधविशेषणात्त्व· बोधद्वयंजायतामिति
तात्पर्यसत्त्वेनजनितान्वयबोधस्याद्वितीयबोधेनिराकाङ्क्षत्वंस्वसमानेत्युक्तेश्चजनितावान्तरबोधस्यमहावा
क्यार्थबोधेतत्त्वम्। नव्यास्तु। पत्पदस्यप्रत्यदव्यतिरेकप्रयुक्ततात्पर्यविषयीभूतान्वयामनुभावकत्वंतेनसहतस्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ काङ्क्षा। अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुष इति वाक्ये राजपुरुषसंसर्गप्रतीतिः कयोश्चिदिति राज्ञ इत्यस्य पुरुषेण साका
२६७ ङ्क्षत्ववारणायान्वयबोधे तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं पुरुषान्वये तात्पर्यसत्त्वे तु साकाङ्क्षत्वमपि। एवं च
तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधे न पृथग्हेतुता। अगृहीततात्पर्ये तात्पर्यके निरुक्ताकाङ्क्षाज्ञानाभावादेवान्वय
बोधापत्त्यभावादित्याहुः। एवं च शाब्दबोधात्प्रागवश्यक्लृप्तेन तत्पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षयैवान्व
यरूपवाक्यार्थभानोपपत्तौ वाक्यस्य तत्र शक्तिर्निष्प्रमाणेति नैयायिका वदन्ति। मीमांसकादयस्तु
वाक्यस्य तत्र लक्षणेत्याहुः तन्न शक्तिरिति तन्मतखण्डनं तु स्फोटनिरूपणाभिप्रायेण मूलमवतारयति रामः
सिद्धान्तेति। यद्वा नन्वेतन्नीत्या प्रकृतिप्रत्ययेषु व्याकरणेन तदर्थबोधकत्वरूपशक्तिप्रतिपादकत्व २६७

मनुपपन्नम्॥ तत्प्रतिपादितशक्तिकप्रकृतिप्रत्ययाश्रवणेऽपि जरुरोऽत्यन्ते हननकर्तृबोधाद्देवदत्तः पचतीत्यादौ कृ
विशिष्टं देवदत्तकर्तृकपाकक्रियादिबोधाच्चेत्याशङ्कानिराकरणाय स्फोटनिरूपणमित्याहुरसिद्धान्तनिष्कर्ष
मिति। तथा चोक्तो न सकृत् निरन्वेत्यवधेयम्। अष्टानां स्फोटानामाकरसिद्धत्वात्तद्व्यावर्त्यातामभ्युपेत्याशयेना
हानर्थकामिति। निष्प्रयोजनकमित्यर्थः। दुरर्थकमिति। तदुपादाने वाक्यातिरिक्तानामसंग्रहापत्तेरितिभा
वः। समाधत्ते तथापीति। अन्येषां मते वर्णादिस्फोटानामित्यर्थः। तत्र स्फोटत्वं स्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यस्मा
दितिव्युत्पत्त्याऽर्थप्रकाशकत्वं प्रकाशश्च ज्ञानम्। तथा चार्थनिष्ठविषयताप्रयोजकशक्तिमत्त्वं पर्यवस्य
ति वर्णस्यैव तत्त्वाभ्युपगमे वर्णस्फोटः। पदादीनां तत्त्वाभ्युपगमे तु पदादिस्फोटइति व्यवहारः। अत्रास्त्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰ द॰ वत्त्वेति। वर्णस्फोटादौ नाम्नाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वाभावाद वास्तवस्तवत्वम्। शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहाय परं
२६६ सिद्धान्तेतत्त्वीकारः। पारमार्थिकत्वं तु वाक्यस्फोटस्यैवेति भावः। विप्रतिपत्तिरिति। संशयीयपावन्कोस्तुप
स्थापकं वाक्यमित्यर्थः। ननु संशयजनकं वाक्यमेव सा यस्संज्ञानंनिश्चयात्मकमेवेति प्राचीनप्रवादेन संशय
जनकत्वस्य वाक्येऽसंभवात्। वस्तुतस्तु संशयजनकवाक्यत्वमेव विप्रतिपत्तित्वम्। तत्तदभावसहचरितधर्म
वद्धर्मिज्ञानस्यैव समानानेकेति सूत्रेण विप्रतिपत्तेरथाद्यस्यैव संशयहेतुत्वात्। कीर्त्तनादित्यवधेय मूलेऽत्र 2-18
साधुशब्दान्तर्गतवर्णवाचकताविचारस्याप्रस्तुतत्वं मत्वोक्तं सा। ध्वेति। अत्र साध्वन्तर्गतवर्णत्वसामाना राम:
धिकरणेन वाचकत्वादिसाधने तद्वाक्यस्य विप्रतिपत्तित्वासम्भवः। नैयायिकैरपि साध्वन्तर्गतानां केषां २६६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वोशनो वाच्यत्वात आह। तत्स्मृतानीति। ननु यथाश्रुते साधुशब्दान्तर्गता वाचकास्तदन्तर्गतवर्णास्मारितावेत्यर्थलाभादन
वाक्यस्य विशिष्टधर्मिबोधकत्वाद्विप्रतिपत्तित्वस्यैवासंभवः। एकधर्मिकविरुद्धकोटिकसंशयजनकस्यैव तत्त्वा-
दतो व्याचष्टे। स्मारि। साधुशब्दान्तर्गता इति। साध्वन्तर्गतवर्णस्मारिता इत्यर्थः। यथाश्रुते साध्वन्तर्गतविपरीतानुपू-
र्वीकवर्णानां वाचकत्वस्य केनाप्यनभ्युपगमात् बाधसिद्धसाधनयोरापत्तेः। तत्स्मारितत्वं च शास्त्रबोधितादेशा
देशिभावनिमित्तनिमित्तिभावान्यतरसंबन्धेन। तेनास्यायत्यभिरित्यानित्यादेर्नासङ्ग्रहः। विधिकोटिरिति। समुच्चय
व्याप्तनाकोटितारव्यविषयतासंशय आवश्यकीतिसूचनायोक्तं। कोटिरिति। अन्येषाम्। नैयायिकानाम्। तैर्लः
कर्मणि चाकोऽज समोऽडित्यादिविहितप्रत्ययानामेव वाचकत्वं निर्विसर्गादीनां त्वादेशिस्मृतिद्वारा बोधकत्वमे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ वलिपिवदित्यभ्युपगमात्तथा च साध्यन्तर्गतवर्णस्यापि तद्वर्णत्वावच्छेदेनोभयसाधनान्नोक्तदोष इति भावः। य
२६९ थाश्रुतमूलोक्तवि। प्रतिपत्तिमनुसृत्याह। साधुशब्द इत्यादि। ननु साधुर्गतवर्णानां बोधकत्वसाधनेपि न वाचक
त्वसिद्धिरत आह बोधका वाचका इति। तस्यैवेति। बोधकत्वस्यैवेत्यर्थः। प्रागिति। शक्तिनिरूपणावसर इत्यर्थः।
नन्विति। बोधत्वसिद्धौ वक्तदन्यथानुपपत्त्या पदार्थान्तररूपा शक्तिरपि सिद्धेत्तदभावे तु साधुनेति वाचकत्व
सामान्याभावसिद्धिरिति भावः। नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति। पर्यायेति। वाचकत्वाभावे प्रयोजकमाह तेषां
मिति। बहुत्वेनेत्युपलक्षणम्। अनुगमकधर्माभावस्यापि। तिङ्त्वसुप्त्वादीनामेकवचनत्वादिवदनुगमः एमः
कत्वासंभवात्तिङ्त्वाद्युपस्थितिं विना पिनमादेः शक्त्याद्यर्थोपस्थितेर्व्यभिचारेणाशक्तानवच्छेदकत्वा २६९

269

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वेति वोध्यम्। ननु तिवाद्यादेशिनामपि तदस्तु वन्त्वभेदेन नानात्वान्नोक्तरीत्या तेषां वाचकत्वमत आह स्थानिनि·
अनुप्रयुज्यमानधातूत्तरैः शास्त्रादिनापि तदर्थबोधोपपत्तेर्नोक्तदोषोऽत आह ध्रुवेति·। आदिनाऽघति स्योतिङ्
धागित्यादिसङ्ग्रहः। लुगादेरित्यादिना लल्लोपयोः सं॰ तैरिति। आदेशैरित्यर्थः। उक्तदोषमाशङ्क्याह लत्व
स्येति। जातिरूप तथेति लडादिलेषु लत्व इत्यनुगतप्रतीत्या तत्सिद्धिरित्यभिमानः। नव्यास्तु शक्ततावच्छेदक
तया न तत्सिद्धिः। सर्वलकारसाधारणलत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् दशलकारमात्रवृत्तेस्तु शक्तिग्रहात्पूर्वमनुप
स्थितेः पचतीत्यादौ कृतिबोधापत्त्या तस्य शक्ततावच्छेदकत्वासंभवात्पचतित्वगच्छतित्वादिकमेव तदवच्छेद
कमित्याहुः। तथा चोक्तविप्रतिपत्तिः प्राचीनैः सह विवादश्चैवेति वोध्यम्। अव्यभिचारश्चेति। लत्वावच्छि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰न्द॰ न्नशक्तिग्रहस्य कृतिबोधात्पूर्वं नियमेन सत्त्वात्ति द्वारीनां शक्ततावच्छेदकत्वे तु तदवच्छिन्नशक्तिग्रहं विनापित
२७० सादिशक्तिग्रहान्तरमितबोधेन । देशवाचकतावादिमते व्यभिचारो दुर्वारः इतिभावः । ननु कार्य्यतावच्छेदककोटा
व्यवाहृतोत्तरत्वानिवेशान्न्ये यमापत्तिरत आह लः कर्म्मणीति । इत्याहुरिति । तथा चादेशानामेव वाचकत्वसप्रमा
णमिति तद्भावः । स्वसाधकेति । स्वमतपरिपोषकेत्यर्थः । व्यवस्थितेरित्यादिपञ्चम्यन्तं तज्जयस्य पूर्वकारिकास्थ
बोधकपदार्थेऽन्वयं प्रदर्शयन्नादौ व्यवस्थितेरित्येतद्विवृणोति । व्यवस्थानुरोधादिति । प्रमाणेन पदार्थेति
धीरणां व्यवस्था तदन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । शक्तिभ्रमादिति । नन्वावच्छिन्नानिरूपवाचकत्वस्य नत्वारोपादित्य राम:
र्थः । सानाभावादिति । विषयबाधस्यैव भ्रमत्वेन तन्नतया प्रकृतबोधकत्वशक्तेस्तत्त्वावाधादितिभावः । नन्वादेश २७०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नां बहुत्वमेव तत्र शक्तिस्वीकारे बाधकमत आह। देशिनामपीति वैयाकरणैः शाकटायनप्रभृतिभिः। व्यव॰
स्थेति। इदमेव वाचकमिति निर्धारणानुपपत्तेरित्यर्थः। अनुशासनस्य सर्वेषामपि समत्वादिति भावः सर्वेषामि॰
त्यस्य विनिगमकाभावादित्यादिः। ननु तथाप्यादेशायेक्षयादेशिनामल्पत्वेन तत्र शक्तिलाघवादादेशि
ष्वेव वाचकत्वं सेत्स्यतीत्यत आह। व्यभिचारस्येति। ननु विनिगमनाविरहादेवादेशिनां वाचकतासिद्धिरत
आह। देशानामिति। तथा च गौरवादिदोषस्य तत्परिहारस्य चोभयोः साम्ये यादेशिष्वसाधारण्यकल्पनाविरहप्र
युक्तलाघवसहकृतप्रयोगनैयत्यमेव। देशानां वाचकत्वविनिगमकमित्याखण्डलार्थः। ननु बोधकता
याः शक्तित्वस्वभवदुक्तअवस्योपपत्तिः नन्वबोधकत्वस्य शक्तित्वं तन्मतसिद्धं किन्तु संकेतस्य पदार्थोन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·द· स्यवाचकत्वम्। तथा चानुशासनेन यत्तसाधुतेति याध्यते तत्रैव तदर्थीकारेण कथं तिबादिषु तत्सिद्धिः। स्मरणं क
२७१ ल्पनागौरवं चानुप्रासागिकत्वाल्लडुष्टमित्यस्य रसात्प्रयोगे कूप्यमाणानां तिबादीनां वाचकत्वे साधकान्तरमु
पन्यस्यतीत्याह साकान्तरमिति मुख्य इति। मुख्यत्वं च तस्मिन् शक्तिग्राहकान्तरनिरपेक्षत्वम्। व्याकरणा
दिना शक्तिग्रहे नियमेन तद्ग्राहकान्तरापेक्षणात् सर्वेति। व्यवहारजन्यशक्तिग्रहस्यैवेत्यर्थः। तिङादिष्वेव
ति व्यवहारेण पूर्वं वाक्ये तद्ग्रहे आवापोद्वापाभ्यां पश्चात्तद्घटकतिङादिष्वेव तन्निर्णयादिति भावः। ननु प्र
योगान्तर्गतवर्णेषु सर्वांसिद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहे घटमानयेत्यादावन्तर्गतशब्दादीनामपि वाचकत्वापत्ति रामः
र्नच सेष्टा विकरणानां नैरर्थक्यमिति सिद्धान्तव्याकोपात्। किं चानयनादिव्यवहारस्य स्नोऽगम २७१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्तप्रयोगं विनाऽसम्भवेन तादृशप्रयोगान्तर्गतवर्णानां तेन तत्त्वसिद्धावन्यज्ञाप्यादेशिष्ठसाकल्प्येत्यस्वर॰
साह· किंचेति· । तद्धित्विति । तद्धेतोरेव तत्त्वे किंत्वे नेति न्यायाकारः । लाघवमूलकश्चायं न्यायः । उभयोर्हि तत्त्वे गो
रवात् संज्ञास्यति त्वकारस्येति· बोधापत्तिरिति । भवनकर्तृबोधापत्तिरित्यर्थः । न केवलेति न्यायात् केवललका॰
रस्य प्रयोगात् तर्हि त्वाभुइत्युक्तं लकारदशायां शयोऽसम्भवान्न भवतीत्युपात्तं तथा च भवतीत्यत्रानुसंहिताल्ल
काराद्यथा कर्तृबोधापत्तिरितिभावः । न चासाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकम्· शक्तत्वरूपसाधुतायाऽपि सत्त्वादपभ्रं
शादपि बोधादयेन तज्ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वाच्चेति भावः । तादृशेति· आयादितकर्तृबोधे इत्यर्थः । समभि
व्याहारादिति । पूर्वापरीभावापन्नप्रयोगघटकवर्णगतो धर्म इत्यर्थः । आवश्यकत्वात् । नं विना लकारेणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. पिबोधाजनेनांक्तसमभिव्याहारस्यायेस्मरणादित्यर्थः।वाचकत्वशक्तिरिति॥ अर्थबोधकत्वरूपाशक्तिरित्यर्थ
२७२ :नवप्राप्तकालता वर्णस्फोटाययोगित्वात्तस्याइतिभावः।वाचकत्वानभ्युपगमेआदेशिशक्तिवादिमतेगो
रवंप्रदर्शयति।अन्यथेति।उक्तसमभिव्याहारस्यवाचकत्वानभ्युपगमइत्यर्थः।गौरवमिति।यद्यप्यादेशवा
चकतावादिमतेभूतीत्यत्रो विद्यमानभवनकर्तृबोधवारणायपत्ताहस्य बोधेभवतीतिसमभिव्याहारस्यहेतुताया
अवश्यकल्प्यत्वाद्गौरवसाम्यमेव।तथाप्यादेशिस्थान्यकल्पनप्रयुक्तलाघवमस्त्वस्यमेवेतिभावः।नन्वेना 272
वतावतासमभिव्याहारस्यवाचकत्वसायात्तंनप्रयोगान्तर्गतधातुप्रत्ययघटकानांवर्णानामतआह।तथापीति राम:
विनिगमनाविरहादिति।नववर्णानांवाहुल्यमेवविनिगमकम्।उक्तानुपूर्व्यास्तदनुगमकत्वात्।किञ्चस २७२

मभिव्याहारस्य वाचकत्वेन हृद्रकनाभावर्णानामवच्छेदकतायां गौरवं स्यात्। वर्णानां वाचकत्वे तु तत्तदानुपूर्व्याः स्वकस्याः स्व
वतत्वमिति लाघवस्यैव विनिगमकत्वमिति भावः। ननु प्रयोगान्तर्गते वर्णास्मारितवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वमि
ष्टौ प्रकृतायां वाचकत्वाभावस्याधनायत्तत्वात्। इत्यतो भवन्ति पाकर्त्तृबोधायादनमनुचिन्तितं तादृश लकारस्य प्रयोगा
न्तर्गतवर्णास्मारितत्वात्। तथा चनोक्तयुक्तिः समभिव्याहारस्य वाचकत्वसाधिका। नाप्यनन्तहेतुन्यायावकाशः
समभिव्याहारस्य वाचकतायां हेतोः प्रयोगितयास्याद्बोधहेतुत्वेपि न वाचकतायां सामानाभावेन तेजनतद्न्यथा
सिध्यसंभवात्। लकारस्य वाचकत्वे त्वनुशासनस्यैवमानत्वादित्यपरितोषात्स्मरलमवतारयति। अपि वेति।
नस्यादिति। स्यान्निनो लकारस्योभयत्रैकपादितिभावः। नव्यनैयायिकनये तु नैयमापत्तिः। तैः प्रयोगान्तर्गततिवा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. दीनामेव वाचकताया अभ्युपगमात्। धातुप्रत्ययलोपस्थले तत्तदर्थबोधोपयास्त्वंतद्भयोः समप्रलयकमित्यवधे
२७३ यम्। इत्यस्त्विति। तथा च तद्भयशक्तेरेव कर्तृलाभः। कृत्याश्रयस्यैव कर्तृत्वादिति भावः। सामानाधिकरण्यानु
रोधादिति। शानचः प्रकृतिवाचकत्वे सर्वानुभवसिद्धाभेदान्वयबोधानुपपत्तेरित्यर्थः। लडादेशत्वबोधनफलं॰
धात्वर्थे वर्तमानत्वप्रतीतिः। रेवेति बोध्यम्। पचतिकल्पमिति। इदं च स्वाद्यन्तनामेति मतमनुसृत्य सत्वप्रधाना
मानि नामानीति निरुक्ताद् द्रव्यविशेष्यकबोधजनकत्वं नामत्वम्। तदेव च नार्थयोरिति व्युत्पत्तिघटकक॰
म्। अत एव च तिङ्यातार्थस्य भेदान्वय इति मतेनेदं दूषणमिति तु परो लक्षणेत्यस्य लस्येति शेषः। आयत्ते॰ रामः
रिति। नव सानचेषु इति भावः। नन्वादेशानां वाचकत्वे आदेशिशक्तिप्रतिपादकत्वः कर्मणीत्यादिसूत्रा॰ २७३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्णानां वैयर्थ्यमत आह लः कर्मणीति। उक्तमिति। आख्यातशक्तिनिरूपणावसर इति शेषः। एवं च प्रयोगे श्रूयमाणप्र
कृतिप्रत्ययघटकवर्णेष्वेव शक्तिर्वर्णस्फोट इति पर्यवसन्नम्॥ ॥ इति भूषणसारदर्पणे वर्णस्फोटनिरूपणम्॥ ॥
पदस्फोटनिरूपणं उपजीव्योपजीवकभावस्यापि सङ्गतित्वं सूचयन् मूलमवतारयति। स्वमिति। उक्तरीत्येत्यर्थः॥
आदेशानामपि केषांचित्प्रयोगानर्हत्वादाह विसर्गादयश्चेति। प्रयोगानर्हत्ववर्णा इत्यावत्। ननु तादृशया
वद्वर्णानां वाचकत्वे कथं पदस्फोटसिद्धिरतो भावार्थमाहायमिति। समभिव्याहृतेत्युक्तार्थम्। सिद्ध इति। आनु
पूर्वीनुपपदस्य वाचकत्वाङ्गादुराशेति भावः। ननु समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन वाचकतायाः प्रत्येकवर्णे
विश्रामो वाच्यस्तथा च कथं तादृग्वर्णसमुदायपदस्य वाचकतेत्यतः प्रत्येकवर्णवाचकतां निरस्यति। प्रतिवर्णे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल०न्द० मिति। अनुभवादिरूढत्वादिति। घटशब्दादमुमर्थं प्रत्येमीत्येव प्रतीतेरित्यर्थः। बाधकान्तरमप्याह। प्रत्येकमि
२७४ ति। अर्थवत्त इति। तदनुपगम इत्यर्थः। नलोपादीत्यादिना जरत्वपरिग्रहः। तथा च समुदितानामेव तथा वा च
कत्वमुपेयं तत्र चोक्तयुक्त्या समुदायस्य वाचकत्वं निराबाधमेव चास्माकं पदशब्दव्यपदेश्य इति भा
वः। ननु वर्णानां प्रत्येकवाचकत्वस्य गौरवपराहतत्वादेवासम्भवात्समुदायस्यैव तत्त्वे स्पुतीत्यादेशावा
चकार्थेदिति समभिव्याहृतवर्णवाचकताया हेतुत्वपत्या सोऽपि विफल उक्तप्रलपितत्वशङ्कायामव 274
सरे सोऽपि निरासादित्यत आह स्पनेचेति। समभिव्याहृतवर्णानां वाचकतायाः स्फोटत्वे हेतुत्वं चेत्यर्थः। च रामः
रमवर्णस्येति। पदान्ते श्रूयमाणचरमवर्णस्येत्यर्थः। एवकारेण पदघटकानां प्राक्तनवर्णानामुदासः। त २७४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्हेतुमाह। शक्तेरिति। स्वरूपसंबन्धात्मिकायां बोधकारणतायां पर्य्याप्तत्वासंभवच्चरमवर्णश्रवणादेव०
बोधोदयेन। न्यूनतत्त्वेऽसमानाभावाच्चेत्यर्थः। ननु तस्यैव वाचकत्वे तन्मात्रश्रवणादर्थबोधापत्तिरत आह। पू
र्वपूर्ववर्णेति। तत्पदघटकपूर्वपूर्ववर्णेत्यर्थः। सन्तान्तेरिति। समभिव्याहृतवर्णानाम वाचकत्वे तत्समुदायरूप०
पदस्य सुतराम वाचकत्वमिति यस्तात्पर्यं तत्खण्डनायेत्यर्थः। उक्तमित्यस्य मूलइति शेषः। तत्कल्पे इष्टमेणा
नासमव्याह। रामोऽस्तीत्यादि। अर्थबोधापत्तेरिति। वस्तुतस्तु नियमायत्तिः। उक्तोधकसमवधानस्य फलोपमेय
त्वेन तादृशस्थले फलाभावेनोद्बुद्धसंस्काराद्दितिबोध्यम्। ननु समभिव्याहारेन समूहः। वर्णानां क्रमिकाणाम
अविनाशिनां वनदसंभवात्। अन्तरा वाऽव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वम्। तस्यैवासम्भवात्।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ नापिवर्णसमवेतयदाथान्तरं मानाभावात्। अन्यथा तदनुगतीकृतवर्णानां वाचकत्वेनैवोपपत्तौ पदस्फोटस्य॰
२७५ निरालम्बनतापत्तेः। यदप्युक्तं पूर्व्वार्याणां नदर्शोऽप्येवदर्शनाच्चेति कथं पदस्फोटसिद्धिरित आह दिशिगिरि। तद॰
र्थस्तु वर्णसमुदायः यदनं वर्णा इति प्रतीतिर्वर्णातिरिक्तपूर्वापरीभूतगतसमुदायात्मकपदस्वीकार आवश्य
कः अतस्ववपदे वर्णा इति व्यवहारोऽपिस्वरसतः सङ्गच्छते। नित्याश्च वर्णास्तेषु पौर्वापर्य्यं च पूर्ववर्णानुस॰
न्धानस्याव्यवहितोत्तरः न्वसंबन्धेनोत्तरवर्णानुसन्धाने वाक्यस्फोटवक्ष्यमाणरीत्यासत्त्वाज्जेनस्त्वविपर्यसकारु
सन्धानविशिष्टानुसन्धानविषयरूपमिति नानुपपत्तिरिति। एतत्तत्त्वं वक्ष्यते तथा च वर्णसमुदायो वाचक राम:
इति पदस्फोटपक्षे बर्य्यवस्यति। परिभाषितेनेति यारिणन्यादिसंकेतितेनत्यर्थः। पूर्व्वंतु ओदिकास्मरितवर्णा २७५

नांबोधक।त्वानरास्तेनिप्रकृतिघटकवर्णसमुदायस्यप्रत्ययघटकवर्णसमुदायस्यचतस्यवाचकतेतिकेदानींतस्
यघटकवर्णसमुदायस्यैवसेतिभेदः।धारितोनि।घटितिप्रकृतिरेवेतिप्रत्ययइतिप्रकृतिप्रत्ययोर्विभागस्यज्ञाना
संभवादितियोजना।सर्वेसर्वपदेति।वर्णानित्यताप्रतिपादकंभाष्यमेतत्।वस्तुमादेरपियक्षन्त्वादाह व्यात्रेनेति।
तथाचनिश्चितसाध्यवत्त्वस्यैवदृष्टान्तत्वेनन्वत्वेनतस्यपक्षाभिन्नत्वाभावेपिनदृष्टान्तत्वमनुपपन्नमितिभाव
ः।तत्रमस्तस्तादिस्थले।विभागइति।प्रकृतिप्रत्ययोः पार्थक्ये।नर्निर्णयइत्यर्थः।अस्यवैयाकरणानामपी
तिशेषः।परेतुञासादौप्रत्ययत्वस्यदृष्टत्वेनवामित्यादावासोवइत्यादावसादेःप्रत्ययत्वमितरांशस्यप्रकृ
तित्वमनुमाप्यांशकल्पमितिनोक्तरीत्याप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यवाचकत्वसिद्धिर्घटेनेत्यतउनशब्दस्मयादेशत्वं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ भाष्यकृत्यै वोक्तमिति नैतदपि मार्गनिर्णासम्भवो ऽनर्थाऽनवकादिन्यादौ च गत्याशिष्यमाणांतुप्रमानार्था

२७६ भिधायीति न्यायानाश्नेरेववाचकता। अनुवाते चापि लुप्तप्रत्ययानुसन्धानाद्बोधः। प्रकृतेरिवावास्तार्थविशि

ष्टप्रत्ययार्थे लक्षणा सर्वे सर्वपदादेशा इति वर्णनित्यत्ववादिनं दृष्टान्ताभासमेवेत्याहुः। प्रकृतेरेव कान्कमया ते॰

वाक्यस्फोटमभिप्रेत्य मूलमवतारयति। समुच्चितेति। तदावकं त्वं समुदायोऽस्ति पदसमुदाये रूपे वाक्यस्य

र्थः। एवमिति। वाक्यशक्तिवादित्यर्थः। विशिष्य। स्वशक्तिशिष्टरूपेण ज्ञायमानेष्वित्यमेनत्तन्निष्ठबोधक॰

त्वज्ञानासम्भवः स्फुट्यते। समुदायऽन्यन्योति। समुदायस्य वाचकत्वग्रहे सत्यर्थः। बोधात्। पूर्वपदार्थ॰ रमः

विशिष्टेतरपदार्थबोधात्। तत्रापि। सुप्तिङन्तपदेऽपि। शक्तिरिति। तत्कल्पने त्यर्थः। ननु घटेनेत्यादि २७६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुल्ले न समनुपुक्तिकस्फोटद्वयाऽङ्गीकारात् कथं पदस्फोटे साध्ये वाक्यस्फोटस्य दृष्टान्तत्वम्। किन्त्वपदस्फोटात् सिद्धो
तदर्थसंसर्गरूपवाक्यार्थप्रसिद्ध्यादिकवाक्यार्थबोधकत्वरूपवाक्यस्फोटकल्पनावसर इत्यपरितोषात्पदस्फोट
मेव दृष्टान्तीकृत्य वाक्यस्फोटं साधयति। वस्तुत इति। तथा च यत्र पदेष्वेव पदार्थशक्तिग्रहात्पदार्थोपस्थित्या
काङ्क्षाज्ञानादिसहकृतया वाक्यार्थबोधस्तत्र पदस्फोटो यत्र तत्सम्भवः। यदा विच्चयाङ्कुरवेत्यादौ तत्रा
नायत्या वाक्यस्फोट इति व्यवस्थिता। विनिव्यवस्थितपदमहिम्ना यद्यपि स्फोटद्वयं व्यवस्थितमिति लभ्यते
तथाप्यावश्यकवाक्यस्फोटे नैव पदस्फोटकल्पनाऽन्यथेति न वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे इति मूलविरोध
इति बोध्यम्। वाक्यस्फोटस्यावश्यतामेव दर्शयति। अन्यथेति। वाक्यपक्षानभ्युपगमे इत्यर्थः। नाद्यो ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल०टी० वाक्यार्थबोधकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्यापीत्यर्थः। तत्त्वेतु तत्रापि बोधस्य स्य वेतिभावः। बोधप्रसङ्ग
२७७ :घटकर्मकानयनानुकूलप्रवृत्तिबोधापत्तिः। पदवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः सत्त्वादितिभावः। घटमान
येत्यैत्रैवेति। अत्र तादृशव्युत्पत्तिरहितस्येत्यत्र तुष्य न्यते। ननु शाब्दबोधकारणतायां ज्ञानरूपसहकार्य
न्तराभावादेव न बोधोऽत आह। तन्मयीति। बोधाभावादितिभावः। तथा च पदभावात्कार्य्याभावस्तस्य तत्र
तया वाक्यशक्तिस्वरूपकेतिभावः। पूर्वोक्तग्रन्थेन कारणताग्राहकं व्यतिरेकसहचारं प्रदर्श्य अन्वयसहचारं प्रद २४४
र्शयन् वाक्यशक्तिं व्यवस्थापयति। तत्रैवेति। घटमानयेत्यत्रैवेत्यर्थः। ग्रहवत इत्यनेन स्वरूपसतो हेतुत्वस राम:
व्यवच्छेदः। तादृशसाकाङ्क्षज्ञानविषयबोधहेतुत्वस्यैव वाक्यमन्यते वाक्यशक्तित्वेनाकाङ्क्षाशक्तिरि २७७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिभाषाभेदेऽपि वाक्यशक्तिर्निराबाधेत्याशयेनाहन्नहीति। ननु शाब्दबोधहेत्वर्थोपस्थितिजनकत्वं शक्तिः। सा
च पदस्येव वाक्ये तल्लिप्सुबोधकतायास्तादृशोपस्थित्यजनकत्वादत आह। अर्थोपस्थापकेति। शब्दत्वजाति
शब्दनिष्ठं यत्प्रत्ययकारणत्वमित्यर्थः। तथा चैतल्लक्ष्य उपस्थितौ शाब्दहेतुत्वानिवेशेन तज्ज्ञानस्य तादृशोप
स्थित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिः। बोधकस्य शब्दत्वेनैव निवेशादपभ्रंशस्यापि नासङ्ग्रह इति भावः। ननु
वाक्यस्फोटवादिमते वाक्यार्थस्य नानात्वात्तद्भेदेन शक्त्यानन्त्यम्। किं च पदवृत्त्या वाक्यशक्तिग्रहं विनापि
वाक्यार्थबोधजननात् वाक्यशक्तिग्रहस्य तद्धेतुतायां व्यभिचारः। अत एव वाक्ये शक्तिं नेदानीं प्रकान्तः।
कार्यतावच्छेदककोटौ व्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन तद्वारेणार्थोपस्थितिसंसर्गे वाक्यशक्तिग्रहस्य शाब्दबो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰ द॰ धात्वर्थासंभवेन कथं तस्य हस्य शाब्दबोधकारणत्वं सम्भवदुक्तिकमिति चेन्न । इत्थम् । संसर्गस्य विशिष्यानुप
२७८ स्थितावपि तदादिवत्कारकविभक्तिविशिष्टधातुपदं कारकविशिष्टक्रियाबोधकमिति सामान्यतस्तद्ग्रहा॰
त । तात्पर्य्यग्रहस्य त्वयाप्यपेक्षणीयत्वात् । अनन्तरं पदविशेषसमभिव्याहारेण तात्पर्य्यवशात्संसर्ग॰
विशेषेण तत्कारकविशिष्ट । तन्क्रियाभानम् । नापि संसर्गानन्त्यप्रयुक्तशक्त्यानन्त्यम् । संबन्धत्वस्या
नुगमकस्य सत्त्वात् तत्तत्पदघटितसमभिव्याहारनियामकतापि उभयोः समैवेति तन्मतनिष्कर्षः । नन्व
नुत्पादेवोक्तप्रकारेण पदिवाक्यानिष्टबोधकतायाः शक्तित्वं प्रमाणं स्यात्तदेव तु नेत्याह । उक्तं चैतदिति । रामः
स्मृत । वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वं युक्तमेवेत्याह विषयतेति । शाब्दबोधमात्रे तत्सामान्यप्रत्यर्थ २७८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ःटेति ज्ञानस्येति। इति ज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः। विषयतासंवन्धेनेत्यनुषज्यते। लाघवादिति। अन्यथा घट१
दशक्तिमद्विदुस्तत्पदज्ञानवतो यत्किञ्चित्पदशक्तिंज्ञानवतो घटमानयेति वाक्याद्घाघन्याघटशाद्बोधे
घटार्थकपद इति ज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुतावाच्येत्यर्थभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावकल्पने गौरवस्म
न्मते तु विषयतासंवन्धेन घटे इति ज्ञानजन्योपस्थित्विसत्वन्नशाद्बेतत्यभानामित्येकस्वकार्य्यकारणभावः। क
ल्प्यत इति। लाघवादित्यर्थः। नन्वघटघटत्वयोर्विशेषणभावे विपरीतत्त्वमुन्मत्तत्वघटमानयेत्यतो घटत्वविशि
ष्टबोधकारणाय घटत्वविशिष्टघटपद इति ज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टोपस्थितेर्हेतुताया अवश्यवाच्यतया।
तत एवानतिप्रसङ्गः उक्तकार्य्यकारणभावे मानाभावो ऽत आह। विवेचितैवेत्यादिति। पदपदार्थभेदेनान

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.प. न्नकार्य्यकारणभावेश्च शक्तिप्रवेशमयेऽस्योपस्थितः पदज्ञानजन्यत्वे नैव शाब्दसामग्रीकुक्षौ प्रवेश उचि-
२७९ तस्तथा सति समवायेन वाक्यत्वजनकतयोपस्थितस्य हेतुत्वे तादृशशाब्दाभानवारणाय विषयतया
शाब्दसामान्ये वृत्तिजन्योपस्थितेर्विषयतया हेतुत्वं वाच्यम् । एवञ्च संसर्गस्य शाब्दाभानानुरोधेन संस-
र्गेऽपि वृत्तिकल्पनमावश्यकम् । नन्वाकाङ्क्षापदैः पदार्थानां वाक्येन नवार्थस्य बोध इति नाकाङ्क्षाविशेषण-
त्वेत्यासेन शाब्दबोधे पदार्थानामानन्त्यपदोपस्थितानामेव संसर्गस्य वाक्यशक्त्या बोधादिति तत्र विवे-
चितम् । वस्तुतस्तु वृत्तिज्ञानपदं यथाश्रुतार्थकमेव वृत्तिज्ञानस्येव तन्नत्र मतेऽपि यत्र विषयतासंबन्धे रामः
नेत्यस्य वृत्तिज्ञानविषयबोधकत्वग्रहं कबोधीय विषयतासंबन्धेनेत्यर्थः । अन्यथा वाक्यवृत्तिज्ञान २७९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधत्वेन तस्मिँस्तेन संबन्धेन तद्धेतुत्वासम्भवेन वाक्यशक्तेर्गर्भस्रावादिति बोध्यम्। अत्र वद
न्ति। पदजन्यपदार्थोपस्थितिमन्तरेण शाब्दबोधानुदयात्तादृशपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे हेतुत्वमिति तन्नावान्तरवि
वादम्। यदस्य च प्रकृत्याद्यात्मकस्यार्थसंबन्धं विना तदुपस्थापकत्वासम्भवात्तस्मिन्वृत्त्यात्मकसंबन्धोऽप्याव
श्यकस्त्व। ननु तत्समुदायरूपायाः पारिभाषिकपदस्य तत्समूहरूपवाक्यस्य विशिष्टार्थेन सः। तं विनापि तेभ्य आका
ङ्क्षादिरूपकारणसमवधानादेव विशिष्टबोधोपपत्तेः। एकपदार्थे विशिष्टापरपदार्थशाब्दत्वस्यैव तत्कार्य्यता
वच्छेदकत्वात्। यत्तु लाघवात् वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्विषयतासंबन्धेन हेतुत्वमेव वाक्यशक्तौ प्रमाणमिति तन्न। स्वात
न्त्र्येण तद्धेतुत्वस्यैवासिद्धेः। तथाहि। तादृशकार्य्यकारणभावे वृत्तित्वेन पदद्वयोर्निवेशः किंवा कस्य वृत्तेः किंवाद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल०द० त्तिमात्रस्य। न तादृशः। पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः। शाब्दहेतुत्वस्य समयैरभ्युपगमात्। न द्वितीयः। वाक्यवृत्तेस्ततः प्रागसि
२८० द्धेः। अतएव न तृतीयः। किन्त्वन्त्यवमनेवाकाशक्तिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधात्मकत्वेनैतस्मिन्नर्थे जनकत्वासम्भवादर्
थिनोक्तरीतिः साधीयसी। अपि च वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शाब्दसामान्येन स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं घटादिपदशक्तिज्ञानज
न्यपदार्थोपस्थितिदशायां घटमानयेति वाक्यशक्तिमविदुषस्तत्राकाङ्क्षादिवशाच्छाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात्। यद
पि समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षैव वाक्यमिति तदर्थिनः। तथा सति घटीपाकर्मेत्यादिबोधे घटमानयेति वाक्यं साका 280
ङ्क्षं निराकाङ्क्षं च घटः। कर्म। त्वमिति सर्वसिद्धव्यवहारानुपपत्तिः। पदयोः समभिव्याहार इति वा तयोर्वाक्यतेति राम:
व्यवहारप्रसङ्गश्चेति समभिव्याहृतपदानामेव वाक्यत्वमुपगन्तव्यम्। तथा च समभिव्याहारस्य शाब्दबोधे हेतुत्वे २८०

पिवाक्यस्य तत्त्वं दुरुपपादमेवेति केवाक्यशक्तिसिद्धिः। समभिव्याहारनिष्ठवोधजनकत्वग्रहवतो वोधात्तज्ज्ञानं हेतुरित्य
पिरिक्तं वचः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समभिव्याहारज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुत्वे न तन्निष्ठवोधजनकत्वज्ञानस्य हेतुतायाः स्वीका
भावात्। न च तदपि संभवति शाब्दबोधात्मकसंसर्गस्यैवानुपस्थितेः सामान्यतस्तदुपस्थितावपि विशेषरूपेण भानार्थे
तात्पर्यज्ञानाद्यस्मरणे च मूलशैथिल्यात् तव वाक्यशक्तेरेवासिद्ध्यापत्तेः। वक्ष्यमाणरीत्या शाब्दबोधात्मकतदु
पस्थित्यभ्युपगमे वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यनन्तरं शाब्दबोधाभ्युपगमे वा शब्दप्रामाण्यभङ्गापत्तेः। अनधिगता
र्थग्राहकत्वस्यैव प्रमाणत्वात्। अत एव स्मृत्वेकृताकृतद्भिन्नसमासार्थेत्यत्र समासग्रहणं कृतम्। वाक्यशक्तौ तु तद्वा
द्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। सामयिकः शब्दार्थप्रत्यय इति कणादोक्तेर्वाक्यशक्तिग्राहकानुशासनादेरभावेन न तद्ग्रहसम्भवाच्च

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ तिवाक्यस्फोट आयातस्मरणीपस्येति। पूर्वोक्तिक्ति यत्प्रकारस्पष्टो थित्यं मनिसि निधाय तस्मिन्प्रकारे नरं वक्तुमग्रिम
२८९ ग्रन्थ इत्याशयेनाह। नन्विति। अपूर्वत्वात्। शाब्दबोधात् प्रागनुपस्थितत्वात्। ननु शाब्दबोधात्पूर्वं पदे प्रत्यक्षानुप
स्थितपदार्थनिरूपितशक्ति। ग्रहः सुलभस्तेऽपिपदे समभिव्याहृतिमूलमनुपपन्नमत आशयं प्रकाशयति। पदस्येति
पदानामेवान्वितपदार्थे शक्तिरन्वयस्य सामान्यरूपेज्ञाने अतस्तु घटादिपदादन्वितघटाद्युपस्थितौ नियमेन
तत्प्रतियोग्याकाङ्क्षा भवति किमन्वितो घटः किमन्वितं कर्मत्वमित्याद्याकारा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य वि 281
शेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात्। विशेषरूपेणाभावे त्वमादिपदसमभिव्याहारो नियामकोऽत एव तस्य शाब्द राम:
भानं पदवृत्तिविषयत्वात्। अशक्यस्याविभाने निष्प्रमाणकात्। ननु चैवं घटमानेत्यत्र तदन्वितं कर्मत्वमिति गत्यानेकधा २८९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संसर्गस्य भानापत्तिः। ननु त्वदुक्तस्थले तत्तदर्थोपस्थितावप्याकाङ्क्षावशादेकधर्मेण तत्स्थाने सम्भवात्। न चाकाङ्क्षायास्तज्ज्ञान
नियामकत्वावच्छेदकत्वेन तद्वृत्तिकल्पनायार्थेति वाच्यम्। अशक्यभानमियैव तदभ्युपगमात्। तथा च पदशक्त्यैव संसर्ग-
भाने यत्ते न तत्र वाक्यशक्तिः। पदत्वापत्त्या वाक्यत्वस्य गुरुत्वाच्चेति तन्मतम्। तथा चान्विताभिधानेमतेपि पदे वाक्यार्थश-
क्तिग्रहासम्भवः समान इत्यर्थः। अज्ञातेति। पदार्थानां प्रागुपस्थित्या तत्र पदशक्तिग्रहसम्भवादिति भावः। अज्ञातेवैति
वन्यस्युपगमस्तु शाब्दे भानानुपपत्तेर्वेति भावः। पदार्थ। वाद्रिति सम्बन्धान्ताऽज्ञतिः। उपमये सप्तमी दर्शनात्। वाक्या-
र्थेपि पदार्थयोः संसर्गेपीत्यर्थः। इदं च बोध्यत्वशक्तिरित्यभिप्रेत्य न ग्रहः। शक्तिग्रहः। लक्षणशब्दस्य चिह्नादौ प्र-
सिद्धेः। प्रकृते योग्यार्थपरतया यातव्याचष्टे। लक्ष्यते इति। मूले ऽर्थ इति निरूपितत्वं सम्यर्थः। तद्धोर्थे शक्तिज्ञाने ह१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰द॰ न्वेतीत्यक्षिप्रेत्यव्याचष्टे। पदयीत्यादिना नऋहइतिवाक्यार्थनिरूपितशक्तिग्रह इत्यर्थः। अयंभावः। घटमानयेत्यादिवृद्धव्य
२८२ वहारायस्य। पदेपदार्थशक्तिनिर्णयस्तस्यतद्वाक्यश्रवणेपदैः पदार्थोपस्थित्यादिसमवधानेमनसातत्संसर्गोप
स्थितिर्नानुपपन्ना। परन्तुमानसस्यप्रायः। संशयात्मकस्यापिसम्भवात्तन्निश्चयार्थंशब्दादरः। तत्रशक्तिग्रहहेतुः
लिङ्गादेर्निर्णायकस्यसत्त्वेनसंशयत्वारणंभ्वादि[illegible]। ननुतादृशमानसोपस्थितेः शाब्दबोधात्प्राङ्नियमेनस
त्वेभानाभावात्तत्राह। वस्तुतस्त्विति। तत्र्हः। विशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्रहः तथाचशक्तिग्राहकशिरोमणि
नाव्यवहारेणपूर्ववाक्यस्यचशक्तिग्रहेणतस्यैवशाब्दबोधहेतुत्वावधारणात्तादृशशक्तेश्चखाश्रयविषय॰ एम॰
कत्वस्वविषयोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेनवैशिष्ट्यस्येदानींतनवाक्यज्ञानेप्रसक्तत्वात् २८२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिज्ञानस्यशाब्दधीहेतुतायांव्यभिचारः। मध्येवाक्यार्थोपस्थितेरनपेक्षणाच्चनोक्तदोषावसर इतिभावः। ननुतर्हिप
दस्फोटस्यनिरालम्बनतापत्तिरत आह। आवापोद्धावाभ्यामिति। आनयनापसारणाभ्यामित्यर्थः। तत्र हि। प्र
त्येकपदेप्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः। तथाचप्रत्येकपदशक्तिसाचिव्येनकाङ्क्षादिवशाद्यदावाक्यार्थशाब्दबो
धस्तदायदस्फोटोपदस्फुटतन्निरपेक्षैवस्तावोधंजनयतितदावाक्यस्फोटः। इतिमतद्वयंपर्य्यवस्यतीतिभावः। के
चित्तुउपस्थिताः पदार्थास्तदुपस्थितिर्वाशाब्दबोधहेतुर्नतुपदज्ञानमपितद्विनापिशाब्दबोधोदयेनव्यभिचारात्
तदुक्तम्। पश्यतःश्वेतमारूपंहेषाशब्दंचशृण्वतः। खुरविक्षेपशब्दंचश्वेतोश्वोधावतीतिधीरिति। तन्नशब्दंवि
नाजायमानस्यघटादिचाक्षुषस्यापिशाब्दत्वापत्तेः। तत्रपश्यामिनशाब्दयामीत्यनुव्यवसायान्नशाब्दत्वं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

 यदि तदा प्रकृतेऽपि समम्। उक्तप्रतीतेरनुमानेनैव निर्वाहात् तत्र शक्तिः प्रत्ययस्तु सिद्धरस्वेत्यादिस्त्वयमूह्यम्। उपलक्षण
 मिति। तन्मते गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादौ प्रत्येकपदशक्त्यास्ववाक्यसंबन्धरूपतल्लक्षणायो वोक्तदिशाभीप्सि-
तार्थान्वयबोधासंभवात्तद्बोध्यसंबन्धस्य लक्षणात्वाभ्युपगमे न वाक्यार्थमात्रे वाक्यलक्षणाऽङ्गीकारादिति-
भावः। यस्तद्वयमिति। पदवाक्यभेदेन व्यवस्थितं स्फोटद्वयमित्यर्थः। अत्र परपत्तिमेवाह। उत्पन्नानामिति। वर्णा
नित्यतावादिमते वर्णानां योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वोत्पत्त्यनन्तरक्षणनाश्यत्वादेकदावस्थानासम्भवः।
तन्नित्यतावादिमते त्वाह। अभिव्यक्तानामिति। वर्णा नित्याः किन्तु तदभिव्यक्तिरेवानित्या। वर्णोत्पादकत्वे
नाम्याभिमतानामेव कण्ठाद्यभिघातादीनां तदभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात्। तथा चाभिव्यक्तेरपि योगः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभुविशेषगुणतयास्त्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वाद्विशेषात्क्षणिकत्वं नहि शिष्टवर्णानामपि युगपदवस्थानासं
म्भवस्त्वेत्यर्थः। नन्वस्तु वर्णानां युगपदवस्थानं किमस्माकमनिष्टमत आह। वर्णसमूहेति। वाक्यस्फोटकल्पे
पितदाह। तथा चेति। ज्ञानासम्भवइतीति। आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकासम्भवादन्तिमवर्णान्यतिक
लेतदभिव्यक्तिकाले वा पूर्ववर्णानां तावदभिव्यक्तौ नांचावस्थानासम्भाविनतत्समूहरूपस्य वाक्यस्य वाता स
त्त्वेन प्रत्यक्षकारणस्याभावात् प्रत्यक्षस्यैवासम्भवेन तत्रोक्तशक्तिग्रहस्य गगनकुसुमायमानत्यादित्यारव
राडन्तार्थः। अभिव्यक्तिपक्षमादायसमाधत्ते। उत्तरवर्णप्रत्यक्षेति। अवहितोत्तरेति। एतन्नये वर्णानां नित्यत्वे
न सर्वेषामेव वर्णानां सव्यवधानेन सत्त्वाधिकरणक्षणोत्तरकालवृत्तित्वादव्यवस्थापपत्त्या स्वस्वाभिव्यक्तिरा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तमेवाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम्॥ तदारोपादेव वर्णेष्वव्यवहितोत्तरत्वव्यवहारः॥ अतएव तत्रोपस्थितेर्विशेषणतः
यानिवेशः। तच्चाव्यवहितत्वे सत्युत्तरत्वम्। अव्यवहितत्वं च स्वध्वंसानधिकरणक्षणसंबधित्वम्। तेन घटितपटइ-
त्यादौ नातिप्रसङ्गः॥ उत्तरत्वं तु स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणसमयोत्पत्तिकत्वम्। तेनापि वसुधा। श्री ग्रमि
त्यादौ न श्रीप्रभागस्य पूर्वत्वम्। अन्यनिरूपिताव्यवधानादेरन्यसंबन्धत्वाभावेन त्वस्यपरिचायकतया प्रवेशान्ना
नुगमशङ्कापि। उत्तरोत्तरवर्णोपस्थितेः पूर्ववर्णोपस्थितिध्वंसानधिकरणक्षणसंबन्धित्वात् तदधिकरणक्षण
ध्वंसमानाधिकरणत्वाच्च निरूक्तसंबन्धेन तद्वत्वमविकलमित्थं च पूर्वपूर्ववर्णानां श्रोतेलौकिकस्य चरणवर्णश्रोतेलौ
किकप्रत्यक्षस्य संभवात् तच्चार्थबोधकत्वात् प्रत्यक्षेरनुग्रहत्वाद् क्रमपदवाक्यस्फोटसिद्धिर्निर्बाधेति भावः

284

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ ॥इति लघुदर्पणे सखण्डपदवाक्यस्फोटनिरूपणम्॥ ॥अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवसरस्य सङ्गतित्वं
स्तूचयन्नाह। इदानीमिति। सखण्डस्फोटनिरूपणानन्तरमित्यर्थः। अखण्डेति। पदवाक्ययोरखण्डत्वं वादिसंमा
नावयवकत्वम्। वर्णानामवयवाघटितत्वस्यापि सियाधयिषितत्वादाह दृष्टान्तेनेति। दृष्टान्तवाक्यस्येवादिघटि
तत्वनियमे तदभावात्कथं वर्णेष्वित्यादेरखण्डत्वमित्याशङ्क्य यथाशब्दान्तर्भावेणमूलं व्याचष्टे। यथेति। इवेतीति।
अवयवा इवेत्यर्थः। तथावयवाश्रुतस्यैव दृष्टान्तत्वं भानुपपन्नमिति विवा। चइ पृथग्भाव इति। प्रकृपरस्य व्यज
न्तभावसाधनपदविवेकश्चाहार्थः पृथग्भावो भेदपर्यवस्यतीत्याशयेनाह भेद इति। ननु पदादिप्रतीतौ तदवय
वानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात्कथं तदसत्त्वमत आह। अयं भाव इति। अखण्डमेवेति। व्याख्यातार्थम्। एव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल०द० कारव्यवच्छेद्यं स्वरूपमिति नत्विति। अनन्तेति। अनेकेत्यर्थः। ननु ककारो गकार इति प्रतीतिः स्ववर्णांकस्य नेमान
२८५ म्। यदि च वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादकत्वेन वाभिमतवायुसंयोगविशेषाभिव्यक्त स्फोटस्य वक्तृत्वादिना ना
दृशप्रतीतिविषय इति विभाव्यते। तदा युक्त्यन्तः ककारो नष्टः ककार इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः। स्फोटातिरिक्त
ककारादीनां त्वयानभ्युपगमात् तस्य च नित्यत्वात्। व्यञ्जकनिष्ठाया उत्पत्तेस्तद्विषयत्वे गुरुवादो नाम पिनि
त्यतापत्तिरत आह। तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनेति। वैजात्ये प्रमाणं दर्शयति। वर्णजनकताया इत्यादि। तथा च ता 285
दृशवैजात्यं समवायेन स्फोटांशे आदाय आरोप्योक्त प्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिरिति रिक्त कका रामः
रादिवर्णसाधिकानामुक्तयुक्त्यन्तः। क इत्यादिप्रतीतिस्तथा सोऽयं क इत्यभेदप्रत्यभिज्ञारूपबाधकसत्त्वेन तादृश २८५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शप्रतीते भ्रमत्वात्। नापि सुखादीनां नित्यतापत्तिः। तन्नाशकस्य स्वोत्तरवृत्तियोग्यात्मविशेषगुणस्य जागरूकत्वादिति
भावः। भामत्यां तन्नाशकत्वचरमनियमस्यैः। आरोप्यत इतीति। एतदनुरोधेनैवाध्याहृयेति पदमारोपय। तस्याव्याख्यातम्। म
तान्तरं त्ववक्ष्यते। वायुसंयोगस्येवेति। कण्ठताल्वाद्यभिघातजवायुसंयोगस्येवेत्यर्थः। स्वकारेणावर्णात्मकस्फो
टव्यवच्छेदः। समवायस्यानारोपितस्यावाचकतावच्छेदकत्वे लाघवात्तथा च संयोगस्यैवकायात्मकत्वमस्तु
इत्यर्थः। समाधत्ते। प्रत्यक्षेति। अयमाशयः। कादिवर्णानामुक्तसंयोगात्मकत्वेऽतीन्द्रियतापत्तिर्न च सेष्टानुभ
वविरोधात्। न चोक्तकत्वस्यातीन्द्रियधर्मत्वेन कथं साक्षात्कारविषयत्वमिति वाच्यम्। सुरभिचन्दनमिति प्रती
तौ वस्तुसंयोगस्यापि सौरभादेश्चाक्षुषविषयत्ववत्कस्यापि श्रोत्रग्राह्यत्वसंभवात्। विषयवाधे न परं स्फोटं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल०द० शेकत्वप्रतीतेर्भ्रांतत्वमिति।अन्येतकादिप्रतीतिर्यदि स्फोटं शेकत्वादिकं सम्वायेनावगाहेत स्यात्तदाभ्रान्त
२८६ त्वसम्भावना किंतु स्वाश्रयाभिव्यङ्ग्यत्वसंबन्धेनैव तद् दंशोवे ज्ञात्यम्। नच स्वाश्रयाभिव्यङ्ग्यत्वसंबन्धे प्रमाणा
भावः।काद्दिप्रतीतेरेवमानत्वात्।विशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषोहि संबन्धः।असम्बन्धे लोहितःस्फटि
कइतिबुद्धेःस्वाश्रयसंयोगस्य संबन्धतापत्तिः।नचसमावपविषयैवसाभ्रान्तिः।यथाकथञ्चित्प्रतीते
:प्रमात्वोपपत्तौ भ्रमत्वकल्पनायाअन्याय्यत्वादधिकमग्रेवक्ष्यतइत्याहुः।उपसंहरति।तथाचेति।वाचकता
नुपपत्त्येति।पदवाक्ययोर्वर्णसमूहरूपत्वेउक्तरीत्यावर्णानांयुगपदवस्थानासंभवेनवाचकत्वग्रहानुपपत्त्येत्य रम:
र्थः।वर्णानामनित्यत्वेप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः साप्यस्मत्पक्षेनास्तीत्याह।तद्वेदत्वमित्यादि।तद्व्यक्तिभेदावगा २८६

286

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि यद्वादिविशेष्यकप्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या चेत्यर्थः। उक्तरीत्या कथंचिदुक्तिग्रहोपपादनेप्यनित्यवर्णघटित
पदवाक्ययोरप्यनित्यत्वे तया प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति भावः। एतेनेति। अयास्तामित्यन्वयि। प्रत्यभिज्ञानु
पपत्तिभिया अखण्डस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः। अनुभवादिति। तथा च तत्रैव प्रमाणाभावेन वाचक
त्वं दूरापास्तमिति भावः। तेषां गकारादिवर्णानाम्। स्फोटातिरिक्तेति। गत्वप्रकारकप्रतीतिविषयगादि॰
स्फोटस्यैवास्माभिर्वाचकत्वाभ्युपगमादिति भावः। किमकाराणामपि स्थायिनां सहावस्थानादुक्तमाशुतरेति
तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनामित्यर्थः। आशुतरविनाशिनां सहोत्पन्नानां समुदायसंभवादुक्तं क्रमवता
मिति। अत एव चेति। प्रत्यक्षे तादात्म्येन विषयस्य हेतुतया समूहरूपविषयस्यैवाभावादिति भावः। पूर्वपूर्वे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या.द. ति। ननुवर्णानां नित्यतावादिमते तृतीयक्षणध्वंसप्रतियोगिनां तेषां प्रत्यक्षस्यैवासम्भवात्कथं तज्जन्यसंस्कारस्य
२८१ सहकारितासम्भवः। तथाहि ककारादिप्रतीतिः ककारादौ विशेषणतया कत्वादिकमवगाहते विशिष्टबुद्धौ वि
शेषणज्ञानस्य हेतुतया ककारोत्पत्तिद्वितीयक्षणे निर्विकल्पकमभ्युपेत्य तृतीयक्षणे विशिष्टं ज्ञानं वा
च्यम्। तच्च न संभवति। संबद्धं वर्त्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेति वृद्धोक्तेः प्रत्यक्षे विषयस्य कार्य्यसहभावे
न हेतुतया तृतीयतः वर्णरूपविषयस्याभावात् न च ककारोत्पत्तिक्षणोत्पन्नकत्वादिसत्त्वैव द्विती
यक्षणे सविकल्पसम्भवतीति वाच्यम्। तत्रापि प्राथमिकविशिष्टबुद्धेर्दुरुपपादत्वादिति चेदत्र वद राम:
न्ति। संसारस्यानादितया वा तस्मिन्नयानप्रवृत्तिहेतुविशिष्टसाधनत्वस्मृतेरिव प्राथमिककत्वादिविशि २८१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्टबुद्धिजनकस्मृतेः सम्भवान्न तदनुपपत्तिः। ककाराद्युत्पत्त्यनन्तरं ककारो गकार इति विशिष्टबुद्धेरेव चतादृ
शकल्पने मानमिति। अन्ये तु प्रतियोगितासंबन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धाव
वच्छिन्नस्वपूर्ववर्तित्वोभयसंबन्धेन यदि सामान्यतस्तादृशविशेषगुणस्य कारणता स्यात्तदा ककारादिप्रत्य
क्षानुपपत्तिः। प्रसङ्ग्ये। तापि सैव न। अन्तिमशब्दनाशे सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानादिनाशे च व्यभिचारात्। कि
न्तु विजातीयगुणनाशे वैजात्यं चरमशब्दादिव्यावृत्तमिव प्राथमिकविशिष्टबुद्धिविषयवर्णव्यावृत्तमपि
न वर्णतादृशवैजात्ये मानाभावः। नाश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैव तत्सिद्धेः। तथा चान्तिमशब्दनाशे न द्विती
यक्षणस्यैव तादृशवर्णनाशेऽपि तत्तज्जनीयक्षणस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनान्न द्वितीयक्षणस्यापि तत्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यप्रत्यक्षात्तु पपत्तिरुक्तहेतुमद्भावस्वीकारेपीत्याह ॥ अतिप्रसङ्ग इति सरसशब्दे परकस्य कारा कारे फ विसर्गान्तुभ
वजनन्यसंस्कारै रसबोधायत्तिरित्यर्थः । नादाव्यञ्ज इति । ध्वन्यनुगतवर्णाभिव्यञ्ज इत्यर्थः । अखण्डः । वर्णाघटि
तः । उपपादितत्वादित्यस्य सखण्डस्फोटनिरूपणावसर इति शेषः । तादृशाप्रत्यक्षस्यापत्तिमवर्णांशे लौकिकस्या
तीतवर्णांशेऽलौकिकस्य सत्त्वे सहइत्याद्यनतिप्रसक्तस्योपपादितत्वादित्यर्थः । अतिरिक्तस्य वाचकत्वे टयण
माह । वर्णानामिति । विकल्पग्रासादिति । प्रत्येकव्यञ्जकत्वे ज्ञाद्यवर्णादेव तदभिव्यक्तिसम्भवे इतरोच्चार
णवैयर्थ्यापत्तेरतिप्रसङ्गाच्च । समुदायस्य व्यक्तिरीत्यादुरुपपादत्वेन तद्व्यञ्जकत्वस्याप्यसम्भवदुक्तिकत्वादि
त्यर्थः । कैयटानुपायिनस्तु पूर्वपूर्ववर्णाकाले वोहितीयादिवर्णोत्पत्तिः सम्भवे तदसाम्यादपि कथं विद्वदुक्तरी

288

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्यापद्वाक्यप्रत्यक्षनिर्वाहः। सैवन किन्तु यावदकारे वाग्वर्त्तते न तावदौकारे ऽप्येवं यत्नेनैको वर्णा उच्चार्य्यते नैव वि
च्छिन्ने तस्मिन्वर्णे उपसंहृत्य तं यत्नमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रवर्त्तत इति परः सन्निकर्ष इति तन्त्रस्य भाष्यप्रमाणाप
त्सर्व्ववर्णविनाशानन्तरं यत्नान्तरेण द्वितीयवर्णाभ्युपगमात्। किञ्च भवन्मते वर्णप्रत्यक्षस्यैवानुपपत्तिः। तथाहु
च्चारितप्रध्वंसित्वेन तदुत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वा क्षणिकत्वेनातीन्द्रियकरणाविच्छिन्नत्वात्। तथा चैकोयरणाचोत्यादिसूत्रो
ययोगिनोऽयं पूर्व्वोऽयं पर इति प्रत्यक्षविषयार्थके देशकालविद्यमानयोर्व्वा पर्य्यव्यवहारस्यासम्भवः। स्वेनष्टविद्यमा
नयोः संबन्धिनोरव्यवहितत्वस्य संबन्धतायावक्तुमशक्यतयापि पूर्व्वोत्तरीत्यायदप्रत्यक्षानुपपत्तिः। अपि
च गृहीतशक्तिकस्यैव बोधकत्वमिति नियमेनोच्चारणभेदाद्भिन्नेषु शक्तिग्रहासम्भवः। आनुपूर्व्व्यास्तत्काल

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्फ.द. घटितान्यवहितोत्तरत्वघटितत्वेनाननुगतत्वात्तद्युक्तत्वावच्छेदकत्वासम्भवात्। अखण्डस्फोटाङ्गीकारे तु तत्त
२८९ र्मीयाव्यवच्छिन्ने तस्मिन्पौर्वापर्यादिव्यवहारविषयत्वस्य सत्त्वयादत्वाद्योक्तानुपपत्तिः। तस्य चानुपूर्व्यंत
र्गत समस्तवर्णाएव यद्यपि व्यञ्जकास्तथापि चरमवर्णाभिव्यक्तएव सबोधहेतुरिति नोक्तविकल्पस्याप्यव॰
सर इत्याहुः। ननु वायुसंयोगानां प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमे घियोरित्यत्र घत्वेन च स्फोटोभिव्यज्येते
त्यत आह। परन्त्विति। तथा च विलक्षणवायुसंयोगस्य गत्वप्रकारकस्फोटाभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमादेवेत्य
र्थः। तदतिरेकास्वीकारः इति। तन्नसंयोगादेव कत्वादिप्रकारककारप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटातिरिक्तत्वक॰ स्फ॰
ल्पनेमानाभावादिति भावः। ननु सरो रस इत्यादौ वर्णितिप्रसङ्गः तद्वस्यएव सत्त्वादिरूपेणाभिव्यञ्जकवायु २८९

संयोगानामुभयत्रतौल्यादतआह। एवञ्चेति। घटत्वमिति। तथाचौपाधिकभेदमादायतस्मिन्नेवघटकारात्मके॰
घटत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहःविषयेयथाघटपदव्यवहारविषयतातथारात्मकेस्फोटेसत्त्वप्रकार
प्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहेसरःपदव्यवहारविषयतेतिनसरआत्मकस्फोटस्यसरसरूपतेतिभावः। ननुतवमते
गकारादिवर्णस्याभिन्नस्फोटरूपतयानित्यत्वेनतद्ध्वंसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वविशिष्टतदधिकरणक्षणो॰
त्पत्तिकत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वासम्भवात्कथमुक्तप्रकारसम्भवोऽतआह। परन्त्विति। तथाचवर्णानांनित्य॰
त्वेपितदभिव्यक्तेरनित्यत्वस्यसांख्यानामपिसंमतत्वेनतदव्यवहितोत्तरत्वस्यवर्णान्तसमभिव्याहाराबाधेनतद
दायघटादिपदप्रत्ययोपपत्तिरितिभावः। अतएवेति। अभिव्यक्तिनिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वस्यात्तुपूर्वोव्यवहा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. रनियामकत्वादेवेत्यर्थः। नवीनैस्तथानभ्युपगमादाह स्फुटेति। एतेनेति। आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णात्मकस्फोटस्यवा
२९० चकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः। अपास्तमित्यनेनान्वयि। स्फोट इति। वाचकत्वेनाभिमतोऽखण्डपदार्थ इत्यर्थः
घ इति। नैक इत्यर्थः। तत्पक्षे दूषणमाह घटपद इति। घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः
कलशपदादित्यस्य गृहीततदवच्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादिः। बोधप्रसङ्गादिति। घटबोधकानुपूर्वीकारणत्
ताके कलश इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य तदानींसत्त्वान्नित्यैकरूपत्वात्तस्य। वर्णसमुदायरूपपदस्यवा
चकत्वे तु नोक्तदोष इति भावः। अर्थधीहेतुरिति। उक्तस्थले च स्फोटस्य कलशपदरूपपर्य्यायाभिव्यक्त्यव राम.
च्छिन्नशक्तिग्रहविषयत्वाभावान्नार्थबोधप्रसङ्ग इति भावः। स्वमिति। नानापर्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नश २९०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्ति ग्रहस्यावश्यमभ्युपेयत्वादिति भावः। उचितत्वादिति। औचित्यमेवाह। तथा सतीति। शक्तिग्रहत्वेनेति। तत्प-
र्य्यायगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः। लाघवादिति। उक्तरूपायेक्षये तस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः। चो
द्येतौ पूर्वकल्पे गौरवं प्रकाशयति। अन्यथेति। उक्तिवैचित्र्यमेतत्। नद्वितीय इति। पर्य्यायस्थले स्फोटनानात्व
मित्यपि पक्षो नेत्यर्थः। अनन्तेति। प्रतिपर्य्यायभिन्नानां स्फोटानां कल्पनामित्यर्थः। शक्तिमिति। तद्वद-
भिन्नानन्तशक्तिकल्पनां वायेक्षेत्यर्थः। लघुत्वादिति। तथा च वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पनायार्थेति तत्र
त्वः। पर्य्यायेष्विति। एकधर्मावच्छिन्नबोधकनानापदेष्वित्यर्थः। अनेकेति। पर्य्यायभेदभिन्नेत्यर्थः। सर्वत्र
सिद्धत्वादिति तथा च पर्य्यायेषु नानाशक्तिकल्पना एवेति न दोषः। अयमाशयः। वर्णा स्फोटाभिव्यञ्ज

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या.द. काइतिस्वीकारोभवदुक्तइत्यतआस्याद्यसरोनतुस्फुटस्यवर्णानतिरेकपक्षे।तत्रपृथकशक्तिकल्पनायाअभा
२९१ वेनगौरवासंभवात्पर्य्यायशक्तिग्रहकार्य्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनव्यभिचारवारणंतू
भयोःसममिति।ननुत्वन्मतेस्फोटानतिरेकेनवर्णानांनित्यत्वादुत्पत्तिघटिताव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेनो
त्तरवर्णेपूर्वपूर्ववर्णवत्त्वरूपशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यसंभवोऽतआहतदवच्छेदकेति।शक्ततावच्छेद
केत्यर्थः।प्रागिति।स्वाभिव्यक्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकाभिव्यक्तिविषयत्वमितिग्रन्थेनेतिशेषः।ननुवर्णा 291
नांनित्यत्वाभ्युपगमेनित्यवर्णैरेवस्फोटकार्य्योपपत्तौस्फोटस्यैवासिद्धिः।तथाहि।आनुपूर्व्याभवदि राम:
रेवोपपादितत्वात्तद्भिन्नस्वनामेवनेवांपदत्वेनतत्प्रत्यक्षस्यसौलभ्येनशक्तिग्रहस्याप्युपपादितत्वा २९१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदेवैदंपदं वाक्यमिति प्रत्यभिज्ञोपपत्तेश्चेत्यत आह। दिगिति। तदर्थं स्तु यदि स्वतन्त्रा नित्या वर्णाः स्युस्तदा स्या
देव नैः स्फोटान्यथासिद्धिः किन्तु कत्वादिना प्रतीयमानः स्फोटस्यैव कारणादिवर्णा इत्यभ्युपगमे नोक्तान्यथा
सिद्धिसंभवादत एव नानावर्णकल्पनाप्रयुक्तगौरवशङ्कापि नेति। ननु कोसौ स्फोटो यदनतिरिक्ता वर्णा इ
ति चेदत्राहुः। ईश्वरसिसृक्षामायाविन्दुपरपर्यायत्रिगुणात्मकाव्यक्तप्रभवः शब्दब्रह्मापरनामा चेतनाधि
ष्ठितोनभिव्यक्तवर्णविशेषोरवपराभिशब्दैर्व्यवह्रियमाणो नादः स्फोट इत्युच्यते। स च सर्वगतोपि पुरु
षस्य ज्ञातार्थविवक्षाधीनप्रयत्नाधिष्ठितमूलाधारस्थपवनेनाभिव्यक्तः परेति व्यवह्रियते। नाभिपर्यन्तमा
गच्छता तेनाभिव्यक्तः पश्यन्तीति। पुनर्हृदयमागच्छता तेनैवाभिव्यक्तस्तदर्थोल्लेखिज्ञानविषयः परश्रोत्रा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल०द० ग्राह्यत्वात्सूक्ष्मो मध्यमा वागिति। वक्त्रानुकरणापिधाने सूक्ष्मतरनादाभिघातेनोपांशुप्रयोगे च श्रूयते।
२९२ सा च वक्तास्यपर्य्यन्तमागच्छतौ तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्धानमाहत्य परावृत्य ततः स्थानेष्वभिव्यक्त
ः परश्रोत्रेणापि ग्रहीतुं शक्या वैखरीति व्यवह्रियते। उक्तार्थे प्रमाणं च। चत्वारि वाक्परिमिता पदा
नि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति श्रुति
र्विन्दोस्तस्मात् क्रियमाना इवाऽव्यक्तात्मको भवत्साराव श्रुतिसम्पन्नेः। शब्दब्रह्मेति गीयते इति पुराण
वाक्यं च भागवतेप्येकादशस्कन्धादौ स्फुटोयमर्थः। शिक्षायामपि। आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्म रामः
नो युङ्क्ते विवक्षया मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमाप २९२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घमारुतः। वर्णान्जनयते इत्यनेन। तथा च हृदयावच्छिन्नमध्यमार्यो योनादांश आन्तरप्रणवरूपः सएव वाचकः
ओङ्कारस्य सर्ववाक्तेयास्पर्शोऽस्माभिर्व्यज्यमाना नानारूपा भवतीति श्रुतिः। सर्वप्राणिहृद्देशस्थत्वाच्च ब्रह्म
पदव्यवहार्य्योऽपि इत्यन्यत्र विस्तरः। इति प्रतीतेरिति। अन्यथा वर्णपरम्परारूपमालायास्तत्समूहरूपपदान॰
तिरिक्ततया धारणेयभावावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः। अन्यथेति। प्रतीतेः पदार्थासाधकत्वे इत्यर्थः। कया
त्वे घट इति प्रतीत्याभेदावगाहिन्या नन्विसिद्धिः। प्रतीतिस्तदैसाधकत्वे तु घटाद्यसिद्धिः स्यादेव। संउक्तकयालघ
यमादयैवतादृशप्रतीत्युपपत्तेरिति भावः। कोऽस्तु भेदवितितुश शेनारुचिःसूचिताः तद्बीजं तु वर्णातिरिक्तस्फो॰
टानङ्गीकारेऽपि नोक्तप्रतीत्यनुपपत्तिः। आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां मालापदार्थत्वेनतत्रा। न तु पूर्वान्तुपपद॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ साधारणधेयभावसंभवात्।घटकपालादीनांविजातीयैकारणजन्यत्वेनतद्भेदस्यायत्नपितुमशक्यतेभोक्तातिश
२९३ सङ्गभावाच्चेति।अन्येतुनवर्णानांस्फोटात्मकत्वम्।किन्तुस्फोटस्यवर्णाभिव्यञ्जकत्वमेव।नचप्रत्येकव्यञ्ज
कत्वपक्षोक्तदोषः।प्रयोगान्तर्गतसकलवर्णानांतद्व्यञ्जकत्वेपिचरमवर्णाभिव्यक्तस्यैवतस्यवाचकत्वोपग
मादतएवनायंवर्णाज्ञाभिव्यक्तपुनरमर्षबोधः।तस्यैकत्वेपिअन्त्यरूपप्रतिबिम्बनात्तद्रूपत्वेपितस्यैवप्रतीत्याना
नात्वेनप्रतीतिरौपाधिकी।एकस्यैवमुखस्यकृपाणदर्पणादर्पणाद्यभिव्यञ्जकवशाद्दैर्घ्यवर्तुलत्वादिप्र २९३
तीतिवत्।अतएवानुगमार्थन्नतत्रजातिकल्पनापि।वर्णाभिव्यञ्जकाभावाच्चनकदाचिदपिवर्णाग्रहित्वे॰ एमः
नतत्प्रतिबिम्बसमर्पकाश्चसंस्कारास्एवतेचयेनक्रमेणचित्तस्थास्तेनैवक्रमेणाव्यञ्जकरूपरूपितनातस्य॰ २९३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भ्युपगमाच्च। सरोरस इत्यनयोरविशेषः। व्यञ्जकरूपरूषितस्यैव तस्यार्थे शक्तिग्रहाच्च न घटादिपर्य्यायाभिव्यक्ते

स्फोटे गृहीतशक्तिकस्याप्रसिद्धपदश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरत एवेदमेकं पदमेकवाक्यमिति व्यवहारः स्वरसतः सङ्ग

च्छ इत्याहुः। एवमिति। अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वे इत्यर्थः। अप्रामाण्यप्रसङ्गमेवोपपादयति। पदस्येति।

वाक्यस्याप्युपलक्षणम्। अखण्डत्वादिति। प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यत्वादित्यर्थः। तथा च तस्यैव वाचकताया

भवद्भिरुपपादितत्वादिति भावः। शास्त्रस्य व्याकरणात्मकस्य। प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति। ताभ्यां यद्व्युत्पादनं श

क्तिबोधनम्। तन्मात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः। तथा च प्रकृतिप्रत्ययविभागेन पदार्थवाचकत्वबोधकस्यास्य शा

स्त्रस्य पदस्याखण्डत्वेऽप्रामाण्यापत्तिरिति भावः। मूलेऽपेपप्रातियन्त्वर्थेतिवचनविभीरणामेनोत्तरं चाप्पन्नोति

ल.ल. उपेयस्यवोध्नीयस्यप्रतिपत्तयेऽवाकल्पनाश्रिनास्वीकृताश्रुतिनेतिद्वेयः। तत्रदृष्टान्तमाह। यथाकाशादिवदि
२९५ ति। दृष्टान्तमेवस्फुटयति। सारेऽयंभावइतितत्रहिभृगुर्वैवारुणिर्वरुणंब्रह्मपृष्टवान्। तेनतपसाब्रह्मजिज्ञास
स्वेत्युपदिष्टोऽन्नंब्रह्मेतिव्यजानात्तस्योत्पत्त्यादिकंबुध्वापुनस्तेनपृष्टः प्राणोब्रह्मेतिव्यजानादितिसर्वत्र
संवध्यतेतस्यापितथात्वंबुध्वापृष्टोमनोब्रह्मेति। तस्याप्युक्तिमत्वंज्ञात्वाभवतियत्तस्यत्वंतत्तुरीयंयन्मध्यं
तन्मांसंयदणीयस्तन्मनइतिश्रवणादेतिन्यत्त्वमवधार्य्यपुनः पृष्टोविज्ञानंब्रह्मेति। तस्यापितत्तदुपहितत्वे
ज्ञात्वापुनःपृष्टेनोपदिष्टः आनन्दोब्रह्मेतिव्यजानात्ततोवस्तुतत्त्वंप्राप्यस्थितइतिप्रतीयादितस्मान्ननुनेयंव राम:
क्ष्यीपञ्चकोशप्रतीयादिका। अस्यसमस्यासुपायत्वादकोशत्वाच्च। तस्यैवतत्रब्रह्मत्ववोधेतादित्याशङ्क २९५

यानन्दव ह्लीस्य पञ्चकोशोदाहरणमाह। यथावेति। तत्रत्याहि पञ्चकोशाउपासाएव। उपदिष्टपञ्चमानन्दं
कोशस्याधिवैषयिकापिकतयाः नित्यत्वेनाब्रह्मत्वात् किंतु ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र पुच्छ समाराब्रह्मपदस्यैवमुख
ख्यब्रह्मपरत्वम्। अत्रजस्वाधारार्थकः पुच्छशब्दोऽनुपपद्यतो तस्यलाङ्गूलरूपमुख्यार्थस्य वाधात्। एवन्त्वानन्द
वल्ल्यांयथा पञ्चकोशाः सर्वाधारब्रह्मबोधनायोपायतया पाता नन्तु तेषां वास्तव ब्रह्मत्वं तथैहाप्यवास्तव
प्रकृतिप्रत्ययवाचकत्वमुत्पाद्यनं वास्तवस्फोटनिष्ठवाचकत्वबोधनायेत्यास्वखण्डलार्थः। श्रवणादित इति
आदिनाम ननादिपरिग्रहः। नशास्त्रमिति। एतच्छास्त्रं विनापि श्रवणादिना तद्बोधेन व्यभिचारादिति भावः
उपायस्योपायान्तरादूषकत्वे सदृष्टान्तां युक्तिमाह। तथावेति। व्याकरणाध्ययनस्य स्फोटज्ञानत्वं नकार्यं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.इ. तावच्छेदके किन्तु तादृशज्ञानगतनैजात्यं तदवच्छिन्नं च नो पापान्तरादिति न व्यभिचारः। वैजात्यस्य प्रागनुप
२९५ स्थितावपि कारणताग्रहो विधिवादोक्तदिशावसेय इति भावः। मन्त्रजन्यमिवेति। मन्त्रजन्यतावच्छेदकमि
वेत्यर्थः। एवमग्रेपि। ननु पुरुषार्थासाधकस्य तस्य संपादनं वैयर्थ्यमत आह। तस्य चेति। स्फोटज्ञानस्य चेत्यर्थः
यज्ञादीनामिति। कामनापरित्यागेन विधीयमानानामित्यर्थः। यज्ञादीत्यादिना तमेतं वेदानुवचनेन ब्रा
ह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुत्युक्तदानादिपरिग्रहः शरीरादीत्यादिना वाग्गिन्द्रि
यपरिग्रहः। ननु शरीरादिशुद्धेरप्यपुरुषार्थत्वात्तदुद्देशेनापि प्रवृत्तिर्दुर्घटेत्यत आह। साक्षादिति। स्वर्गा राम:
देरित्यादिनापवर्गपरिग्रहः। साक्षात्स्वर्गहेतुत्वं परम्परयापवर्गहेतुत्वं चेत्यर्थः। स्वर्गहेतुत्वे चैकः शब्दः २९५

295

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिभाष्यपठितश्रुतिः। परम्परया मोक्षहेतुत्वे तु ब्रह्मणो वेदितव्ये इति स्मृतिः प्रमाणम्। पान्चरात्रे केवात्मतत्त्व
ज्ञानं तमेव विदित्वेति श्रुत्या तदतिरिक्तस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वव्यवच्छेदनादिति बोध्यम्। उक्तार्थे हरिसंमति
माह तदुक्तमिति। तत्र नादात्मकस्फोटप्रतिपादकं शास्त्रम्। अपवर्गस्य मोक्षस्य द्वारम्। तदुपयोगीत्यर्थः। हेतु
गर्भं विशेषणमाह। वाङ्मलानामिति। चिकित्सितमिति। ज्ञापनयनार्थकमलनतो क्तेः। क्तप्रत्यये वाङ्म
लकर्मकापनयनसाधनं परस्ततो मोक्षद्वारमित्यर्थः। अतः शुद्धो यज्ञादौ मामिव वाकस्फुज्ञावेतस्योपयोगादि
तिदितिभावः। यतः सर्वविद्यानां मध्ये पवित्रमतोऽधिविद्यं विद्यासु प्रकर्षेणादीप्यत इत्यर्थः। तथा चोक्तम्।
तेषां च सामर्ग्ये प्रत्यापवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहुरिति। इदमिति। सिद्धिसोपानपर्वणां मध्ये इदं प्रथ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. मंपरस्थित्यधिकरणमित्यर्थः। अत्रस्फोटे। अतीतेति विपर्य्यासः भ्रान्तिरन्यःस्तत्तत्त्वज्ञानवानिति नियावत्।
२९६ केवलांपरपश्यन्ति। अनुपश्यन्तीति। योगजधर्मेण प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः। तथा च योगिन्वासिद्धौ किमवशि-
ष्यते तत्त्वज्ञानमित्यर्थः। तदुक्तं भागवते चादर्शे नादनिरूपणानन्तरं पदुपासनयाब्रह्मन्योगिनोमलमात्म-
नः। द्रव्यक्रियाकारकाख्यंधूत्वायात्यपुनर्भवम्। इतिभावः। अलौकिकत्वासिद्धेरिति। पञ्चकोशादिवत्स-
रूतिप्रत्ययभिभागस्यापिमापिकत्वेननात्यन्तासत्त्वशशशृङ्गादिवदलीकत्वमिति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थ 296
ः। अवास्तवत्वेपि मणिप्रमाप्रतिविम्बस्य मणिप्राप्त्याविवेतस्यापि परस्फोटदर्शने उपयोगसंभवादि यम:
तिभावः। आदिपदेनेति। पञ्चकोशौदित्यत्रोपात्तेनादिशब्देनेत्यर्थः। न्यायकुसुमासवादेप्रपञ्चितः २९६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्पत्तिविनाशप्रतीतिसाक्षिकं वर्णा । नास्ति नित्यत्वं तादृशवर्णात्मकस्फोटस्याप्युपगमे तस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इ-
त्याशङ्कासमाधानपरतया मूलमवतारयति नन्विति । वर्णजातिर्नास्तीति । वर्णानां तज्जातिकत्वादिजातीनां चेत्य-
र्थः । तस्यादिति । अयं भावः । उत्पन्नो नष्टो वा घकार इति प्रतीतेः । ककारादिवर्णात्मकः स्फोटस्तद्गतजातिर्वोत्पन्ना-
दिमत्त्वेन विषयो वाच्यः । तथा च न संभवति द्वयोरेव नित्यत्वाज्ज्ञायमानायास्तस्या विषयबाधेन भ्रमत्वापत्ते-
रिति । तादृशप्रतीतेर्भ्रान्तित्वस्यापत्तेश्चाह । वाक्यसंयोगेति । कादिप्रतीतिर्नास्तु । ककारो गकार इत्यादिबुद्धी-
नाम् । भ्रमत्वापत्तिरिति यथाश्रुताभिप्रायेणायम् । पूर्वोक्तातिमकल्ये भ्रमत्वाप्रसङ्गात् । न च तन्मतेपि कत्वादी-
नां लौकिकविषयत्वानुपपत्तिः । तद्व्यञ्जकश्रोत्रसमवेतसमवायस्य लौकिकसन्निकर्षस्याभावादिति वाच्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰ द॰ म। तन्मते कत्वादीनां वायुसंयोगइति धर्मत्वेनकत्वं साक्षात्करोमी तिप्रतीत्यास्तत्समवेतत्व ज्ञकसमवा-
२९७ यस्यैव संसर्गतो ग्रामेन लौकिक विषयत्वानयायत्। नाहष्टोगनेकघ्नतीतीनां भ्रमत्वकल्पनायेक्षयैतत्कल्प-
नायास्वौचित्यात्। आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायात् मूलं तु तन्मत इत्यस्यावतारणीयम्। ननु स्व
समवेताभिव्यञ्जकगतसमवायस्य संबन्धतानके मान्याद्द इत्यत आह। कल्पितानामिति। कल्पितानां समवायसं
बन्धेन तद्वृत्तिनामप्युक्तसंबन्धेन तत्र कल्पितानां वायुसंयोगगतधर्मविशेषाणामुपाधित्वमुदात्तत्वा-
दिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः। अधिकं त्वग्रे वक्ष्यते। इदानीं गुरुरीकारणायमीमांसकमतमाह। उ रामः
दात्तत्वादीति। आदिनानुदात्तत्वपरिग्रहः। उदात्तत्वयोः। परस्परविरोधाहरणाभिदेन तत्स्वत्त्वनाच्यो। वर्ण २९७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भेदस्य तद्‌नित्येनैकत्वे वास्यादेवतु नसम्भवतीत्याह तस्यैकत्वादित्यादि। नित्यत्वे प्रमाणमाहुः। तच्चेति। नित्य
त्वे मेकत्वं चेत्यर्थः। त्यागाद्योगादिति। अविषयत्वायोगादित्यर्थः। बाधिकेति। व्यक्त्यभेदप्रतीति बाधिकेत्य
र्थः। प्रागसत्त्वे सतीत्यादि। स्वाधिकरणसमयध्वंसवत्त्वसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वावच्छि
न्नकालिकविशेषणतासंवन्धरूपाया इत्यर्थः। हीतियाक्षणसंवन्धस्य निरूक्तसंवन्धेन स्वतन्त्वान्न तत्रातिप्र
सङ्गः। अत एवेति। अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः। प्रत्ययोद्धानमः। व्यवहारः। शब्दप्रयोगः। नन्वाद्यौ रणमपितः
त्यस्य तत्कृत्नौ मापारस्वतयावसेयप्रतीतिर्वर्णनित्यत्वसाधिकेत्यत आह। उच्चारितत्वं चेति। अभिव्यक्ति विर
शिष्टत्वं मानादिविषयत्वमं तथाचतादृशप्रतीत्याभिव्यक्तिनिष्ठं वर्णनिरूपित विषयत्वमेव विषयीक्रियतेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्त॰द॰ त्पतिनिरूवर्णत्वतित्त्वमितिनसानित्यत्वसाक्षिकेत्तिभावः।ननुवर्णाभिव्यक्तिजनकः कण्ठताल्वाद्यभि॰
२९८ घातस्योच्चारणपदार्थोनवर्णोत्पत्तिजनकइत्यत्रकिंप्रमाणम्।किंचवर्णानित्यत्ववादिनामुत्पन्नोगतोव॰
र्णोवर्णमुत्पादयतीत्यादिप्रयोगाइष्टाएवेतिनानुभवविरोधोपीत्यतआह।किञ्चेति।उत्पत्त्यादेरित्या॰
दिना कि।नष्टोवर्णइतिप्रतीतिसाक्षिकविनाशः।परिगृह्यते।परस्परया।स्वाश्रयध्वनिव्यञ्जकत्वरूपया।ना
तिरिक्तेति।वर्णानित्यत्वसाधिकेत्यर्थः।ननुस्फोटातिरिक्तेतितदर्थः।तैःस्फोटानङ्गीकारात्।नन्वन्यध 298
र्मोत्पत्त्यादेस्तादृशप्रतीत्यावर्णेष्ववगाहनेभ्रान्तत्वापत्तिरतआह।परस्परयावर्णेति।स्वाश्रयसंयोगा राम॰
वगाहित्वाल्लोहितःस्फटिकइतिप्रतीतेर्यथानभ्रमत्वंतथाऽस्याअपीतिभावः।अवसिध्यतइत्यस्यैवोत्पन्नो २९८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्णा इतिप्रतितेरिति शेषः। ननु तादृशप्रतीतेर्नियमेन परस्परासंबन्धविषयत्त्वकल्पने गौरवमत आह। परन्त्यीति। अति
रिक्तेति। अनेकेत्यर्थः। तथा चानेकवर्णतद्ध्वंसादिकल्पनायेक्षया तत्प्रतीतेर्नियम्। तस्ताद्धासंबन्धा वर्णाहित्त्वकल्प
नैव लघीयसीति भावः। यदि वर्णास्थले ध्वनिर्नैयत्यं स्यात्त्यायेदेवतदोत्पत्तेस्त[illegible]ठिन परस्परासंबन्धेन वर्णानियुता।
नत्वैव वर्तमानाभाव इत्याशङ्क्य निराचष्टेनचेति। वर्णपार्थक्ये न ध्वनेर् ननु भवादिति भावः। हेत्व समवधानादपि न
त्तत्त्वं घटत इत्याह। तदुत्पत्तेरिति। शब्दो स्पाभिघातजवायुसंयोगादेरित्यर्थः। वर्णानुत्पत्तेरिति। वर्णा न भि
व्यक्तेमित्यर्थः। दर्शनादीति दशिज्ञानसामान्यार्थः। सत्त्वादिति। तथा च पार्थक्येनानुभूयमानायाः प्रतीतेर्भि
द्वाभिघातजकण्ठवायुसंयोगादेर्हेतोश्चसत्त्वान्न वर्णाभिव्यक्तिस्थले ध्वन्यनैयत्यमित्युक्तसंबन्धविषयक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.द. प्रतीतिर्निराबाधेतिभावः।नवैवेति।वर्णस्थलेष्वन्यसत्त्ववादिनरवेत्यर्थः।विपरीतगौरवमिति।स्वकारणबला८
२९९ ञ्जापमानेध्वनौवर्णान्यादकसामर्थ्याः।प्रतिबन्धकत्वकल्पनमयुक्तंलाघवायेस्त्रयाविपरीतगौरवग्रस्तेतिया
वत्।तेषामिति।वर्णनित्यतावादिनांमीमांसकानामित्यर्थः।एवञ्चेति।उत्पत्त्यादीनांवर्णधर्मत्वइत्यर्थः।
प्रतिबन्धेवेति।पराभिमतसमाधिसमाधेयप्रतिपादकमुत्तरंप्रतिबन्दिसमेत्यर्थः।तथाचतत्रमीमांसकेरुत्पत्त्या
दिप्रतीतेःप्रमात्वेपःसमाधिराश्रितःसएवास्माभिरप्यनुसर्तव्यइतिभावः।तथाचास्वराउवाक्यस्फोटस्वीकारे
नकिञ्चिद्बाधकमितिफलितम्।नन्वेतत्कल्पेपदानामसत्त्वेनमीमांसकसिद्धान्तविरोधः।तथाहिव्रीहिभिः राम:
यजेतेत्यत्रयागेनद्रव्यमाक्षेपेव्रीहिश्रुतिर्नियमार्थाव्रीहिभिरेवनान्यैरितितत्रव्रीह्यभावेनित्यकर्मणःप्रार २९९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ध्वकाम्यकर्मणस्त्वलोपो माभूदिति प्रतिनिधिरुपादीयते व्रीहित्वस्य शक्युपलक्षणत्वेन प्रतिनिधेरपि श्रौतत्वात्
तत्प्रतिनिधिमुपादाने तद्वाक्यावगतार्थाननुष्ठानान्नित्यादेर्विलोपापत्तिः। नावारकत्वाकक्रियाया अन्यत्वा
त्। क्रियान प्रतिनिधीयते द्रव्यं तु प्रतिनिधीयत एवेति परिभाषाया या बुद्धेर्दृष्टः। एवं श्वेतं छागमालभेतेत्यत्र क्रि
यायाश्छागद्रव्येण संबन्धः श्रौतो द्वितीयाश्रुत्या तस्य साक्षात्प्रतिपादनात्। श्वेतगुणस्य तु वाक्यीयः सः। ते
षामानाधिकरण्यात्तस्या निर्गुणस्य द्रव्यस्य निरधिकरणस्य गुणस्य चासम्भवात्। श्वेतगुणस्य छागसंबन्धे
मुपजीव्यैव क्रियासंबन्धात्। श्रुतिप्रतीयमानद्रव्यसंबन्धाद्वाक्यप्रतीयमानगुणसंबन्धस्य दुर्बलत्वाच्छ
त च्छागाभावोऽन्यगुणकश्छाग आलभ्यते न तु श्वेतगुणयुक्तो मेषः श्रुतिबाधापत्तेः। तस्य वाक्यावगतपक्षेऽस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. म्भवात्। एवैमेवेर पदार्थनिबन्धनमीमांसान्यायासम्भवोपि। अखण्डस्फोटस्यैव भवन्मते ऽखण्डार्थत्वेन केनक
३०० स्यबाधो भवेदिति चेत्। अत्राह। अखण्डवाक्यादखण्डतत्तदर्थाद्धरे खण्डवत्प्रत्यायेन पदपदार्थावबोधेपि तत्त्वभूते
नवस्तुव्यवहारासम्भवाद्व्यवहारकाले निर्ज्ञातत्त्वस्यहेतोस्तैर्नानाप्रकारैः पदतदर्थानां व्यवह्रियमाणत्वान्नतद्वो
भिः यद पदार्थानां वास्तवसत्यत्वम्। वाक्यार्थस्यापि तदापेक्षिकमेव परमार्थदशायां सर्वस्यापि व्यावहारिकस्या
सत्यत्त्वादिति। नैयायिकास्तु सर्वमिदं वर्णानां नित्यत्वे सम्भवेत्तच्चैव तु प्रमाणाभावः। शब्दमात्रस्याकाशसमवायि 300
कारणकत्वात्। भेरीदण्डयोगादीनां ध्वन्यन्तरस्य शब्दं प्रति इव कण्ठाद्यादिस्थानवाद्यभिघातस्यापि वर्णात्मकशब्दं रामः
प्रति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणाच्च। एवञ्च तादात्म्यसंबन्धे नञन्यभावस्य प्रतियोगितासंबन्धे ३००

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नचंसंस्थावच्छिन्नंप्रतिहेतुतयोच्चरितवर्णस्यैकक्षणान्तरितस्याप्रतीतेर्नष्टोवर्णइतिप्रतीतेश्चरमाव्यवहितोत्तरवर्णस्यै
वनाशकतावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनयोग्यविभुविशेषगुणनाशंप्रतिस्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितपूर्व
वर्त्तित्वोभयसंबन्धेनयोग्यविभुविशेषगुणस्यहेतुतायाज्ञानादिस्थलेक्लृप्तत्वाच्च। कण्ठताल्वाद्यभिघातस्यवा
चकत्वादिकमेवकार्य्यतावच्छेदकम्। ननुतत्तद्वर्णाभिव्यक्तित्वंगौरवात्। नचलौकिकविषयिताकत्वमेव
तदवच्छेदकंवाच्यम्। इतिनगौरवमितिवाच्यम्। तथासतिकोलाहलप्रत्यक्षप्रसङ्गात्। नहिकोलाहलप्रत्य
क्षंक। त्वादिविषयकम्। यतस्तल्लौकिकविषयितायाः कार्य्यतावच्छेदकघटकत्वासंभाव्येन। किञ्चघटाप्रत्या
दकदशायादेरपितदभिव्यक्तित्वरूपेणकार्य्यतावच्छेदकत्वापत्तौघटादेर्नामपिनित्यत्वापत्तिरितिबहुव्याकोपः। न

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल. द. वृसतस्वाभिव्यक्तिरिति सारेइव्य मताश्रयणादुक्ताप्रतीतिरिष्टैवेति वाच्यम्। तन्मतस्याप्यतमनोरमत्त्वात्। तथा हि।
३०१ अभिव्यक्तिः सत्त्वसती वा। नाद्यः। घटोत्पत्तिदशायां घटस्येवं स्याअपिसत्त्वाद्घट इतिप्रतीत्यापत्तेः। अभिव्यक्ते
ऽप्यभिव्यक्त्यङ्गीकारे तु तयाज्ञपिकार्यसत्त्वादुक्तदोषादुरुद्धारस्य। अन्त्ये त्वसिद्धान्तव्याघातः। युक्तितोल्पे
न पदार्थान्तरस्याप्युत्पत्तिसिद्धेरिति। किञ्चोत्पन्नो घटो नष्टो घट इति प्रतीत्या घटादिनामनित्यत्ववदुत्पन्नः
ककारो नष्टः ककार इत्येवं लक्षणप्रतीत्या ककारादीनामनित्यत्वमेवावधार्यते। कत्वादिनां संयोगधर्मत्वं दुरूपपा
दमेव। वर्णासमवेतत्त्वेन श्रोत्राग्राह्यत्वप्रसङ्गात्। नवोक्तसन्निकर्षादेव तत्प्रत्यक्षोपपत्तिस्तथा सति शब्दः राम:
दिप्रत्यक्षानापत्तेः। न च तत्तं वन्धस्य ककारं शृणोमीति प्रतीतेभावे प्रमाणाभाव इति। राहं शृणोमीति प्रतीतेः ३०१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीतेरपि तद्विषयकत्वेनोपपत्तेश्च। समवायांशे सर्वत्रैतादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमित्यपि न। व
र्णासमवेतत्वस्य तन्नाभ्युपगमेनाविषयाबाधात्। एवञ्च वर्णानामवकत्वेन तन्नादात्तत्वादिप्रतीतिरपि स्वरसतः स
ञ्जस्फुटत इति दृष्टान्तादौ भिन्नस्यमेव। एवं च वर्णप्रागभावध्वंसानां प्रमाणसिद्धानामपि लपितुमशक्यत्वान्न तत्क
ल्पना गौरवमपि। न च वर्णानित्यतावादिमते सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः स्यात् तज्जातिं यत्त्वि
षयत्वेनोपपादने तु तज्जातीयोऽयमित्येवाकारः स्यादिति वाच्यम्। यत्र प्रत्यभिज्ञायां गत्वादेर्जातित्वेन भानं
तत्रैव तस्या तज्जातीयोऽयमित्याकारापत्तेः स्वरूपेण तत्तत्त्वे सोऽयमित्याकार इत्यभ्युपगमात्। तज्जातीयाभे
दावगाहित्वात्तदेवेदमित्याकारायाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वसिद्धत्वाच्च। तस्माद्वर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ सम्भवद्वृत्तिकमेव। स्फोटस्यध्वन्य॰ तिरिक्तत्वाभावाच्च। योगशास्त्रादौ तस्य निरूपणं तु उपासनार्थमेवेति प्रागुक्त
३०२ प्रायम्। सखण्डस्फोटस्तु प्रागेव निरस्त इत्याह पूर्व्ववच्छिन्नवर्णानां वाचकत्वं मुख्यमिति वदन्ति॰ इत्यमिति। पू
र्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। पञ्चेति वर्णपदवाक्याखण्डपदाखण्डवाक्यभेदभिन्ना इत्यर्थः॥ ॥इति भूष
णसारदर्पणे व्यक्तिस्फोटनिरूपणम्॥ ॥क्रमप्राप्तं जातिस्फोटं निरूपयितुं अवसरस्यसङ्गतित्वं सूचयति
नन्वुक्तरीत्या स्फोटातिरिक्तवर्णानामभ्युपगमे तेषां वाचकत्वविचारः। काकदन्तपरीक्षासमोत आह। अयं
भावइति। इकारगकारयोरभेदे साधकमाह। स्फोटस्यैकत्वादिति॰। तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्व नियमेन रास॰
इकारात्मकस्फोटाभिन्नगकारे तदभेदावगाहित्वं बुद्धेः। प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः। अनायत्तेश्चेति अभेदादेव॰ ३०२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वताहृशभेदावगाहित्वहेतुः। प्रमात्वानुपपत्तेरित्यर्थः। ननुवर्णात्मकस्फोटस्यैकत्वेपिगत्वादिविरुद्धधर्माध्यासमू
लकभेदप्रतीतेर्नानुपपत्तिः। प्रामाण्यंतुतस्यावर्णैकत्वादिमतेइवायास्तमेवेत्यतआह। किंचेति। उपाधित्वा
भिमतगत्वादिइत्यर्थः। आद्येस्फोटेगत्वाभ्युपगमपक्षे। तदेवागत्वमेव। ननुगत्वादेर्वर्णधर्मत्वात्भेदेनवे
द्यंतस्यतदात्मकत्वमतआह। वर्णनित्यतावादिभिरिति। मीमांसकादिभिरित्यर्थः। अतिरिक्तेति। धर्मध
र्मिणोरभेदाभ्युपगमादित्यर्थः। गौरवमिति। गकारादिप्रतीतीनांगत्वादिविशिष्टगकारादिविषयत्वे
नोपपत्तिसम्भवादितिभावः। अन्त्ये। स्फोटेगत्वाद्यनभ्युपगमकल्पइत्यर्थः। विरोधइतितिभावः। वायुसं
योगवृत्तितिस्वमते। ध्वनिनिष्ठेतितिमतान्तरे। पूर्वोक्तरीत्यानादृशवैजात्यारोपेणप्रतीतेः स्वयपादत्वादाह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल०द० आरोप्येति। भ्रमत्वायोगादिति। साक्षात्संबन्धेन प्रमात्वोपपत्त्यावारोपितसंबन्धविषयकत्वे प्रमाणाभावादि
३०३ तिभावः। नन्वतिरिक्तानेकवर्णकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमेवन्याय्यमत आह। अस्तुवेति। त
थातावत्तैवप्रतीतेः प्रामाण्यनिर्वाहेऽलं स्फोटकल्पनयेतिभावः। तस्य संयोगस्य। अतीन्द्रियत्वमिति। लौ
किकविषयताशून्यत्वमित्यर्थः। दोषः। बाधकमित्यर्थः। प्रतिवन्द्योनस्यति। धर्मवदिति। यथातीन्द्रियमा
त्रवृत्तिधर्मत्वस्य साक्षात्काराविषयत्वव्याप्यत्वं त्वया न स्वीक्रियते। तथातीन्द्रियसंयोगगतविशेषस्यमया 402
पीत्यर्थः। यद्वातीन्द्रियसेन्द्रियकत्वमन्यतास्मम्भवतु किंतदा तादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मत्वमपितथै रामः
व। प्रत्यक्षानुपपत्तेरितिभावः। ननु कत्वादिधर्माणामतीन्द्रियत्वेपिज्ञानलक्षणयाभानादितीतोनेत्रानेवा। ३०३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धकाभावइतिचेन्नकत्वाद्इतिप्रत्ययेकत्वंसाक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायेनकत्वांशेलौकिकविषयत्वावगाहे
नोक्तप्रकारासम्भवात्।शङ्ख: पीतइतिज्ञानानन्तरोत्पन्नपीतत्वंपश्यामीतिप्रत्ययस्तुभ्रमएव।दोषविशेष
स्यताहृशविषयतानियामक।त्वकल्पनेगौरवादितिविभावनीयम्।उपसंहरति।तस्मादिति।कत्वादिवि
शिष्टविषयकसाक्षात्कारोत्पत्तिप्रमाणसद्भावादित्यर्थः।सनत्त्येवेति।स्वाभिमतस्फोटातिरिक्ताः।कादे
यः सत्त्येवेत्यर्थः।परामिति।किन्त्वित्यर्थः।गौरवादिति।तत्तद्वर्णाभेदाभिन्नानन्तशक्तिकल्पनेगौरवादि
त्यर्थः।ननुतावद्वर्णगतपदत्वादिजात्यनङ्गीकृतेस्वैकस्याएवशक्तेरस्तुगमान्न नानात्वप्रयुक्तगौरवम
तआह।आकृत्यधिकरणेतिव्यापरतनामार्थनिरूपणेप्रपञ्चितः।ननुताहृशजातौमानाभावोऽत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२०४ आह हरियदङ्गमितीति। अनुगतधर्मं विना सकलताद्दशयदेत्वेककारताद्दशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः। नन्व
नुगतप्रतीतिमात्रस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरतः कारणतावच्छेदकत्वादिनैव त
त्सिद्धिर्वाच्या तदभावात्प्रकृते कथं तस्य जातित्वमत आह। इत्थंरूपस्थितित्वावच्छेदेनेति। कार्य्यताव
च्छेदकप्रदर्शनमिदम्। अवश्येति। अन्यथा तावत्पदानां तत्तद्व्यक्तित्वेन नानाव्यक्तिचारेणासंभवादि
ति भावः। प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति। अनुगतप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः। वर्णानुपूर्व्येति। ताद्दश
जात्यभिव्यञ्जकत्वेनावश्यकल्प्यया तयेत्यर्थः। निर्वाह इति। तथा चावश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तितावः रामः
च्छेदकतस्याऽऽनुपूर्व्या वानुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदकत्वयोः संभवेन तद्रूपविशिष्टयदोपस्थिति ३०४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वेन हेतुत्वमन्यथासिद्धेरिति भावः। अन्यथासिद्ध्यापत्तेरिति। न च सेष्टा प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधादिति भावः। न
नु जातेः। शक्तत्वे जातित्वं शक्ततावच्छेदकं वाच्यम्। तस्य च तदितरावृत्तित्वविशिष्टसकलतद्वृत्तित्वरूपतया तत्त्वा स
म्भवो गौरवादत आह तादात्म्येनेति। अभेदेनेत्यर्थः। तथा च नोक्तदोष इति भावः। एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक्। जात्योरि
तयोः पदयोरेफाकारसकारविसर्गघटितत्वाविशेषाद् इदंत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसेरत्व विशिष्टोपस्थाप
कजात्योरेकतरस्या एव सत्तायां विनिगमकाभावात् ततो विलक्षणार्थबोधानुपपत्तेरिति। त्यर्थः। वा शब्दस्य यस्मात्तर प
रत्वभ्रमं निराकरोति। वात्वर्थ इति। अवधारणाइत्यर्थः। भेद इति। तथा च तत्तद्वर्णानां तौल्ये यथा तु पूर्वावैलक्षण्येन रसत्वा
विशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजातेर्निरूकाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन रावविशिष्टसत्त्वादिरूपानुपूर्व्या एव व्यञ्जक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· त्यात्तदभावेनन सरः यदाद्रुसत्त्वविशिष्टबोधापत्तिरेव मन्यत्रापीति भावः । मूलेतारमन्द्रवदित्यत्र तारमन्द्रशब्दौ धर्मप
३०५ रौ· तथा च यथा वर्णानां नित्यैकत्त्वमते विजातीयवाय्वतात्वाद्यभिघातसत्त्वे तारत्वादिना भेदप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः । व
र्णजातिस्फोटमभिप्रेत्य शङ्कते सारेनन्विति । जातेरिति । तदभिव्यञ्जकवर्णसत्त्वादिति भावः । योगार्थतयेति । स्फुटत्व
थौ॰ स्मादिति व्युत्पत्त्यावयवव्युत्पत्त्येत्यर्थः । एतेनेति । तत्पदघटकयावद्वर्णाभिव्यक्तजातेर्वाचकत्वाङ्गीकारेणे
त्यर्थः । सर्वदा । यदाश्रयणेपि । परास्तमिति । जातेः सनातनत्वेप्युक्तस्थले व्यञ्जकासमवधानात्तदभिव्यक्त्यभावेना॰ 308
वोधस्यापादयितुमशक्यत्वादिति भावः । ननु वर्णजातिस्फोटपक्षे पदघटकयावद्वर्णगतजातीनामेवार्थवाधक एस:
त्वदपितुमशक्यत्वादिति भावः । ननु वर्णजातिस्फोटपक्षे पदघटकयावद्वर्णगतजातीनामेवार्थवोधकत्वमुपगतव्यम् ३०५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्वन्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानभिव्यञ्जकत्वात्तत्तद्वर्णस्यैवाभिव्यञ्जकोवाच्यस्तथा चोक्तदोषस्तदवस्थएवेत्यतआ
ह। अयंभाव इति। उक्तदोषइति। तथा चतुष्टत्वासमयस्तोनाश्रयणीयइतिभावः। तत्रेतियद्देवाकेचनतस्याः। व्यासज्य
वृत्तित्वस्येति। पर्य्याप्त्याख्याविलक्षणसंबन्धेनवृत्तित्वस्येत्यर्थः। ननुजातेःसमवेतत्वस्यैवसार्वत्रिकत्वात्कथंसे
त्याः पर्य्याप्तत्वमतआह। धर्मियत्किंचनेति। धर्मवती। जातिमत्सुग्राहकेमानंपदत्वस्यवाक्यत्वव्यावर्त्तकत्वानुपपत्तिस्त १८
त्तिरुक्त्वादित्यर्थः। प्रत्येकवर्णविश्रान्तजातेर्वाचकत्वस्योक्तद्वयएकवलितत्वेनासम्भवाद्वाचकत्वानुपपत्त्याक
ल्प्यमानापदत्वादिजातिर्यदिपुनः। प्रत्येकविश्रान्तास्यात्तदातत्सिद्धिरेवनस्याद्वाचकत्वानुपपत्तेरपरिहारादत
स्तत्साधकमेवतत्पर्य्याप्तत्वसाधकमेवंचानेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्येत्यस्यानेकव्यक्तिपर्य्याप्तेत्यर्थइतिभावः। वस्तुत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या·द गुणपदिप्रत्येकवर्णोघट इति सर्वसिद्धप्रतीत्या व्यवहारेणावसिध्यतु घटत्वादेः प्रत्येकमात्रवृत्तित्वम्। नह्येकवर्णो
३०६ घटपदादिव्यवहारो येन पदत्वादेः प्रत्येकवृत्तिता स्यात् किन्तु परशब्दः पदं न यकार इति वैपरीत्यमिति तादृशजातेः
पर्याप्तत्वमाकाशकस्य पदत्वं न पर्याप्तं जातित्वादित्यनुमानं त्वप्रयोजकमनुकूलतर्काभावादिति विभावनीयम्।
इदं च निरिहावधेयम्। अनेकवर्णत्वाभिव्यङ्ग्यत्वस्यापि पूर्ववत् किन्नवर्णाभिव्यङ्ग्येत्यर्थः। नातः सरोरस इत्यादाव
र्थभेदबाधानुपपत्तिः। एवं च पूर्वोक्तार्थस्यैवायं प्रपञ्चः। आनुपूर्वी वर्णयोर्विशेषविशेष्यभावव्यत्यासः पौर्वा ३०
तिरिच्यते। अत एवाग्रिमग्रन्थसङ्गतिरिति। यदुच्यते ऽन्त्ये तिष्ठत्यन्त्या व्यक्तिपदार्थो वर्णा इत्यभिप्रेत्याह ध्व राम:
निवर्णयोरिति। वर्णानां ध्वनिनैव यन्मादभेदोपचारो ऽत एवपरस्य सायामध्यगौरवमित्यत्रत्यकः। शब्द इति श ३०६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्ने लोकेऽर्थबोधकत्वे नदृष्टातो ध्वनिर्वर्णात्मकः समूह इत्यर्थकः अथवा प्रतीतपदार्थको ध्वनिः शब्द इत्युक्तोभि
तिभावः शेषार्थ इति प्रतकारिको नरार्थ इत्यर्थः। वर्णेषु ध्वनिर्व्यक्तो स्फोटमिति माह। उक्तं हीति। काव्यप्रकाशे इति
इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्यात् ध्वनिर्बुधैः कथित इति तन्निव्याख्यावसर इति शेषः। स्फोटव्यञ्जकेति। स्फोट
रूपं तद्व्यञ्जकेति व्यञ्जकवर्णात्मकशब्दस्येत्यर्थः। वक्तृत्वेनावक्ताप्रबन्धे नपदत्वादेर्जातित्वस्य तद्वाचकत्वस्य च व्यव
स्थापनम् फलम्। पुरुषार्थानुपयोगित्वादित्याशङ्का समाधानपरतया मूलमवतारयति ननु कासेति। स्वा
वाचकत्वेनाभिमता जातिकेति योजना। सत्यांश इति। सत्त्वं कालत्रयाबाध्यत्वम्। तद्विपरीतमसत्यत्वम्।
पर्यवसितार्थमाह। तत्तद्व्यक्तीति। तद्व्यक्त्युपलक्षितमित्यर्थः। परमार्थब्रह्मणा व्यक्तीनां वैशिष्ट्यासंभ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या॰द॰ वात्। अत एव जगत्कर्तृत्वादीनां तदुपलक्षणमामनन्तीति बोध्यम्। जातिरिति व्यवहारविषय इत्यर्थः। उप
३०७ न्योपाधीति। व्यक्तीनामुपाधित्वं च वस्तुत एकस्या अपि जातेर्नानाप्रतीतिजनकत्वम्। तदवच्छिन्नं तदुपलक्षित
मित्यर्थः। द्रव्यशब्देति। गवादिशब्द इत्यर्थः। गुणक्रियाशब्दानां जात्यवाचकत्वादेवाद्रव्यात्मकोयः शब्दस
द्भाव्यमित्यर्थः। मीमांसके॥ शब्दस्य द्रव्यत्वोपगमात्। शब्दस्वरूपतयेति। श्रुत्यानाकशब्दरूपतया इत्यर्थः
वेद्ब्रह्मणी वेदितव्ये इति श्रुतेः। अयमाशयः। तस्मादेतस्माद्वात्मन आकाशः संभूत इत्यादिनेति। एकश्रु
तौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वश्रवणादुपादेयस्य चोपादानाभिन्नत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वान्नामार्थयोरपि स्वा॰ एमः
भिन्नोपादानाभिन्नत्वेन परस्पराभिन्नत्वे तु स्थिते पृथक्प्रतीयमानं जगतो नेह नानास्तीति श्रुत्या वाधेद्दृढे॰ ३०७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बाधितार्थप्रतीतेरधिष्ठानसत्तैकनियम्यत्वेनावशिष्यमाणब्रह्मणः सद्रूपस्य साक्षाऽज्ञानानुमग्राकतयोपल
क्षणीभूतरूपनामनिरूपणद्वारेण तज्ज्ञाने शास्त्रस्योपयोग इति। कथमिति संगच्छतामित्यनेनान्वितम्
एवं परविरोधादिति भावः। मिथ्याज्ञानरूपायाः तज्जन्यसंस्काररूपाया वाजाजित्वासंभवादाह। विघ्न
इति। अविघटकल्पितइत्यर्थः। धर्मविशेष इति। आवृत्तिवारणाय धर्मेति। तद्व्यक्तित्वादिवारणाय वि
शेषेति। यस्मान्तरमिति। तथा च मतभेदेनार्थद्वयस्याप्याकरस्थितत्वान्न पूर्वापरविरोध इति भावः। व
स्तुतस्तु गवाद्युपाध्यवच्छिन्नसत्तात्वमेव गोत्वादिव्यवहारनियामकमद्वैतदर्शने च गवादेरवच्छे
दकस्याभावान्न सत्तायां विशिष्टसत्तात्वं वदतां निर्धर्मत्वैनेनावस्थानादित्यर्थः परस्य यापि विरोधः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. रुपरिहर इति बोध्यम्। यद्यप्यविशेषेण वाक्यविषये ऽखण्डवाक्यतज्जातिरूपस्फोटद्वयमुक्तम्। तथापि त-
३०८ दात्मकस्फोटकल्पे शास्त्रस्य पुरुषार्थपरम्परयोपयोगित्वमनित्यकल्पे तु साक्षादेवेति तस्यैव मुख्यत्व-
मित्याशयेनामूलमवतारणीयमेवेति। पूर्वोक्तप्रकारेण। अध्यस्तवाचकत्वेभ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पृथक्कृ-
यमाणम्। अत एव निरञ्जनम्। उपाधिविनिर्मुक्तम्। अत एवाक्षरमविनाशि। यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न वि-
नश्यतीति स्मृतेः। सोपाधिकस्यैव विनाशप्रतियोगित्वात्। शब्दतत्त्वम्। शब्द पदमुरूस्याप्युपलक्षणम्। तेन 308
नामरूपोपादानं यत्तत्। ब्रह्मैवेति विशेषणसङ्गतेवकारेण ब्रह्मतादात्म्याभावरूपविशेषणयोगव्यव- रामः
च्छेदः शब्दतत्त्वरूपान्वयितावच्छेदकत्वं बोध्यते। आहुः। प्रकर्षेणाकपतिब्रह्माभेदेन जानन्तीति यावत् ३०८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतितदर्थः। तत्रशब्दोपादानत्वस्यतत्त्वान्तरेगगने प्रसिद्धेः। कथंब्रह्मणस्तदुपादानत्वमित्याशङ्कायामाह
अयमर्थइत्यादिः। नामरूपे इति। अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतिसिद्धेत्यर्थः
द्वयीति। नामरूपात्मकव्यवपवसमूहरूपेत्यर्थः। तत्रप्रसिद्धद्वयमध्य·रूपस्येवेति। आकाशाद्यात्मकार्थस्ये
वेत्यर्थः। नाम्नइति। नवाचकशब्दस्यापीत्यर्थः। तदेव। ब्रह्मैव। तत्त्वमुपपादानमित्यर्थः। तस्मादेतस्माद्वा आत्म
नइत्यादिश्रुतेः। शब्दतन्मात्रकाकाशोपादानत्वेपर्य्यवसानाद्वयोरप्युपादानंब्रह्मैव। अतएवेतयोःपर
स्परमभेदेशिद्धिः। स्वोपादानब्रह्माभिन्नत्वा। नचब्रह्मणोजगदुपादानत्वेविकारित्वापत्तिः। जगदेत।
द्विवर्त्तइति वेदान्तसूत्रकर्तैवसमाहितत्वात्। तथाचव्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थनिरासेनश्रुत्या।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल.द. ब्रह्मैवपरिशेषीक्रियत इतिप्रागुक्तस्यार्थः। ननुनानात्वस्यसर्वथैवमिथ्यात्वेकथंतत्प्रत्ययोलोकानामतत्राह
३०९ प्रक्रियांशास्त्वितिः। प्रकृतिप्रत्ययपंचकोशादिव्यवहारशास्त्वित्यर्थः। आविद्येति। मलिनसत्वाज्ञानविलास
एवेत्यर्थः। तथाचब्रह्मातिरिक्तत्वेनासततामपितेषांपार्थक्येनप्रतीतिरभिष्टानाज्ञानकृतैवेतिनयावदधि
ष्टानाज्ञानंतन्निवृत्तिरितिभावः। यद्वाननुतादृशब्रह्मज्ञानेकथंशास्त्रप्रमाणानामुपयोगोऽतआह। प्रक्रियांश
इति। प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनंत्वित्यर्थः। अविद्येति। तथाचपञ्चकोशादिन्यायेनशास्त्राणामुपयोगो
ननुतज्ज्ञानेसाक्षादुपयोगइतिभावः। अविद्येवोपायवर्ण्यतइतिवाक्यस्यदीयानन्तरमुपायाः। शिक्ष्यमाणाना 309 रामः
बालानामुपलालनाः। असत्यवर्त्मनिस्थित्वाततःसत्यंसमीहतेइतिश्लोकः। समारम्भानुभावानामि ३०९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यस्य पूर्वार्द्धं तु घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नोऽवसीयत इति। तदर्थस्तु यथा घटादिकं दृष्ट्वा लोको विश्वप्रपञ्चः प
रिच्छिन्नः किञ्चिन्निष्टकारणतानिरूपककार्यं तावत्त्वेनानुमीयते। एवं भावानामाकाशादीनाम्। समार
म्भादिति। समारम्भो जननं यस्मात्। भावप्रधानश्चायं निर्देशः। तदुत्पत्तिहेतुत्वादित्यक्षरार्थः। भावोपा
दानत्वादिति यावत्। तादात्म्येन वा हेतुः समारम्भादिति। शाश्वतं नित्यमपि ब्रह्म आदिमत्सकारणकमि
व। अवसीयत इत्यभ्युपगम्यते। परिणाम्युपादानत्वे तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसङ्गः। शङ्का वस्तुतो
न तत्त्वसत्कि विवर्त्तोपादानताया एवाङ्गीकारात् रज्ज्वादेः प्रातिभासिकभुजङ्गस्येवेति भावः। अनादि
ब्रह्म शाश्वतमिति पाठस्त्वन्यतरविशेषणोपादानवैयर्थ्यापत्त्यानादरणीयः। ननु नादेरपि ब्रह्मव्यपदेशस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल·द· प्रायशो दर्शनात्तु रूप्यार्थानुपयोगितद्भेदज्ञानस्याद्‌नवेयर्थ्यमत आह। ब्रह्मैवेतिइति। तथा च प्रकृते ब्र॰

३१० स्वपदस्य प्रकाशरूपब्रह्मपरत्वान्नोक्तानुपपत्तिरितिभावः। तमेव भान्तमित्यस्य। न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र

तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निरिति श्वेताश्वः। श्रुतौ तूपलक्षणं यदादित्यगतं तेजो जगद्भासय

तेऽखिलमित्यादिस्मृतेरपि। स्वपरप्रकाशत्वमिति। तत्र परप्रकाशकत्वे मानमुक्तम्। स्वप्रकाशकत्वे

च स्व। अन्याप्रकाश्यत्वे सति प्रकाश्यत्वं स्वात्मकं नित्यज्ञानमिति यावत्। नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे 310

तिश्रुतौ ब्रह्मणो नित्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वप्रतिपादनात्। प्रकृ(त)श्रुतिः स्वयमेवात्मनात्मानमात्मना वेत्थ त्वं एम॰

उरुषोत्तमेतिस्म(ृ)तिश्च माप्रकाशकत्वे पराप्रकाश्यत्वे च न तद्भासयते सूर्य इत्यादिस्मृतिश्च मानमधिकं ३१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मन्यत्रानुसन्धेयम्। स्तवयतीति। स्फोटस्वप्रकाशपदयोः पर्यायत्वं बोधयतीत्यर्थः। तथा च जातिस्फोट-
वादिमते उपाधिनिरासद्वारा शुद्धब्रह्मणः स्वप्रकाशरूपेण पुरुषार्थोपयोगिनि ज्ञाने व्याकरणस्योपयोग इति
सिद्धम्। नादस्फोटवादिमते यथोपयोगस्तथा यथादितं प्राक् निर्विघ्नेति। अप्रतिबद्धस्वग्रन्थप्रचा-
रार्थमित्यर्थः। अन्ते। ग्रन्थावसाने। मङ्गलमिति। नत्यात्मकं तदित्यर्थः। मङ्गलान्तानि मङ्गलमध्यानि
च शास्त्राणि प्रथन्त इति भाष्यकारोक्तश्रुतेरिति भावः। पूर्णत्वमखण्डानन्दत्वम्। अप्रतिहतेच्छत्वं
वा। तेन रूपेण तन्नतिश्च स्वीयग्रन्थप्रचारेच्छाविषयसिद्ध इति बोध्यम्॥ ॥ज्ञात्वार्थी फणिभाष्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल॰द॰ जालमतुलं नैयैपि कोक्तिरपि मीमांसानयमाकल्पयप्यवमन्यासम्यक्कृते दर्प्यगो॰। अस्मिन्भूवण्णसा
३०१ रतांवुधजनः सोत्कराढमाल्लोकतां यन्निरवासमल्लीमसोनष्टुकरस्तत्वार्थवोधक्षमः॥ १॥ असील्कर
मरिगौधरासुरवरः। श्रीवल्लभः कोविदो वेदान्तेष्वविनोमञ्जरितिरव्याताक्तियन्निर्मितिः। तत्स्तु
हरि पद्मभः समकोत्सद्युक्तिभरणज्ज्वलं श्रीमद्भरणसारदर्पण मिमम्मोदायविद्यावताम्॰। उ
त्प्रेक्षितार्थौ हि न मोऽहे तवेध्यतो भूशंसो पिवुधांतथैव। इत्याकलय्याभयमन्त्रशक्तिप्रमाण सिद्धं एमः
समुत्सूत्र तन्मया। असर्वोपयोवुधैः स्पृष्टोपदयीहतया। पि मे॰। तस्मेदर्भांशोतिमिततामसमताकेनवार्प्य ३०१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ते ॥ ४ ॥ ॥ इति श्रीमत्कूर्माचलाभिजनोत्पन्नभानीयोपनामकश्रीवल्लभात्मजहरिवल्लभविरचितभूषणसारदर्पणे स्फोटवादसमाप्तः ॥ छ ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया । यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ ॥ पुस्तक मर्य्यदासस्य मम दोषो न दीयतां ॥ १ ॥ स्वस्ति श्री सम्वत् १९१६ मासे १ तिथौ १० गुरुवासरे ॥ लिखितमिदं पुस्तं वासुदेवपाडेन भूयात् ॥ ॥

ग्रन्थसंख्या ५६१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu